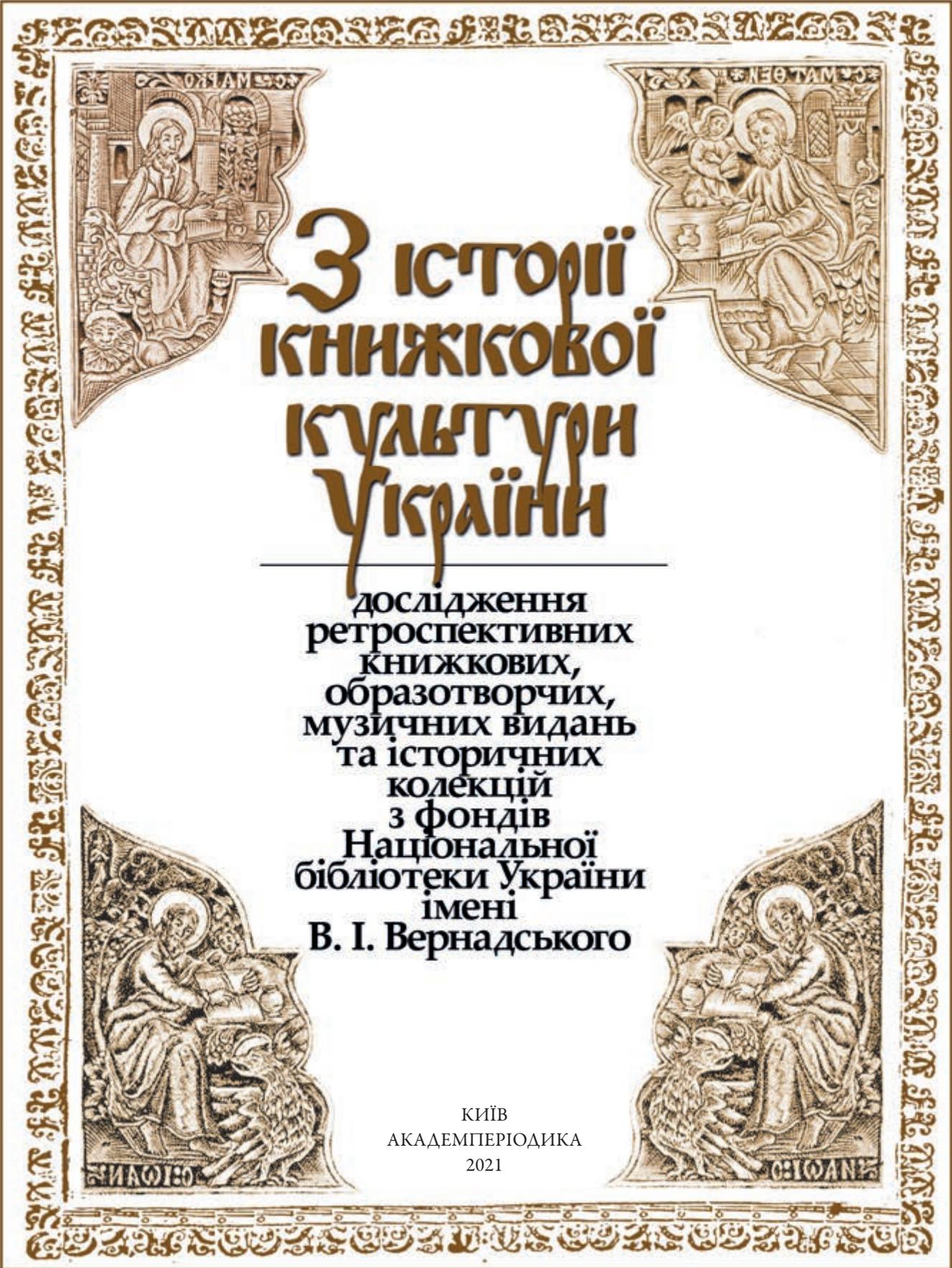

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут книгознавства

З історії книжкової культури України

дослідження
ретроспективних
книжкових,
образотворчих,
музичних видань
та історичних
колекцій
з фондів
Національної
бібліотеки України
імені
В. І. Вернадського

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2021

Редакційна колегія:

Т. Д. АНТОНЮК, Н. П. БОНДАР, О. В. ЗАЄЦЬ,
Л. В. ІВЧЕНКО, Г. І. КОВАЛЬЧУК, Г. М. ЮХИМЕЦЬ

Науковий редактор

д-р іст. наук, професор Г. І. КОВАЛЬЧУК

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук Г. В. БОРЯК
канд. іст. наук О. П. СТЕПЧЕНКО

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол від 19 грудня 2018 р., № 2)*

***Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»***

3 історії книжкової культури України: дослідження
3 11 ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних ви-
дань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського / наук. ред. Г. І. Ковальчук ;
НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. —
Київ : Академперіодика, 2021. — 400 с., 16 с. іл.

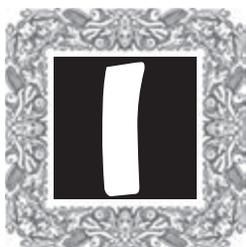
ISBN 978-966-360-437-4

Коллективна монографія є підсумком наукових досліджень з історії книжкової культури України, що проводилися науковцями Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського впродовж 2016—2018 років на базі фондів відділів стародруків та рідкісних видань, образотворчих мистецтв, музичних фондів, зарубіжної україніки, бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. Історія книжкової культури України XVI—XX ст., що постає зі сторінок цього видання, має різноаспектний, але абсолютно достовірний характер, оскільки ґрунтується на конкретних джерелах. Для книгознавців, бібліотекознавців, бібліографів, істориків вітчизняної культури.

УДК 09(477)"15/19":[027.54(477-25)НБУВ:025.17]

ПЕРЕДМОВА

ПОНЯТТЯ ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ ЯК КОМПЛЕКСНОГО НАПРЯМУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Інститут книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) у 2016—2018 рр. студіював тему «Історія книжкової культури в Україні: дослідження книжкових, музичних, образотворчих, картографічних пам'яток та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Тема є актуальною з огляду на необхідність введення до наукового обігу значних масивів інформації з історії України, її культури, освіти, науки, що акумульовані в ретроспективних фондах найбільшої бібліотеки держави. Безумовно, історія книжкової культури як об'єкт дослідження в повному обсязі є неосяжною, адже якщо розглядати тільки, так би мовити, «стародрукований» період (XVI—XVIII ст.), можна вивчати як окремі книги, так і історію друкарень, їхню видавничу продукцію, особливості і тематику видань, персоналії авторів книжок, друкарів, художників, видавців, меценатів, що опікувались цією справою. Навіть якщо досліджувати фонди лише кількох відділів НБУВ (тобто не всі випущені впродовж кількох сторіч видання, а конкретні примірники, що доволі випадково, як це зазвичай буває з ретроспективними фондами, сюди потрапили), йдеться про мільйонні фонди, тому-то й неможливо в одному виданні репрезентувати всі результати, отримані внаслідок дослідження.

Основну частину монографії становлять наукові розвідки з історії вітчизняного книговидання XVI—XVIII ст., мистецтва української книги, історії різних інших видів друку — нот, відбитків гравюр. Рукописні книги та історія рукописної книжності в монографії не розглядаються. Авторами цих матеріалів є співробітники спеціалізованих відділів НБУВ, які багато років досліджують ці джерела. Окремий блок присвячено культурі книгозбирання та книгорозповсюдження в давнину (XVI — початок XX ст.). Хоча основною темою є історія книжкової культури в Україні, автори колективної монографії вирішили присвятити кілька нарисів також книжковій культурі української

діаспори, розуміючи, що без цього цілісна картина вітчизняної книжкової культури не сформується.

Термін «Історія книжкової культури», що набуває все більшої актуальності останнім часом, прийшов на зміну розповсюдженому раніше визначенню книгознавчої наукової дисципліни «Історія книги». Проте на відміну від історії книги, що переважно зосереджується на питаннях історії книговидавання в той чи інший час, історія книжкової культури є комплексною дисципліною, котра вивчає не лише історію книговидавання, але й всі процеси, пов'язані зі створенням і функціонуванням книги в суспільстві, залежно від стану культури певного історичного періоду загалом і культури книги зокрема, включаючи вибір текстів, їх тематику та жанри; редакційну культуру, в т. ч. повноту вихідних відомостей, їх розміщення, наявність у книжках передмов чи післямов, глос (коментарів на берегах книги), колонтитулів; культуру виправлення помилок; зміни технології книговиготування, розвиток мистецтва книги, включаючи і художнє оформлення, і шрифти, культуру їх розміщення на сторінках книги; зміни форматів книжок, вибір сортів паперу для того чи іншого видання, матеріалів оправ чи оформлення обкладинок тощо.

Другий блок комплексу досліджень «Історії книжкової культури» стосується культури книгорозповсюдження через різні форми — продаж або суспільне користування в бібліотеках (монастирських, приватних, навчальних закладів, установ тощо); вкладення в церкви чи дари окремим особам або закладам (записи про це на книгах — перша форма власницьких знаків). З книгорозповсюдженням безпосередньо пов'язана й сама культура споживання книжкової продукції, тобто культура читання, збирання, захоплення книгами, інколи навіть поклоніння книзі.

Можна виділити і третій блок — культуру книгоопису, що хоча традиційно вивчається в рамках історії бібліографії, але при розгляді історії книжкової культури комплексно вичленити книгоопис, не зважаючи на зміни, що відбувались у культурі фіксації книжок у різних формах каталогів, бібліографічних списків, зміні системи бібліографічних посилань, а також у книжковій рекламі, — неможливо.

Погодьмося, що всі складові книжкової культури змінювались із часом, залежно від розвитку виробничої сфери, пов'язаної зі створенням книги чи видань, які містять не лише текст, але й інші види знакової природи інформації: ноти, карти, зображення; від розвитку політичних, громадських відносин; від розвитку науки і культури, зокрема — літератури, її різних жанрів, відповідної моди, а найголовніше — від стану грамотності, рівня освіченості в суспільстві, вміння та звички читати й писати.

Саме в такому комплексі вивчали історію книжкової культури науковці Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Специфічною відмінністю постановки проблеми Інститутом книгознавства є конкретний об'єкт дослідження, тобто та джерельна база, що обрана

як підґрунтя для наукових досліджень — фонди відділів, котрі входять до структури Інституту, а саме: відділу стародруків та рідкісних видань; відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, з сектором картографічних видань на початок розробки теми; відділу образотворчих мистецтв; відділу музичних фондів; відділу зарубіжної україніки. Отже, *ідея та мета дослідження* — через попримірникове вивчення певних масивів цих спеціалізованих фондів, створення баз даних і наукових каталогів, бібліографічних монографій історико-книгознавчого змісту вийти на узагальнення розвою книжкової культури України в різні хронологічні періоди, *починаючи з XVI і завершуючи XX ст.* Ці узагальнення дозволяють по-новому сформулювати складові історії книжкової культури як відносно окремого наукового напрямку досліджень, пов'язаного з книгознавством, історією культури, мистецтвом книги, історією бібліотек та бібліографії.

Для прикладу наведемо лише деякі питання, що характеризують книжкову культуру певної доби і потребують додаткового студіювання на конкретних зразках. Зокрема, дослідники відзначають багатство оформлення вітчизняних великоформатних кирилических стародруків і, водночас, стриманість орнаментики, лише обрамлення титулів для публіцистичних книг меншого обсягу та формату, так само, як і для видань, надрукованих в українських друкарнях латинським шрифтом (було прийнято і в західноєвропейських друках). Тут проглядається чільний зв'язок із тематикою книжок. Потребують більш уважного вивчення мовні реалії тих часів, одночасне видання (інколи в тих самих друкарнях) творів різними мовами та шрифтами: церковнослов'янською, староукраїнською, польською, латинською, пізніше, наприкінці XVIII ст., російською мовою громадянським шрифтом. На книжковій культурі позначалися цензурні утиски, починаючи від указу Петра I 1720 р., що забороняв українським друкарням випускати світські книжки, а також нові книги релігійного змісту, причому ще «дабы никакой розни и особого наречия в оных не было».

Взагалі книга XVIII ст., на нашу думку, досліджена, порівняно з «золотим віком» українського книговидання XVII ст., недостатньо. Тому науковці Інституту книгознавства працювали і завершили дослідження з історії певних вітчизняних друкарень цього часу — Бердичівської друкарні босих кармелітів, Почаївського Успенського монастиря греко-католицького періоду, Луцького домініканського монастиря, що були до того найменше вивчені; укладено наукові каталоги їхньої книжкової продукції з фондів НБУВ, з ґрунтовною монографічною частиною. Разом з тим потребують дослідження й такі цікаві явища книжкової культури тієї доби, як конволюти, «титульні видання», видавничі фальсифікати та підробки, що продовжують аналізуватись в Інституті книгознавства.

У рамках дослідження історії книжкової культури автори глибше вивчали історію бібліотечної справи. Чи може хтось сьогодні назвати хоча б приблизно кількість вітчизняних бібліотек (маємо на увазі в територіальних межах

сучасної України), скажімо, у XVIII ст.? Як потрапляли сюди примірники західноєвропейських видань і які саме книжки були найбільш популярними, адже вони безперечно впливали на розвиток суспільства — інших засобів масової комунікації не було. Цікавим є співставлення складу бібліотек православних, греко-католицьких і католицьких монастирів: книги з їхніх зібрань читали не лише ченці чи церковні ієрархи, але й певні кола місцевого населення, проте це потребує додаткового студіювання, доказів. Отже, знов-таки, спочатку потрібно дослідити склад цих фондів, записи на примірниках, архівні джерела, що дасть змогу піднятися до узагальнення і підготовки висновків, які, цілком імовірно, зможуть дещо по-новому представити тогочасну книжкову культуру.

Слід наголосити, що під книжковою культурою співробітники Інституту розуміли не лише традиційну книгу, а й інші види друку: ноти, гравюри, карти, листівки та плакати. Це теж зразки видавничої культури, знайомі лише вузькому колу вчених, але без них загальна картина книжкової культури буде неповною.

Хочемо зробити акцент на дискусійному питанні, пов'язаному з об'єктом дослідження: вживанні понять *книжкова культура в Україні чи України?* Здавалося б, звучить однаково, але за цим проглядаються різні напрями студій. Так, якщо ми обмежуємось територіально «в Україні», то втрачаємо книжкову культуру української діаспори, а вона теж має свої особливості. Якщо ж зосереджуємось на книжковій культурі України, виникає побоювання втратити у вітчизняній культурі книжковий спадок інших країн і народів, який не був створений українцями, чи створений не тут, адже значні масиви книжок, журналів, інших видань свідомо завозили сюди, їх читали, обмірковували, використовували, вони впливали на розвиток науки і культури, громадські відносини. Існує ще один аспект цієї проблеми — історія книжкової культури власне самих українців, оскільки виокремлюючи лишень один етнос, ми неодмінно втрачаємо книжкову культуру багатьох народів, що споконвіку вибудовували на терені нашої сучасної держави багатівікову історію, культуру. Тож наш підхід — комплексний, передбачає поєднання книжкової культури всіх народів чи етносів, які традиційно проживали на цих землях, та українського народу поза межами сучасної території України. На жаль, в монографії ці моменти не знайшли конкретного наповнення.

Стосовно співвідношень термінів «*книжкова культура*» і «*книжна культура*»: на нашу думку, визначення «*книжна*» правомірно застосовувати за раз лишень для рукописної книги, що походить від давнього слова «*книга*» (книга — книжна), має сакральний присмак і є дещо застарілим. Книзі пізнішого часу, друкованій або тиражованій, в українській мові відповідає термін «*книжка*» і прикметник — «*книжкова*».

Необхідно розрізняти також такі поняття, як «*книжкова культура*» і «*культура книги*». Дефініцію першого терміна окреслено вище, отже, підсу-

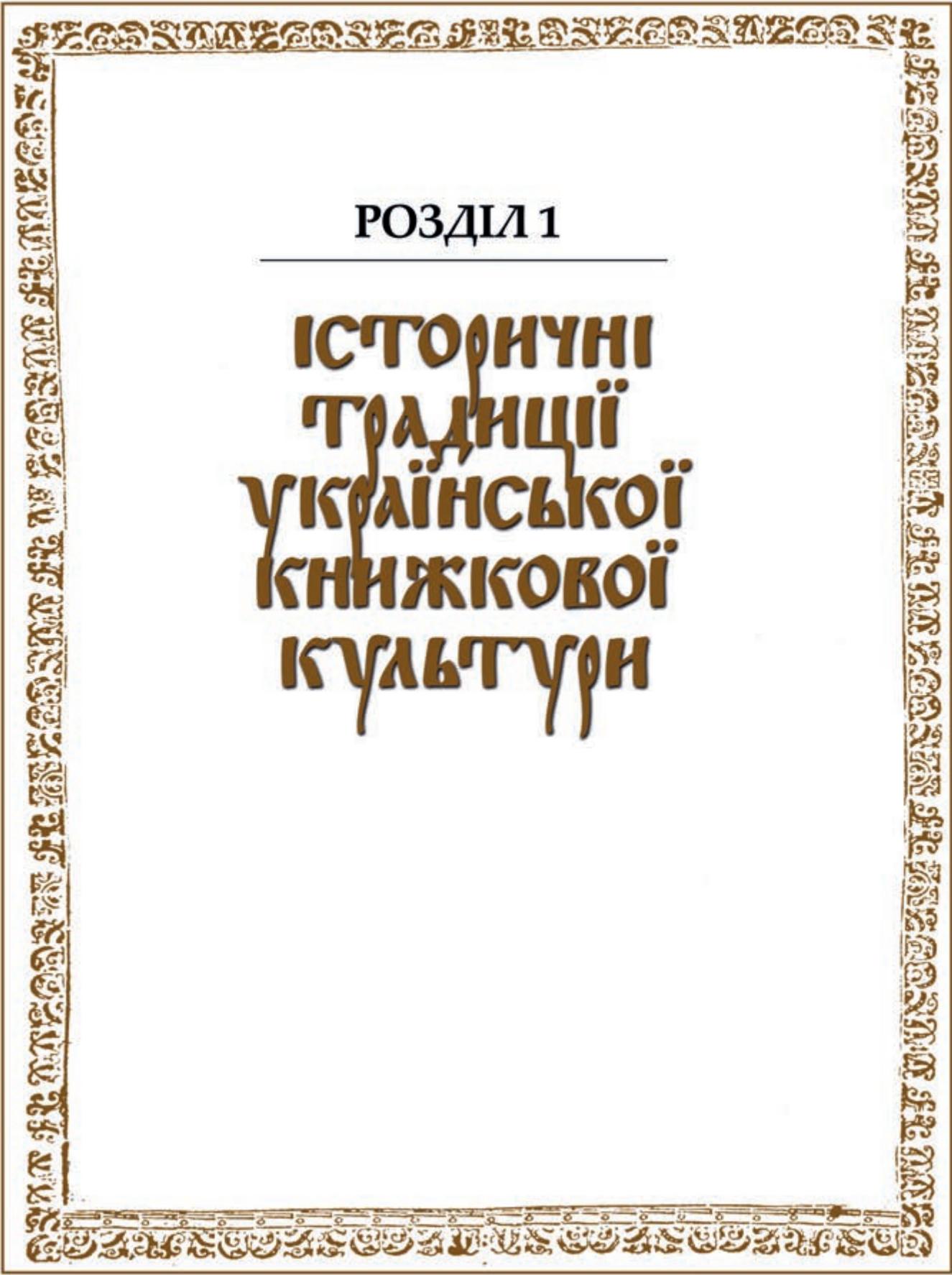
мовуючи, робимо висновок, що книжкова культура — це важливий показник життя суспільства, його культури та колективної свідомості, інтелектуального розвитку. Щодо терміна «культура книги», то він переважно відбиває якість певного видання і є складовою комплексу книжкової культури.

Безумовно, робота з ретроспективними історико-культурними фондами, дослідження історії книжкової культури має на меті введення призабутої інформації, що міститься в стародруках і виданнях ХІХ–ХХ ст., у сучасний науковий обіг. Але книга — це не тільки інформація. Важливим є і її зовнішній вигляд, що змінювався впродовж століть, розуміння краси книги та книжкової культури в різні історичні періоди.

Сподіваємось, що представлений в цій монографії різноаспектний матеріал з історії книжкової культури України стане в пригоді книгознавцям, бібліотекознавцям, культурологам, історикам, а також усім, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ
ТРАДИЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
КНИЖКОВОЇ
КУЛЬТУРИ

1.1.

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ
КУЛЬТУРИ ХОІ–ХХ СТ.

1.2.

ВИДАВНИЧА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО
КНИГОВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХОІ –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХОІІ СТ.

1.3.

ПАПІР РАНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ
І КУЛЬТУРА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

1.4.

КУЛЬТУРА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО
КНИГОВИДАННЯ ХОІІІ СТ.

1.5.

КНИГОВИДАННЯ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРСЬКИХ
ДРУКАРЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХОІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
ЯК АРТЕФАКТИ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
(БЕРДИЧІВСЬКА ТА ЛУЦЬКА ДРУКАРНІ)

1.6.

УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ ПАНЕГІРИЧНОГО ЗМІСТУ
ЯК ПРИКЛАД КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ

1.7.

ПРИВАТНЕ МУЗИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«ЛЕОН ІДЗИКОВСЬКИЙ»:
ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ,
ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

1.1.

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ XVI—XX СТ.

Еномен книги, книжкової культури — це фундаментальні досягнення людського розуму. Книги, як відомо, мають дуалістичну природу: з одного боку, це матеріальні пам'ятки культури, з іншого — складові духовної культури. Головними показниками стану книжкової культури є мистецтво та технологія виготовлення книги, а також рівень розповсюдженості й доступності книги і читання в тій чи іншій країні, соціальному середовищі, історичній епосі тощо. У різні історичні часи українська книжкова культура мала свої відмінні риси, періоди злетів та занепадів. Довгий і складний шлях пройшла рукописна книга, вона змінювала свою форму й матеріали, поступово виробляючи певні канони оформлення. На зміну рукописному способу розмноження інформації прийшов новий, більш досконалий і потужний. Такий винахід — друкарство — був створений, як відомо, в Європі в XV ст., хоча рукописна книга й після цього тривалий час продовжувала своє існування поряд із друкованою.

Темою цього розділу є комплекс книжкової культури, пов'язаний з історією друкованої книжності, що, безумовно, спиралася на кращі традиції рукописної книжності. За справедливою оцінкою С. І. Маслової, «стародруки зв'язують між собою давню рукописну книгу з книгою новітніх часів. Живі пам'ятки минулої культури, що відбивають на своїх сторінках думки та змагання минулих поколінь, — це коштовне наукове джерело для студій над історичними процесами в тій або іншій царині життя»¹.

Кожна епоха виробляла свою книжкову культуру. Період десакралізації книги, пов'язаний у т. ч. з розвитком друкарства, прослідковується з другої половини XVI ст. й до кінця XVIII ст.: зростає більш широке коло освічених людей, стрімко збільшується виробництво книжок, причому не тільки назв, але й кількість примірників. Безперечно, друковані книги були відомі в українських землях вже в XV — першій половині XVI ст., у тому числі кириличні

¹ Маслової С. І. Всенародна бібліотека України та стародруки. *Бібліотечний збірник*. Київ: ВБУ, 1927. № 2. С. 74.

першодруки — видання Швайпольта Фіоля в Кракові, Франциска Скорини в Празі та Вільно, Івана Федорова та Петра Мстиславця в Москві та Заблудові, а також польськомовні та латиномовні європейські друки. Не виключено, що при підготовці слов'янських першодруків українці брали активну участь. Наприклад, у тексті Фіолівських друків 1491 р. дослідники відзначають численні українізми; ймовірним замовником видань було перемишльське православне єпископство. Книги Ш. Фіоля, як указував ще в першій третині XVII ст. Захарія Копистенський у «Палінодії»², були широко розповсюджені в різних українських регіонах.

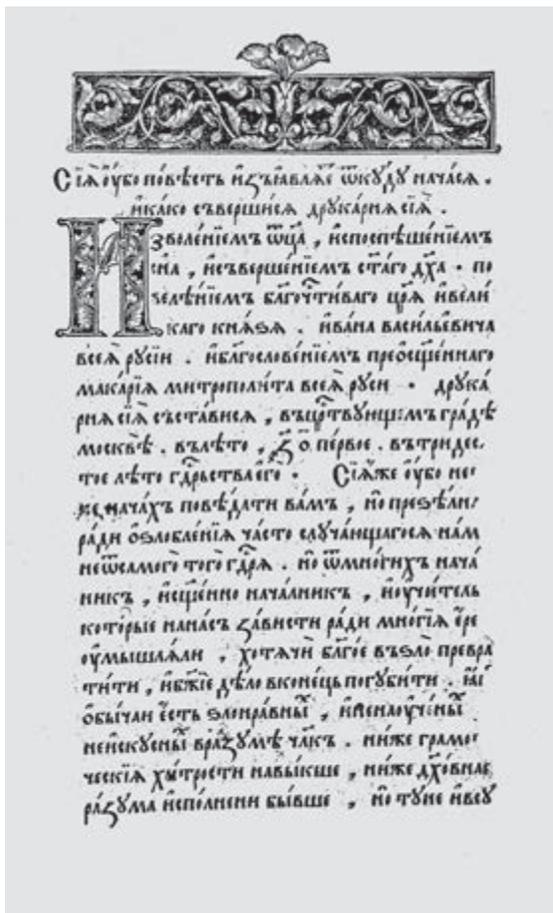
Умови для подальшого розвитку української книжкової культури були неоднаковими в різних регіонах. Так, відомо, що до 1569 р. більшість українських земель входила до Великого князівства Литовського, де офіційною мовою була «руська», тобто літературна мова тогочасних білорусів і українців. Проте обставини для розвитку культури погіршувалися внаслідок асиміляції українських еліт і втрати ними політичного впливу. В Галичині, після анексії її Польщею, панівні позиції перейшли, відповідно, до католицьких феодалів. Але для більшості населення головною лишалася культура, в т. ч. книжкова, успадкована від Київської Русі. Є підстави вважати, що вітчизняна книжкова культура впливала певною мірою на розвиток книги і сусідніх народів, переважно східнослов'янських. Разом з тим, поступове впровадження в Україні й Білорусі латинської мови у ділову писемність, літературну та наукову творчість означало наближення культури цих країв до культури Центральної та Західної Європи, хоча латинська мова і пов'язаний з нею тип освіти асоціювалися із католицизмом й сприймалися часто як чужі.

Найдавнішими книгами, надрукованими в Україні (з тих, що збереглися: вірогідно, були спроби друкування тут книжок і раніше), є видання Івана Федорова, або, як його називали у Львові, Івана Федоровича — Буквар і Апостол 1574 р. (про що докладніше розповімо в підрозділі «Видавнича культура»). Саме тут, вперше у видавничій практиці цього видатного друкаря і вперше в українському друкарстві, з'являється друкарська марка (сигнет), герб міста Львова. Важливо, що післямова Івана Федоровича до Апостола є першим автобіографічно-публіцистичним друкованим твором в Україні, абсолютно світським за змістом, а Буквар є першим в Україні друкованим підручником.

У середині 1570-х рр. у Острозі виникає літературно-науковий гурток, школа, що надалі називалася колегіумом, академією — перша на Сході Європи вища школа, ректором якої став Герасим Смотрицький. На кошти князя Василя-Костянтина Острозького обладнується друкарня, для роботи

² Твір розповсюджувався в рукописних списках, надруковано: Палинодія. Сочиненіе Захаріи Копыстенскаго 1621 года. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссією*. Том четвертый: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга первая. Петербург, 1878. Стлб. 313—1200. Про Ш. Фіоля — стлб. 991—992.

Післямова Івана Федорова у львівському виданні Апостола 1574 р.

Острозька Біблія 1581. Титул

в якій запрошують Івана Федоровича; на рубежі 1570—1580-х рр. він здійснює тут друкування шести видань. Найвизначніше серед них — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, пам'ятка давнього українського друкарства, яку за місцем друку називають Острозькою Біблією, відомою в двох варіантах — з датами випуску 12.07.1580 та 12.08.1581 р. Високий авторитет цієї книги засвідчує той факт, що всі наступні видання Святого Письма церковнослов'янською мовою аж до 1751 р. повторювали текст Острозької Біблії. Саме Іван Федорович у своїх виданнях започаткував форми кириличного шрифту, які стали зразком для наступних друкарів, запровадив значну кількість орнаментальних заставок і кінцівок, друкарську марку, титульні сторінки.

Після від'їзду Івана Федоровича Острозька друкарня продовжувала видавничу діяльність. Серед надрукованих книжок важливу роль проти польського шляхетського панування і католицької церкви зіграли полемічні твори, зокрема Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» та «Календар

римський новий» з передмовою «До народів руських»; «Книжиця» в шести розділах «О єдиній істинній православної вірі» Василя Суразького, активного діяча острозького гуртка; «Книжиця» в десяти розділах, яка містить, серед інших, послання Івана Вишенського (єдина прижиттєва публікація твору цього видатного письменника; в основному його твори активно розповсюджувались у рукописах) та інші видання полемічного змісту. Полемічна література — цікаве явище в історії вітчизняної культури.

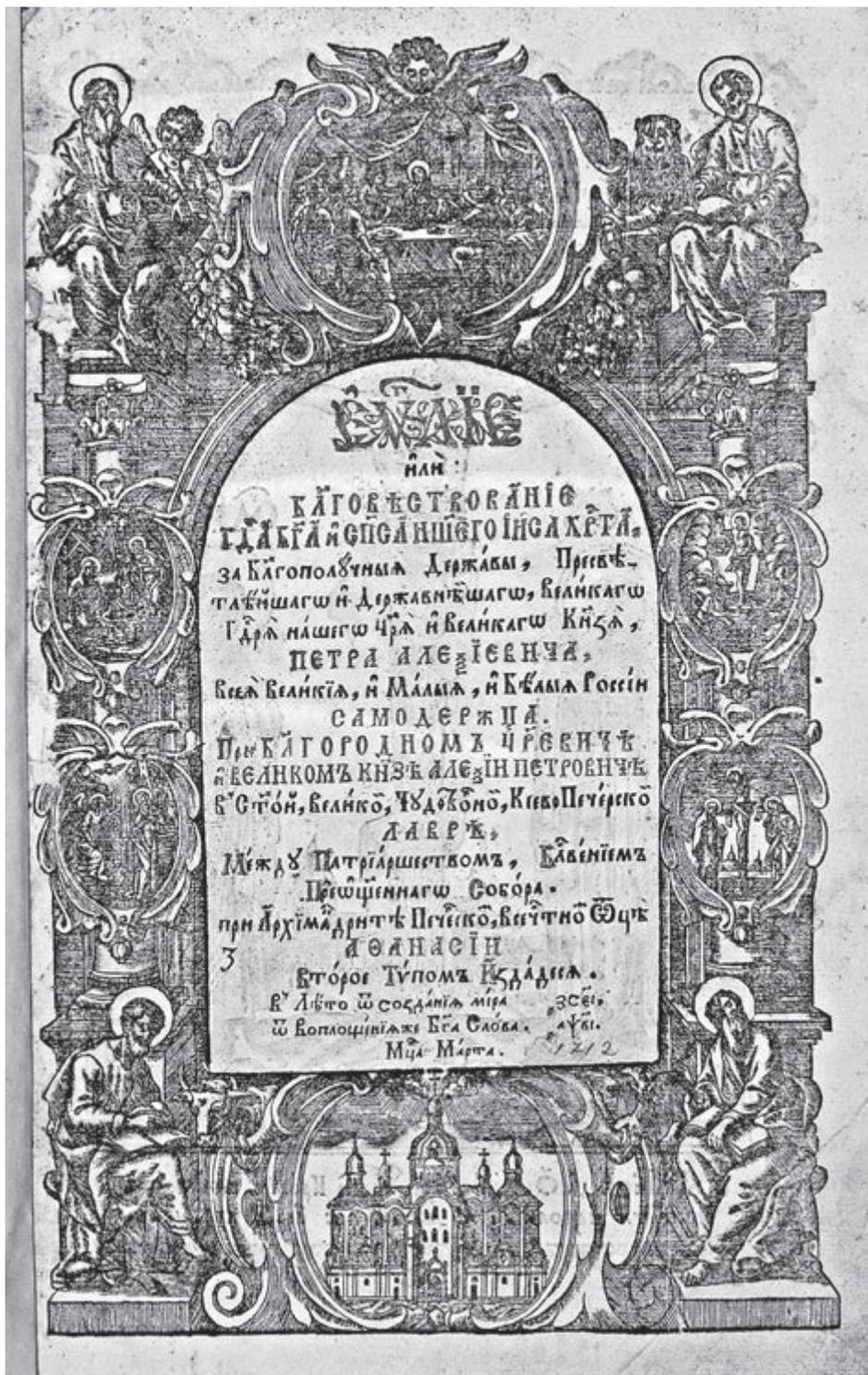
У структурі українських стародруків, починаючи з Азбуки 1578 р. і Острозької Біблії 1581 р., практично завжди є титульний аркуш, на відміну, скажімо, від московських видань, у яких титул закріпився вже у XVIII ст. Титул — це важливий елемент книжкової культури, хоча, природно, він ще не був тоді жорстко регламентований. Так, ім'я автора не завжди друкували на титулі, частіше за все його називали в присвятах або передмовах до читача, іноді у вигляді шарад чи своєрідного тайнопису (див., наприклад, панегірик Стефана Яворського 1684 р., «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського 1689 р., «Феатрон» Іоанна Максимовича 1708 р.). Дата виходу книг часто мала подвійний характер — «від створення світу» та «від Різдва Христового».

Розвиткові вітчизняного друкарства сприяли громадські організації, що були характерними саме для України — братства, навколо яких гуртувались автори, що впроваджували в літературу нові жанри — драматичні та релігійно-моралізаторські твори, панегіричні вірші. Так, у 1585—1586 рр. засновано Львівське братство, яке відстоювало національні та релігійні права українського населення. Братство викупило заставлену друкарню покійного Івана Федоровича і до 1787 р. видавало книжки — підручники, полемічну, проповідницьку, богословську, церковно-службову, філософську літературу, а також вірші (після того друкарня належала Ставропігійському інституту). Серед найперших (1591 р.) видань братської друкарні — «Просфонима», перший друкований панегірик староукраїнською мовою, складений у формі декламацій — виступів, і «Аделфотис. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка».

Львів був безперечним центром друкарства в українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст. Тут випускали книги також похідна друкарня при королівській канцелярії, друкарні Матвія Гарволіна, Матвія Берната, Павла Желяза польською чи латинською мовами, але насамперед для місцевих жителів.

У 1604—1606 рр. спочатку в Стратині (поблизу Рогатина), а потім у Крилосі (поблизу Галича) діяла друкарня Федора та Гедеона Балабанів, для підготовки видань якої теж було зібрано гурток учених і діячів культури та освіти. У стратинських виданнях, надрукованих кириличним шрифтом, уперше з'явилися сюжетні ілюстрації, а в заставках та ініціалах помітні західноєвропейські ренесансні впливи (докладніше про це — див. підрозділ 1.2. монографії).

Євангеліє. Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1712 (7215 р. від створення світу),
дати позначені кириличними цифрами (літерами)

«Блудний син». Сюжетна ілюстрація в Євангелії учительному (Кринос, 1606)

На початку XVII ст. архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей (Плетенецький), один із організаторів культурно-просвітницького гуртка в Києві, на основі обладнання Стрятинської друкарні засновує друкарню при лаврі. До гуртка входили вчені, перекладачі, поети, друкарі та гравери, серед яких брати Памво і Стефан Беринди, Іов Борецький, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Касіян Сакович та ін. Після Плетенецького гуртком керував Копистенський, а з 1628 р. — Петро Могила. 1615 р. було відкрито Київську братську школу, а 1631 р. — Лаврську школу при Києво-Печерському монастирі. 1632 р. на базі цих шкіл засновано Києво-Могилянський колегіум (академію). Такі установи потребували збільшення книжкового репертуару, усталення текстів певних творів, доступних одночасно значній кількості читачів, уніфікації правопису тощо.

З іншого боку, створення друкарень спиралося на існуюче коло авторів, редакторів, перекладачів, а також обов'язково — на коло потенційних читачів, без якого видання книг тисячними накладами було абсурдним.

Поступово формується друкарська культура книги, яка стосовно стародруків передбачає наявність продуманого, адекватно оформленого титульного аркуша, передмови чи післямови; красиві читабельні шрифти, їх належне розміщення на сторінках, грамотність тексту та верстки, використання виливних прикрас у вигляді заставок і кінцівок у традиційному українському орнаменті, полосних і заверстаних у текст гравюр та ін. У вітчизняних передмовах часто подавалися відомості про друкарню, описувався процес виготовлення книги, зазначався час початку і завершення роботи, називали причетних до видання осіб; інколи передмови переростали в своєрідні історичні чи бого-

словські трактати. Формувався своєрідний жанр публіцистичних і подеколи критичних творів.

Для усвідомлення загальних тенденцій книжкової культури тієї чи іншої доби розгляд тематики стародруків і їхніх жанрів є першочерговим. Якщо припустити, що частина світських, переважно малотиражних видань до нас не дійшли, все одно частка літургійних, богословських, релігійно-полемічних книжок була більшою в репертуарі книговидавання. Приблизно 15 % від загального обсягу книжкової продукції складали твори українських письменників, церковних і державних діячів XVI—XVIII ст. — понад 60 творів тогочасних письменників! Першим друкованим поетичним твором є видана Іваном Федоровичем в Острозі 1581 р. «Хронологія» Андрія Римши. Автором першого тлумачного словника староукраїнської мови — «Лексикон словенороський та імен толкованіє» (Київ, 1627 р.) — є Памво Беринда, лексикограф, друкар, гравер, поет, педагог.

Слід також відзначити, що українські тогочасні друки були розраховані не лише на українського читача. Їхній книжковий ринок був значно ширшим, українські видання високо цінували в російських землях завдяки насамперед різноманітній тематиці (особливо в порівнянні з видавничою продукцією московського Друкарського двору — Синодальною друкарнею). Видавалися книги богослужбові, оригінальні та перекладні авторські твори духовно-морального змісту, вірші, підручники.

Заперечувати наявність національних особливостей в історії української друкованої книжкової культури неможливо. Традиції та особливості українського книговидавання не раз були предметом вивчення різних спеціалістів. Велику роль у розповсюдженні українських видань грало їхнє оформлення за зразками західноєвропейських книг, а також випуск малоформатних (мініатюрних) видань, чого не було, зокрема, в російській стародрукованій книзі. Якщо розглядати сьогоденний стан давніх книжкових пам'яток, впадає в очі значна ушкодженість примірників українських стародруків, що свідчить про активне користування ними свого часу, особливо навчальними книгами, причому для цього використовували не тільки букварі, але й молитвослови, псалтирі та акафісти (варто звернути увагу на їхні назви: часовнички, псалтирки). Головною причиною дефектності примірників давніх книжок, як зазначав ще Іван Франко³, було встановлення унії: уніатські декани та візитатори, маючи наказ знищувати все, що виразно віддає православ'ям, але розуміючи нестачу і дорожнечу церковних книг, виривали з них титульні чи інші вихідні аркуші, а «виправлені» таким чином книги лишали для подальшого вжитку. Безперечно, були й інші причини, що приводили до штучної дефектності примірників.

³ Дві вихідні карти, подав Др. Іван Франко. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. (ЗНТШ). Львів, 1905. Т. LXIII. Кн. I. С. 1—6.

На книжкову культуру того чи іншого часу завжди впливає культурний потенціал суспільства і пов'язана з ним сукупність матеріальних й духовних досягнень цивілізації. Можна відмітити такі національні особливості поліграфічного оформлення вітчизняних видань, пов'язані з технологією виробництва книжок, зокрема переважне застосування пагінації (нумерації сторінок), на відміну від московських чи старообрядницьких видань, де найчастіше нумерували аркуші; розміщення колонцифри зверху наборної полоси, з її зовнішнього краю; набір найчастіше у дві шпальти⁴. Колонцифри і сигнатура (нумерація зшитків книжкового блоку — технічні елементи, що полегшують підбір аркушів у книжковий блок) з'являються в українських стародруках від самого початку запровадження книгодрукування в українських землях. Сигнатура, як і в білоруських друках, застосовувалась у вигляді літер чи знаків пунктуації, тоді як в московських виданнях — тільки цифрова. З 1620 р. в українських виданнях при колонцифрі починають друкувати крапку⁵, можливо, за західноєвропейським зразком передачі порядкових числівників.

До середини XVIII ст. в українських книгах, друківаних церковнослов'янським (кириличним) шрифтом, дату вказували кириличними цифрами (буквами), а в книгах, які видавалися в Україні польською та латинською мовами, — арабськими цифрами. Ця традиція прийшла з Заходу, як і герб з епіграмою на звороті титульного аркуша. Частим явищем були фронтисписи (зображення на контртитулї), а також присвяти впливовій особі у віршованій формі чи в прозі. Важливим елементом книжкової культури українських стародруків є наявність змісту в багатьох книгах, а також реєстрів джерел, якими користувались автори під час укладання книги (частіше за все — на берегах), і «апробацій» — благословень і величань.

Характерним елементом книжкової культури давнини є метод виправлення помилок⁶. В українських стародруках існував своєрідний метод виправлення помилок, насамперед — додавання до книги, за західноєвропейською практикою, списку друкарських помилок, із вказівкою аркуша, сторінки, рядка, або звернення друкарів до «ласкавого» читача самому виправити помилки. Інколи такі звернення містили пояснення появи помилок, як, наприклад, у київському виданні 1659 р. «Ключа розуменія» Іоаникія Галятовського: «бо тая книга такого часу робилася, в котрий болшесмо утікали і на смерть нежели на книгу тую поглядали». Практика друкування списків і звернень наприкінці книги була характерною для великих видавничих центрів України, таких, як друкарні Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Унівського Успенського та Чернігівського Троїце-Іллінського монастирів.

⁴ Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: метод. рекомендации. Москва: РГБ, 1997. С. 8—13.

⁵ Там само. С. 54.

⁶ Там само. С. 16—18.

Текст у дві шпальти та оформлення колонцифр зверху з крапкою у кириличному стародруку (Іван Золотоустий. Бесіди на 14 посланій святого апостола Павла. Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1623)

Список друкарських помилок у виданні твору Іоанна Максимовича «Феатрон, или позорнравоучительный» (Чернігів, 1708)

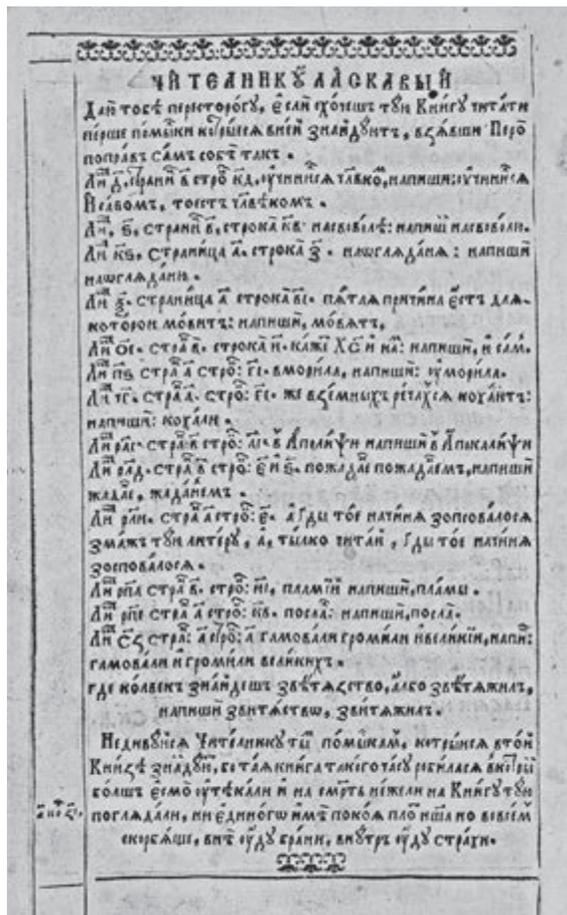
Зрідка трапляються випадки видряпування в тексті помилок і вдруковування штампом окремих літер чи складів. Саме в цих великих друкарнях випускалися в Україні Євангелія та Апостоли: впродовж XVI—XVIII ст. вийшло щонайменше 25 видань Євангелія і 24 — Апостола. Їх книжкову культуру характеризує активне застосування приміток, що виділені різними знаками зносок. У Москві ж, як правило, забілювали помилки, виправляли їх чорнилом від руки (іноді на наклеях) і навіть передруковували та вклеювали окремі аркуші.

Важливим явищем вітчизняної книжкової культури були передмови і післямови стародруків, які називалися «Предмова до чительника», «К читателеви» чи ін. Ці передмови містять елементи книгознавчих міркувань щодо ролі книги в суспільстві. Наприклад, у передмові до видання Апостола (1639 р.) львівський друкар Михайло Сльозка відмічає високе значення друкарського мистецтва не як ремесла, а як творчості та

сенсу життя. Дослідження подібних матеріалів до видань Острозької, Стратинської, Львівської, Києво-Печерської, Чернігівської, Почаївської друкарень дає змогу побачити розуміння видавцями й друкарями того часу книги як художньої цілісності її форми та змісту, ролі духовного пастиря — автора чи творця друкованої книги — піклуватися про задоволення читацьких запитів. Так, до частини примірників Книги Нового Завіту, надрукованої Іваном Федоровичем у Острозі, додано складену Тимофієм Михайловичем «Книжку собраніе вещей нужнейших», яка мала риси предметно-тематичного покажчика до книг Нового Завіту й зібрання новозавітних афоризмів. Її можна було використовувати для пошуку відповідного тексту з метою застосування в усній чи літературній полеміці, вживаючи як цитати, епіграфи. У передмові Дем'яна Наливайка до острозького видання «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 р. видавець прохає читача докласти всіх зусиль до читання, щоб зрозуміти задум видання, аби праця друкарів не пропала. На цих та інших прикладах в українських виданнях XVII ст. спостерігається своєрідне розуміння системи «автор — книга — читач», де всі компоненти є нерозривно пов'язаними.

Варто підкреслити, що елементи науково-допоміжного апарату, як характерна прикмета культури видання, з'явилися у вітчизняній друкованій книзі

Уривок зі звернення до читача у київському виданні «Ключа разуменія» Іоаникія Галятовського (1659)

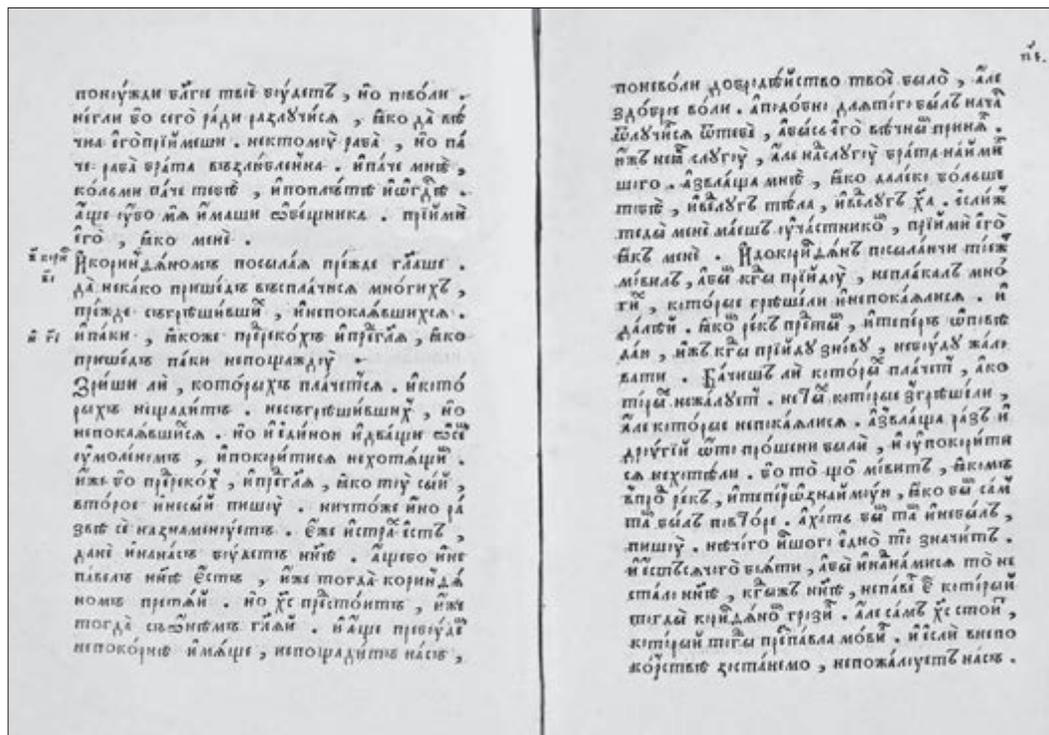

Передмова до читача у виданні Апостола (Львів, друкарня М. Сльозки, 1639)

фактично одночасно з початком друкарства в українських землях, починаючи з післямови першодрукованого львівського Апостола Івана Федоровича 1574 р., де, серед іншого, характеризуються переваги друкованої книги порівняно з рукописною та підкреслюється значення друкованої книги в справі укріплення православної віри.

Ще один значущий аспект книжкової культури періоду стародруків — мова публікації, переклад текстів, переважно додаткових, простою народною розмовною мовою або паралельне застосування церковнослов'янської книжної мови і живої староукраїнської. В Острозі в 1607 р. текст «Лікарства на оспалий умисл чоловічий» надруковано паралельно старослов'янською (на лівих сторінках) і українською (на правих сторінках) мовами. В Києві книги Захарії Копистенського 1625 р. надруковані староукраїнською мовою і лише окремі вставки — грецькою. Це характерно і для почаївських видань кінця XVIII — початку XIX ст., з безсумнівною метою зробити текст видання більш

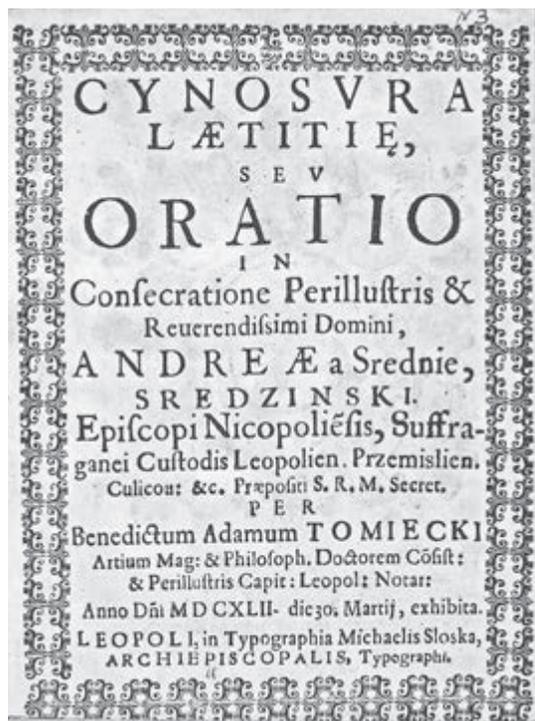

Текст паралельно старослов'янською та українською мовами в острозькому виданні 1607 р. «Лікарство на оспалий умисл чоловічий»

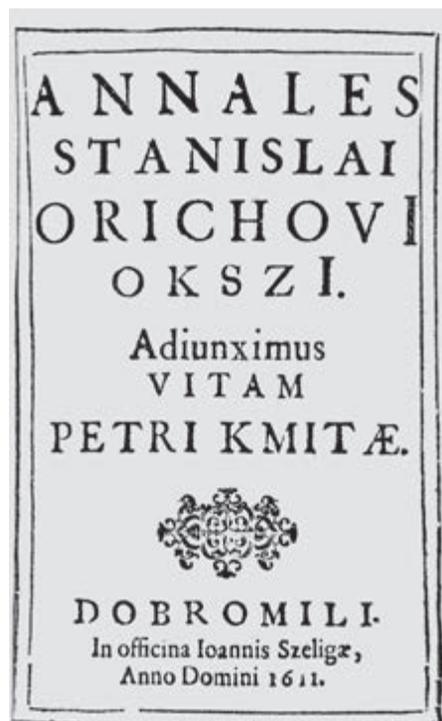
зрозумілим читачеві, що свідчить про турботу видавців про читачів. Водночас, значна кількість українських стародруків видавалася польською, а також латинською мовами, особливо твори природничої, технічної, сільськогосподарської, медичної тематики. Тому видання, випущені друкарнями Києво-Печерської лаври, Почаївського монастиря та іншими друкарнями в українських землях польською, грецькою чи латинською мовами, вважаємо книгами українськими. Видатні українські діячі культури XVII—XVIII ст. (Лазар Баранович, Іоаникій Галатовський, Сильвестр Косов, Петро Могила та ін.) знали кілька мов і писали свої твори, залежно від читацького або цільового призначення, різними мовами. Варто підкреслити, що тематика, мова, зовнішній вигляд, оформлення українських стародруків польською чи латинською мовою відрізняють їх від видань церковнослов'янським шрифтом тих же друкарень. Видавнича культура цих книжок є світською, схожою з аналогічними західними виданнями того часу.

Але не можна забувати, що в Україні цей час характеризується напруженою ідеологічною боротьбою між православ'ям і католицизмом, боротьбою народу за збереження власної національної гідності. 1610 р. з'явився друком польською мовою, але ніби як переклад з грецької на слов'янську, а тоді вже на польську, песимістичний і водночас поетичний «Тренос албо плач... Схід-

Титул українського стародруку латинською мовою. Tomiecki B. A. Cynosura lætitiæ, seu Oratio... Leopoli, Typographia M. Sloska [1642]

Orzechowski S. Annales Stanislai Orichovi Okszi. Adiunximus vitam Petri Kmitæ. Dobromili. In officina I. Szeligæ, 1611

ної Церкви» Теофіла Ортолога. Він мав надзвичайний резонанс і викликав особливе обурення з боку католиків; король Речі Посполитої Сигізмунд III наказав книгу спалити, а самого автора заарештувати. Натомість автор передбачив цю небезпеку: Теофіл Ортолог — це не було справжнім його ім'ям, а псевдонімом, як тепер відомо, Мелетія Смотрицького. В той час чимало українських полемістів, які виступали проти католицизму, змушені були ховатися під псевдонімами — і це теж своєрідна риса вітчизняної історії та книжкової культури. Друкована книга ставала могутньою зброєю в цій боротьбі, а друкарні — центрами духовності, де значну роль відігравали кращі представники української інтелектуальної еліти. Не випадково, що вітчизняні друкарні часто створювали при монастирях: Києво-Печерському, Чернігівському Троїце-Іллінському, Унівському Успенському. Вони випускали переважно книги релігійного змісту для православних. Полемічний текст багатьох творів, у т. ч. друкованих проповідей видатних церковних діячів, можна цілком вважати філософським (взяти, для прикладу, «Мир с Богом чоловіку» Інокентія Гізеля).

Водночас в українських землях діяли також друкарні інших конфесій. Так, у 1606—1611 рр. у Панівцях на Поділлі працювала кальвіністська друкарня,

що видавала антикатолицькі твори протестантів. Потужними у XVIII ст. були греко-католицька (уніатська) друкарня оо. василіан у Почаївському монастирі, друкарня в Бердичівському монастирі босих кармелітів. Кількість друкарень із часом зростала, урізноманітнювалась їхня тематика. Важливими для сучасників і цінними для історії є латиномовні та польськомовні видання друкарні Яна Шеліги у Добромилі (1611—1617 рр.): твори Станіслава Оріховського, «Хроніка» Яна Длугоша, переклади Цицерона, Платона, Плутарха. З 1618—1619 рр. друкарня Шеліги працювала у Львові та Яворові. У Львові в 1616—1618 рр. діяла вірменська друкарня, що обслуговувала інтереси численної вірменської діаспори. У Жовкві наприкінці XVII ст. функціонувала єврейська друкарня.

Цікавим явищем української книжкової культури XVII ст. були мандрівні друкарні: Павла Домжива Лютковича Телиці в Угорцях поблизу Самбора, в Четвертні Луцького повіту, в Луцьку і в Чорній біля Рівного; Кирила Транквіліона Ставровецького в Почаєві, Рохманові, Чернігові. Приватні друкарні — крім названих, ще київські друкарні Тимофія Вербицького та Спиридона Соболя, львівська Михайла Сльозки — це теж своєрідна характеристика української книжкової культури: в Москві нічого подібного тоді не було, існувала лише одна державна друкарня. Отже, характерною рисою видавничої справи в Україні була децентралізованість, наявність друкарських осередків у різних вітчизняних землях. Із часу запровадження постійного друкарства (1574 р.) й до 1648 р. діяло 25 друкарень у 17 містах і селах; було видано понад 365 книг.

Українська стародрукована книга мала достатньо складну композиційну будову, котра була підпорядкована двом вимогам: по-перше, забезпечити зручність користування, щоб читач легко орієнтувався в тексті, і, по-друге, зробити книгу твором мистецтва в повному розумінні цього слова. Обидві вимоги нерозривно поєднані: більшість елементів стародрукованої книги одночасно є засобами і технічного, і художнього оформлення. Ініціали, кінцівки, характерні саме для українських книжок, наявність у деяких виданнях шмуц-титулів, які мають таку ж композицію, як і титульний аркуш, і, звичайно, гравюри — все це створює незабутній образ книги.

Культуру книговидання українських кириличних стародруків характеризують такі, властиві лише українським стародрукам, елементи, як ряснота орнаментів (заставок, кінцівок), набірних прикрас, сюжетних гравюр, наявність гербів і друкарських марок.

Серед заставок, тобто відбитків з окремих дощок, яких виявлено понад 700 варіантів, можна виділити орнаменти, виконані в «чорневому» стилі (зображення на чорному фоні); так звані килимові зображення, які склалися з квітів, голівок херувимів та «іконки» посередині; сюжетні заставки, виконані на білому фоні; ксилографічні заставки, доповнені різноманітними набірними прикрасами, або заставки, виконані тільки з набірних

прикрас⁷. Багато заставок мають портретні зображення святих, біблійних персонажів та сюжетів, і таким чином стають ілюстрацією до тексту, втрачають свою початкову функцію організовувати, структурувати процес читання. Чимало заставок мають символічний зміст, наприклад, у львівському виданні Букваря Івана Федоровича, як відзначають дослідники, послідовно розміщено заставки, де зображено розвиток рослини від листка до бутона, квітки, плоду, що виражало ідею духовного росту людини, котра навчається. Характерною ознакою українських заставок є також відсутність у них хрестів.

Щодо типів численних кінцівок, які застосовували в Україні, варто відзначити західний вплив: плетінки зі складним малюнком, маскарони, сирени, херувими; в середині XVIII ст. в київських і чернігівських друках зустрічаються зображення архітектурних пам'яток, пейзажів, людських фігур.

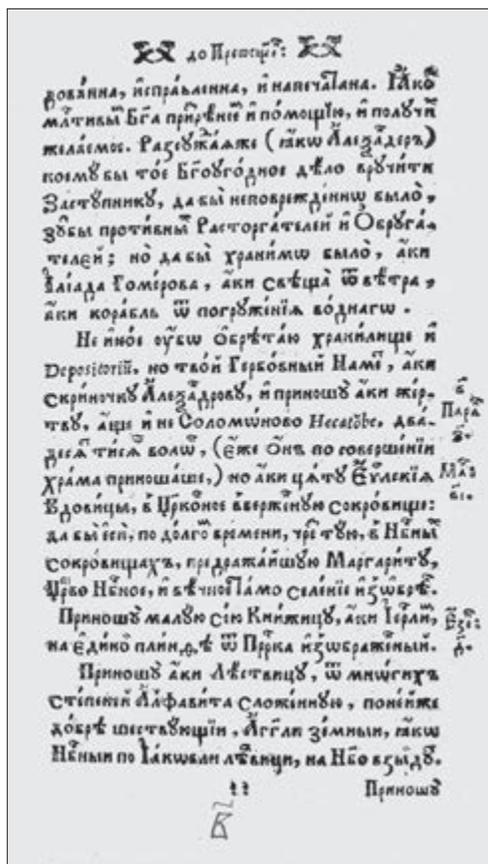
Найбільш звичним місцем розміщення набірних прикрас в українських виданнях є колонтитул — рядок набору із заголовком книги чи її частини, що розміщували на сторінці вище тексту і з обох боків доповнювали однаковими за малюнком набірними прикрасами. Починаючи з 20-х рр. XVII ст. цей елемент є обов'язковим спочатку для київських, а з 30-х рр. — і для львівських друків. Зафіксовано близько 70 видів набірних прикрас українських видань у понад 100 варіантах. В основному набірні прикраси становлять мініатюрні зображення «трилисника», квітів, жолудів, геометричного орнаменту, «херувима-українця» і квітки-маргаритки тощо. Існувала практика включення ініціалів, імен, слів у набірні рамки звороту титульного аркуша, заставки і кінцівки. Значне поширення мав обмін ксилографічними дошками між друкарнями. Міграція гравійованих дощок — характерне явище давнього вітчизняного друкарства. За підрахунками Я. Д. Ісаєвича, з друкарні в друкарню перейшло не менше 143 кліше, що складає 15 % усіх дощок⁸.

Українські стародруки мають й інші відмінні риси, котрі легко побачити: наявність гравюр у середині тексту, орнаментів із фантастичними фігурами, зображеннями людей, тварин, птахів тощо. Майстри української книжкової гравюри за період з 1574 р. і до кінця XVIII ст. створили, за попередніми підрахунками, понад 8 тисяч дощок, як ксилографічних (з дерева), так і мідних. Авторами гравюр, серед інших, були видатні художники і гравери Григорій Левицький, Никодим Зубрицький, Леонтій та Олександр Тарасевичі, Інокентій Щирський, Іван Филипович, Йосип і Адам Гочемські, Федір Стрельбицький. За цей період відомі роботи понад 50-ти граверів. Українські видавці піклувалися про зрозумілість ілюстрацій для читачів, для чого додавали підписи під ними, а в деяких випадках навіть тлумачили алегоричний зміст ілюстрацій в передмовах, присвятах, віршах. Вітчизняні гравери створили не лише

⁷ Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий. С. 19—20.

⁸ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. С. 313—314.

Колонтитули з набірних прикрас у київському виданні твору Ісайї Копинського «Алфавит духовный» (1710)

«Розп'яття з передстоячими». Гравюра серед тексту в Євангелії (Київ, 1712)

серії ілюстрацій на традиційні біблійні теми, але й вперше виконали світські ілюстрації в друкованих книгах, серед них портрети історичних осіб, наприклад, Петра Конашевича-Сагайдачного (Київ, 1622 р.), зображення планів печер у «Патерику» 1661 р. Нічого подібного в московських друках не було. Те саме можна зазначити і щодо зображення гербів меценатів, покровителів, та друкарських марок, починаючи з українських друків І. Федоровича. Крім того, кожна велика українська друкарня розміщувала в своїх виданнях характерні саме для неї зображення: у львівській братській друкарні — гравюра із зображенням сцени Успіння, в київській лаврській друкарні — зображення преподобних Печерських Антонія і Феодосія; в Чернігові — ікони Богоматері Іллінсько-Чернігівської, в Уневі — зображення Трійці.

В українських стародруках спостерігається часта наявність рамок — на титулі (форти — гравюри на дереві чи міді, що обрамляють титульну сторінку) та навколо набірної полоси. Вітчизняні гравери вводили у форти зображення архітектурних пам'яток тих міст, де знаходилася друкарня, або символів пев-

Фронтиспіс українського кириличного стародруку з присвятою. Геральдична композиція та присвята у виданні Апостола (Львів, друкарня М. Сльозки, 1639)

них понять із назви книги: назва книги І. Галятовського «Ключ розуменія» вдрукована в зображення ключа, назва його ж книги «Небо нове» — в небесну сферу.

Увага до мистецтва книговидання особливо яскраво простежується на якості видань Києво-Печерської друкарні, коли творилися традиції української культури бароко: книга сприймається як скарб, як цінність, причому текст і прикраси складають одне ціле. Недарма книговидання в той час вважали мистецтвом. За XVI—XVII ст. не було книг непропорційного розміру, з малими чи невідповідними розмірами берегів, із буквами «сліпими», які важко прочитати, котрі неохайно розміщені на рядках або які своєю пропорційністю зовсім не підходять до розміру аркуша, ширини рядка⁹. Найбільш розкішно оформляли книги, що призначалися церкві, або підносні примірники,

⁹ Макаренко М. О. Мистецтво книжки. *Бібліологічні вісті*. 1924. № 1—3. С. 94.

Корінець шкіряної оправи із бинтами на оправі Євангелія учительного (Київ, 1637)

наприклад, «Патерик Печерський» 1702 р. з присвятою Петру І, «Зерцало» 1705 р. з присвятою гетьману Іванові Мазепі, чи панегірик Яна Орновського «Bogaty Wirydarz» 1705 р. Червону фарбу, яку часто використовували у вітчизняних книгах, застосовували не тільки для прикрашання, але й з практичною метою — іноді так виділяли місця в тексті, на які хотіли звернути особливу увагу.

Видавничі оправи, що виготовляли в XVII—XVIII ст. в Україні, теж мали свої особливі риси. Використовували шкіру, яку фарбували переважно в коричневий колір (іноді додатково фарбували різними способами, внаслідок чого вона набувала вигляд крапленої, або під «мармур», під «черепаху»), папір і тканину — парчу, шовк та ін. Для кришок оправи використовували дуб, сосну чи картон, причому картон у XVII ст. був дорожчим, ніж дерево, і лише з XVIII ст. став звичайним матеріалом для оправ дешевих книжок¹⁰. Корінець обов'язково робили зі шкіри — глухий, трохи заокругленої форми, з трьома-чотирма бинтами (залежно від формату книги), що з'являлися від мотузок, які скріплювали блок книги. Каптал («підзори») приплітали на смужку тканини з ниток двох кольорів і клеїли до верхніх та нижніх кінців корінця¹¹. Слід підкреслити, що в Україні з другої половини XVII ст. була також розповсюджена практика виготовлення м'яких оправ, без дощок, застібок і металевих накладок, що зменшувало вагу книги і свідчить про тенден-

цію здешевити книжкову оправу. Папір для оклеювання оправ, обкладинок, форзаців використовували як однотонний, так і у вигляді шпалер із орнаментальним малюнком, котрий наносили переважно за допомогою трафаретів чи друкуючи з кліше. Особливо багато картонних оправ, покритих шпалер-

¹⁰ Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий. С. 43.

¹¹ Там само.

ного вигляду папером, властиве книжкам почаївської друкарні¹². Для форзаців застосовували білий чи кольоровий папір чи т. зв. макулатуру — з надрукованим текстом із зіпсованих чи застарілих видань.

Українські палітурники (інтролігатори) значну увагу приділяли фарбуванню обрізів книжок — червоною, зеленою фарбою, золотом чи сріблом; по обрізу інколи ще наносився чи вибивався орнамент. На кришки шкіряних оправ часто наносили тиснення фарбою чи без неї (сліпе тиснення). Тиснення у вигляді квіток могло заповнювати майже весь простір кришки, але обов'язковим елементом був середник різної форми, з витісненим у ньому зображенням Христа, Богоматері, євангелістів, сцен Розп'яття, Благовіщення, і коротка назва книги. Відомі випадки, коли зображення на оправах є копіями гравюр у цих виданнях. Виділяється група оправ XVIII ст., для якої характерним є домінуючий на кришках ажурний візерунок. Необхідно відзначити різноманіття форм наріжників на кришках оправ, розміщених у них зображень. Для деяких книжок, особливо подарункових, виготовляли футляри («пудли», для мініатюрних форматів — «пуделки»).

При великих друкарнях були свої палітурні майстерні, найвідоміша серед них — майстерня Києво-Печерської лаври. Вона не тільки виготовляла оправи на замовлення, але й навчала інтролігаторському мистецтву інших майстрів, тому загальний стиль українських оправ є єдиним. Досить часто зустрічаються підписи майстрів-палітурників на кліше середників і наріжників та підписи палітурників унизу форзацного аркуша, приклеєного до нижньої кришки оправи.

Свою книжкову продукцію друкарні продавали «в дошках» (в оправі), в голих дошках (дошках без шкіри), в «секстернах» (у зшитках), «ув'язовані» (зшиті без оправ). Усі ці особливості свідчать про високу самобутню культуру і національну специфіку інтролігаторського (палітурного) мистецтва в Україні в XVI—XVIII ст. (Детальніше про художнє оздоблення оправ українських стародруків викладено в підрозділі 2.3).

Цікаву інформацію про книжкову культуру епохи надає дослідження історичних книжкових колекцій. Сам факт існування значних книжкових зібрань, мода на збирання книжок, створення колекцій є характерною складовою соціальної культури того чи іншого часу, регіону. Реконструкція складу історичних бібліотек дає уявлення про віддавання переваг читачами різних епох певним темам, жанрам, окремим книжкам, а також про звичку тогочасних читачів лишати на форзацах, титулі і берегах сторінок записи побутового характеру чи коментарі до змісту. Нерідко бібліофіли опрацьовували книги з власних бібліотек у розкішні індивідуальні оправи, прикрашені золотим тисненням, або зберігали

¹² *Заболотна Н.* Почаївські кириличні стародруки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. праць. Київ, 2011. С. 49.

Екслібрис Загінецької бібліотеки (Biblioteka Zahiniecka)

примірники в старовинних художньо оформлених оправах. Так формувався образ антикварної книги, що набув особливої популярності ще в ХІХ ст.

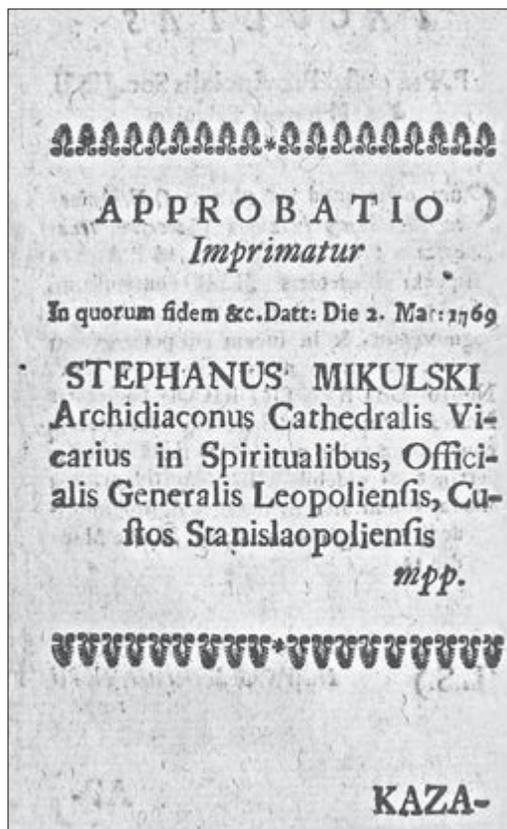
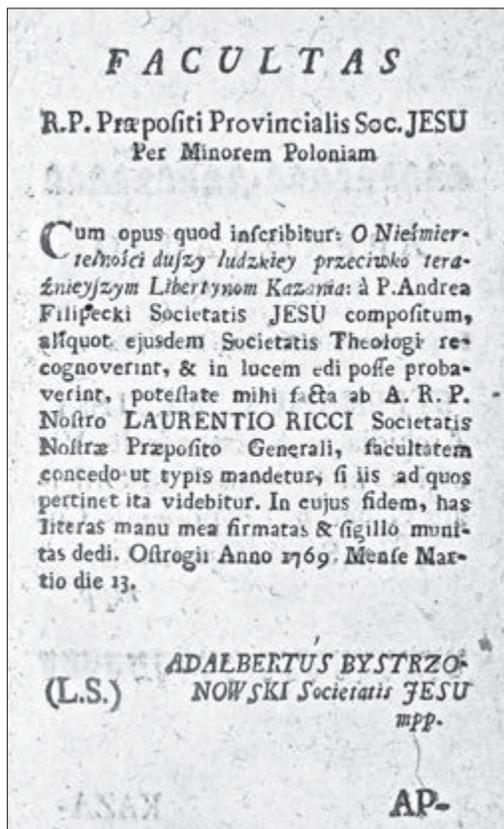
Важливим для характеристики книжкової культури епохи є вивчення екслібрисів, суперекслібрисів на власницьких оправах, котрі свідчать як про любов і пошану до книг, так і про значне коло приватних зібрань, бібліотек монастирів, навчальних закладів та ін. Екслібрис або власницький книжковий знак — спеціально виготовлений графічний твір малої форми — зазвичай наклеювали на внутрішній бік оправи чи обкладинки. Екслібрис

з'явився на книгах, як вважається, ще у ХV ст., хоча й до того на рукописних книгах часто робили власницькі записи, які можна вважати прообразом екслібрисів. Вибір сюжету книжкового знаку найчастіше визначається характером зібрання, професією чи захопленням власника бібліотеки. Це свого роду символ цього зібрання. З іншого боку, виготовлений видатним художником екслібрис може становити самостійну художню цінність, що збільшує таким чином цінність і грошову вартість самої книги, оздобленої екслібрисом.

Перший екслібрис, відомий в українських землях, датується початком ХVІІ ст., в Росії — з ХVІІІ ст. Екслібриси спочатку були гербовими, вензельними, що свідчило про їхню приналежність до зібрань титулованих осіб, шрифтовими, пізніше — сюжетними чи символічними. У одного власника могло бути кілька екслібрисів. У середині ХІХ ст. з'являється все більше сюжетних екслібрисів, оскільки власниками бібліотек стають письменники, поети, вчені і художники, освічені купці. Надалі в сюжетних екслібрисах активно використовують пейзажі, архітектурні зображення, а також книги і бібліотеки, або предмети, що характеризують уподобання, інтереси власника. Існували також універсальні екслібриси, де не було завчасно надруковано ім'я: його мав уписати власник. Існували портретні екслібриси, дитячі екслібриси, зображення, що відбивали історичні події. Власницькі знаки мали й громадські бібліотеки. У ХІХ ст. майже у кожній значній бібліотеці в Україні був власний екслібрис або печатка з відповідним написом.

Розповсюдженням явищем книжкової культури минулого є конволюти — штучні збірники різних видань (або й рукописів), як, переважно, власницькі, так і видавничі. Власницькі конволюти могли бути тематичними збірниками, а могли складатися (рідше) з алігатів (окремих самостійних видань — частин конволютів) різної тематики, підібраних, скажімо, за форматом, за часом видань, за творами одного автора. Подібна практика часто застосовувалася при формуванні не тільки власницьких, а й видавничих конволютів, для просування на ринок нерозпроданих залишків тиражу певних видань: до них додавали новий друк того ж автора і новий, спільний титульний аркуш.

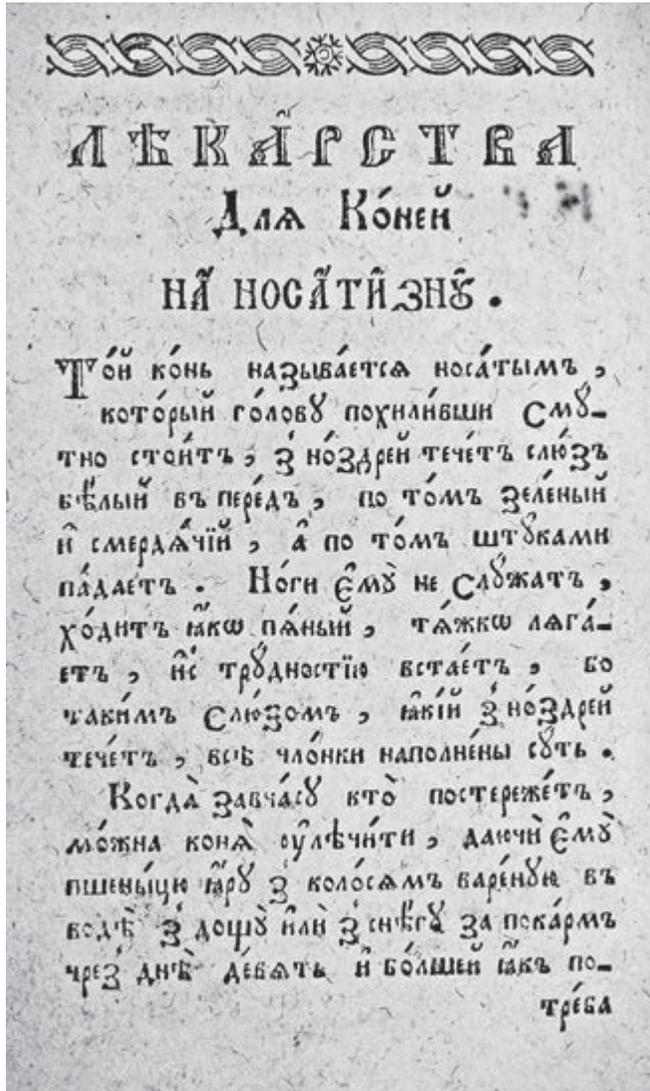
Цензурні дозволи у виданні проповідей А. Філіпецького «О niesmiertelnosci duszy ludzkiej, Przeciwko teraznieyszym Libertynom kazania» (Львів, друкарня єзуїтського колегіуму, 1769)

У XVIII ст. відбувається погіршення умов для вітчизняного книговидавництва. Вплив політики, на той час переважно церковної, на українську книгу підтверджують цензурні дозволи. Після підпорядкування українських друкарень московському Святійшому Синоду (1720 р.), коли було заборонено київській та чернігівській друкарням видавати книги, що відрізняються від московських текстами, мовою, «дабы никакой розни и особаго наречия в оных не было»¹³ (впровадження в друк української мови відбувалося з початку XVII ст. і пізніше), в київських виданнях з'являються особливі цензурні свідоцтва, без яких книга не могла вийти з друку. Це теж своєрідний зразок книжкової культури епохи. Проте і в таких жорстких умовах мистецтво оформлення українських стародруків є достатньо своєрідним, цікавим, значним.

Активно працювали в західноукраїнських землях, де не мали сили укази царя і розпорядження Синоду, друкарні Унівського монастиря, Львівського

¹³ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Санкт-Петербург, 1890. Т. 7. С. 23.

Сторінка почаївської «Книжиці для господарства». І. Ленкевича, 1788

Ставропігійного братства і особливо Почаївського Успенського монастиря, де друкували книги кирилицею не тільки для своїх епархій і Закарпаття, але й, усупереч царським заборонам, і для земель, підвладних Росії, куди уніатські книги завозили нелегально і розповсюджували в православному середовищі. Це дозволяє представити більш повну картину історії вітчизняної книжності, її вплив на розвиток суспільства різних часів. Прикладами найрізноманітніших жанрів почаївських видань є, зокрема, збірник проповідей «Народовіщаніє», практичний poradnik «Книжиця для господарства», «Богогласник», що містить вірші й пісні численних українських поетів, «Такса книг» — перший вітчизняний друкований книготорговий каталог¹⁴. Друкарня випускала видання старослов'янською та українською, а також польською та латинською мовами, часто на замовлення. Особливо слід підкреслити факт широкого використання української мови в почаївських стародруках, переважно в світських виданнях («Політика свіцька», «Книжиця для господарства») або в передмовах до кирилических стародруків. Найчастіше українські тексти з'являються в почаїв-

ських виданнях у тих ситуаціях (наприклад, чині постриження в монахи, в обрядах сватання та вінчання, тексті чернечої присяги), які потребують обов'язкового розуміння й усвідомлення змісту¹⁵. Вихід книг українською мовою в той час — важлива культурна подія, що засвідчувала таку потребу в суспільстві. Заслугою Почаївської друкарні було впровадження специфічно україн-

¹⁴ Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. праць. Київ: НБУВ, 2011. 263 с.

¹⁵ Кисельов Р. Є. Лексика української мови в почаївських стародруках. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. праць. Київ: НБУВ, 2011. С. 105—124.

ського, дуже елегантного курсиву¹⁶. Цікавою сторінкою в історії книжкової культури почаївських друків є також нотодрукування.

Хоча Почаївська друкарня була греко-католицькою, вона найчастіше передруковувала богослужбові тексти з православних видань. Це явище в історії вітчизняної книжкової культури пояснюється як прагненням продавати свої книги і православним, так і переконанням про достатню канонічність текстів з українських православних друкарень. Разом з тим, варто нагадати відомі сьогодні з архівних джерел факти, коли наприкінці XVIII ст. керівник друкарні Почаївського уніатського монастиря василіанський ієромонах Спиридон вступив у «ділові» відносини з друкарем Києво-Печерської лаври Юстином, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», як пізніше пояснював Юстин: у Почаєві друкували маленького формату псалтирі, «збірнички», «тестаментики», надсилали до Києва, до них додруковували «фортки» — титульні аркуші, з зазначенням Київської друкарні, масово продавали, частину тиражу надсилаючи до Почаєва, а прибутки ділили між собою. Це висловлювання вченого київського монаха на рубежі XVIII—XIX ст. про одну націю підданих різних імперій і служителів різних конфесій примушує ще раз розглянути, як пропонував Я. Д. Ісаєвич, питання щодо єдності українського етносу і його книжкової культури, та усвідомлення цієї єдності діячами культури понад двісті років тому¹⁷.

Водночас у 1780-х — 1790-х рр. почаївська друкарня співпрацювала з російськими старообрядниками, видавши на їх замовлення кілька десятків видань, часто з неправдивою датою. На оформленні деяких із них помітним є вплив українського друкарства. Також на початку XIX ст. деякі старообрядницькі друкарні, зокрема Якіма Карташова в Клинцях, щоб уникнути переслідувань, зазначали Почаїв як місце друку своїх нелегальних видань. Загалом на багатьох книгах, виданих наприкінці XVIII ст., місце видання з різних причин указане неправильно.

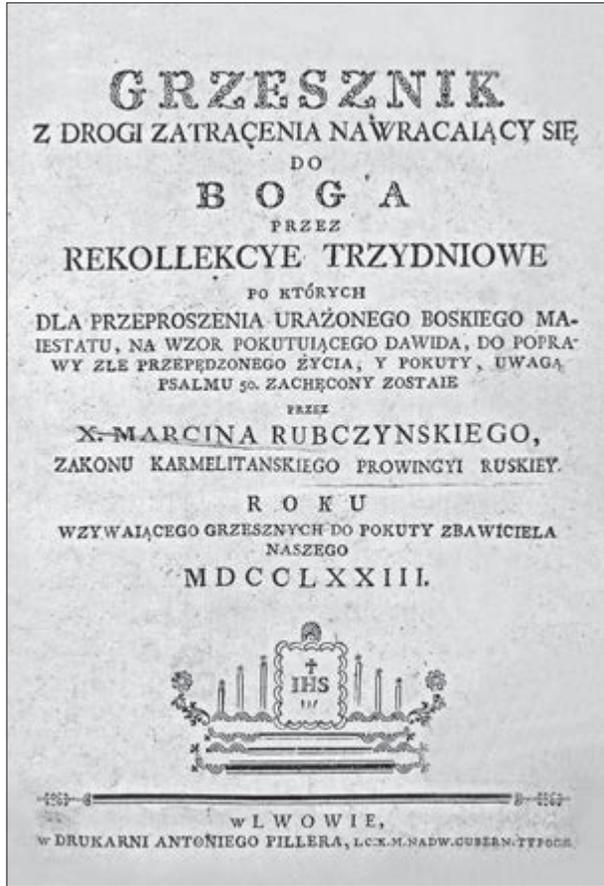
Найвідомішою й найпотужнішою залишалась друкарня Києво-Печерської лаври. На початку XIX ст. ця найбільша в Україні друкарня випускала в основному тексти релігійної тематики, та ще й в русифікованому варіанті. При ній від 1787 р. діяла друкарня Київської академії, що видавала книги та інші видання російською мовою гражданським шрифтом. Поступово «гражданкою» починають друкувати і в інших містах: Єлисаветграді, Кременчуці, Катеринославі, Харкові, Миколаєві¹⁸. Провідне місце в друкованій продукції

¹⁶ Ковальчук Г. І. Дослідження почаївських стародруків у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: традиції, стан і перспективи. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки* : зб. наук. праць. Київ: НБУВ, 2011. С. 25.

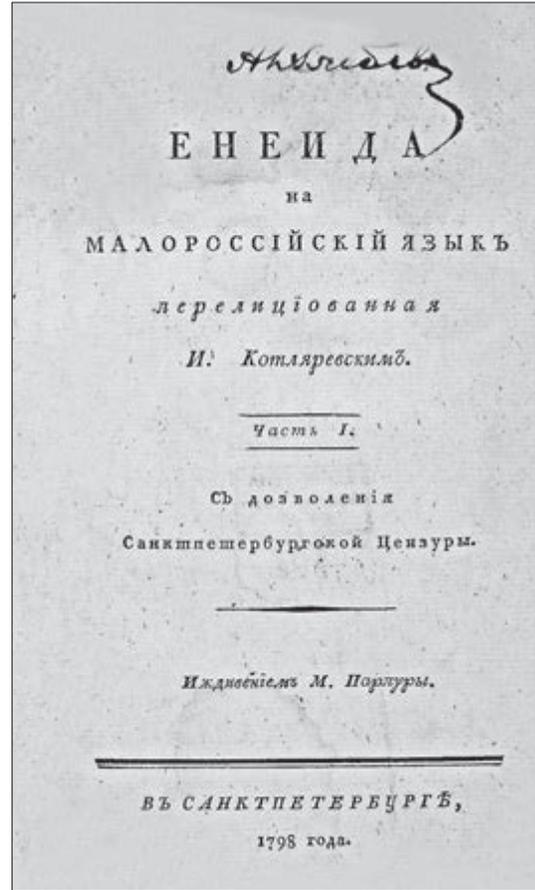
¹⁷ Ісаєвич Я. Д. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. праць. Київ: НБУВ, 2011. С. 20.

¹⁸ Петров С. Й. Книги гражданського друку, видані на Україні: XVIII — перша половина XIX століття: каталог. Харків, 1971. 298 с.

Rubczyński M. Grzesznik z drogi zatracenia nawracający się do Boga... W Lwowie, w Drukarni A. Pillera, 1773

Титул першого видання «Енеїди» І. Котляревського. Санкт-Петербург, 1798

поступово зайняли світські друки: підручники, офіційні розпорядження, почасти також наукові праці та художня література. Такі книги, на відміну від книг кириличного шрифту переважно культового призначення, були оформлені аскетично: невеликі за обсягом, як правило, в м'яких обкладинках сірого чи блакитного кольору без зазначення вихідних відомостей, зі сторінками, щільно заповненими сірувато-монотонними рядками суцільного тексту.

Аналогічним було оформлення більшості видань латинським шрифтом. Найбільшим центром книговидання в Україні іноземними мовами в останній чверті XVIII ст. була друкарня Піллера у Львові. Іншомовне друкарство було пов'язане не лише з проживанням в українських землях іноземців, але й з тією роллю, яку іноземні мови відігравали в тогочасній освіті та в побуті північних верств.

Початок новій українській літературі і, водночас, новій книжковій культурі поклав вихід у світ у Петербурзі 1798 р., коли російським царем ліквідовано рештки української автономії та під питанням було взагалі існуван-

ня української мови та національної культури, «Енеїди» Івана Котляревського. Поява «Енеїди» дала поштовх розвитку українського письменства, спричинивши лавиноподібний рух вітчизняної книжності нового часу.

На початку XIX ст. своєрідним центром вітчизняної книжкової культури стає Харків. Саме в Слобідській Україні зароджується нова українська література: спочатку сформований на Полтавщині світогляд І. Котляревського, що належав до тих небагатьох освічених молодих людей, котрі не втратили віри у свій народ та його кращу долю. Згодом могутні впливи нового українського життя, більш вільного, ніж у Наддніпрянській чи Західній Україні, яскраво відбилися на виданнях у Харкові українською мовою творів Петра Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря», «Пан та собака». Навколо новоствореного Харківського університету гуртуються кращі місцеві культурні сили, широкого розмаху набувають література та видавнича справа. Заснування 1805 р. друкарні при університеті дало змогу перетворювати продукцію інтелектуального осередку в матеріальні форми, характерними для

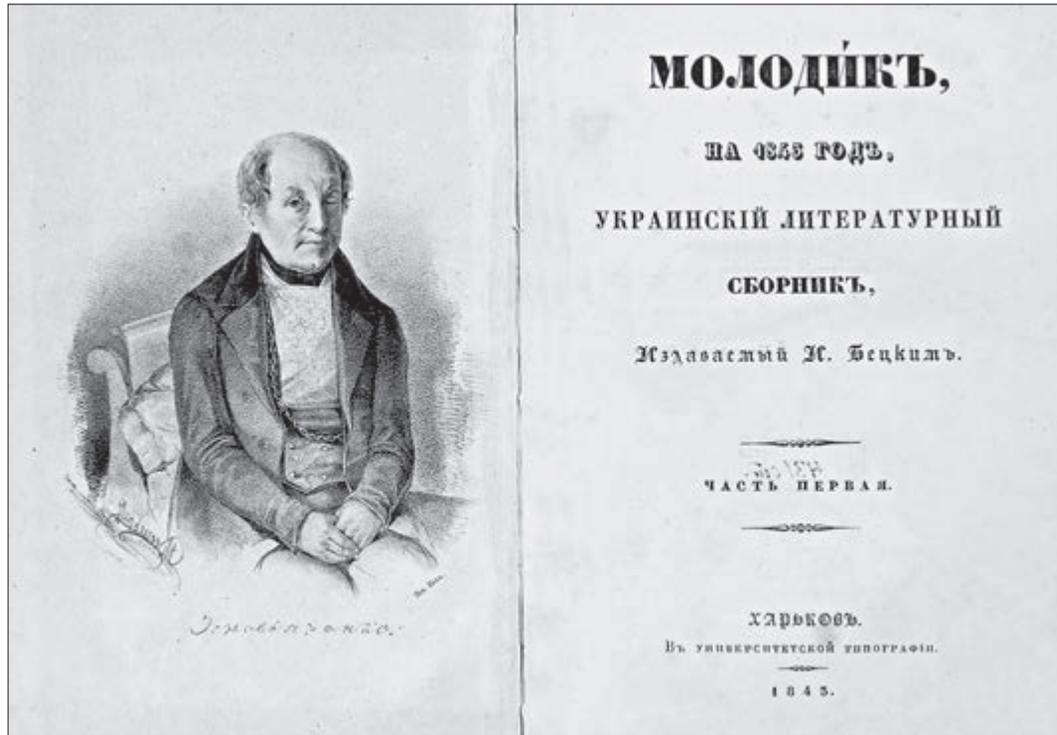
яких були своєрідний книжково-мистецький смак оформлення і дисгармонія з низькосортним, здебільшого, папером. Це був час, коли у Російській імперії, куди входило багато українських земель, набрав чинності цензурний устав 1804 р., за яким цензура віддавалася губернським університетам. За перше десятиріччя ця друкарня випустила 210 різних видань, що склало половину всієї книжкової продукції Російської імперії. Але й вся перша половина XIX ст. характеризується надзвичайно жвавою видавничою діяльністю у Харкові: випускаються журнали (перші в Україні, переважно російськомовні, але українська тематика в них переважала), альманахи та збірники, окремі книги, брошури наукового, публіцистичного та літературного напрямку, просякнуті місцевим колоритом, загалом близько 650 видань. Основні праці з україніки — з історії, географії, етнографії — випускались російською мовою, але була низка цікавих друків українською, а також твори, де обидві мови органічно співіснували.

1819 року, «сообразуясь с опасным движением умов в Европе», з'являються нові цензурні правила, за якими цензура з університетів перейшла до рук цензурних комітетів, що утворилися в Москві, Петербурзі, Ризі, Вільні. Під час цензурних утисків («чавунного статуту» 1826 р.), коли заборонялось друкувати книги, в яких «нарушаются правила и чистота русского

Український вестник на 1816 год. Харків, 1816. Ч. 1.

Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бециким (титул і фронтиспіс із портретом Г. Основ'яненка). Харьков, 1843

языка»¹⁹, книговидання в Харкові зменшується (1826 р. — 9, 1827 — 2, 1828 — 4 видання²⁰), проте не зупиняється. У 1830—1840-х рр., після послаблення цензури, з'являється низка альманахів: «Украинский альманах», «Украинский сборник», «Сніп», «Молодик», а також «Запорожская старина» Ізмаїла Срезневського; п'єси Івана Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», посмертне повне видання «Енеїди»; твори Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Костомарова, Амвросія Метлинського. Стиль оформлення видань — простий, скромний, навіть трохи одноманітний, але витриманий, розмірений, на всьому ознаки дбайливості, уважності, вміння.

На початку ХІХ ст. починають розвиватися книгознавчі студії, котрі тоді мали ще емпіричний, протонауковий характер. Першим в українських землях науковим виявом розуміння книжкової культури були праці бібліотекаря Кременецького ліцею, а пізніше Київського університету святого Володимира — Павла Янковського. Так, у друкованих планах курсу бібліології лі-

¹⁹ Устав о цензуре. СПб. : Тип. Департамента народного просвещения, 1826. § 154.

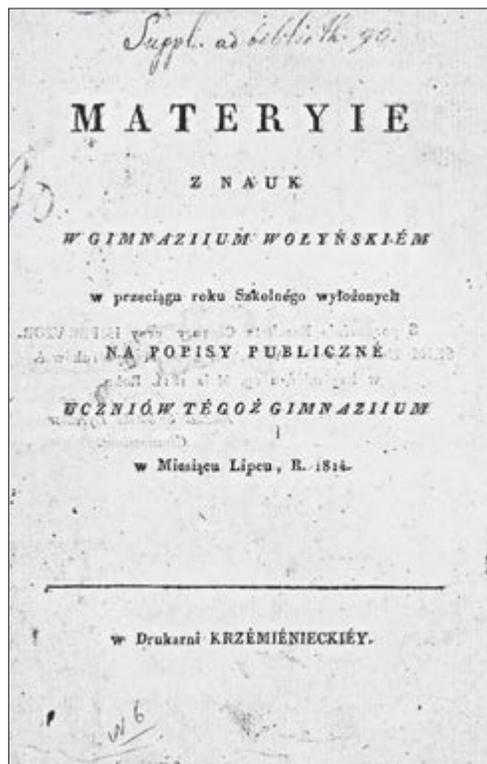
²⁰ Петров С. Й. Гражданське книгодрукування на Україні (ХVІІІ — середина ХІХ ст.). Книга і друкарство на Україні. Київ: Наук. думка, 1964. С. 114.

цею за 1814 р. ця наука, яку викладав П. Ярковський, складалась із трьох розділів: 1) погляд на стан освіти взагалі та історія книги зокрема в плані етнографічному; 2) джерела зберігання та розповсюдження результатів учень: а) мистецтво письма; б) мистецтво друкування; 3) бібліографія: а) знайомство зі складовими частинами книжності; б) упорядкування (опис) тих частин. Кожна з рубрик мала кілька підрубрик, наприклад, остання — «про хороші книги» та «про рідкісні книги»²¹.

Дослідження історії вітчизняної книжкової культури та реальне піклування про її втілення на практиці опосередковано проводили в першій половині XIX ст. київський митрополит Євгеній (Є. Болховітінов), який опікувався видавничою діяльністю Києво-Печерської лаври; перший ректор Київського університету святого Володимира Михайло Максимович. Відкриття університету в 1834 р. нерозривно пов'язане з подальшим розвитком громадянського (світського) книгодрукування. Основну частину продукції друкарні університету складали підручники та навчальні посібники, в т. ч. самого М. Максимовича; він же розпочав видання науково-літературного журналу «Киевлянин» (1840). Значну роль у поширенні та популяризації вітчизняної книжкової культури зіграла «Комісія для розбору давніх актів», яка опублікувала 4 томи пам'яток з історії України, 3 томи Літопису Самійла Величка, Літопис Григорія Грабянки та ін.

Третій видавничий центр у Східній Україні — Одеса. 1814 р. тут засновано міську казенну друкарню, де випускали літературні альманахи, збірники, наукові записки. З відкриттям Рішельєвського ліцею (1817) кількість видань збільшується.

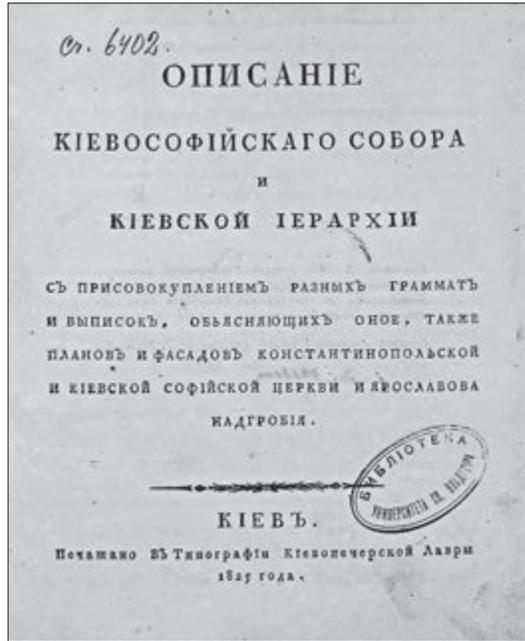
Західноукраїнські землі в ті часи входили до складу Австрійської імперії. До 40-х рр. XIX ст. тут не було жодної друкарні, яка б мала громадянський шрифт. Книжок польською, німецькою мовами видавалося, зокрема у Львові, чимало, але перша книжка західноукраїнських авторів українською мовою — «Русалка Дністровая», підготовлена «Руською Трійцею» (Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким) — вийшла 1837 р. у Буді (Будапешті), бо у Львові цензура її заборонила й основний наклад було кон-

Materye z nauk w Gimnazium Wołyńskiem w przeciągu roku Szkolnego wyłożonych... r. 1814. W Drukarni Krzemienieckiej, [1814]

²¹ Materye z nauk w Gimnazium Wołyńskiem w przeciągu roku Szkolnego wyłożonych na popisu publiczne uczniom tegoż Liceum. W Miesiącu Lipcu, 1814. W Kremiencu, 1814. S. 111—113.

Евгеній (Болховитинов). Описаніе Києво-Софійського собора и Київської ієрархії. Київ, типографія Києво-Печерської лаври, 1825

Русалка Днестровая. Ruthenische Volkslieder. У Будиме, Письмом Корол. Всеучилища Пештанського, 1837

фіковано. Для Західної України це видання мало таке ж значення, як «Енеїда» для українців у Російській імперії²².

Центрами українського книговидання в середині XIX ст. були Москва і Петербург. Саме в Петербурзі 1840 р. уперше видано «Кобзар» Т. Шевченка, вплив якого на сучасників важко переоцінити: він об'єктивно сприяв пробудженню українського народу. В Петербурзі вийшли, зокрема, Шевченкові поеми «Гайдамаки», «Гамалія»; альманах «Ластівка» Є. Гребінки, роман Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський»; тут вперше було видано твори Г. Сковороди, «Народні оповідання» Марко Вовчок, «Граматику малоросійського наречія» О. Павловського. В Москві видано збірку українських народних пісень, «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського, працю О. Бодяньського «О времени происхождения славянской письменности» тощо. Але 1847 р. урядом Росії було зроблено черговий натиск на українство в зв'язку з викриттям Кирило-Мефодіївського братства. Керівників його заслано в різні кінці імперії та поставлено в умови, за яких їхня творчість не могла розвиватись, кращі художні твори підпали під заборону, та й рядові члени братства змушені були припинити свою діяльність.

Пожвавлення українського книговидання, пов'язане з активізацією культурного життя наприкінці 1850-х — на початку 1860-х рр., засвідчило видання

²² Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 397.

Пантелеймоном Кулішем фольклорно-історичного збірника «Записки о Южной Руси» (надрукованого вперше т. зв. кулішівкою — розробленим ним фонетичним правописом) і заснування ним і Данилом Каменецьким 1857 р. української друкарні в Петербурзі. Тут з'явився двотомник Г. Квітки-Основ'яненка, альманах «Хата», «Кобзар» Т. Шевченка 1860 р., виданий на кошти Платона Симиренка тиражем 6050 примірників, друки самого П. Куліша. Великий вплив на сучасників мав український за тематикою місячник «Основа», що виходив накладом близько двох тисяч примірників від січня 1861 до жовтня 1862 р. Друкарня П. Куліша започаткувала першу серію українських книжок «Сільська бібліотека», де упродовж 1860—1862 рр. вийшло 39 назв невеликих брошур, переважно белетристики, насамперед самого П. Куліша та його дружини Ганни Барвінок. Поява в країні недільних шкіл зумовила видання численних букварів та інших підручників для початкового навчання: «Букварь южнорусский» Т. Шевченка, «Українська абетка» Миколи Гатцука, «Граматка» П. Куліша. У рецензіях на підручники журнал «Основа» відстоював необхідність вироблення національної абетки і правопису, єдиних для всіх українських видань, орієнтував на полтавсько-чигиринську розмовну мову як основу для загальнолітературної.

На розвиток української книги ще більше, ніж у XVIII ст., впливала цензура. Міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуев став виразником позиції тодішніх урядових кіл, переляканих розвитком національних рухів у Польщі й Україні. «Валуєвським» циркуляром 1863 р. було заборонено пропускати через цензуру духовні, навчальні і призначені для початкового читання народу книжки українською мовою. У відповідь на подання до друку українського перекладу Євангелія, підготовленого Пилипом Морачевським²³, міністр заборонив не лише це видання, але й будь-які видання українською мовою, крім художньої літератури, вказавши мотив: «ніякої окремої мало-

«Основа»: южно-русский литературно-ученый вестник. Санкт-Петербург, типография П. А. Кулиша, 1862

²³ Комаров М. Пилип Морачевський та його переклади Св. Євангелія на українську мову. Одеса, 1913. С. 12—13; Стародуб А. До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року. *Всеукраїнський «круглий стіл» «Сарбейські читання»*: тези виступів учасників (м. Київ, 30 січ. 2003 р.). Київ, 2003. С. 63—65.

руської мови не було, нема і не може бути»²⁴. Циркуляр наніс непоправного удару справі українського книговидання: якщо 1862 р. у Російській імперії вийшло друком 40 українських книжок, то впродовж 1863 р. — 15. У Києві наукові видання друкували в той час тільки російською мовою. 1864 р. по всій Росії було видано 12 українських книг і брошур, у 1865 — 5, 1866 — жодної, в кожному з трьох наступних років — по 2 книги, в 1870 — 5. Отже, за 7 років після цензурного циркуляру вийшло стільки ж книжок, як в одному 1862 р.²⁵ Як видання, так і розповсюдження українських книжок серед читачів мало переважно випадковий, кустарний характер, було пов'язане із значними труднощами. Видані в Петербурзі чи в Києві україномовні книжки не могли потрапити на полиці книжкових магазинів, їх доводилося продавати за допомогою студентів й семінаристів на базарах і ярмарках у різних містах, пересилати приватним особам.

В Австрійській імперії умови для української книги були кращими. У Західній Україні поживалення українського книговидання та книгокористування було пов'язане з діяльністю товариства «Просвіта». Товариство видавало навчальні посібники для середніх шкіл, читанки та іншу подібну літературу.

У Східній Україні у 60-ті роки виникають численні просвітницькі організації, у тому числі під назвою «Громади», в яких гуртується національно свідома українська інтелігенція.

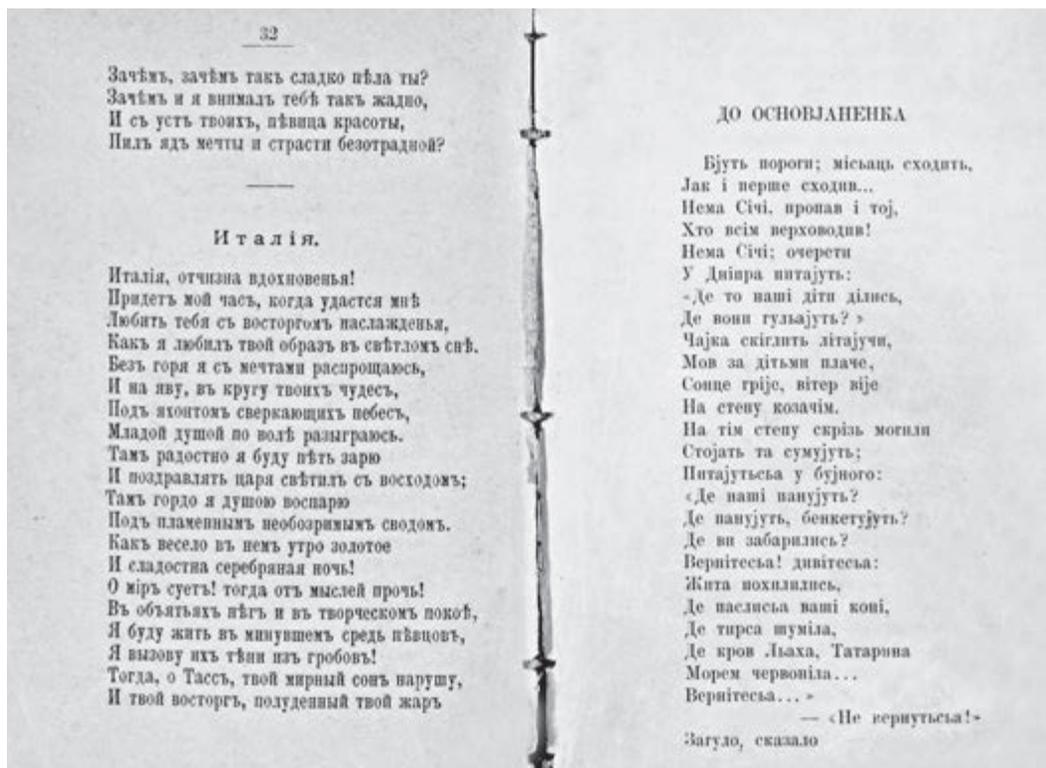
У середині 70-х років XIX ст. видання художньої і науково-популярної літератури на Наддніпрянщині дещо поживалося. Головне місце в цей період в Україні, як і раніше, посідає, в силу цензурних умов, книга фольклорно-етнографічного змісту, переважно збірники народнопоетичних творів. Діяльні члени «Київської громади» — Микола Лисенко, Михайло Драгоманов, Михайло Старицький — активізують роботу в галузі української культури, що знаходить своє яскраве відбиття в книзі. З'являється низка оригінальних художніх творів. 1872—1873 рр. частка українських видань у Києві складала 4 %, а вже 1874—1875 рр. — 23 %. Найжвавіше розвивалось видання масової науково-популярної літератури медичного та природничого змісту. У Києві в цей час працювало вже 10 друкарень, 20 книжкових магазинів, 8 бібліотек²⁶. З'являються нові друкарні в інших повітових містах. Але в травні 1876 р. у німецькому місті Емсі імператором Олександром II було підписано сумнозвісний Емський акт у вигляді височайшого наказу, яким встановлено майже цілковиту заборону українського друкованого слова, окрім публікації історичних документів, етнографічних матеріалів і дозволеної цензурою ху-

²⁴ Отношения министра внутренних дел министру народного просвещения от 18 июля 1863 г. *Разная переписка по Министерству народного просвещения*. СПб., 1864. С. 41—43.

²⁵ Дей О. І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня. *Книга і друкарство на Україні*. Київ: Наук. думка, 1964. С. 134.

²⁶ Там само. С. 138.

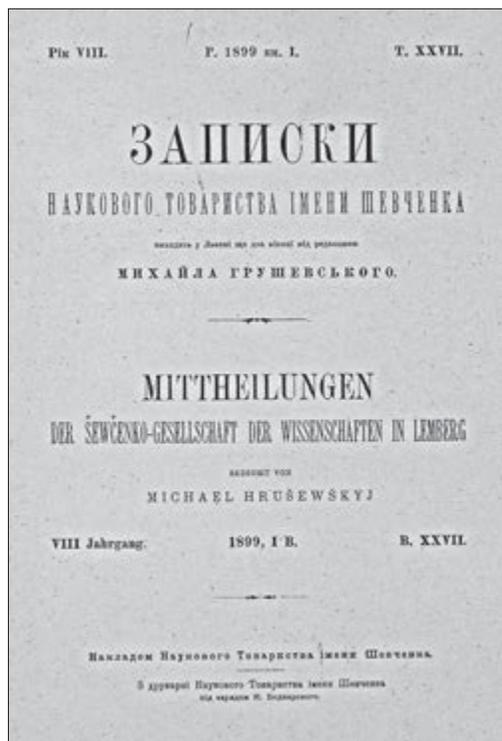
Заборонені в Росії твори Т. Шевченка, вмонтовані в збірник творів Веневитинова

дожньої літератури²⁷. Безпосередньою реакцією на Емський акт стало заснування М. Драгомановим за дорученням київської Громади Вільної української друкарні в Женеві. Найвідоміші женецькі видання — збірники «Громада» (т. 1—5, 1878—1882 рр.) і однойменний журнал (1881 р.), твори самого М. Драгоманова і Сергія Подолинського. 1876 р. на кошти київської Старої громади надруковано у Празі «Кобзар» Т. Шевченка, другий том якого склали заборонені в Росії твори; 1878 р. у Женевській друкарні видано «Кобзар» мініатюрного формату. Драгоманівські видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль був достатньо дієвим, щоб не допустити масового розповсюдження цих книжок. Ще одним способом обійти цензуру були так звані ряджені (замасковані) видання, в яких, наприклад, поезії Т. Шевченка, заборонені в Росії і видані в Женеві 1890 р., вставлено між сторінками 32 і 33 у книжку «Полное собрание стихотворений Веневитинова», (СПб., 1886, з серії видавництва Олексія Суворіна «Дешевая библиотека»). Один з таких примірників зберігається в колекції рідкісних видань НБУВ.

Суттєвий внесок у розвиток української книги здійснили видавництво «Друкар» і «Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих

²⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків — Київ, 1930. С. 381—383.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, друкарня НТШ, 1899.

Словарь українського мови / ред. Борис Грінченко. Київ, 1908. Т. 2

книг» у Петербурзі. Більшість з видань — ілюстровані, в серійних обкладинках художника Амвросія Ждахи.

Унікальне явище в культурному житті України кінця XIX — початку XX ст. — Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ). У той час Україна була розірвана між двома імперіями. Серед наддніпрянських українців виникла ідея створення в Галичині, де умови для цього були кращі, установи, що піклувалася б розвитком українського слова. Олександр Кониський, Володимир Антонович та ін. зібрали кошти і за сприяння відомих галицьких діячів закупили 1873 р. у Львові друкарню. 1885 р. НТШ розпочало видання ілюстрованого наукового журналу «Зоря», що об'єднав навколо себе літературні сили як Галичини, так і Наддніпрянщини. На сторінках журналу друкують свої твори Олена Пчілка, Іван Нечуй-Левицький, Олександр Кониський, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Борис Грінченко. Особлива роль у роботі журналу належала його багаторічному редакторові Василю Лукичу. Поступово Товариство з літературного перетворюється на наукове, і метою його була вже не тільки допомога розвитку української словесності, але й розвиток і розроблення науки українською мовою. Засновано наукове видання — «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», перший том якого вийшов

наприкінці 1892 р. З 1895 р. «Записки» виходять під редакцією М. Грушевського, дійшовши до 6-ти томів на рік, були надзвичайно популярні, проте перебували в категорії абсолютно заборонених у Російській імперії.

Значний внесок у розвиток книжкової культури здійснив І. Франко. Маючи постійний інтерес до видавничої справи, влаштування бібліотек, читальних, бібліографічної діяльності, І. Франко був одним із організаторів видавництва «Дрібна бібліотека», брав активну участь у роботі «Українсько-руської видавничої спілки», журналів «Друг», «Громадський друг», «Світ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник». Його інтереси були звернуті до вивчення читацьких запитів, до поширення серед народу хороших книг і періодичних видань. Він зібрав власну бібліотеку — бл. 5000 томів, яка і зараз служить дослідникам української культури. Франко одним із перших вивчав рукописні книги і стародруки, середньовічні апокрифи, збірники пісень XVII—XVIII ст., українські книги XIX ст.

За створення й поширення української книжки в самій Україні наприкінці XIX ст. взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але щиро віддана справі. Особливо великими були заслуги Б. Грінченка. Разом із дружиною Марією Загірною він розпочав друкування в Чернігові доступних для широких кіл читачів творів літератури і освітніх книжечок, де наукові знання, щоб обійти цензуру, викладались у художній формі. За 8 років вийшло друком 50 назв, що було величезним досягненням для українського книговидання. Зазначимо, що в той час ринок був заповнений так званими лубочними виданнями для народу — низькопробними гумористичними чи пригодницькими брошурками, розповідями про відьом і чортів. Переважали російськомовні друки, що насаджувались політикою уряду Російської держави, яка проводилася через школи, війська, установи і церкву. Тому роль видань Б. Грінченка задля просвіти важко переоцінити. Випуск книжок для народу він продовжив у Києві, де 1906—1908 рр. опублікував «Українську граматику», «Каталог книжок для народного читання», упорядкований ним «Словарь української мови» та ін.

Стабільно працювало з 1895 р. київське видавництво «Вік»²⁸, яке створили визначні громадські та культурні діячі Олександр Кониський, Василь Доманицький, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький. Видавництво випустило серії народних книжок «Селянська бібліотека» (70 назв, 375 000 прим.), «Українська бібліотека» (23 назви, 73 000 прим), збірки творів українських письменників (10 томів у 30 000 прим.), публіцистичну серію «Наші справи» (21 назва в 25 000 прим.), видання поза серіями — збірники й окремі твори (16 назв у 50 000 прим.). У зв'язку з відзначенням 1898 р. сторіччя першого видання «Енеїди» І. Котляревського було підготовлено й видано тритомну

²⁸ Єфремов С. На світланку українських видавництв («Вік»). *Бібліологічні вісті*. 1925. № 1—2. С. 109—111.

Вік (1798—1898). Українська поезія від Котляревського до останніх часів. Київ, друк. П. Барського, 1902. Т. 1 (оправа)

фундаментальну антологію української літератури XIX ст., яку так і назвали: «Вік». Активну діяльність проводило київське видавництво «Час», одним з керівників якого був Василь Королів-Старий. Воно випускало твори українських письменників, переклади з іноземних мов, підручники, популярні брошури, кольорові поштівки.

В Одесі перше українське видавництво заснував 1905 р. голова одеської «Просвіти» бібліограф Михайло Комаров.

У Харкові виникло видавництво, на книжках якого було позначено: «Видано Вс. І. Гуртом». Книжки готували Гнат Хоткевич і його однодумці, всі гуртом. Унаслідок першої російської революції цензурні лещата щодо українських видань було послаблено.

Засади цілісної концепції культури книги обґрунтовувались наприкінці XIX ст. (хоча окремі постулати відомі ще з XVII ст.). Іван Франко, Василь Сімович, Іван Огієнко та ін. наголошували на відсутності усталеного, єдиного для всіх українських теренів правопису, що впливає на культуру книговидавання. Редактори й видавці робили

акцент на доцільності й навіть необхідності передмов, критичних коментарів чи пояснень; підкреслювали важливість зовнішнього вигляду видань та ілюстрацій, єдності змісту і форми.

Велике значення мала поява в Україні нових друкарень, серед них сучасно обладнаних, як на той час, зокрема Стефана Кульженка (з 1906 р. Василя Кульженка) в Києві та Юхима (Єфима) Фесенка в Одесі. Найбільше нотне видавництво і друкарня нот діяли в Києві при нотній книгарні Леона Ідзіковського. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання і там видавничої діяльності. Ілюстрованих видань нараховувалось мало, загалом книжки були досить скромними, видавались, як правило, невеликим обсягом. Вони були здебільшого з привабливим малюнком на обкладинці, недорогі, розраховані на грамотного читача з народу, різночинця. Лише окремі ювілейні видання мали розкішне художнє оформлення. Усе більшого поширення в книзі набуває графіка. Серед найкращих книжкових ілюстраторів початку XX ст — художники Микола Бурачек, Іван Їжакевич, Олена Кульчицька та ін. Вони проілюстрували багато творів українських письменників, видання народних дум, пісень, казок.

Період Першої світової війни був для української книжки часом великої руїни: нова заборона друкувати українською мовою довела кількість україн-

ських книжок майже до нуля. Як стверджував Юрій Меженко²⁹, в 1916 р. робилася спроба поновити прийоми XIX ст. і перенести друкування українських книжок із території України до Росії.

З початком лютневої революції 1917 р. невеликі українські культурні верстви кидають Росію і перебираються в Україну, в Київ; тут поновлюють свою діяльність колишні петроградські видавництва «Друкар» та «Благодійне товариство». З'явилася нарешті свобода друку, що стимулювала появу десятків і сотень нових видавництв, редакцій газет і журналів. Книга, друковане слово стало головним чинником розповсюдження політичних ідей, кожна партія та угруповання прагнули впливати на свідомість мас, у т. ч. через твори художньої літератури. У 1917—1918 рр. два головних поліграфічних осередки — Київ і Одеса — мали значні, як на той час, поліграфічні потужності. Всі хиби книжкової справи можна пояснити повною анархією, випадковістю в книговидаванні, недооцінкою ролі української книги вітчизняною інтелігенцією, відсутністю системи книгорозповсюдження в провінції, а також перевагою в репертуарі видань «малих форм»: листівок, газет, брошур головним чином агітаційного змісту. Книги більші за обсягом були, як правило, перевиданнями дореволюційної, «неспішної» літератури. Основним споживачем книги було українське міщанство, організоване в «Просвіти»³⁰.

Високий попит на українську книжку дозволив упродовж двох років видавництвам «Час», «Друкар», «Січ», «Криниця» придбати власні друкарні та книгарні. З'являються нові українські журнали, поступово розширюється тематика книговидавання, збільшуються обсяги книжок. У 1917 р. діяло 78 українських видавництв (вийшло 814 книжок українською мовою), а у 1918 р. — 98 українських видавництв³¹ (за іншими відомостями — 120, вийшло 1048 україномовних книжок з 1526)³²; випускали книжки й пересічні приват-

Книгарь. Літопис українського письменства. Київ, Товариство «Час», 1919 (обкладинка)

²⁹ Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції. Київ, 1928. С. 3.

³⁰ Там само. С. 4.

³¹ Там само. С. 5.

³² Ісаєвич Я. Д. Українське книговидавання. С. 407; Ківишар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923 рр.). Київ: Логос, 1996. С. 79.

ники. Значною подією в історії вітчизняної книжкової культури стала поява першого українського бібліографічного журналу «Книгарь. Літопис українського письменства», що у важких умовах громадянської війни впродовж трьох років випускався товариством «Час» у Києві і висвітлював поточну книжкову продукцію.

Проте цей вибухоподібний стрімкий процес тривав недовго. Не маючи на меті дуже детально простежити розвиток вітчизняної книжкової культури, зазначимо основне. Численні зміни влади, громадянська війна, страшена руйнація, відсутність паперу, поліграфічного обладнання та витратних матеріалів, кваліфікованих кадрів, утрачених за час світової та громадянської воєн, революції і, головне, становлення диктатури більшовиків, націоналізація друкарень, відкинули книжкову культуру далеко назад. У роки військового комунізму закривались приватні й кооперативні видавництва, що намагалися в тяжких умовах випускати літературу для вибагливих читачів, була знищена книжкова торгівля, відбувся перехід до безкоштовного розподілу творів друку між установами. Необхідно підкреслити, що на початку 1920-х рр. категорія читачів кардинально змінилася: багато освічених читачів або загинуло, або емігрувало в період «визвольних змагань»; їм на зміну прийшли малограмотні робітники та селяни, більшість яких до революції були взагалі неграмотними, особливо жінки. Значне місце у видавничому репертуарі посідають букварі, в т. ч. для дорослих. Видавати художньо оформлені книжки було дуже складно, але необхідність в ілюстрованих виданнях, насамперед для початківців, розумілася всіма. Характерні риси оформлення видань — обкладинка в 1—2 фарби, співвідношення шрифту й малюнку або фото.

Разом із тим, на рубежі 1910—1920-х рр. відбувався справжній ренесанс українського мистецтва графіки, сам розвиток книги був зумовлений активним національно-культурним рухом. Яскраві представники національного варіанту модерну — Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук, Адольф Страхов, Анатолій Петрицький, Володимир Січинський, Леонід Хижинський, Василь Касяян, Олена Сахновська. Особливо слід відмітити величезну позитивну роль, яку відіграв Г. Нарбут в історії української книги. Він виробив характерний «нарбутівський» шрифт, виготовив низку незабутніх обкладинок українських книжок, проілюстрував ряд видань, оформив кілька видань як художній редактор; підготував плеяду талановитих майстрів-графіків, серед яких Сергій Пожарський, Лесь Лозовський, Марко Кирнарський та ін. Помітний слід у книжковій графіці лишили також Павло Ковжун, Роберт Лісовський, Олександр Мурашко, Софія Налепинська-Бойчук. Нове життя одержав екслібрис, ставши твором малої форми графіки. Після революції геральдичні теми екслібрисів, зрозуміло, змінились. У 20-х рр. ХХ ст. чудові зразки екслібрисів залишили художники Олексій Усачов, Михайло Жук — автори книжкових ілюстрацій, віртуози-гравери. Лаконічні, гострі як епіграми екслібриси створили в 1930-х рр. Іван Падалка, Василь Седляр, Антон Середа.

Обкладинки Г. І. Нарбути

Ілюстрація Г. І. Нарбута

Книжкова справа поступово зосереджується в руках держави: виникає ідея централізації книжкової справи й, за зразком Госиздата Російської Федерації, в 1919 р. створено Всеукраїнське видавництво (Всевидав), реорганізоване 1922 р. у Державне видавництво України (ДВУ), яке мало вирішувати завдання раціонального використання ресурсів й водночас забезпечувати ідеологічне керівництво галуззю; тоді ж створено Головліт — установу, що здійснювала цензуру; нагляд над друкарнями перейшов до НКВС. Поступово до рук держави потрапляють інші видавництва, майже всі друкарні, бо розпорядником усіх ресурсів (розподілом лімітів на папір та поліграфічні матеріали, яких постійно не вистачало) була держава в особі ДВУ. Тематично ДВУ найбільшу увагу приділяло випуску політичної, соціально-економічної, історико-революційної літератури; у друкарському оформленні — ніяких «надмірностей»; основні типи видань — масові, адресовані

трудівникам (робітникам і селянам); головний вид друкованої продукції — брошури, листівки, плакати. При цьому різко зменшується кількість виданих книжок і брошур та тиражі видань, погіршується їхня якість.

Нова економічна політика (НЕП) і введення з кінця 1921 р. знов платності творів друку швидко призвели до стрімкого розвитку приватних видавництв. Господарський розрахунок виявився тим важелем, за допомогою якого відстале книговиробництво вийшло на високий рівень. Серед українських кооперативних і приватних видавництв того часу найбільш помітний слід залишили «Рух», «Сяйво», «Слово», «Гарт», «Ґрунт» і «Книгоспілка». Вони більше, ніж інші, спеціалізувались на друкуванні художньої літератури, призначеної для відносно кваліфікованого читача, а не для малограмотних мас.

У стрімкому розвитку приватно-видавничої ініціативи у 1920-х рр. партійно-державним керівництвом СРСР вбачалась буржуазна експансія, посилена в українських реаліях націоналістичною небезпекою. Відповідно до тогочасних ідеологічних уявлень ставлення держави і партійного апарату до інтелігенції, яка презентувала книжкову культуру, будувалося за принципом: «хто не з нами, той проти нас». Поступово утверджується єдина марксистсько-ленінська методологія і провідним у всій книжковій сфері стає принцип партійності.

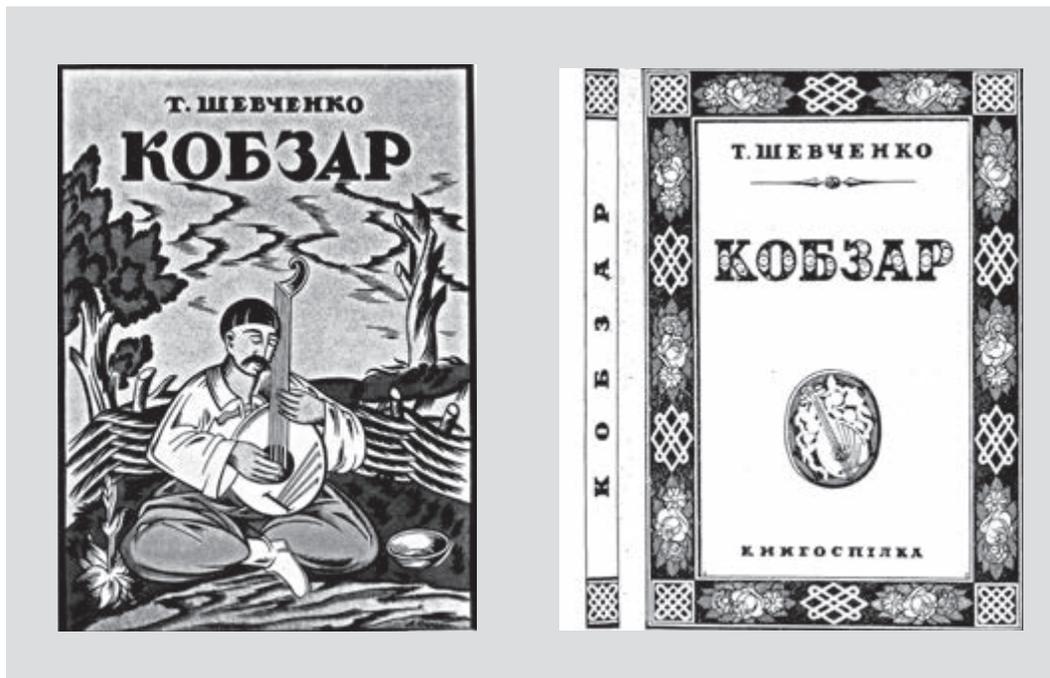
Без державних субсидій, як це було в державних видавництвах, приватник «провокувався» на випуск відносно дорогих книжок, хоча й більш якісних,

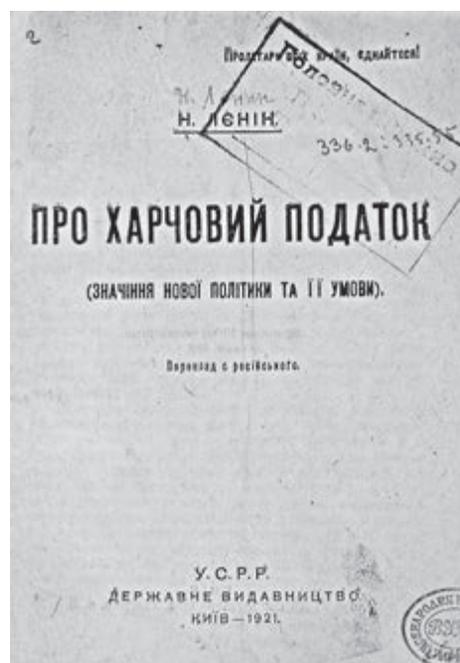
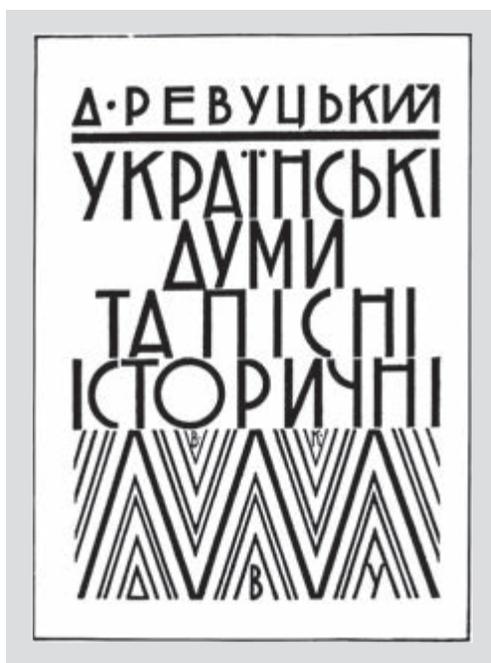

Ілюстрації В. Т. Седяра

Обкладинки видань. Художник А. Х. Серeda

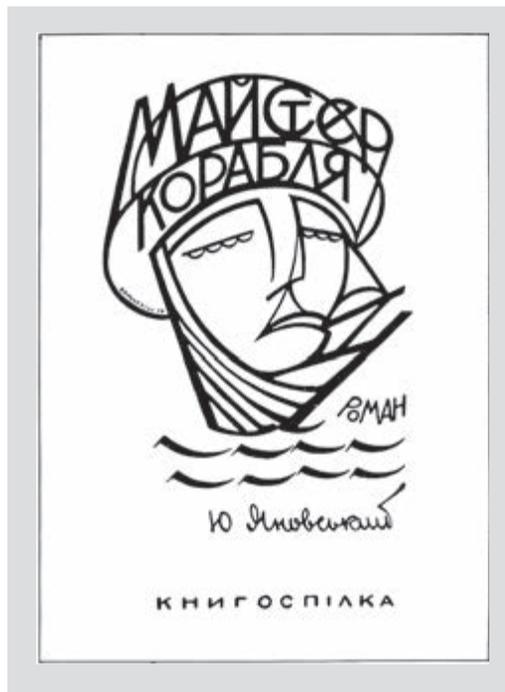

Обкладинки видань Державного видавництва України (ДВУ)

але не завжди рентабельних. Відмічаючи більш низьку ціну видань державних підприємств порівняно з приватними і кооперативними, слід визнати таку дешевизну в значній мірі штучною: беручи до уваги, що продуктивність праці в порівнянні з довоєнним рівнем була меншою внаслідок втрати кваліфікованих кадрів, папір дорожчий, накладні витрати вищі, сильне здешевлення книжок державних видавництв до середини 1920-х рр. для забезпечення їхнього збуту свідчило про неекономічний, а ідеологічний характер такої політики, проте з часом усі розумні межі зниження цін було вичерпано³³. 1928 р. приймається рішення про встановлення єдиних цін (номіналів) на книжкову продукцію СРСР, згідно з яким номінали на книги однієї назви єдині як для державних, так і кооперативних та приватних видавництв, отже, не залежать ні від тиражу, ні від художнього оформлення, ні від накладних витрат. Прямим наслідком урядового рішення для приватних видавців було зниження розміру прибутку. Крім того, їхня діяльність ставала можливою лише при забезпеченні потреб у папері і друкарських послугах за цінами, діючими для державних видавництв. Таким чином, приватні видавництва ставали частиною планово-централізованої системи постачання. Всі приватні та кооперативні видавництва існували, як і державні, лише з дозволу Наркомосу в особі Головліту після фактичної перевірки планів видавництв, складу працівників і визнання їхньої корисності для держави. Головліт типізував усі видавництва з метою уникнення дублювання продукції і дозволяв приватникам тільки той вид літератури, який держава вважала потрібним віддати їм у руки, лишаячи за собою випуск найбільш рентабельних книжок. З ліквідацією ринкових відносин приватні видавництва втрачали економічні основи свого існування.

Поступово, знов-таки за рішеннями з Москви, а потім уже українських керівних органів, у республіці створено типізовані видавництва: наприклад, «Пролетар» спеціалізувався на випуску суспільно-політичної літератури, «Шлях освіти» — навчально-педагогічної літератури.

Нові умови, в яких розвивалась книжкова справа в широкому розумінні — видавнича, бібліографічна, бібліотечна — вимагали наукового вивчення численних проблем, вироблення конкретних пропозицій для їх усунення,

Обкладинка видання «Книгоспілки»

³³ Горшков Ю. А. Частное книгоиздательское дело России: опыт НЭПА и перестройка. *Издательское дело: научно-технический сборник*. Москва: Книжная палата, 1992. Вып. 3/92. С. 36.

Обкладинка I тому «Трудів УНІК»

проведення уніфікованого реєстрування видавничої продукції, поліпшення її якості, а також дослідження історії української книжкової культури, адже ця галузь залишалась малодослідженою. З цією метою 1922 р. у Харкові створено Українську книжкову палату, що мала реєструвати всю поточну видавничу продукцію і випускати бюлетені друку, а в Києві — Український науковий інститут книгознавства (УНІК)³⁴, наукову інституцію в галузі книгознавства.

Наприкінці 1920-х рр. у Києві створено Українське бібліологічне товариство (УБТ), до складу якого увійшли Федір Ернст, Микола Зеров, Микола Іванченко, Микола Макаренко, Сергій Маслов, Володимир Перетц, Павло Попов, Антон Середа, Ярослав Стешенко, Олексій Усачов та ін. Одним із своїх завдань УБТ вважало піклування про підвищення якості української видавничої продукції, усвідомлюючи, що тогочасні видавництва не звертають належної уваги на книгу як художній твір матеріальної культури.

Проте найголовнішою рисою, притаманною всій радянській видавничій справі, була надмірна ідеологізація: вся галузь розглядалась як ідеологічна ланка, починаючи від авторського тексту, редакційної праці, цензури над виданнями і книгорозповсюдженням. Якщо з позицій сьогодення розглядати численні постанови більшовицької партії та радянського уряду, можна простежити спробу поставити під чекістський контроль весь видавничий процес і закласти фундамент грандіозної бюрократично-тоталітарної системи, яка існувала в радянській видавничій справі. Разом з тим, слід відзначити позитивні риси системи: масовість, дешевизну, патріотизм, оптимізм більшості видань. Приблизно 1/5 частину репертуару склали підручники, яких, при цьому, все одно не вистачало. У книжковому репертуарі кінця 1920—1930-х рр. превалювали видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, видання з питань партійного і радянського будівництва, соціалістичного змагання за дострокове виконання п'ятирічних планів, книжки, написані передовиками робітників та колгоспників. Разом з тим поступово зростає випуск наукової природничої та технічної літератури, видань Академії наук УРСР. З'являються нові підручники, хрестоматії, збільшується випуск творів класиків української літератури, а також радянських українських поетів та письменників.

³⁴ Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922—1936). Київ: Академперіодика, 2015. 688 с.

менників — Павла Тичини, Максима Рильського, Юрія Смолича, Петра Панча, Івана Ле, Олександра Корнійчука, активізується випуск дитячих книжок. У мистецтві книжкової графіки в цей час перемагає метод соціалістичного реалізму.

Питаннями культури читання, всім комплексом «книга — читач», займались тоді в Україні Дмитро Балика, Василь Іванушкін, Кость Довгань. Праці Д. Балики — «Бібліологічна педагогіка як наука», «Про класифікацію друків за соціальним призначенням», «Синтетичний та аналітичний метод вивчення читача», «Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення» — заклали основи розвитку кількох споріднених наукових напрямів — бібліопедагогіки, читачезнавства, соціології книги та читання. В. Іванушкін першим (у 1926 р.) очолив створений тоді Кабінет з вивчення книги й читача при УНІК, був одним з ініціаторів введення терміна «читачівство» й автором спеціальної брошури «Вивчення книги й читача»³⁵.

Переслідування творців вітчизняної книги і занепад книжкової справи, книжкової культури та книгознавства розпочалося в Україні з 1929, а особливо з 1931 р., коли знищено пласт кваліфікованих авторів, видавців і читачів, книгознавців і бібліофілів. Посилилась політика централізації галузі, надзвичайно суворим став цензурний контроль. За зразком Російської Федерації Держвидав України було перетворено в ДВОУ (Державне видавниче об'єднання України), якому підпорядковано всі головні видавництва та систему книгорозповсюдження. Ще більше посилювався ідеологічний контроль партійних органів, зведено до мінімуму видавничу діяльність на місцях. Усе це кардинально вплинуло на книжкову культуру того часу. Різко зменшилась кількість україномовних видань: з 79 % у 1930 р. до 43 % у 1939 р. Причинами були як урядова політика згортання українізації, обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі у всіх сферах і проведення в життя установки щодо превалювання відбиття у видавничій продукції соціалістичного будівництва, відповідного прагнення перейти на єдину (російську) мову міжнародного спілкування в межах СРСР, а також відраза читачів до творів низького рівня, перейнятих офіційною пропагандою, і помітне зменшення самих читачів унаслідок знищення інтелігенції та освічених кіл робітників і селян.

У західноукраїнських землях у міжвоєнний час існувало бл. 50 українських видавництв. Безумовно, найголовнішим центром був Львів, а також Коломия, хоча в кількісному відношенні показник їхньої видавничої продукції складав трохи більше 20 % від кількості видань УРСР, але тематика видань була різноманітнішою. Українські товариства та організації залучали на видавничі потреби кошти громадськості, української кооперації, використовували передплату. Саме таким чином, уперше у вітчизняній культурі, було видано тритомну Українську загальну енциклопедію (Львів — Станіслав — Коломия,

³⁵ Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства. С. 287—310.

ЗАКЛИК!

Хто подасть певні відомості про під-
ложені вибухові речовини, або міни
одержить нагороду.

Відомості зголошувати треба на
слідуючих місцях.

1. Вулиця Червоноармійська №47.
2. Вулиця Арсенальна (ріг Урба-
новіча) (поліклініка).
3. Вулиця Виноградна.
4. Вулиця 1. Дачна (71 школа).

Київ, 22. 9. 1941.

Командуючий військами.

Листівка від 22 вересня 1941 р. (16 × 16 см)

1930—1935), яка друкувалася порівняно деше-
вими зшитками, а пізніше передплатникам над-
силалися варіанти оправи чи обкладинки. Так
само окремими випусками концерн Івана Тиктора
«Українська преса» друкував щомісяця науково-
популярні праці за редакцією Івана Крип'якевича:
«Велику історію України», «Історію української
культури», «Історію українського війська».

Книжки українською мовою видавали і ство-
рені в еміграції культурно-освітні центри — Ук-
раїнський громадсько-видавничий фонд, «Ук-
раїнський вільний університет» у Празі, Українська
господарська академія в Подєбрадах, видавни-
цтво «Українська накладня» Якова Оренштайна
в Берліні. Україномовні видання в США та Кана-

ді видавались як для місцевої української діаспори, так і для розповсюдження
в українських землях, щоправда, переважно в західноукраїнських.

Війна 1941—1945 рр. принесла видавничій справі України, як і іншим
галузям господарства, колосальні збитки. Видавництва, друкарні, паперові фа-
брики, що знаходилися в районі військових дій або на тимчасово окупова-
ній гітлерівцями території, були частково зруйновані, частково евакуйовані в
тил і на деякий час припинили свою діяльність. У зв'язку з цим значно ско-
ротився випуск книжок. У воєнні роки видавнича справа УРСР, як і всього
СРСР, підпорядковується найважливішому завданню: все для фронту, все
для перемоги. Основною продукцією стає військово-політична література,
просякнута ідеями патріотизму, переважно у вигляді брошур і листівок. Ви-
пуск видань значного обсягу, багатотомних видань, книг не актуальної в умовах
війни тематики зупинився. Тільки за період з червня до жовтня 1941 р. у По-
літвидав'ї України вийшло 65 видань, серед них: «Гітлер — лютий ворог ук-
раїнського народу» Олександра Корнійчука, «Клятва Вітчизні» Ванди Ва-
силевської, «Били, б'ємо і будемо бити» Миколи Бажана. Створюються нові
серії — «Фронт і тил», «Герої Вітчизняної війни», «Наші великі предки»³⁶.
З перших днів війни велике значення мав агітаційний плакат, що випускався
як провідними видавництвами, так і в підпільних друкарнях на окупованих
землях, у тилу, в похідних друкарнях на фронті. На портативних верстатах опе-
ративно друкували газети, листівки у партизанських загонах, в армії. Слід за-
значити, що з пропагандистською метою друкувалися листівки-звернення до
ворожих військ, а водночас на окупованих територіях було видано багато лис-
тівок проти державного ладу СРСР, комуністів, Червоної армії.

³⁶ Державний музей книги і друкарства Української РСР: фотопутівник. Київ: Мистецтво, 1981. С. 69—70.

Оруел Дж. Колгосп тварин. Обкладинка і титул із автографом перекладача І. І. Шевченка (псевдонім Іван Чернятинський), 1947

Потреба в книзі гостро відчувалась і на фронті, і в тилу, і на окупованій території. Суворі дійсність відбилася на оформленні видань. Окрім слабкої матеріально-технічної бази на якість видань впливали й терміни випуску в світ, інколи впродовж кількох днів. Зменшився формат книжок, оправи часто замінювались сірою невиразною обкладинкою, рідкісними ставали ілюстрації, папір був низькосортним. Війна не змінила природу радянської книжкової справи. В умовах воєнного часу тотальний контроль партії за випуском видань і в цілому за редакціями, видавництвами, друкарнями став ще більш суворим. Разом із тим, цей період в історії радянської книги можна назвати єдиним, коли певною мірою виправдалася жорстко централізована система організації книжкової справи, яка дозволила в умовах катастрофічного стану галузі швидко мобілізувати ресурси — матеріальні, технічні, людські — на випуск і розповсюдження великих тиражів.

Під час Другої світової війни легально найактивніше працювала львівська філія краківського «Українського видавництва»³⁷. В інших окупованих містах виходили переважно газети, листівки, брошури, тематика більшості з яких — українська культурна спадщина. Для тисяч «переміщених осіб» піс-

³⁷ Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові — Львові, 1939—1945: бібліографічний довідник. Т. 1 : Книжки та аркушеві видання. Київ, 2010. 328 с.

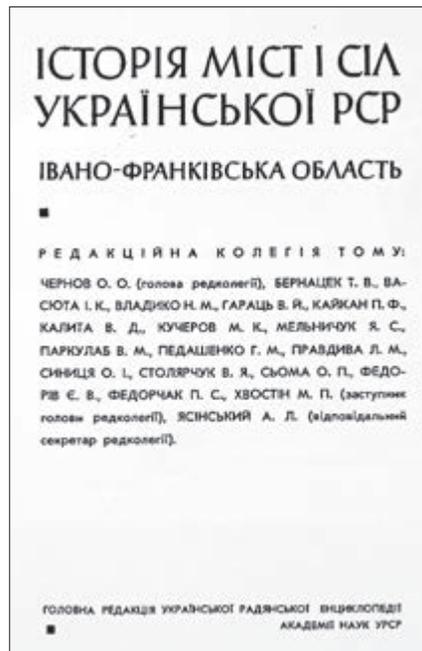
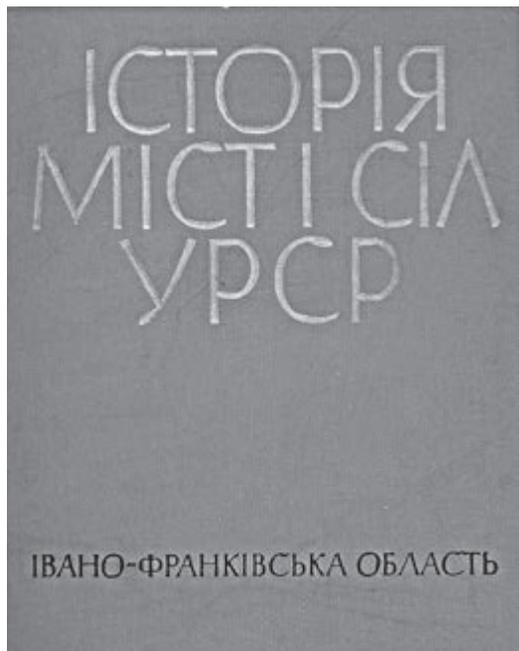
ля завершення війни в різних містах Європи випускали українські «таборові видання».

В Україні під час окупації та війни було знищене майже все поліграфічне обладнання, але воно швидко відбудовано пізніше за допомогою всіх радянських республік. Відновили діяльність республіканські видавництва, які з часом змінили свої назви на більш привабливі: Держлітвидав — «Дніпро», Дитвидав — «Веселка»; обласні видавництва отримали статус республіканських регіональних і нові назви: «Каменярь» у Львові, «Карпати» в Ужгороді, «Маяк» в Одесі, «Таврія» в Сімферополі. Усі видавництва і друкарні було підпорядковано Управлінню поліграфічної промисловості і видавництв при Раді Міністрів УРСР, пізніше перейменованому в Державний комітет УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі (Держкомвидав). У липні 1945 р. ЦК ВКП(б) — вищий орган правлячої Комуністичної партії в СРСР — прийняв постанову «Про поліграфічне оформлення книжок», і відтоді типовим явищем стають помпезні книжки, з тисненням на ледериновій оправі; ілюстрації в них (найчастіше кольорові, на вклейках) свідчили про торжество соціалістичного реалізму. Хаотичне наповнення ринку книжковою продукцією, виправдане якоюсь мірою необхідністю найскорішої відбудови галузі і відшкодування збитків, нанесених окупацією, призвело до часто безсистемного затоварювання видавничою продукцією, найважливішою причиною чого слід вважати ігнорування попиту й обмежені купівельні можливості потенційних читачів. У репертуарі книговидання знов переважали видання творів Й. Сталіна, В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса, видання політичної тематики, перенасичені цитатами. Сьогодні можна стверджувати, що тексти більшості тогочасних видань з історії, філософії були сфальсифіковані.

І в столиці республіки, і в обласних містах контроль за змістом і оформленням видань здійснював Держліт — Управління по охороні державних і військових таємниць у пресі, яке здійснювало превентивну цензуру на етапі підготовки рукопису до друку, а також каральну цензуру, коли давалося розпорядження знищити весь тираж уже випущеного видання. У великих бібліотеках заборонені видання потрапляли до спецфондів, а в інших бібліотеках — вилучались і знищувались. Відомі факти, як переховували заборонені книжки в бібліотеках: примірник вставляли чи приклеювали в оправу дозволеної масової книги. Такі приклади теж характеризують книжкову культуру епохи, культуру зберігання крамольних книжок у приватних, а інколи і в громадських зібраннях.

Вплив держави і Комуністичної партії в усьому СРСР і в УРСР зокрема був величезним, що відбивалось насамперед у тематичних планах видавництв, у змісті видань. Ідеологічні настанови просіювали тематику, відсікали небажане, збіднюючи спектр книговидання; читачі не отримували багатьох книжок, інтерес до яких вони мали. Труднощі у виданні національної книги, орадянщення її та переслідування діячів призвели до появи «самвидаву» — машинописних копій публіцистичних і літературних творів українських та й

Один із томів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»

російських діячів, які розповсюджувались таємно, й «тамвидаву» — заборонених в УРСР текстів, виданих за рубежом.

Водночас дешеві ресурси, що виділялись централізовано, і дешеві поліграфічні послуги дали змогу продавати книжки відносно задешево; великі соціальні групи читачів одержували книги на потрібні їм теми за доступними цінами. З «відлигою» кінця 1950-х — початку 1960-х рр. розширився випуск технічної, економічної, наукової літератури з різних галузей знання, в т. ч. гуманітарних наук. Із художньої літератури друкувалась переважно класика (часто з цензурними купюрами), твори офіційно визнаних українських радянських письменників, переклади з російської мови та мов інших народів СРСР. Після початку процесу реабілітації репресованих і розстріляних письменників почали друкувати окремі твори деяких із них.

Позитивно характеризують книжкову культуру, спектр книговидання енциклопедичні видання: «Українська радянська енциклопедія» під редакцією Миколи Бажана в 17 тт. та її перевидання в 12 тт. українською та російською мовами; перша в світі «Енциклопедія кібернетики» за редакцією Віктора Глушкова; «Шевченківський словник» в двох томах за редакцією Євгена Кирилюка, 26-томне унікальне видання «Історія міст і сіл Української РСР» за редакцією Петра Тронька, «Історія українського мистецтва» в шести томах та ін. Було видано тлумачний Словник української мови в 11 т., започатковано серію «Пам'ятки української мови». Випущено зібрання творів І. Франка, Лесі Українки, Т. Шевченка, започатковано серію «Біб-

ліотека української літератури». Активно працювало товариство книголюбів. У 1972 р. створено Державний музей книги і друкарства УРСР (зараз — Музей книги і друкарства України), який демонстрував весь історичний шлях української книги. Водночас, починаючи з другої половини 1960-х рр., питома вага україномовної книги поступово зменшується, відповідно до ідеологічної доктрини про створення радянської людини. Твори, які цензура не допускала до видання в Україні, публікували видавничі осередки діаспори в Німеччині, США, Канаді та в інших зарубіжних країнах, де проживали великі масиви українців.

Видавнича система УРСР складалась лише з 26 державних видавництв, більшість з яких були в Києві, що спеціалізувались на випускові літератури певної тематики (Політвидав — суспільно-політичної, «Дніпро» — художньої, «Наукова думка» — наукової, «Музична Україна» — музичної, «Техніка» — технічної, «Урожай» — сільськогосподарської, «Здоров'я» — медичної) або цільового призначення («Веселка» — для дітей, «Молодь» — для юнацтва, «Радянська школа» — підручники для дітей). Разом з обласними видавництвами вони щорічно випускали понад 8 тисяч назв книжок і брошур загальним тиражем 160 млн примірників³⁸. Основні особливості видавничої справи — жорстка плановість, заідеологізованість, тематичне планування і при цьому — перекося в тиражній політиці: наприклад, «письменники-мільйонери» (в яких книжки видавали мільйонними тиражами), перевага політичної літератури над іншими групами видань. Водночас лишалось багато «білих плям» у вітчизняній літературі, історії України, філософії. Проте були безсумнівні позитивні моменти: бюджетні дотації галузі, стабільні ціни на папір, друкарські роботи і як результат — радянська книга була дійсно найдешевшою в світі, доступною практично всім.

Початок переходу галузі до ринкових відносин відбувався в 1987—1989 рр., коли було дозволено застосовувати договірні ціни спочатку на букіністичні, а потім і на нові видання. 1988 р. для українського читача став знаменним: перед ним відкрився цілий материк неосвоєної вітчизняної і зарубіжної культури. Особливо сильним був потік «розстріляного відродження» (письменників 1920—1930-х рр.), заборонений і замовчуваний до того.

З розвалом Радянського Союзу книжкова культура зазнає суттєвих змін. Плани на 1992 р. були грандіозні, але економічна криза перекреслила їх. Уперше після 1941 р. різко впав випуск книжок як за назвами, так і за тиражем. Незважаючи на це, книжкова справа була в числі перших галузей, що почали перехід до ринкових відносин. Впроваджуються кооперативні форми організації діяльності, виробництво книжок за рахунок автора; відбувається приватизація спочатку книжкових магазинів, а згодом і видавництв. Збільшення

³⁸ Державний музей книги і друкарства Української РСР : фотопутівник. Київ: Мистецтво, 1981. С. 85.

приватних видавництв призвело до знищення монополії держави в галузі. Невеликі видавництва не чинили визначального впливу на задоволення потреб читачів, але разом із тим сприяли насиченню споживчого ринку видавничою продукцією в основному масового попиту. У цей час книжкова справа була надприбутковою галуззю, оскільки гостродефіцитний книжковий ринок, який існував раніше, забезпечував швидкий продаж книжок багатьох тематичних розділів. У перший час покупці не звертали особливої уваги на якість видань і книготоргових послуг. Успіху можна було досягти простими пердруками раніше дефіцитних книжок, що не вимагало значних коштів, часу й кваліфікованої праці. По-новому виявилися протиріччя, обумовлені подвійним характером книги: з одного боку — це явище культури, носій інтелектуально-духовного багатства суспільства, а з другого боку книга — це комерційний товар. Найбільше читали детективи, історичну літературу, пригодницьку, любовні історії. Реагуючи на це, видавництва швидко заповнили ніші попиту, що десятиріччями були порожніми. Читач одержав заборонені раніше твори, відродилася релігійна література, а поряд із нею містична; у масовому книжковому потоці превалювали репринтні дореволюційні перевидання чи навіть і нові видання езотеричної літератури. Державна книжкова торгівля на початку 1990-х рр. знаходилася в стані занепаду: система оптової торгівлі розвалилася, книжкові магазини закривали або переорієнтовували, відчувалася неповороткість державних структур, низька кваліфікація багатьох співробітників, невміння або небажання змінити методи і стиль своєї роботи. І поступово розвивається мережа приватної книжкової торгівлі, хоча вона була ще розпорошена, охоплювала лише міста й надавала перевагу книжкам комерційно вигідним, що перешкоджало розповсюдженню видань, які не вписувались у звичні жанрові рамки. Особливо страждала від цього наукова і взагалі елітна книга, від якої відмовлялися «лоточні» торговці. Відмічалось масове зниження культури книговидання: відсутність довідкового апарату і навіть певних вихідних даних, коректорської роботи, редагування.

Із середини 1990-х рр. ситуація на книжковому ринку змінюється в бік його насиченості, покупці все прискіпливіше відбирають книжки. Різко зросла частка перекладних видань, особливо художньої літератури. Багатомільйонні тиражі масових видань, характерні для попередніх десятиріч, пішли в минуле, відбулась диференціація читацьких інтересів. Якщо в радянський період популярність авторів та їхніх творів зберігалась досить довго, то тепер список бестселерів змінювався дуже швидко. Насиченість ринку масовою книгою, тенденція повернення до скарбів світової та вітчизняної культури зобов'язують видавців посилити увагу до якості підготовки видань і випуску серйозної літератури, відкриттю нових імен. Проте негативний вплив на книжковий ринок 1990-х рр. справила платіжна неспроможність більшості населення, і відповідно — зменшення попиту внаслідок розшарування населення за рівнем доходів. В умовах інфляції, подорожчання й погіршення транспорт-

ної системи книгорозповсюдження видавці змушені скорочувати тиражі, прагнучи до їхньої швидкої реалізації, що призводило до підвищення собівартості видань. У такій ситуації важливою умовою соціального захисту інтересів читачів могли бути бібліотеки, але надходження видань до фондів бібліотек із тих же фінансових причин теж різко скоротилось. Особливо в тяжкому стані опинилися сільські бібліотеки.

Певний час відчувалась криза мистецтва книги. Книга втрачала одне з головних достоїнств — значимість артефакту, довговічність, спроможність бути носієм предметної естетики свого часу, що зберігало б інтерес і повагу до неї у майбутніх поколінь. На зміну книзі — осередку творчих зусиль її творців — приходила книга-скороспілка, книга-одноденка, яка швидко продається, швидко читається і швидко забувається, морально застаріває, не лишає в душі читача жодного естетичного впливу. В умовах інфляції і гіперінфляції, нестачі фінансових коштів у видавництв важко було забезпечити високу або хоча б хорошу якість книжок. Але справжні фахівці усвідомлювали, що престиж видавництва, його внесок у скарбницю культури визначається все-таки його кращими, принциповими виданнями, а не «фоновою» продукцією, що забезпечувала життєздатність фірми, її бюджет. Разом із тим, майнове розшарування суспільства створило нового покупця, здатного чи з міркувань престижу, чи з любові до художніх цінностей, чи з метою опредмечування знецінених грошей купувати дорогі бібліофільські видання.

Необхідність швидкого реагування на зміни у книжковому ринку примусила видавців створювати маркетингові служби, організувати мережу представників, дилерів. За зарубіжним досвідом багато видавців перейшли до випуску книжок у м'якій обкладинці, так званих кишенькових видань. Спостерігається поступова стабілізація та зростання книжкової продукції, підвищення її редакційної та поліграфічної якості. Важливою частиною книжкової культури лишається видавнича культура — широке поняття, що є комплексом складових і становить систему норм, обов'язкових для кожного видавця: належну редакційну підготовку і вишукане оформлення, відсутність помилок у тексті, вдалий, відповідний змісту формат, високу якість друку й необхідний довідковий апарат, обов'язковий для наукових та й інших видань.

Стрімкий розвиток комп'ютерної техніки призвів до суттєвих змін редакційно-видавничої технології, створив нові можливості для художників і дизайнерів видань. Використання нових інформаційних технологій у видавництвах сприяло оперативності підготовки видань (упровадження настільних видавничих систем), суттєво поліпшило їхню якість (за допомогою графічних редакторів), полегшило працю всім, хто бере участь у створенні оригінал-макета видання, надало додаткових можливостей у книгорозповсюдженні (електронні магазини в мережі Інтернет, веб-презентації). З появою електронних засобів масової комунікації відкриваються принципово нові перспективи. Це дійсно зручно, і зрозуміло, за їхнім розвитком — майбутнє. Проте це й сьо-

годні не знищує традиційну книгу, яка живе, функціонує в суспільстві і буде ще жити достатньо довго.

З появою електронних видань (електронних книг, хоча їх стандартизація — питання невирішене) суть книги не змінюється, трансформується лише форма, як колись папірусний сувій було замінено на пергаментний рукописний кодекс, а пізніше, з винаходом Й. Гутенберга, — на друковану паперову книгу. Рукописна книга з часом вийшла зі щоденного вжитку, але тривалий час існувала в суспільстві поряд із друкованою, доповнюючи її, а згодом лишилась в установах пам'яті (бібліотеках, архівах, музеях) як історичний артефакт і об'єкт для вивчення науковцями.

Книжкова культура впливає на електронну книгу на рівні не лише існування текстів в електронному просторі, а й на рівні своїх фундаментальних ідей. Одна з ключових ідей книжкової культури — ідея збереження, поки що не зовсім вирішена для електронних видань. Масовим явищем останнього часу є створення цифрових бібліотек, які формуються шляхом оцифрування паперових видань і копіюванням електронних текстів, які не мають паперових аналогів. Читання таких «книжок» передбачається не так на екрані монітора комп'ютера, як на спеціальних пристроях — електронних книгах, котрих сьогодні ринок надає вдосталь. Водночас матеріальна форма традиційної паперової книги, газети, журналу лишається привабливішою для багатьох бібліофілів, хоча вигляд нових засобів дедалі більше нагадує традиційну книгу. Нині вони мають оправу і сторінки (замість «сувою» монітора), а букви в них проступають за допомогою «електронних чорнил» на «електронному папері». Використання такої книжкової термінології є показовим, адже, з одного боку, означені засоби «знімають» упередженість споживачів, котрі виховані в умовах книжкової культури, щодо їхнього зовнішнього вигляду, з іншого — їхнє удосконалення відбувається через поєднання кращих традицій книжкової культури з можливостями електронної комунікації. Незважаючи на стрімке зростання електронних ресурсів, книговидання в світі не зменшується, принаймні за кількістю назв.

Водночас загрозою для книжкової культури вбачається поки що не новітня електронна книга та інші електронні ресурси, які несуть можливість швидкого пошуку інформації, хоча інформаційний «шум» є значним. Загрозою для книжкової культури майбутнього та феномену читання взагалі є тотальне небажання сьогодні дітей читати книжки. Давно відомий факт: якщо людина не має звички читати з дитинства, вона навряд чи буде читати в дорослому віці; якщо не читають батьки вдома, то й діти в такій родині не набувають традицій читання.

Сучасна українська книжкова культура, маючи значні проблеми в галузі, насамперед фінансові, законодавчі, демонструє тенденцію подальшого розвитку. А її славному минулому присвячено цю колективну монографію Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

1.2.

ВИДАВНИЧА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Українське книговидання розпочинається з друків Івана Федорова у Львові у 1570-х рр. XVI ст. Видавнича справа на початковому періоді її становлення та розвитку на європейських теренах у XV—XVI ст. мала персоналізований характер, тобто книги видавали переважно приватні друкарні або й окремі фахові друкарі, — не стало винятком і друкарство у Львові.

Варто вказати, що книгодрукування на українських теренах, від якого ми фіксуємо конкретні відомості та книжкові пам'ятки, постало більш ніж через 120 років після фундації європейського. Поширена гіпотеза про те, що біля витоків українського кириличного книговидання стоїть львів'янин Степан Дропан, який чи не одночасно з Йоганном Гутенбергом у 1450—1460-х рр. друкував книги у Львові, на тлі тих відомостей, які доступні, а радше недоступні науковцям, не виглядає достатньо аргументованою і потребує подальших досліджень.

Також не можна приймати на віру тезу про потужне давнє українське кириличне православне книговидання, результати якого у вигляді чисельних видань чи не збережені, чи були взагалі свідомо знищені, оскільки випадків нищення тиражів масивів книг в історичному книгознавстві невідомо. Однак це зовсім не виключає вірогідності спроб, здебільшого неуспішних, запровадження в українських землях, насамперед у Львові, книгодруку наприкінці XV — на початку XVI ст., відомості про які не збереглися, і теж особливо не розшукувались. Львів цього періоду був потужним економічним, торговим та культурним центром із високим ступенем латинської (а також німецької та польської) освіченості жителів, що об'єктивно було приводом для запровадження тут латинського книговидання, але факти щодо спроби друку тут латинських книг до 1570-х рр., окрім версій про С. Дропана, невідомі.

Започаткована І. Федоровим Львівська друкарня стала першою самостійною друкарнею у біографії видавця попри більш ніж десятилітній його видавничий стаж. Хоча, на наш погляд, в уявленнях сучасних дослідників з перебільшенням сприймається вплив їхніх фундаторів, меценатів та спонсорів як на

репертуар друкарень, так і на художнє оформлення та ілюстрування видань, структуру тексту тощо. Традиційно друкарня в Москві при церкві Миколи Гостунського, де розпочали книговидавничу роботу диякон при храмі Іван Федоров і його соратник Петро Мстиславець, вважається царською, сприймається — «державною». Насправді статус цієї друкарні, як і наступних московських, нам видається дещо інакшим. Зрозуміло, московська друкарня І. Федорова і П. Мстиславця з її виданнями Апостола 1564 р. та двох Часовників 1565 р. перебувала в сфері контролю і згаданих у московських друках патріархів Макарія, потім Афанасія, і, цілком вірогідно, фінансувалася з царської казни Івана Грозного, проте устаткування, шрифти, знаряддя для оздоблення книг та виготовлення їх оправ, схоже, й самі книги, були власністю друкарів. А пізніше верстати, шрифти, гравірувальні дошки, пристосування для художнього оздоблення були безперешкодно вивезені друкарями за кордон і використовувались у їхніх друкарнях у Заблудові, Львові, Вільнюсі та Острозі. Навряд чи реалії стосунків у Москві були такими, що І. Федоров та П. Мстиславець просили б і отримали дозвіл на вивезення не власного, а державного майна, царського чи церковного — вірогідно, друкарське устаткування та обладнання перебувало у власності саме друкарів. Їхні московські наступники А. Невежа, Н. Тарасієв, І. Невежин, А. Радишевський також позиціонували себе як самостійні фахівці, і навіть на початку XVII ст. друкарство було організоване у вигляді окремих іменних ізб-штамб.

Із часом вагу персональної участі у фінансуванні, впливі на репертуар, стилістиці, орнаментиці зменшили: з другого десятиліття XVII ст. вже йшлося про друкарню, що стала називатись «Печатный Двор», як державну установу. Спробами знову повернутись до персоналізованої самостійної книговидавничої практики можна вважати московські друкарні Василя Бурцова та Симеона Полоцького, діяльність яких теж санкціонувалася світською чи духовною владою. Цікавим з точки зору вивчення історії українського книговидання виглядає той факт, що московський «Печатный Двор», хоч формально був світською установою, на практиці перебував під опікою та цензурою вищої московської церковної ієрархії, натомість найпотужніші українські друкарні, насамперед друкарня Києво-Печерської лаври, що за статусом були монастирськими чи церковними (братськими), фактично виконували роль напівсвітських культурних й наукових осередків.

Якщо повернутись до львівських видань Івана Федорова, то вони з одного боку стали оригінальними, з іншого — логічно продовжили тут видавничу програму, яка чітко простежується у всій публікаційній діяльності і його, і його соратника Петра Мстиславця, як спільній, так і окремій¹. Попри очевид-

¹ Бондар Н. П. Издательская программа Ивана Федорова и Петра Мстиславца: к постановке проблемы. *Canadian-American Slavic Studies*. 2017. Vol. 51, is. 2/3 : Special Issue: The Journeys of Ivan Fedorov: New Perspectives on Early Cyrillic Printing. P. 199—228.

ність такого підходу до аналізу доробку першодрукарів й досі має місце відокремлення їх один від одного, а точніше, відділення і вивищення І. Федорова, — це справедливо лише в тому сенсі, що він займав першу позицію поряд зі своїм соратником, був або старшим за віком чи статусом, або більш фахово підготовленим, про що за браком фактів можемо здогадуватись і висувати припущення. Відкидання доробку П. Мстиславця, особливо на етапі його самостійної видавничої діяльності в друкарні під фінансовою опікою Зарецьких та Мамоничів у Вільнюсі, робить видавничу програму обох друкарів менш чіткою і зрозумілою, тому логічно розглядати в комплексі весь доробок видань із друкарень Москви, Заблудова, Львова, Вільнюса й Острога.

Спробуємо проаналізувати публікаційну програму обох друкарів на тлі аналізу їх видавничого репертуару. За тематичною спрямованістю серед друку І. Федорова та П. Мстиславця представлені видання неслужбового призначення — Четий Апостол, Четвероєвангеліє, Псалтир, Євангеліє учительне, повна Біблія, Новий Завіт з Псалтирем, Псалтир з Часословом, Часовник. Напрестольне Євангеліє, Апостол та Псалтир належали чи не до найцінніших книг кожного православного храму, з них читалися тексти. Саме вони містять найбільшу кількість вкладних записів до церков та монастирів. Проте можемо припустити, що друкарі розраховували й на позацерковне читання цих книг, у т. ч. для набуття освіти, зокрема, початкових підручників для освоєння грамоти (так само, як навчальне використання Псалтирів та Часовників поряд з букварями). У репертуарі друкарів, у першу чергу І. Федорова, представлено й два виключно підручкових друки: львівський 1574 р. та острозький 1578 р. Букварі (іноді острозьке видання класифікують як два самостійні — Буквар і Азбуку²). Примірники цих букварів уведено в обіг доволі недавно, виявлені переважно в зарубіжних збірках неслов'янських країн, оскільки зберігались там як екзотичні артефакти, внаслідок чого й дійшли до нашого часу в одному або декількох екземплярах. Тому цілком вірогідним є й подальше виявлення інших підручників друку І. Федорова і П. Мстиславця та їх наступників. У цьому контексті варто згадати не так давно введений в обіг московський Часовник І. Федорова з фондів Музею історії міста Києва, що потрапив туди в складі переданій Україні збірки С. Лифаря³.

Якщо спробувати коротко окреслити друкований спадок обох друкарів — і І. Федорова, і П. Мстиславця, то чітко проглядає конкретна доволі вузька, «цільова» видавнича програма — вони видали найбільш поширені біблійні

² *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні : 1574—1800. Кн. 1 : 1574—1700. Львів: Вища школа, 1981. С. 25, № 3, 4.

³ *Люта Т.* Московський «Часовник» Івана Федорова та Петра Мстиславця 1565 року із зібрання Музею історії міста Києва. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 929—932; *Люта Т., Русина О.* На історичних перехрестях : Провенанс Часовника 1565 р. із колекції Сержа Лифаря. *Akademia. Terra historiae. Студії на пошану Валерія Смоля*. У 2-х кн. Кн. 2 : Простори історика. Київ, 2020. С. 463—474.

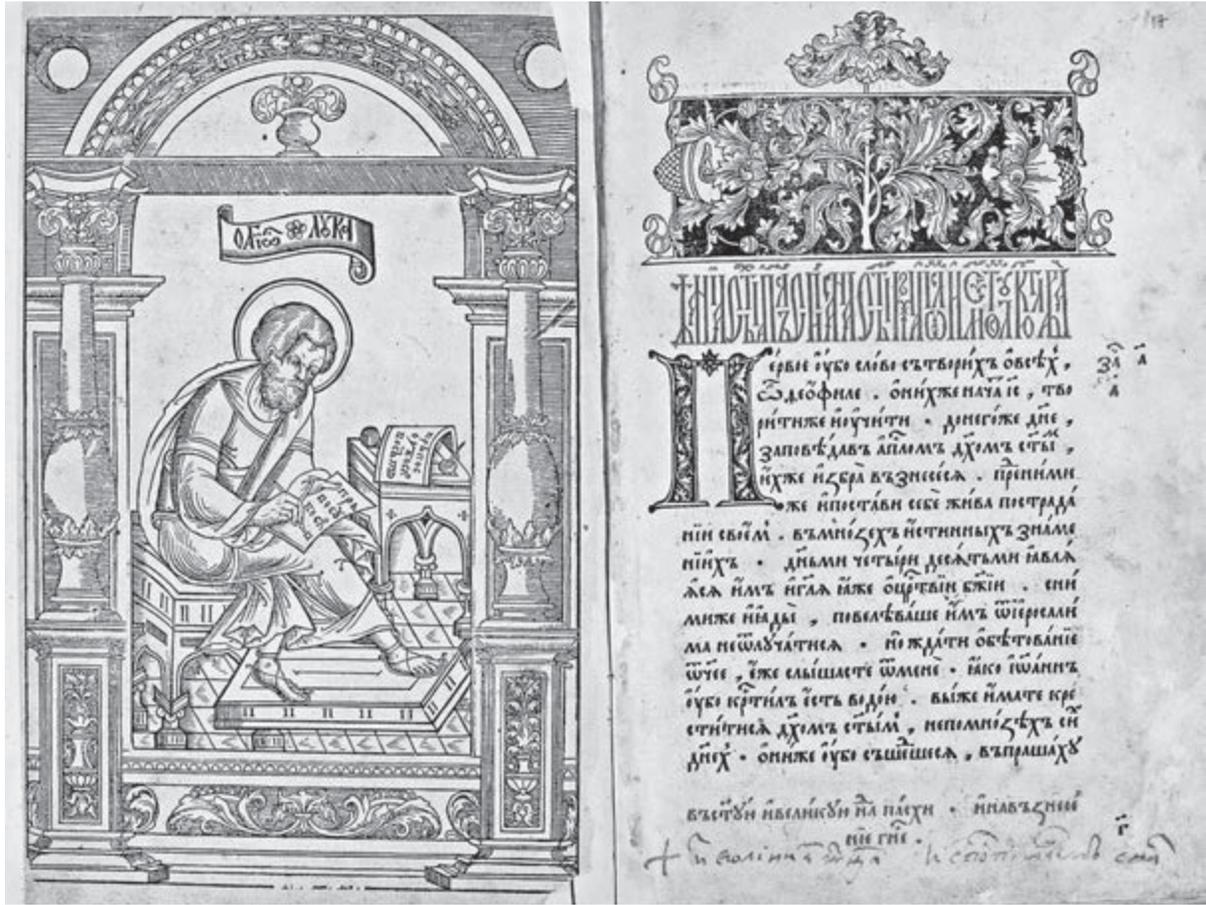
тексти та підручники для початкового навчання грамоті. Причому це була спільна програма обох друкарів, умовно спрямована на напрямок «навчити / навчитися читати / отримати навички овоїти слово Боже (Буквар, Часовник) та читати тексти (Апостол, Псалтир, Євангеліє, Новий Завіт, Біблію).

Окрім започаткування книговидання І. Федоров заклав на українських теренах своїми виданнями, що стали взірцевими або еталонними для української книговидавничої практики (так само, як і видання П. Мстиславця), й основи культури вітчизняної друкованої книги. Цьому сприяло як безпосереднє наслідування спільних видань першодрукарів, яке спостерігаємо, наприклад, у продукції друкарні Мамоничів, так і творче використання стилістики шрифтів, прийомів ілюстративного оформлення та характерної орнаментики. Крім того, набула популярності на українських теренах у виданнях Львова, Острога та Заблудова художня манера заставок, кінцівок та ініціальних літер, започаткована виданнями І. Федорова та П. Мстиславця. Гарнітури шрифтів та дошки гравюр їхніх видань безпосередньо використовували та копіювали пізніші друкарі. Характерним прикладом цього є те, що дошками з львівських фєдорівських видань користувались у Львівській братській друкарні впродовж більш ніж 200 років⁴. Львівськими виданнями І. Федоров започаткував у вітчизняному книговиданні й використання авторських текстів у складі літургійних книг, долучивши до Апостола 1574 р. розлогу програмну післямову від власного імені. Також він увів у кириличну книгу видавничу марку, практика використання якої була популярною в середовищі європейських друкарів. Його видавничий знак у великому варіанті надруковано у львівському Апостолі 1574 р., у меншому — в Букварі 1574 р. Перший із варіантів, де братчики замінили особистий герб (гмерок) І. Федорова на зображення дзвіниці Успенської церкви, використовувався в львівських друках до кінця XVIII ст.

І. Федоровим у Апостолі 1574 р. вперше було надруковано й гравюру із гербом гетьмана Г. Ходкевича, який був покровителем І. Федорова та власником друкарні в Заблудові, а також фронтиспісну гравюру із зображенням легендарного автора тексту Луки, спеціально вирізану для цього видання і розміщену перед початком Апостольських діянь та послань. Друк Апостола та Букваря започаткував й інші традиції у книговидавничій практиці, що повторювались у пізніших друкарнях. У виданні Апостола 1574 р. використано нумерацію аркушів унизу на зовнішньому березі під титлом та наголосом, а також фігурний друк, винесення тексту на поля та у колонтитули, спеціальні позначення виносок тощо. Загалом усі видання І. Федорова та П. Мстиславця відзначаються досконалістю поліграфічного виконання та художнього оформлення. Їм притаманні рівні рядки, правильна виключка літер, вирівнювання шпальти набору з обох боків. У їхніх виданнях, у тому числі й Апостолі 1574 р.,

⁴ *Зернова А. С.* Применение типографского материала Ивана Федорова после его смерти. *Начало книгопечатания в Москве и на Украине.* Москва, 1947. С. 66—78.

Апостол І. Федорова (Львів, 1574). Початок основного тексту

використано помірний двоколірний друк, виконаний в два прогони, — спочатку червоним, потім чорним.

Львівський Буквар І. Федорова 1574 р. став першим суто підручковим виданням для навчання грамоти. Оpubліковано його форматом у вісімку, прикрашено заставками та кінцівками, проте їх вжито несистематично. Буквар теж відзначається рівними рядками і правильною виключкою. Друк здійснено в одну фарбу. Вихідні відомості розташовано в кінці Букваря разом із друкарською маркою І. Федорова.

У дослідженнях обходять увагою питання, з якою метою саме у Львові І. Федоров надрукував не Часослов (або його скорочений варіант Часовник), за яким традиційно вивчали ази Закону Божого, читання та письма, а спеціально призначений для навчальних цілей Буквар. Чи не йшлося про те, що при Успенській церкві вже було облаштовано протошколу, на учнів якої й розраховувався тираж видання? Залишається невідомим, як саме постав текст підручника, оскільки інформації про аналогічні рукописні букварі ми не маємо.

Одночасно з діяльністю І. Федорова (хронологічно в той час, як він переїхав зі Львова на запрошення В.-К. Острозького до Дермані й Острога), у Львові розпочався латиношрифтий друк — 1578 р. тут опубліковано дві книжки у друкарні Павла Щербича (Щербіца). Йдеться про правничі публікації «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*»⁵, надруковані, згідно з вихідними відомостями, у власній друкарні автора-укладача у Львові. За змістом це кодекси з викладом магдебурзького міського права в польському перекладі самого П. Щербича та з його коментарями. П. Щербич на час друку обіймав посаду львівського писаря, потім синдика. Згідно з біографічними джерелами, він був освіченою людиною, походив із Кракова, був випускником Краківського університету. Дивним виглядає те, що будь-якої інформації або документів про безпосередню роботу друкарні у Львові не збереглося. Відомі лише надані йому привілеї на друк від канцлера Я. Замойського та короля Стефана Баторія, а також зазначення місця публікації на титулах обох виданих книг, а також у кінцевому колофоні «*Ius Municipale*». Різноманітні фактографічні відомості підтверджують публікацію обох книг саме в цей період.

Проте досконалий друк, застосування кількох різних гарнітур шрифтів, розмаїття елементів художнього оформлення тексту та висока якість поліграфії ставить питання: чи обидва видання були надруковані дійсно у Львові, чи в іншому місті, наприклад, у Кракові⁶. Вважається, що для власних друків П. Щербич використав гравірувальні знаряддя попередників — форту друкарні І. Вієтора, що перейшла потім до Я. Янушовського, а також ініціали друкарні В. Лапки. Відоме й припущення, що П. Щербич скористався для друку двома станами І. Федорова, які перебували в цей час у заставі⁷. Незабаром після виходу книг друком П. Щербич виїхав зі Львова і видавничою справою більше не займався. Попередні висновки свідчать, що для роботи друкарні мало бути перевезене до Львова чи виготовлене на місці відповідне устаткування, шрифти, засоби художнього оздоблення і декорування книг. Оскільки ніщо не вказує на фахову обізнаність П. Щербича та його навички видавничої та друкарської діяльності, цю функцію мав би взяти на себе інший фаховий друкар / видавець. Подробиці роботи друкарні, виготовлення устаткування, залучення майстрів мали бути зафіксовані в місцевій документації (за аналогією видавничої діяльності у Львові за кілька років до того

⁵ Левус Н. Львівський синдик Павло Щербич. *Acta studiosa historica*. Львів, 2015. Ч. 6. С. 43—56. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/820/3.%20Levus_Lviv%20syndic.pdf?sequence=2&isAllowed=y

⁶ Бондар Н. П. До питання про друк «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*» Павла Щербича 1581 року у Львові: філігранологічний аналіз примірників. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 5—8.

⁷ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 155.

І. Федорова), проте відомостей про роботу першої львівської латиношрифтової друкарні не віднайдено. Варто згадати й про те, що у травні—вересні 1578 р. під час перебування у Львові польського короля Стефана Баторія тут працювала похідна друкарня М. Шарфенберґа, що мала статус філії його краківського підприємства⁸. Видано в ній було 5 малоформатних друків, серед них два універсали⁹. Проте й ці видання відзначаються доволі строкатим набором гравюр та інших елементів оздоблення, що відрізняється у виданнях, тому теж потребують детального вивчення.

Повернувшись до друків П. Щербича, відзначимо, що доволі велика кількість збережених примірників свідчить про великий наклад обох видань¹⁰. Отже, львівські друки П. Щербича потрібно вивчати з метою з'ясування місця публікації саме у Львові, а не в одній із друкарень, наприклад, Кракова, що теж мало б відкластись у документальних джерелах.

Як було зазначено вище, Іван Федорович, котрий започаткував власну друкарню у Львові 1574 р., а ще до того працював з П. Мстиславцем у Заблудові, стояв біля витоків й острозького друку. Проте в Острозі він продовжив роботу не як самостійний видавець, а запрошений фаховий майстер для друку основного острозького дітища — повної церковнослов'янської Біблії, з метою публікації якої напевне й фундувалася В.-К. Острозьким друкарня. І. Федоров приїхав до Острога в 1576 р.¹¹ Можна сперечатись про ступінь його задіяності до розробки видавничої програми і редакційної підготовки повного тексту Святого Письма, оскільки документальні джерела, які б висвітлювали цю проблематику, вкрай обмежені відомостями з двох передмов Біблії. Проте беззастережно відкидати участь І. Федорова або зводити її до функцій тільки технічного виконавця не варто: роль І. Федорова в роботі друкарні вбачається як організатора видавничого процесу та фахівця, котрий працював із текстами, щонайменше над їх поліграфічною подачею та оформленням, яке у Біблії 1581 р. відзначається достатньою самобутністю та гармонічністю і не повторює оформлення ні попередніх видань, ні інших кирилических чи латинських друків або рукописів.

Час роботи І. Федорова в острозькій друкарні можна визначити як перший період діяльності цього видавничого осередку. Репертуар друкарні за І. Федорова включає один або декілька Букварів бл. 1578 р., малоформатний Новий Завіт 1580 р., два ніби «супроводжуючі» Біблію 1581 р. друки — «Книжка собрание вещей нужнейших» Тимофія Михайловича 1580 р. і однолистка «Хронологія» Андрія Римши 1581 р., надруковані раніше від Біблії 1581 р. Проте не викликає сумнівів, що своєрідні оригінальні курсивні

⁸ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 154.

⁹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. № 5—9. С. 26.

¹⁰ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 155.

¹¹ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів: Вища школа, 1983. С. 66.

шрифти й художню орнаментику, використані при їх друці, виготовляли саме для видання повного церковнослов'янського тексту Святого Письма.

Для оздоблення книг в острозькій друкарні окрім традиційних заставок, кінцівок, ініціальних літер та в'язі було виготовлено й не використовувані раніше у виданнях І. Федорова та П. Мстиславця виливні прикраси, найзнаменитішою серед яких став так званий «херувим-українець».

Надалі виливні прикраси впродовж двох століть служитимуть незмінним атрибутом та впізнаваним маркером яскравого художнього оформлення видань українських друкарень.

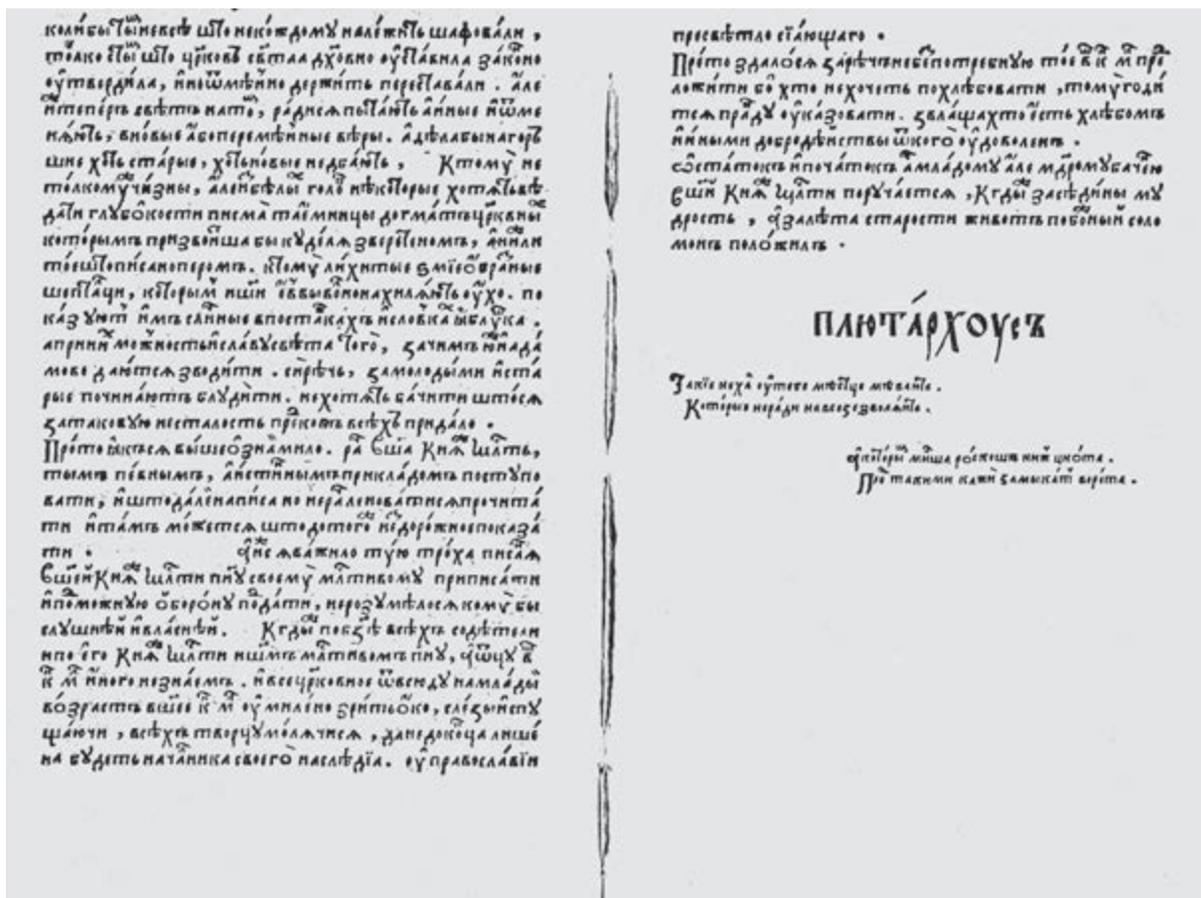
Можна виділити й інші особливості поліграфічної організації острозьких видань на шляху розвитку технічних можливостей вітчизняної поліграфічної справи. Саме в острозьких друках вперше з'являється титульний аркуш з вихідними відомостями, нехарактерний для рукописних та першодрукованих кирилических книг. Наприклад, його використано в Новому Завіті з Псалтирем 1580 р., проте тут вказано тільки назву видання. У цьому ж виданні в продовження львівської практики вжито й невелику друкарську марку І. Федорова, відмінну за оформленням від львівських, її ж бачимо наприкінці Біблії 1581 р. У Новому Завіті 1580 р. окрім нумерації аркушів застосовано й сигнатури — нумерацію зошитів.

В Острозькій Біблії 1581 р. розміщено повноцінний титульний аркуш у рамці з усіма вихідними відомостями — назвою, часом та місцем видання, проте в структурі книги збережено й архаїчний елемент, що дублює відомості з титулу, — коротку післямову-колофон, представлену в різних примірниках двома варіантами. Один із варіантів датовано 1580 р., інший, як і титул — 1581 р. Певно, дві дати післямови вказують, що тираж не вдалось додрукувати вчасно до задалегідь запланованого строку. Книга містить також герб власника друкарні В.-К. Острозького з віршованою посвятою йому та дві передмови — одну від імені самого В.-К. Острозького, іншу за підписом острозького книжника Герасима Смотрицького, що напевне виконував одну з провідних ролей в процесі підготовки тексту Біблії до друку. Розмаїттям вирізняється й оформлення книги за допомогою оригінальних заставок, кінцівок, ініціальних літер, виливних прикрас, часто використаних у композиціях з гравірованими. Загалом таких прикрас, за підрахунками Я. П. Запаса, було вжито фантастично багато — 81 гравірована заставка з 16 дощок, 68 гравірованих кінцівок з 19 дощок та 9 комбінованих з додаванням виливних прикрас, 35 дрібних в 20 композиціях, 78 рядків в'язі та 1384 ініціали¹². На окремих розворотах вміщено по 10—12 ініціальних літер. Для ініціалів використано 113 друкарських форм, 101 — більшого розміру та 12 малого. Кожна з літер має по декілька варіантів — найбільше літера И, яка представлена 17 варіантами¹³. Незвичним

¹² Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: Вища школа, 1974. С. 36, 38.

¹³ Там само. С. 38.

Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного. Закінчення передмови

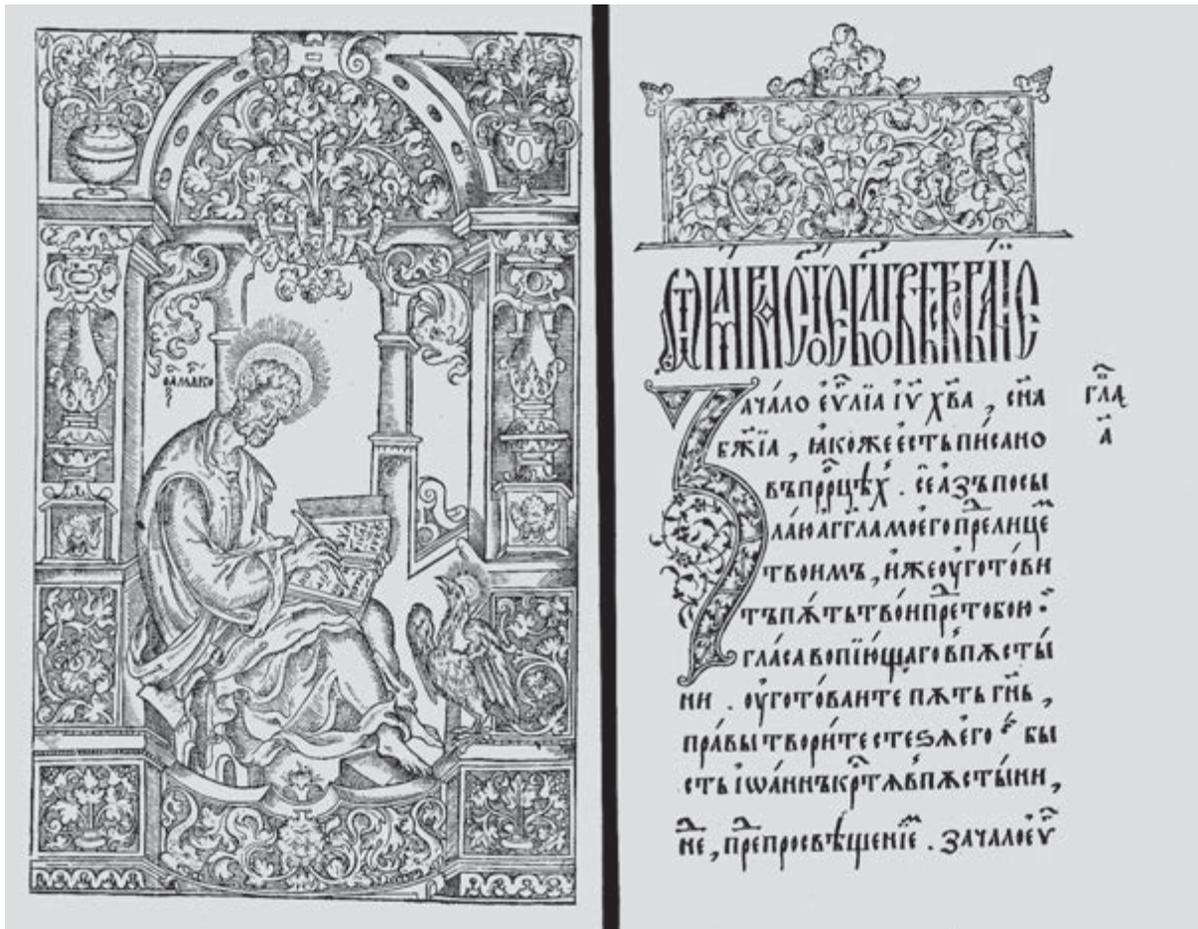
для українського книговидання того часу став і друк тексту в дві шпальти, поширений при публікації європейських видань Святого Письма. Він і далі застосовувався для друку кириличних Біблій, в основу яких було покладено текст острозького видання, московських 1663 р. та 1751 р. Біблій, а також інших окремих літургійних видань — Міней, Тріудей тощо.

Формально Остроцька друкарня після випуску Біблії діяла ще впродовж 30 років, останні її видання — малоформатні Часослов та Місяцеслов — датовані 1612 р.¹⁴ Насправді подальше остроцьке книговидання мало спонтанний, несистематичний характер. Викликає питання й дата його поновлення після виходу Біблії 1581 р., яку можна віднести і до кінця 1580-х рр., до випуску збереженої в рідкісних примірниках полемічної брошури «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, публікація якої саме в Острозі й досі ак-

74

¹⁴ Бондар Н. П. «Часослов» (Острог, 1612). *Остроцька академія: Історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання*. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Остроцька академія», 2019. Вид. 3-тє, доп. і переробл. С. 601—602.

Євангеліє (Вільнюс, друк П. Мстиславця, 1575). Початок основного тексту

тивно дискутується¹⁵; і до середини 1590-х рр., пов'язавши її з випуском фундаментальних праць отців церкви Івана Золотоустого («Маргарит» 1595 р.) та Василя Великого («Книга о постничестві» 1594 р.).

Не можна лишити поза увагою й той факт, що у виданнях «Книги о постничестві» та «Маргарита», а також у пізнішому Часовнику 1602 р. використано шрифти й орнаментику вільнюських видань П. Мстиславця спільно з Зарецькими та Мамоничами, насамперед у Євангелії 1575 р.¹⁶ Стилистично схоже на гравюри євангелістів 1575 р. й зображення Василя Великого. Це дає

¹⁵ Дудник І. М. До питання про місце публікації «Ключа царства небесного» Герасима Смотрицького. *Острозька давнина*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 6. С. 130—139; Вознесенський А. В. Острозька типографія і видання послань Константинопольського патріарха Єремії II. Там само. С. 114.

¹⁶ Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. *Книга: Исследования и материалы*. Москва: Книга, 1964. Вип. 9. С. 103—107.

змогу висловити поки ніким з науковців не заперечені припущення про приїзд до Острога або самого П. Мстиславця, або когось з його учнів чи співробітників, у чие розпорядження потрапило його устаткування та видавничі інструменти.

В Острозі також у цей час видано полемічні «Книжиці» та «Апокрисис» невідомого автора, що назвався Христофором Філалетом, в останньому з видань місце друку не вказане. З друків початку XVII ст. найцікавішим стало «Лікарство на оспалый умисл чоловічий» 1607 р., що містило душпастирські твори у вигляді двох слів Івана Золотоустого — «Слово о поканіи, к Федодору Мниху испадшему» та «Слово о еже обаче всуе мятеся всякъ чіловек живий», а також «Тестамент» грецького царя Василя до свого сина Лева Філософа¹⁷. Видання прикметне тим, що містить церковнослов'янські повчальні тексти разом із паралельним їхнім україномовним перекладом. Перекладачем вважається Василій Суразький-Малюшицький. Вірогідно, це перший літературний україномовний переклад творів християнських отців, виданий друком. Дидактичні твори мали прикладний навчальний характер.

Крім того, книжний доробок острозького осередка варто розглядати в контексті аналізу видань вільнюської друкарні Мамоничів 1580—1600 рр., оскільки, окрім тісних контактів між обома групами книжників, мав місце й друк текстів, переданих, наприклад, до Вільнюса із Острога. Зокрема, у післямові підручкової Граматики псевдо-Дамаскина, виданої, згідно з титулом, в друкарні Мамоничів 8 жовтня 1586 р.¹⁸, вказано, що оригінал книжки наданий з «газофилакії славного града Острога власної отчизны» кн. К. В. Острозького¹⁹. В той же час не є точно доведеним друк в Острозі, а не у Вільнюсі окремих видань, зокрема, первістка післяфедорівського видання, полемічного трактату одного з найосвіченіших острозьких книжників, автора Передмови до Острозької Біблії Г. Смотрицького «Ключа царства небесного» та «Календаря римського нового» 1587 р.

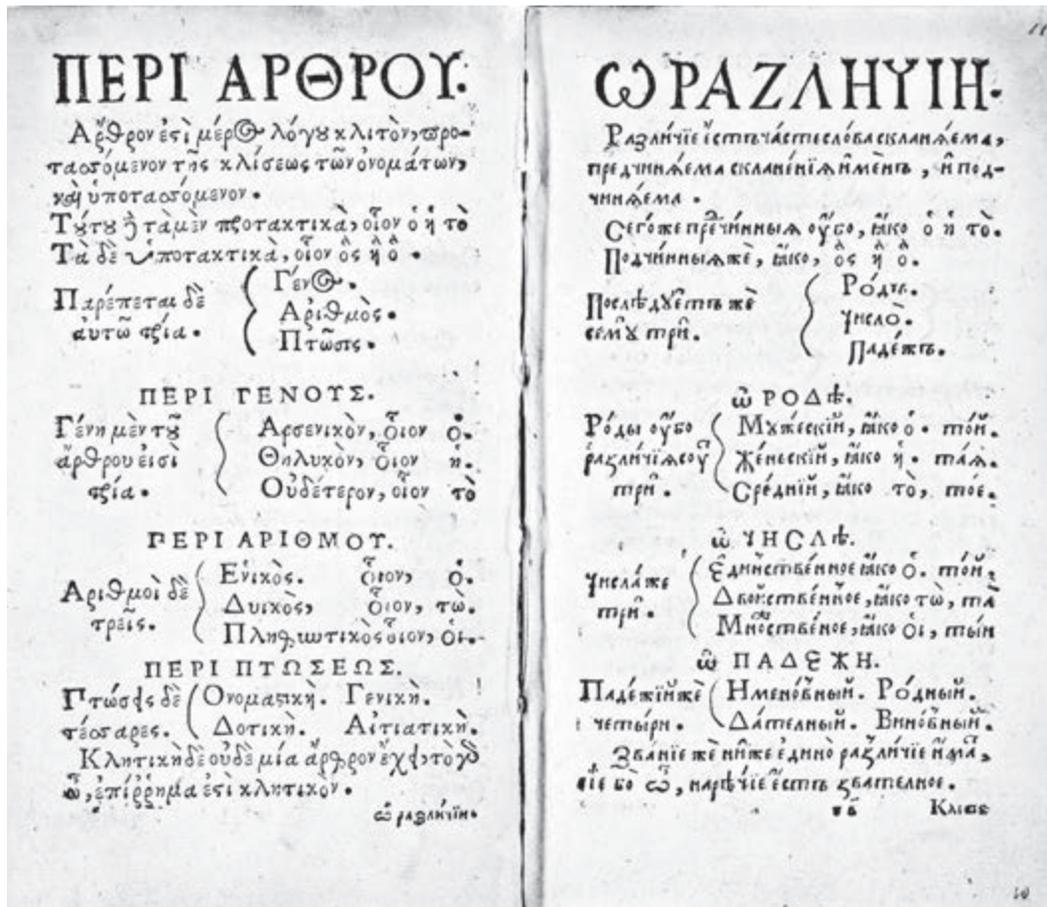
У 90-х рр. XVI ст. розпочинається, а в широкому розумінні поновлюється після І. Федорова видавнича діяльність православного Львівського Успенського братства. В цей час тут активно працює міська школа, тому публікується кілька видань, дотичних до її роботи, в тому числі підручкового змісту. Серед таких — «Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» 1591 р., тобто грецько-церковнослов'янська граматика, часто звана «Адельфотис» за грецькою назвою, котра вміщена на титулі першою і перекладається як «братство». Було видано друком віршований панегірик «Просфонима. Привіт преосвященному архієпископу кир Михайлу», вірші з якого учні

¹⁷ Лікарство на оспалый умисль чоловічий / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, Н. П. Бондар, О. Ю. Макарова, С. П. Радомська. Житомир, 2017. Т. I—III.

¹⁸ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат.: в 2-х кн. Москва: Индрик, 2003. С. 713—714, № 100. Рис. 100.1—100.12.

¹⁹ Там само. С. 714.

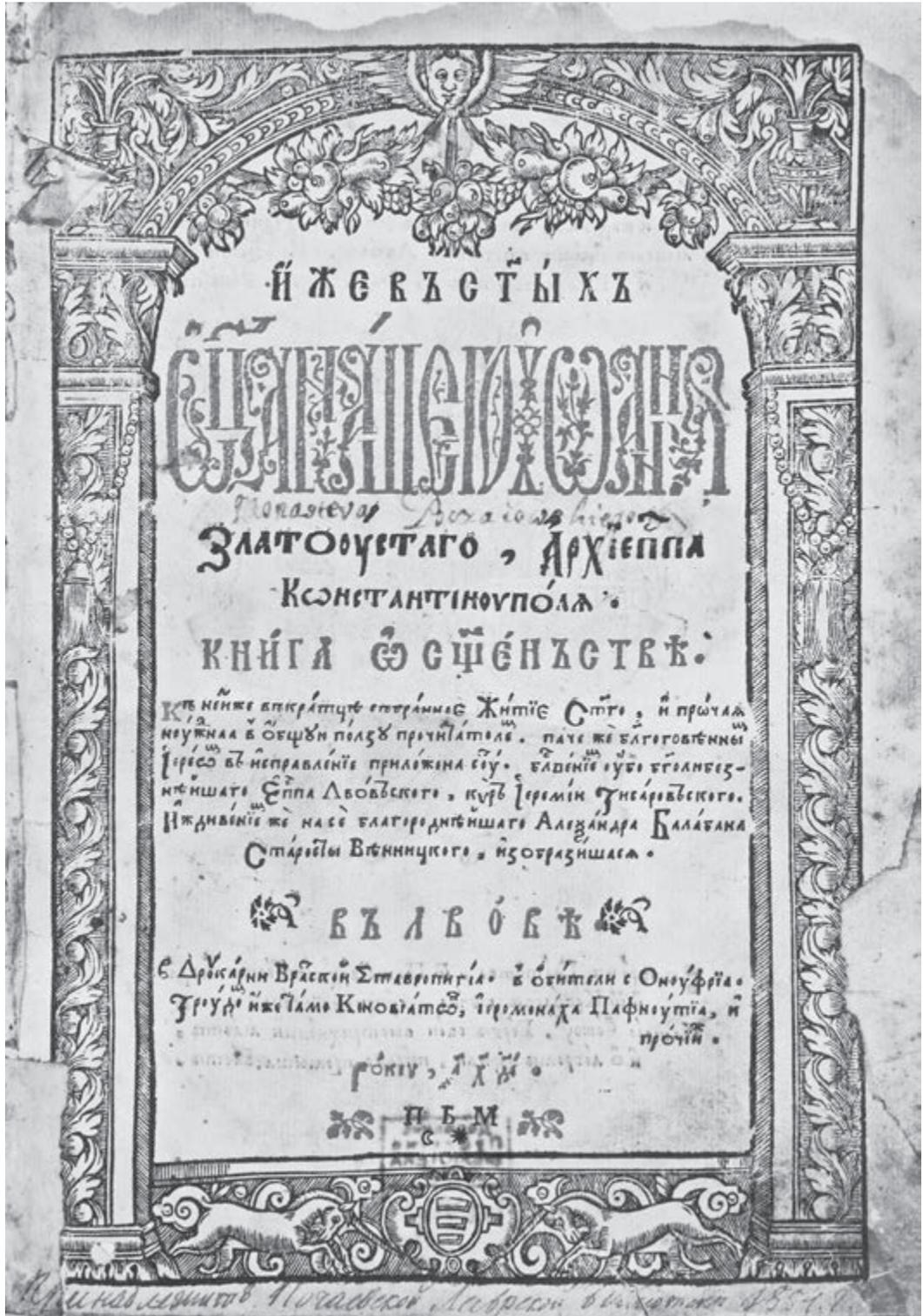

Граматика (Львів, друкарня братства, 1591). Розворот з паралельним грецьким та церковнослов'янським текстом

братської школи декламували при урочистій зустрічі Київського митрополита Михайла Рогози. В 1593 р. в братській друкарні опубліковано полемічний твір александрійського патріарха Мелетія Пігаса «О христیانском благочестии к іудеом отвѣтъ», надрукований паралельно церковнослов'янською та грецькою мовами.

Особливістю ранніх видань Львівського братства стало поєднання кириличних шрифтів з грецьким, тут було використано острозькі курсивні кириличні й грецькі шрифти І. Федорова. Активно застосовані у цих виданнях й виливні прикраси острозького походження. Перші львівські братські видання містять оформлені титульні аркуші. У праці М. Пігаса 1593 р. на титулі розміщено невелику гравюру з гербом Львова, відому по острозьким друкам як частину друкарської марки І. Федорова. Аркуші у львівських братських виданнях 1590-х рр. ще не нумеровані, проте для функціональної зручності в них використано кустоди. Друк видань доволі вправний та охайний.

«Книга о священствѣ» Івана Золотоустого (Львів, друкарня братства, 1614). Титульний аркуш

У цей період загострилися стосунки між братською друкарнею та місцевим єпископатом, оскільки церковна верхівка бажала контролю над книгодрукуванням, натомість самі братчики демонстрували незгоду з такою політикою, намагаючись залучитись протекцією митрополита. Надалі з 1593 до 1608 р. в роботі друкарні через несприятливі обставини тривала перерва, в наступний короткий період, крім навчально-службових видань Псалтиря та Часослова, видавали твори Івана Золотоустого, наприклад, «О воспитании чад» 1608 р. Найсуттєвішим братським виданням перших років XVII ст. стала «Книга о священстві» Івана Золотоустого 1614 р., опублікована у вигляді видавничого конволюту разом з брошурою «Собор в богоспасаємом граді Вілни бывшій». Обидві праці мали полемічний, актуальний характер. Virізняється видання 1614 р. й своїм ілюстративним оформленням — високохудожньою гравірованою фортою з гербом Балабанів, гербами з віршованими посвятами братству (на звороті титулу) та меценату видання вінницькому старості Олександрові Балабану (на наступних аркушах, долучено лише до частини примірників).

У виданні «Книги о священстві» 1614 р. надруковано гравіровані зображення Івана Золотоустого та Василя Великого, при друці книжки використано заставки, кінцівки, ініціали й численні композиції з виливних прикрас. Тут застосовано пагінацію і сигнатури аркушів, назви розділів винесено у колон-титули, вжито кустоди. Друк здійснено за допомогою кількох різних шрифтів, примітки на полях надруковані дуже дрібним бісерним набором.

Стилістика видання свідчить про провідну роль у його оформленні саме Памви Беринди, робота якого була пов'язана з Балабанами ще у стрятинській друкарні. Дослідники звернули увагу, що на титулі видання розміщено ініціали П. Беринди, а також у кількох місцях дрібні зображення сонця і півмісяця, що вважаються символами світла й темряви²⁰. Подібну символіку традиційно пов'язують з одним із зачинателів кириличного друку Франциском Скориною. Власну ж символіку П. Беринда пізніше застосовував і у київських лаврських виданнях 1620-х рр.

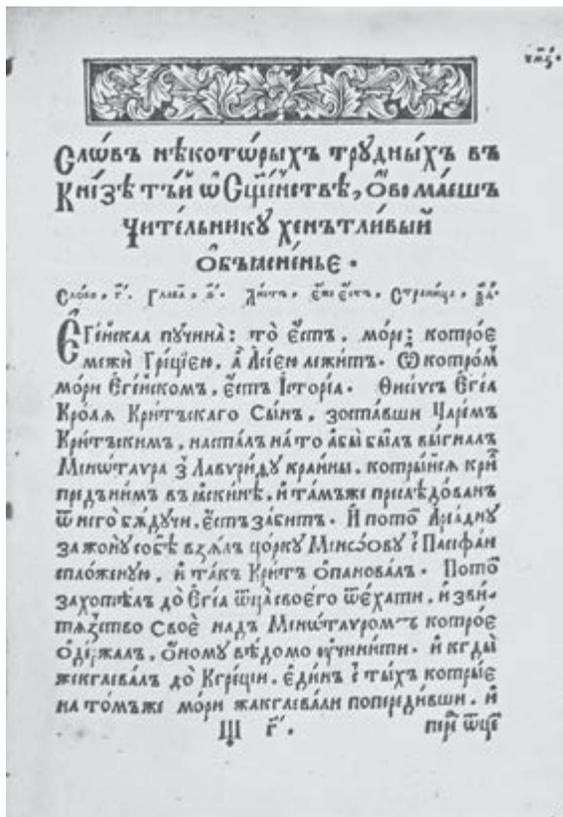
У структурі «Книги о священстві» розміщено й вірші — на початку, також перед текстом Василя Великого на звороті його зображення та наприкінці книги. В прикінцевій частині є розділ «Словъ нікоторыхъ трудныхъ...

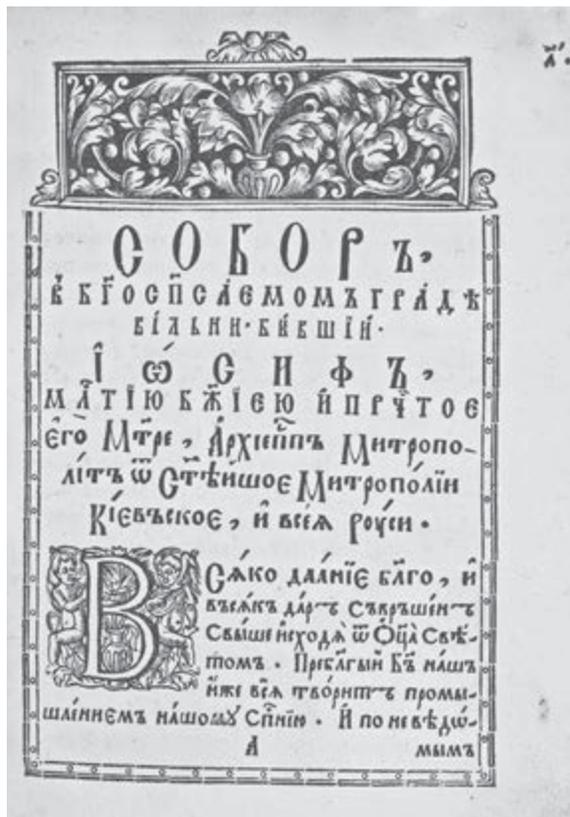
Виливні прикраси в українських виданнях. «Книга о священстві» Івана Золотоустого (Львів, друкарня братства, 1614)

²⁰ Украинские книги кирилловской печати XVI—XVII вв.: *Каталог изданий, хранящихся в ГБЛ*. Вып. 1. 1574 — I половина XVII в. ГБЛ; сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва, 1976. С. 16, № 20.

«Книга о священствѣ» Івана Золотоустого (Львів, друкарня братства, 1614). «Словъ некоторыхъ трудныхъ... объясненіе»

Соборъ в богоспасаемомъ градѣ Вилни бывшій (Львів, друкарня братства, 1614)

объясненіе», де подано роз'яснення згаданих у текстах Івана Золотоустого географічних об'єктів — Егейського та Тирренського морів, затоки Евріп, міфічних сюжетів про сирен, Тесея з мінотавром, олімпійських ігор, — все українською мовою початку XVII ст. Напевне, це є свідченням процесів демократизації читання та десакралізації друкованих текстів, — у даному випадку найавторитетнішого серед богословів у православному середовищі Івана Золотоустого.

Текст «Собору в богоспасаемомъ градѣ Вилни» надрукований, на відміну від «Книги о священствѣ», у рамках з виливних прикрас у вигляді смужок. Завершують цей нетривалий період підйому львівського братського книговидання Псалтир 1615 р., панегірик «Плач або лямент по зестю з світа сего... Григорія Желиборского» 1615 р. та велика збірка різдвяних віршів 1616 р. авторства П. Беринди, призначена для декламування учнями братської школи. Напевне, друкувало в цей час братство й аркушеві видання. Не так давно було введено до наукового обігу акцидентний друк із зображеннями Василя Великого, Івана Золотоустого і Григорія Богослова, розміщеними в рукописі з

Євангеліє (Львів, друкарня братства, 1636). Розворот аркушів

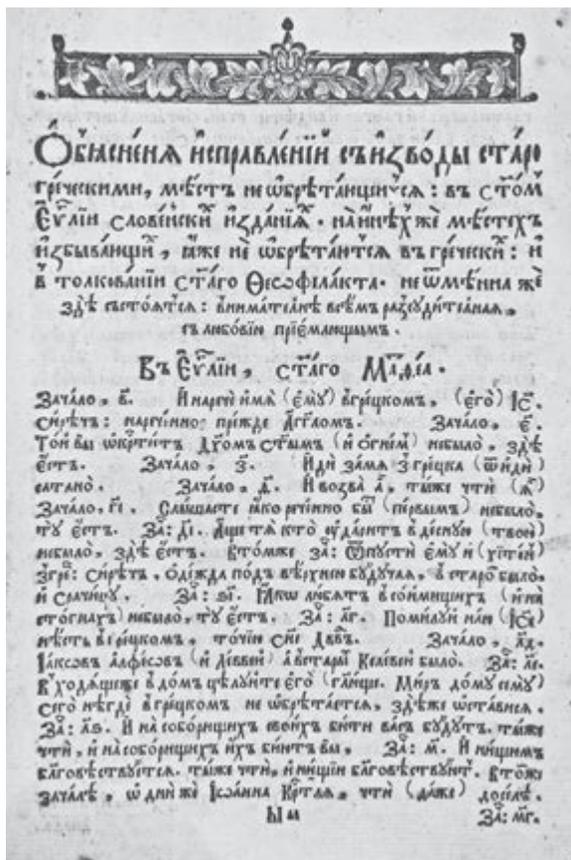
підписами у вигляді текстів тропарів і кондаків. Гравюри виявлені у складі рукопису Псалтиря з тлумаченням 10—20-х рр. XVII ст.²¹ Великі листи із зображеннями призначались для настінного розміщення у вигляді образів, тут зазначено час та місце друку — 8 липня 1616 р. у друкарні братського монастиря св. Онуфрія. Як відомо, друкарня після 1608 р. в зв'язку з ремонтом Успенського храму була перенесена до Онуфрієвського монастиря²².

З 1617 р. братське книговидання загалом припинено більш ніж на десятиліття, однак попри свою несистематичність, львівські видання кінця XVI — початку XVII ст. демонструють самобутність, якість поліграфічного виконання

²¹ Белова Л. Невідоме аркушеве видання друкарні Львівського Успенського братства. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2019. Вип. 51. С. 11—12.

²² Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788). *Источниковедческое исследование*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. С. 199—200.

Евангеліє (Львів, друкарня братства, 1636). Пояснення виправлень

і свідчать про високу фахову підготовку його друкарів. Надалі постійне книговидання Львівському братству вдалось налагодити тільки починаючи з 1630 р.²³. Відновлення роботи друкарні супроводжувалось зміною репертуару на друк церковних книг переважно богослужбового вжитку, що давало прибуток, оскільки такі книги користувались незмінним попитом у православному середовищі. В братській друкарні були надруковані Октоїхи (1630 та 1639 р.), Анфологони (1632, 1638 та 1643 р.), Псалтирі (1634 та 1637 р.), Євангеліє (1636 р.), Служебник (1637 р.), Часослов (1642 р.). Виходили друком й невеликі за обсягом віршовані тексти на потребу братської школи — «Вірші з трагодії Христос пасхон Григорія Богослова» 1630 р., «Розмишляне о муці Христа Спасителя нашего» Йоаникія Волковича 1631 р. та панегіричні видання — «Еуодія албо Арсенія Желиборского духовных цнот запах...» Григорія Бутовича 1642 р. У Октоїху 1630 р. і наступних братських виданнях використовуються для ілюстрування гравіровані форти, гербові зображення меценатів і покровителів, тра-

диційний для українських кириличних книг арсенал художнього оформлення у вигляді заставок, кінцівок, ініціалів, в'язі та виливних прикрас.

У 1636 р. братська друкарня вперше на українських теренах надрукувала Четвероевангеліє, цікаве тим, що містить наприкінці розділ про внесення виправлень до кириличного тексту. Друкарем видання виступив М. Сльозка. В цьому виданні вперше вжито фронтиспісні гравюри із зображеннями євангелістів, що були вирізані П. Бериндою на початку XVII ст. і використовувались для самостійного розповсюдження в якості картинок й оздоблення рукописних та друкованих книг²⁴.

Львівська братська друкарня започатковувалась як заклад для підготовки навчальної літератури, проте надрукувала її небагато, а по поновленні змінила

²³ *Зернова А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. С. 69.

²⁴ *Бондар Н. П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI—XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2005. Вип. 10. С. 212—231.

тематичне спрямування свого репертуару. Можна виділити комплекс різних причин, унаслідок котрих відбулось згорання публікаційної діяльності цієї друкарні як установи, що обслуговувала навчальний заклад. Це й скрутні матеріальні умови, відсутність фахівців (друкарів, редакторів) та готових для друку текстів, а також складні стосунки і утиски зі сторони православної церковної ієрархії, нерівноправна конкуренція в різних сферах з католицькими інституціями, розділення православної освіченої спільноти на два ворогуючі табори православних та греко-католиків тощо. Друкарня як комерційне підприємство, що забезпечувало літургійною літературою православну церкву, успішно протрималась до кінця XVII ст., а далі, попри перехід до унії, суттєво занепадала, зменшивши і кількість надрукованих видань, і їх тиражі, і свою роль у книгозабезпеченні Західної України.

Гідну конкуренцію друкарні Львівського Успенського братства і за характером репертуару, художнім оформленням та тематичним спрямуванням складала у Львові приватна друкарня вже згаданого Михайла Сльозки, що розпочинав свою діяльність як висококваліфікований друкар при братстві і керівник друкарні²⁵. Відійшовши від братства, М. Сльозка здобув привілей в якості друкаря при католицькому єпископові Станіславі Грохольському на друк не тільки латинських і польських, а й кирилических видань. Найпершим його самостійним виданням стало «Поученіє ієреві новосвященному», також він активно видавав друком панегірики. У 1639 р. в друкарні М. Сльозки надруковано Апостол, випускав він і літургійні книги — Тріодь цвітну (1642 р.), Требник (1644 р.), Номоканон (1646 р.), Служебник (1646 р.), Апостол (1654 р.), Тріодь пісню (1664 р.) та ін.

У цей час М. Сльозка судився з братством, вступав у конфлікти з іншими друкарями, втратив підтримку київського митрополита Петра Могили. Окрім видань богослужбового вжитку, М. Сльозка надрукував кількома виданнями й авторські твори Іоанікія Галятовського — «Ключ розуменія» (1663 та 1665 р.), «Небо новое» (1665 р. та після 1665 р.). Робота його друкарні тривала до 1667 р. М. Сльозка активно займався й книготоргівельною діяльністю. Попри складності, започатковане ним підприємство плідно працювало впродовж 30 років, ставши найбільшою приватною давньою друкарнею на українських теренах.

Характеризуючи становлення та розвиток українського книговидання, не можна обійти увагою дві невеликі та недовговічні друкарні першого десятиліття XVII ст. у Стратині (нині Стратин) та Крилосі, що діяли під протекторатом львівського єпископа Гедеона Балабана. Власником друкарні у Стратині був місцевий шляхтич Федір Балабан, небіж о. Гедеона. Друкарня у Крилосі належала вже самому владиці Гедеону. Дві друкарні видали друком усього три видання: у Стратині у 1604 р. опубліковано Служебник, у 1606 р. —

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 211.

Апостол (Львів, друкарня М. Сльозки, 1639)

Требник, у Крилосі того ж 1606 р. видано Євангеліє учительне. У архівних джерелах згадується віддрукована у Стрятині «Харитонія», тобто популярний текст «О хіротонії» (інша назва — «Поученіє єпископське новоставленому ієреєві»), тиражем щонайменше 1100 примірників²⁶. Були й наміри підготувати до друку ще й Четвероевангеліє, але це не втілено у життя. Зокрема, відомі чотири гравюри з зображеннями євангелістів, вирізані в цей період, які дійшли до нашого часу в якості ілюстрацій для рукописних книг чи вставок у стародруки. Ці ілюстрації пізніше використано у першому виданні Євангелія Львівської братської друкарні 1636 р. та його перевиданні 1644 р.

84

²⁶ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI — перша половина XVII ст.: зб. документів / упоряд. Я. Д. Ісаєвич. Київ: Наук. думка, 1975. С. 130; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 148.

Стрядинські видання репрезентують два найактуальніші тексти літургійного вжитку — Службник та Требник. До того часу православний кириличний Службник публікувався у Вільнюсі в друкарні Мамоничів 1583 р., Требник загалом ще друком не видавався. Натхненник та промоутер друкарні Гедеон Балабан свідчив, що друкувати літургійні книги для православних йому було доручено одним з православних соборів, вірогідно, Берестейським²⁷. Попри книговидавничу практику на українських теренах, що тривала вже сорок років, активний друк книг для потреб церкви і богослужіння все ще не відбувся.

Ні про тиражі, ні про організацію друкарні, її друкарів, технічний персонал, членів наукового гуртка, що працювали над підготовкою текстів до друку, ми практично нічого не знаємо. Окрім Семена Будзини, котрий розпочинав як друкар у Балабанів, однак відносини між ними завершилися конфліктом²⁸, провідну роль у роботі друкарні на наступному етапі відігравав, напевне, Памво Беринда. Аналіз збережених примірників доніс до нас відомості про підготовчу роботу над виданням у вигляді вичитування та виправлення верстки. Про цю складову культури книги збереглося вкрай мало відомостей через відсутність архівних джерел, оскільки ці процеси рідко описували в документах, і самих коректурних примірників, за якими відбувався роздрук, вичитування та виправлення тексту. Проте використання макулатурних аркушів із залишками коректурних виправлень безпосередньо при наборі²⁹, по суті, є унікальним свідомством не тільки практичної редакційно-видавничої діяльності стрядинського друкарського осередку, а й наочно демонструє давні вітчизняні форми й методи роботи з текстами задля вдосконалення їх якості. По-перше, примірник Службника 1604 р. доводить, що з набору спочатку друкували принаймні один коректурний аркуш, текст якого одразу ж ретельно вивіряв фахівець і вносив відповідні виправлення; після цього виправлення переносили в збережений набір, можливо, роздрук та вчитку кількаразово повторювали, мінімалізуючи затратність процесу внесенням виправлень безпосередньо під час верстання без перенабору. Виявлені особливості унікального примірника відкривають нові цікаві сторінки історії стрядинського книговидання, надаючи методичу дослідницького арсеналу та атрибуції особливостей набору, верстки, варіантного тексту для подальших досліджень примірників інших друкарень.

Самобутніми, порівняно з попередніми кириличними виданнями з українських теренів, виглядають і стрядинсько-крилоські шрифти, що здаються більш

²⁷ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 147.

²⁸ Там само. С. 148—149.

²⁹ Кириличні стародруки 15—17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: каталог / уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. Київ, 2008. С. 20—23; Бондар Н. П. Стрядинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Службника 1604 р. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2019. Вип. XXI. С. 411—418.

архаїчнішими та менш уніфікованими відносно федорівських півуставних і острозько-львівських курсивних. Судячи зі збережених документів, замовником шрифтів був С. Будзина, вирізав і відлив шрифти краківський майстер Конрад Фостер³⁰. Однак приписувати краківському майстру, який не володів церковнослов'янською та руською мовами, самостійне вироблення оригінального кириличного шрифту навряд чи правомірно; хто був автором їх малюнка, невідомо, можливо, зразки написання літер запозичені з місцевих галицьких кириличних рукописів. Стилістично ці шрифти суттєво відмінні від поширених півуставних шрифтів, започаткованих виданнями І. Федорова та П. Мстиславця — вони сприймаються як більш декоративні і менш зручні для читання.

Як правило, наголошується на визначній ролі стрятинської друкарні у подальшому розвитку мистецького оформлення видань, зокрема, використанні форт, заставок, кінцівок і, особливо, ініціальних літер у стилістиці пізньоренесансної графіки. Дослідники давно звернули увагу на використання в якості взірців для ініціалів сюжетів зі знаменитої багатомовної п'ятитомної Біблії Поліглоти К. Плантена³¹.

Оскільки після закриття друкарні устаткування зі Стрятина було придбане для новофундованої друкарні Києво-Печерської лаври, тут також активно використовували впродовж багатьох років яскраві художні елементи, виготовлені в стилістиці європейських зразків, а також стрятинські шрифти.

Одночасно з охарактеризованими українськими книговидавничими центрами у Львові, Острозі, Стрятині, Крилосі постало й кириличне друкарство у Вільні, де працювали підприємства Зарецьких, Мамоничів та Мстиславця, потім тільки Мамоничів; дві книги випустив В. Гарабурда, а пізніше розпочала роботу друкарня Святодухівського братства, що діяла, окрім Вільнюса, також і в Єв'є (Вевісі). Всі ці видавничі осередки розраховували на розповсюдження і використання своєї продукції й в українському православному середовищі, що підтверджують вкладні і власницькі записи, в тому числі й дуже ранні, та інші документи.

Цілісну ж картину книговидання як елементу книжкової культури, разом з книгорозповсюдженням і читанням, надає аналіз друкарень не тільки на українських землях, а разом із кириличними друкарнями з теренів Речі Посполитої (Вільнюс, Вевіс, Кутеїн, Могильов, Супрасль).

В двох останніх десятиліттях XVI ст., коли робота українських друкарень припинялась, важливу роль у забезпеченні богослужбовими та навчальними виданнями відігравали дві православні друкарні у Вільнюсі — вже не раз згадувана друкарня Мамоничів, що почала роботу з 1583 р., а пізніше й Свя-

³⁰ Дудник І. М. Шрифти Стрятинської та Крилоської друкарень (1602—1606). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків, 2017. Вип. 1. С. 71.

³¹ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 152.

тодучівського братства. Поновлення кириличного друку у Вільнюсі відбулось наприкінці 1560-х — на початку 1570-х рр. з виходом Часовника, у вихідних відомостях якого рік не вказано, проте відзначено його публікацію тут «в дому и властним накладом их милости панов Ивана а Зенова Зарецьких». Хто був друкарем малоформатного Часовника, наразі невідомо. За згадкою в його тексті польського короля Сигізмунда Августа та митрополита Іони видання датується 1568—1572 рр. Напевне, друк видання відбувся з навчальною метою. Заслуговує на увагу майстерність поліграфії і вправність друку, використання (окрім традиційних для кирилических книг заставок та ініціалів) великої кількості виливних прикрас, які до того у кирилических виданнях ще не застосовували, їх немає, наприклад, у заблудівських та львівських виданнях І. Федорова. За активним використанням виливних прикрас у несвізьких та вільнюських виданнях ми висловили припущення, що друкарем цього первістка кирилического друку міг бути Даниель Ленчицький, який працював друкарем у друкарнях Несвіжа, Заславля, Лоська, а пізніше переїхав до Вільнюса³². Далі кирилическе книговидання переважно богослужбового вжитку продовжилось у Вільнюсі у друкарні Мамоничів. Усього за цей період у друкарні побачило світ більше 30 кирилических та з десятків польських видань³³. Поки що не вирішеним залишається питання про частий передрук у друкарні Мамоничів богослужбових видань. Вони зовсім не відзначались ні оригінальністю художнього оформлення, ні якістю поліграфічного виконання. Окремий період у роботі друкарні складають видання середини 1580 — початку 1600-х рр. Друкарня Мамоничів, напевне, є лідером за кількістю книг, виданих без вихідних відомостей або з невірними поданими відомостями, внаслідок чого постали так звані видання-двійники. Серед двічі чи тричі опублікованих варто відмітити Четвероевангеліє, Апостол, Євангеліє учительне, Литовський Статут, Тріодь пісню, Псалтир, Часослов³⁴. Найбільш прикметним виданням цього періоду є публікація Литовського Статуту 1588 р. (далі — Статуту ВКЛ), який невдовзі ще двічі передрукували³⁵. Питання про час виходу наступних видань, попри зацікавленість фахового середовища і велику кількість публіка-

³² Бондар Н. П. Вільнюський Часовник 1568—1572 рр. в контексті дослідження місцевого кирилического книговидання. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації*: матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 6—8 жовт. 2020 р.). Київ, 2020. С. 261—264.

³³ Владимиров А. И. Всеобщая история книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение, XVII век. Москва: Книга, 1988. С. 264.

³⁴ За каталогом О. О. Гусевої (Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат. : В 2-х кн. Москва : Индрик, 2003) видання датовані таким чином: Статут Великого князства Литовського — 3 видання, всі три позначені 1588 р., друге видано 1592—1593 рр., третє — 1594—1595 рр.; Апостол — перше видання позначене 1591 р., два наступні — без вихідних відомостей, датуються приблизно 1592 р. та після 1595 р.; Євангеліє учительне — два видання 1595 р., одне — з фоліацією, інше — без фоліації.

³⁵ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта. С. 783, № 107; С. 819, № 121; С. 909, № 131.

цій по темі³⁶, й досі не закриті³⁷. Видання Статуту ВКЛ прикметне у книговидавничій практиці не тільки Мамоничів, а й усього доробку кириличного друку з теренів Речі Посполитої за кількома різними параметрами, найперше — за змістом, оскільки це друк правничого законодавчого документа, яким користувалися в тому числі й на українських територіях. Видання цікаве художнім оформленням і яскравими ілюстраціями, а також й оригінальним курсивним шрифтом, суттєво відмінним від курсивів острозьких та львівських. Цей шрифт копіював характерний почерк писців руських канцелярій з українських та білоруських теренів, його було використано і в попередніх виданнях, наприклад, у Трибуналі ВКЛ 1586 р.

На початку XVII ст. спрямованість друкарні Мамоничів переключається переважно на видання латинського шрифту, коли на чолі друкарні став Леон Мамонич. У цей період активно друкувалися польськомовні панегіричні твори з присвятами представникам магнатських родів. Стали виходити й видання антиправославного змісту, видавалися польськомовні Статут та Трибунал. Загалом за кількістю назв польські видання суттєво переважали над кириличними³⁸. Наприкінці 1610-х рр. майно друкарні переходить у власність Святодухівського братства, і деякі видання Мамоничів передрукуюються шляхом додавання до них окремих аркушів, зокрема, титулу зі зміненними вихідними відомостями, як наприклад, відбулося із виданням Службника 1617 р.³⁹

Актуальною була й продукція Віленської друкарні православного Святодухівського братства, що працювала у вкрай несприятливих умовах, зазнаючи утисків зі сторони католицького середовища. Внаслідок заборони роботи у Вільнюсі друкарню вимушено переміщено до маєтку одного з провідних братчиків Богдана Огінського в Єв'є. Першою книгою, випущеною там, стала «Діоптра, або зеркало» в перекладі з грецької дубенського ігумена Віталія⁴⁰.

Спрямування Віленської братської друкарні на публікацію тут підручників видань вказує видання Букваря 1618 р., де вперше використано на титулі назву «Буквар»⁴¹. Як правило, такі видання рідкісні, збережені в незначній

³⁶ Мякишев В. Кириллические издания Литовского Статута 1588 года. Kraków: Lexis, 2014. 390 с.

³⁷ Бондар Н. П. Некоторые замечания о бумаге кириллических изданий литовского Статута. *Статут Вялікаго Князства Літоўскаго ў гісторыі культуры Беларусі*: матэрыялы IX Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў (Мінск, 18—19 красавіка 2013 г.). Нацыянальная бібліятэка Беларусі. Мінск, 2013. С. 78—85.

³⁸ Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. С. 265.

³⁹ Бондар Н. П. К истории двух кириллических изданий вильнюсских Службников 1617 г. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*: материалы XXVII международн. научн. конф. (Москва, 9—11 апр. 2015 г.). Москва, 2015. С. 142—144.

⁴⁰ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). Київ: Наукова думка, 1990. С. 86.

⁴¹ Книга Беларусі : 1517—1917 : зводны каталог / склад. Г. Я. Галенчанка та ін. Мінск: Беларус. савецк. энц. імя Петруся Броўкі, 1986. С. 90.

кількості примірників. Нещодавно, з нагоди 400-ліття Букваря, пам'ятку факсимільно перевидано в Білорусі за примірником Копенгагенської бібліотеки разом із білоруським перекладом та дослідженням⁴². У перші десятиліття XVII ст. підручникові видання букваря або церковнослов'янської граматики активно перевидавали і друкарня віленського братства, і друкарня Мамонічів⁴³. Найвідомішим виданням братської друкарні стала «Грамматика» 1619 р. авторства Мелетія Смотрицького, що більше двох століть була основним посібником для навчання мов на теренах Речі Посполитої та Московської держави. Видруковано також два панегірики на смерть ректора Віленської братської школи та очільника друкарні Леонтія Карповича — «Лямент» 1620 р. та «Казання на погреб» 1620 р.

До найяскравіших видань вевіської друкарні (Єв'є) належить Євангеліє учительне 1616 р., опубліковане в перекладі з церковнослов'янської на «просту мову», тобто на літературну українсько-білоруську мову Речі Посполитої. Ще І. Федоров з П. Мстиславцем, друкуючи Євангеліє учительне в Заблудові у 1569 р., зафіксували свої наміри публікації тексту в перекладі, проте не наважились, зважаючи на можливі помилки в тексті. Особливістю Євангелія учительного 1616 р. є наявність п'яти варіантів передмови з присвятами покровителям — прихильним до православної віри представникам магнатських та шляхетських родів Речі Посполитої, що надали кошти на друк тиражу⁴⁴. Детальне дослідження примірників збірки НБУВ показало унікальний приклад варіантного набору видання, примірники якого різнились лише вміщенням у слова графеми «шта» або сполучення «шт»⁴⁵, що було важливим для тодішніх видавців, проте ніяк не відклалось у філологічних студіях. Це ж видання з незначними змінами було передруковано в Києво-Печерській лаврі 1637 р.

Найпотужнішою українською друкарнею стала друкарня Києво-Печерської лаври, початок діяльності якої припадає на середину другого десятиліття XVII ст. Першим виданням друкарні вважають рідкісний Часослов, примірники якого не містять вихідних відомостей. Видання приблизно датоване 1616—1617 рр., оскільки в передмові зазначено час її написання 20 грудня 1616 р.⁴⁶

Часослов, окрім безпосереднього призначення для читання молитов, також використовувався як підручник для навчання — про таке його призначення для використання «в училищах» Києва та інших міст йдеться в передмові видання, підписаній архімандритом Києво-Печерського монастиря Єлисеєм

⁴² Першы«Буквар» : за 400-годдзя выдання. Кн. 1—3. Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі : ТАА «Друкарня Фідрык», 2018. [Кн. 1—3].

⁴³ Книга Беларусі. С. 90, № 84, 85; С. 95, № 95.

⁴⁴ Книга Беларусі. С. 87—88, № 78; *Бондар Н. П.* Евангеліе учительное (Ев'є, 1616 г.): варианты печати, особенности бумаги, бытование экземпляров. Матэрыялы XII Міжнародных кнігазачых чытаньняў «Кніжная культура Беларусі: погляд праз стагоддзі». Мінск, 2016. С. 120.

⁴⁵ *Бондар Н. П.* Унікальні варіанти друку Євангелія учительного (Єв'є, 1616). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 99—117.

⁴⁶ *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 38, № 109.

Плетенецьким. Як відомо, для облаштування монастирської друкарні були придбані устаткування, шрифти та орнаментика стрятинської друкарні Балабанів⁴⁷, саме вони й були використані в перших лаврських виданнях. Устаткування стрятинської друкарні перевезене до Києва близько 1615 р.

Нова київська друкарня повторила певну програму стрятинських книжників з публікації богослужбової та навчальної літератури, додавши до того літературу підручникову та основні богословські праці. Під керівництвом архімандрита Єлисея Плетенецького і його наступника Захарії Копистенського сформувався потужний редакційно-видавничий осередок, у складі якого працювали Памво та Стефан Беринди, Тарасій Земка, Олександр Митура, Андрій Наумович та ін.

Першим великоформатним виданням друкарні Києво-Печерської лаври став «Анфологон», або Мінея святкова 1619 р. Видання є фантастично великим за обсягом, його надруковано кількома типами шрифтів, застосовано різні типи фігурного друку, виділення частин текстів на сторінці шрифтами. Книга містить значну кількість ілюстративного матеріалу у вигляді сюжетних ілюстрацій, заставок, кінцівок, ініціалів, виливних прикрас та їхніх комбінацій⁴⁸. Перша з передмов підписана Єлисеєм Плетенецьким, друга написана від імені лаврських ченців, тут вміщено відомості з історії діяльності лаврської друкарні, зазначено перекладачів із грецької, серед яких — Іов Борецький⁴⁹. Редагування і правлення тексту провів Захарія Копистенський, друк здійснив Памво Беринда з помічниками. Наприкінці книги розміщено післямову, підписану П. Бериндою. В складі видання є алфавітний покажчик усіх згаданих у тексті осіб, а також перелік допущених при друці погрішностей. Окрім стрятинського шрифту застосовано й новий дрібний шрифт, схожий за графікою на острозький, виготовлений, певне, вже фахівцями лаврської друкарні.

Упродовж перших десятиліть роботи тут друкували, окрім видань літургійного вжитку, праці візантійських богословів — Івана Золотоустого, Андрія Кесарійського, а також панегірики. На час митрополитства Петра Могили припадає й найактивніший період друку польськомовних видань — було видано «Paterikon» Сильвестра Косова 1635 р. та «Тератургіму» Афанасія Кальнофойського 1638 р.⁵⁰

Києво-Печерська друкарня впродовж майже двох століть залишалась єдиною в Києві, тримаючи монополію на книговидання. Незначну конкуренцію їй склали дві приватні друкарні Тимофія Вербицького та Спиридона Соболя, що функціонували на Подолі в 20—30-х рр. XVII ст. Обидва видавці й друкарі перед започаткуванням власної справи спочатку працювали в лавр-

⁴⁷ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 168.

⁴⁸ Украинские книги кирилловской печати XVI—XVII вв. С. 18, № 28.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Сінкевич Н. О. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ: Вид. Олег Філюк, 2014. 711 с.

ській друкарні. Хоча ці приватні друкарні випустили в Києві небагато видань (у друкарні Т. Вербицького було надруковано 4 книги, в друкарні С. Соболя — 5), пропрацювавши тут усього по декілька років, їхня діяльність мала вплив на розвиток книговидання як в Україні, так і у Валахії та Білорусі.

Я. Д. Ісаєвич припускає, що Т. Вербицький до приїзду в Київ працював друкарем видань Кирила Транквіліона Ставровецького у Почаєві та Рохманові⁵¹; відомі його зв'язки з Острогом, куди він навідувався в справах. У лаврській друкарні Вербицький був одним із провідних технічних фахівців, його ім'я вказане у виданні «Бесід на 14 послань апостола Павла» (1623 р.). Пізніше він зайнявся видавничою діяльністю у власній друкарні, розташованій у будинку на Подолі, кошти на придбання якого дав йому, напевне, Іов Борецький. Т. Вербицький надрукував Часослови (1625 та 1626 р.), Буквар (1627 р.) та Псалтир (1628 р.). Оскільки ці видання мають навчальний характер, не можна виключати й виявлення інших рідкісних примірників друкарні Т. Вербицького, зваживши на те, що унікальні примірники Букваря 1627 р. з фондів НБУВ⁵² та Псалтиря 1627 р. з Наукової бібліотеки Харківського національного університету⁵³ введені в обіг відносно недавно. І весь невеликий репертуар друкарні, і швидкий передрук Часослова легше усього пояснити потребами забезпечення книгами навчального процесу у Київській братській школі. Наприкінці 1620-х рр. Т. Вербицький повертається на роботу до лаврської друкарні, згодом їде до волоського Кимполунга, де запроваджує місцеве книговидання публікацією Требника (1635 р.), в якому, як і в наступних місцевих виданнях, використано його друкарські матеріали.

Спиридон Соболя самостійний друк у Києві активно розпочав з 1628 р. публікаціями Лимонаря, Октоїха та Мінеї святкової, у 1629 р. передрукував Октоїх, у 1630 р. видав Апостол. Його київська друкарня так само була під опікою І. Борецького, оскільки в передмові йдеться про її друк «в дворі Іова Борецького, митрополита». У документах друкар названий «шкільним майстром»⁵⁴. Яким був характер стосунків між ним та Т. Вербицьким, невідомо, схоже, С. Соболя перейняв від Т. Вербицького роль братського та митрополічного друкаря. На пов'язаність обох друкарень указує наявність у складі рідкісного Октоїха 1628 р. фрагмента з Часослова Т. Вербицького 1626 р. з аркушами 261—285 «Кондаки и ікосы вѣскресные»⁵⁵, який міг друкуватись і як самостійна частина для долучення до інших видань. Видання С. Соболя не відзначаються особливою самобутністю поліграфії, містять мало ілюстрацій, натомість тяжіють за трохи архаїчною стилістикою друку до видань XVI —

⁵¹ *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. Москва : Книга, 1981. С. 68.

⁵² Буквар Тимофія Вербицького 1627 / упорядн. О. М. Дзюба, В. Я. Фрис. Київ, 1995. 34 с.

⁵³ *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. С. 68.

⁵⁴ Першодрукар Іван Федоров. С. 171.

⁵⁵ *Кисельов Р. Є.* Видання Спиридона Соболя у фондах НБУВ. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 54.

Октоїх (Київ, друкарня С. Соболя, 1629). Розворот аркушів

початку XVII ст. Це здебільшого літургійні книги, в яких була, напевне, найбільш відчутна потреба й попит на них пастви. Таку ж спрямованість має і його кутейнський та могольовський репертуар⁵⁶, хоча і в Кутейні, і в Могольові С. Соболя друкував й букварі (що не виключає можливості друку в Києві видань навчального характеру, які традиційно погано зберігались). На потенціал дослідження видавничої продукції С. Соболя з метою виявлення нових, раніше невідомих видань, указує і рідкісний примірник Ірмологіона 1638 р. зі збірки Острозького музею книги та друкарства⁵⁷, і фрагмент примірника Лимонаря 1628 р. збірки НБУВ, що не збігається ні з київським, ні з кутейнським виданнями⁵⁸. Можливо, цей фрагмент можна вважати аргументом на користь існування ще одного видання Лимонаря С. Соболям — за аналогією з Апостолом 1630 р., який згодом двічі доповнювався додрукованими аркушами — у Кутейні 1632 р. та Могольові бл. 1638 р.

Аналізуючи видавничий репертуар Т. Вербицького та С. Соболя, бачимо програмну зорієнтованість обох друкарів на видання богослужбової та освіт-

⁵⁶ Спіс старадрукаў. *Спірыдон Собаль і вытокі магілёўскага кнігадруку*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. С. 14.

⁵⁷ *Позіховська С. В.* До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2007. Вип. 2. С. 202.

⁵⁸ Кириличні стародруки 15—17 ст. С. 7.

ницької тематики. Т. Вербицький продовжив свою роботу в Валахії⁵⁹, а С. Соболю — на білоруських теренах у власних друкарнях в Кутеїні та Могильові.

Однак напевне, хоча документально це не фіксується, ми говоримо про дві друкарні братського спрямування, що працювали під протекцією і за підтримки київського митрополита, просвітника та книжника Іова Борецького. Він був висвячений на митрополита александрійським патріархом Мелетієм Пігасом у 1620 р., вже коли працювала друкарня Печерської лаври, і мав осідок у Києво-Михайлівському монастирі. До того був пов'язаний з роботою Львівської та Віленської братських шкіл та їхніх друкарень, у 1611 р. — священник Воскресенської церкви на Подолі, при якій створено православне братство й школу за його ректорства. Вже в чині митрополита владика Іов за давнішою традицією у фундації книговидання був зорієнтований на поєднання інституційної та приватної ініціативи.

Окрім приватних та монастирських друкарень, загальнокультурну роль у фундації українського книговидання відіграли й недовговічні мандрівні друкарні вже згадуваних Кирила Транквіліона Ставровецького та Павла Домжи-ва Лютковича Телиці. Явище мандрівних друкарів, що переміщувалися з місця на місце, було розповсюджено на європейських теренах у XV—XVI ст. Я. Д. Ісаєвич відзначає, що І. Я. Франко справедливо називав мандрівним друкарем й Івана Федорова⁶⁰, до того варто було б додати і його соратника П. Мстиславця; переміщувалися з однієї друкарні до іншої й П. Беринда, Т. Вербицький, С. Соболю та ін.

Стосовно українських мандрівних друкарень К. Т. Ставровецького та П. Д. Лютковича, то ми практично не маємо відомостей про те, як функціонували ці осередки, хто безпосередньо друкував тут книжки, як відбувалося їх фінансування та книгорозповсюдження. Ставровецький був оригінальним

Часослов (Київ, друкарня Т. Вербицького, 1626). Фрагмент у складі примірника Октоїха С. Соболя 1629 р.

⁵⁹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. С. 83.

⁶⁰ Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Київ, 1994. Т. 41. С. 174; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 197.

Лімонар, сиріч Цвітник (Київ, друкарня С. Соболя, 1628) з вставними аркушами невстановленого друку

самобутнім українським богословом, і його праці саме за цими ознаками й не знаходили підтримки друком у православних друкарнях Києва, Вільнюса та Москви. Це змусило вченого долучитись до самвидаву, розміщуючи власну пересувну друкарню, напевне, у маєтках шляхтичів, що готові були надати фінансову підтримку. У 1618 р. у Почаєві К. Т. Ставровецький надрукував «Зерцало богословії», що стало його персональним викладом «Сповідання віри». Наступного року у Рохманові він видав власну авторську інтерпретацію тексту Євангелія учительного. В обох випадках фінансували видання місцеві представники шляхетського середовища, що відображено в комплексі посвят різних особам у різних примірниках тиражу⁶¹. Євангеліє учительне 1619 р., заборонене спочатку в Україні, а потім і в Москві як єретичне за змістом. Попри це воно багаторазово переписувалось, було передруковане у Могилеві М. Воцанкою в 1697 р., проте з контрафактними відомостями 1619 р., що й донині нерідко спричиняє плутанину в наукових студіях.

Останнє своє видання — «Перло многоцѣнное» — К. Т. Ставровецький, який в середині 1620-х рр. перейшов у греко-католицизм, опублікував у Чернігові 1646 р., де впродовж двох десятиліть був ігуменом місцевого Свято-

⁶¹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 38—39, № 115, 121.

Успенського Єлецького монастиря. Друк вийшов, напевне, також за фінансової підтримки шляхетського середовища. Помітно, що волинські видання 1618 та 1619 р. суттєво відрізняються друком від чернігівського. Друкарем перших двох видань вважається вже згадуваний Т. Вербицький. Яким чином з'явилося друкарське устаткування в Чернігові в середині 1640-х років і яка його подальша доля, залишається невідомим. До речі, Т. Вербицький в цей час повернувся з Валахії до Києва, можливо, він долучився й до чернігівського книговидання⁶².

До мандрівної книговидавничої діяльності долучився, як вже зазначено, й Павло Домжив Люткович Телиця. Попри його переміщення і дотичність до монастирських осередків Києва, Вільнюса та Мінська, він зі своїм соратником Сильвестром видав друком кілька видань, збережених у рідкісних примірниках. Так, в Угорцях (нині с. Нагірне на Львівщині) в маєтку Олександра Шептицького він опублікував богословський посібник «Събраніє въкратце словес» (1618 р.), Часослов (1619 р.) та «Апостоли і Євангелія» (1620 р.). У літературі згадується й Казання на погреб О. Шептицького 1622 р.⁶³, після смерті якого видавці перебралися до Четвертні (нині село на Волині), де опублікували Псалтир 1625 р. з посвятою Г. Четвертинському. З їх подальшими переміщеннями пов'язана робота й Луцької друкарні, де було видано 1628 р. панегіричні віршовані «Лямент по святоблिवе зошлом... Іоаннѣ Василевичу» Д. Андреевича⁶⁴ та «Епикидіон, албо вѣрше жалобныя на погребеніє Василисы Яцковны» С. Полумерковича, останній не зберігся в жодному примірнику⁶⁵. Наступні видання П. Д. Лютковича побачили світ в Чорній (місцевість поблизу Гощі на Волині) в 1629 р. — Часослов та «Діалог албо розмова чловѣка... о смерти», останній відомий також тільки з бібліографії⁶⁶.

Упродовж XVII ст. відомі деякі спроби започаткувати православне книговидання й у інших населених пунктах, зокрема, на Волині — йдеться про невелику й недовговічну друкарню Кременецького Богоявленського монастиря. Діяльність її була вкрай короткочасною, тривала усього рік; документи, що проливали б на неї світло, в обіг не введені і, вочевидь, не збереглися, коротко історія її роботи висвітлюється в основних книгознавчих публікаціях⁶⁷. Дотичними до створення друкарні вважаються місцеві шляхтичі Л. Древинський та Д. Малинський, а також луцький православний єпископ Афанасій

⁶² Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 182.

⁶³ Там само. С. 203.

⁶⁴ Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го : фототипія, переклади, дослідження / Волинський краєзнавчий музей, Волинське крайове братство св. ап. Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське); упоряд. О. Бірюліна; пер., передм.: В. Александрович, В. Шевчук. Луцьк: Зоря, 2008. 112 с.

⁶⁵ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. С. 47, № 175.

⁶⁶ Там само. С. 48—49, № 191.

⁶⁷ Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. С. 245; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання. С. 209—210.

Пузина. У Кременецькій друкарні побачили світ три видання, до нашого часу дійшли примірники лише одного — знаменитої кременецької Граматики 1638 р., що є спрощеним, творчо переробленим варіантом граматики М. Смотрицького 1619 р. На цьому діяльність друкарні, на жаль, припинилась.

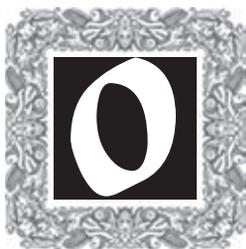
Викладений матеріал яскраво свідчить про те, що попри відставання у книговидавничій галузі від європейських країн, українське книгодання часу його становлення в XVI — першій третині XVII ст. розвивалось у доволі розгалуженій системі друкарень різної форми власності та організації, формувало власний, хоча й обмежений в репрезентації «світського» компонента репертуар. При переважанні книг богослужбового вжитку суттєву частину опублікованих книг складали видання навчального характеру. Розвивались жанри панегіричної літератури, видавались твори богословської, проповідницької та житійної тематики. Українська книга цього періоду демонструвала розвиток різних компонентів — книжкових гравюр, орнаментальних прикрас, шрифтів і загалом доволі високого поліграфічного виконання та художнього оформлення. Вводились нові компоненти, притаманні європейським стародрукам ранньомодерного часу — гравіровані титули з вихідними відомостями, передмови та посвяти, покажчики змісту, тематики, помилок у тексті.

Становлення і розвиток культури вітчизняного книгодання можна комплексно оцінювати тільки на тлі або в синхронії з іншими друкарнями на етнічних українських теренах, а також з православними друкарнями Речі Посполитої, оскільки вони об'єднані актуальністю одних і тих же текстів, одними й тими ж діячами та спільним репертуаром.

1.3.

ПАПІР РАНИХ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ І КУЛЬТУРА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

Одним зі складників культури книговидання, або культури публікації книги, є папір, на якому її надруковано. Папір стародруків підлягає дослідженню та аналізу щонайменше за двома групами чинників, першою з яких є його якісні та функціональні характеристики (щільність, колір, прориви), другою — водяні знаки, насамперед їх сюжетна або маркувальна частина, а також вержери й понтюзо. Вивчення паперу стародруків може бути виокремлене в самостійний напрямок роботи або ж розглядатись як специфічний сегмент поряд із рукописними книгами, збірками актових джерел, одиничними документами у контексті комплексного дослідження побутування паперу в певний час на окремих територіях, конкретних регіонах та країнах. Цей напрямок дослідницької роботи продуктивний в отриманні результатів як з історії книги, так і з філігранології та паперознавства.

Якщо звернутись до історії використання паперу в Україні в XVI—XVIII ст., то спеціальних праць у цій царині, що дозволяли б повномірно і цілісно охарактеризувати це явище, поки що не підготовлено. Побутування паперу на українських теренах більш-менш фактографічно актуалізоване у частині вивчення історії вітчизняного папірництва на основі збережених документальних джерел в ракурсі дослідження роботи місцевих паперових млинів. А таких джерел про функціонування вітчизняних папірень у ранній період (XVI—початок XVII ст.) відомо доволі мало — і через об'єктивну погану збереженість давньої поточної документації, і через відсутність практики документування процесу виробництва, маркування, продажу та використання паперу.

Найбільш повно висвітлено історію давнього українського папірництва у працях О. Я. Мацюка¹, їх зміст доповнюється публікаціями М. Гембаровича²,

¹ *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. Київ : Ін-т укр. археограф., 1994. 186 с.; *Його ж.* Папір та філіграні на українських землях : XVI — початок XX століття. Київ: Наук. думка, 1974. 296 с. : іл.

² *Gębarowicz M.* Z dziejw papiernictwa XVI—XVIII w. *Roczniki biblioteczne.* Wrocław—Warszawa, 1966. T. 10. Z. 1—2. S. 1—83: 30 tabl.

Я. Р. Дашкевича³ та ін. Проведені дослідження свідчать, що ранні українські папірні, хоч і активно започатковувались для забезпечення потреб місцевого ринку, однак не були спроможні їх задовільнити, оскільки більшість з організованих підприємств так і не змогла повноцінно запрацювати через низку несприятливих обставин — специфіку місцевих ринків, велику собівартість виробництва та високу ціну продукції, відсутність ринкового попиту та фахівців. Відтак у другій половині XVI — перших десятиліттях XVII ст. папір на українських теренах найчастіше був привозним, виробленим переважно млинами Краківського воєводства, хоча й вироблявся кількома недовговічними місцевими папірнями Галичини та Волині.

Вітчизняна історія побутування паперу на сьогодні виглядає вивченою нерівномірно і фрагментарно. За матеріалами актових книг Київського історичного архіву опубліковано працю І. М. Каманіна та О. І. Вітвицької⁴. Філіграні документів Львівського історичного архіву зафіксовано в спеціальному альбомі О. Я. Мацюка⁵. Традиційно вивчається папір рукописних книг⁶ та окремих документів⁷. Однак опублікованих праць поки недостатньо для формування цілісної картини функціонування та наповнення вітчизняного паперового ринку і загальна історія побутування паперу в Україні ще чекає своїх дослідників.

Непересічним, хоча й специфічним джерелом із дослідження історії паперу є стародруковані книжкові пам'ятки, оскільки вони видавались великими тиражами, вимагаючи одночасного залучення великої кількості паперу. Проте стає або систематичне книгодрукування розвивається на українських теренах доволі пізно, більш ніж через сто років порівняно з європейським, роз-

³ Дашкевич Я. Р. Філігранологія та завдання українського джерелознавства. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. 240. С. 284—332.

⁴ Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв.: 1566—1651. Київ: Друкарня УАН, 1923. 124 с.: іл.

⁵ Мацюк О. Я. Філіграні архівних документів України: XVIII—XX ст. Київ: Наук. думка, 1992. 352 с.: іл.

⁶ Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альб. / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2010. 791 с.: іл.; Іванова О. А. Кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодицилогічне дослідження. Альбом філіграней. Київ, 2016. 254 с.; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: каталог / ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України; уклад.: М. М. Кольбух та ін.; відп. ред. Л. В. Головата. Т. 1: XI—XVI ст. Львів: Оріяна-Нова, 2007. 48, 521 с., [12] арк.

⁷ Луцька замкова книга 1560—1561 рр. / НАН України, Ін-т укр. мови, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук; відп. ред. В. В. Німчук. Луцьк, 2013. С. 49—50; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / НАН України, Ін-т укр. мови [та ін.]; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 5—6 та ін. публікації.

почавшись зі львівських видань І. Федорова 1574 р., і далі містить прогалини в десятиліття. На рубежі XVI—XVII ст. книговидавничий процес усе ще перебував на стадії фундації, на українських теренах працювало, але не дуже продуктивно, усього кілька друкарень, і аналіз філіграней їхніх друків надає лише фрагментарну інформацію про український паперовий ринок. Крім того, ці нечисленні видання відзначаються нерівномірною дослідженістю, а часто й недослідженістю.

Філіграні українських стародруків серед загального масиву документів зафіксовані в деяких альбомах філіграней, найбільше у О. Мацюка⁸ та Е. Лауцявічюса⁹. Філіграням кириличних видань XVII ст. України та Литви присвячений окремий альбом Т. В. Діанової¹⁰. Досліджувався у вигляді самостійних філігранознавчих розвідок, історико-книгознавчих студій з історії книговидання, в комплексі книгознавчих та джерелознавчих описів примірників різних видань у складі друкованих каталогів й папір окремих стародруків. Однією з доволі нових форм дослідження філіграней паперу стали попримірникові каталоги стародруків, в структурі яких до опису особливостей видань і примірників включено й розпис їхніх філіграней. Поки таких каталогів небагато, первістком, напевне, став каталог видань І. Федорова з харківських збірок, укладений 1987 р. І. Я. Лосієвським¹¹. Продовжив досвід залучення опису філіграней до загальної бібліографії видань і їхніх примірників каталог видань І. Федорова та П. Мстиславця зі збірки НБУВ, укладений Н. П. Бондар¹². Хронологічно розширили діапазон вивчення філіграней білоруські колеги з Центральної наукової бібліотеки ім. Я. Коласа НАН Білорусі, укладачі описів О. Й. Тітовець, О. О. Губанова, П. Д. Скурко, включивши їх в описи 25 примірників 20 видань XVI ст.¹³, серед яких 5 острозьких друків, в тому числі й Біблія 1581 р. У другому випуску каталогу з описом видань 1602—1620 рр. так само детально зафіксовано філіграні паперу ще 25 видань¹⁴, готуються до друку й наступні випуски з описами українських друків XVII ст.

⁸ Мацюк О. Я. Папір та філіграні.

⁹ Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII в.: [текст]. Vilnius : Mitnis, 1967. 287 с.

¹⁰ Дианова Т. В. Филиграния XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы: каталог / Гос. ист. музей; сост. Т. В. Дианова. Москва, 1993. 192 с., 1044 ил.

¹¹ Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / сост. И. Я. Лосиевский. Харьков, 1987. 55 с. : ил.

¹² Бондар Н. П. Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис. Київ, 2012. 312 с. : іл.

¹³ Кириллические издания XVI века из коллекции Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси: каталог / сост.: Е. И. Титовец (отв. сост.) и др. Минск: Беларуская навука, 2017. 297 с. : ил.

¹⁴ Кириллические издания XVII века из коллекции Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси: каталог. Вып. 1: 1602 — 1620-е гг. / сост.: Е. И. Титовец (отв. сост.) и др. Минск: Беларуская навука, 2019. 503 с. : ил.

Повноцінно дослідити філіграні можливо лише при вивченні паперу книг, надрукованих форматом у двійку, тобто в друкарський аркуш, оскільки в них сюжетна частина зображення водяного знака розміщується посередині одного з пари аркушів, вона доступна для вивчення повністю. У виданнях формату в четвірку водяний знак потрапляє на середину кожного другого з двоаркушів, тобто частина водяного знака є на половині аркушів посередині біля корінця. Якщо книжка щільно прошита і погано відкривається, зображення стає мало або недоступним для візуального обстеження. У виданнях мініатюрного формату — у вісімку — четверта частина знака розташовується біля верхнього берега аркуша при корінці. Якщо примірник має сильно обрізані береги (а береги переважної більшості книг у процесі їх побутування неодноразово обрізалися), це додатково зменшує доступну для дослідження частину водяного знака. Відтак у виданнях у четвірку та вісімку й менших, навіть за умови, коли вдається встановити сюжет філіграні і відшукати близькі аналоги в альбомах, точна ідентифікація знака суттєво ускладнюється, здебільшого неможливі обмірювання та фіксація зображення.

Спробуємо охарактеризувати особливості паперу стародруків останніх десятиліть XVI — перших десятиліть XVII ст., обмежившись 1616 р., умовно часом до початку київського книговидання. Усього за цей період на українських теренах побачило світ більше 100 видань¹⁵, що немало. Проте переважна більшість з них надрукована форматом у вісімку, значна частина — форматом у четвірку, є брошуркові видання маленького обсягу, крім того, публікації, відомі лише з бібліографії або доступні в одному рідкісному примірникові переважно в закордонних збірках, що унеможливує або значно обмежує потенціал вивчення їх паперу.

Суттєво більш вивченим порівняно з усіма перерахованими стародруками є папір первістка вітчизняного книговидання — львівського Апостола 1574 р. Виявлені філіграні зафіксовані в багатьох публікаціях, найсуттєвіше у О. Мацюка¹⁶, також у дослідженнях І. П. Крип'якевича¹⁷, Я. Д. Ісаєвича¹⁸, Є. Л. Немировського¹⁹, Н. П. Бондар²⁰ та ін.; їх зображення опубліковані в альбомах

¹⁵ *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні : 1574—1800. Кн. 1 : 1574—1700. Львів: Вища школа, 1981. С. 25—37.

¹⁶ *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* 1964. № 3. С. 37—46.

¹⁷ *Крип'якевич І. П.* Папір українських друків Івана Федорова. *Стара Україна.* Львів, 1924. № 2—5. С. 46.

¹⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 р. : по материалам львовских книгохранилищ, *Книга : Исследования и материалы.* Москва : Книга, 1964. Сб. 9. С. 56—58; *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні : 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів : Вищ. шк., 1983. С. 54—55.

¹⁹ *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. Москва : Книга, 1974. 224 с. : ил. С. 70—72; *Он же.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. Москва: Энциклопедия, 2007. 912 с. : ил. С. 145, 297.

²⁰ *Бондар Н. П.* Порівняльний аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця. *Наукові праці Національної бібліотеки України іме-*

К. І. Тромоніна²¹ та Е. Лауцявічюса²², включені до каталогів І. Я. Лосієвського²³ та Н. П. Бондар²⁴.

Папір видання львівського Апостола 1574 р. не відзначається ні багатоманіттям знаків, ні складністю їх розпізнавання. Аналіз більш ніж 30 примірників показав використання для друку книги паперу з філігранями десяти сюжетів — Лодзя (61 %), Підкова з хрестом (26 %), Єліта (4 %), Свенчиц (3 %), до рідкісних, мало представлених знаків належать Абданк (0,6 %), Топур (0,2 %), Лодзя під короною (0,1 %), усього по одному разу трапились філіграні Кабан, Гоздава та Ястжембец²⁵.

На прикладі львівського Апостола 1574 р. чітко видно динаміку заміни однієї партії паперу іншою синхронно в усіх досліджуваних примірниках. Шість перших зошитів (арк. 1—15 I рах., 1—32 II рах.) надруковано на папері з філігранню Підкова з хрестом без картуша. Під час друкування шостого зошита партію паперу замінили іншою. У шостому (арк. 25—32) та сьомому (арк. 33—40) зошитах трапляються філіграні Свенчиц та Абданк, у восьмому зошиті (арк. 41—48) — знаки Свенчиц, Абданк і Топур. Починаючи з дев'ятого зошита (арк. 49—56) з'являється папір зі знаком Лодзя, який до того не траплявся. У 17 і 18-му зошитах (арк. 113—128) поряд із філігранню Лодзя використано знак Єліта, починаючи з 19-го зошита (з арк. 129) — папір Лодзя та Підкова. У кінцевій частині книги у 24—34-му зошитах (арк. 161—176) використано виключно папір із філігранню Лодзя. В останньому зошиті, де вміщено заключні статті книги, з'являється папір Підкова, що може свідчити про одночасний друк початкових та кінцевих аркушів. Здебільшого вступні частини стародрукованих видань друкувались на прикінцевій стадії роботи.

Варто вказати й на ще один аспект специфіки вживання паперу при книгодруці, дотичний до загальної характеристики культури книговидання, — застосування або відсутність практики формування кращик та гірших за якістю паперу примірників. Доволі поширеною була практика випуску якісних «подарункових» примірників, призначених для цінних вкладів у храми та надання відомим особам. Примірники Апостола 1574 р. не вказують на факт

ні В. І. Вернадського. Київ, 2008. Вип. 22. С. 258—280; *Й ж.* Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень. *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника : Історія і сучасність* : доп. та повідомл. Міжн. наук. конф. (Львів, 28—30 жовт. 2010 р.). Львів: ЛННБУ, 2010. С. 155—162; *Й ж.* Філіграні примірників видання львівського Апостола 1574 р. як джерело дослідження історії його друкування. *Вісник Львівського ун-ту.* Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2011. Вип. 6. С. 36—47.

²¹ Тромонин К. Я. Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собрал и издал К. Тромонин. Москва : Тип. А. Семена, 1844. [2], 22 с., СХХХІ табл. № 380—381, № 372, № 373.

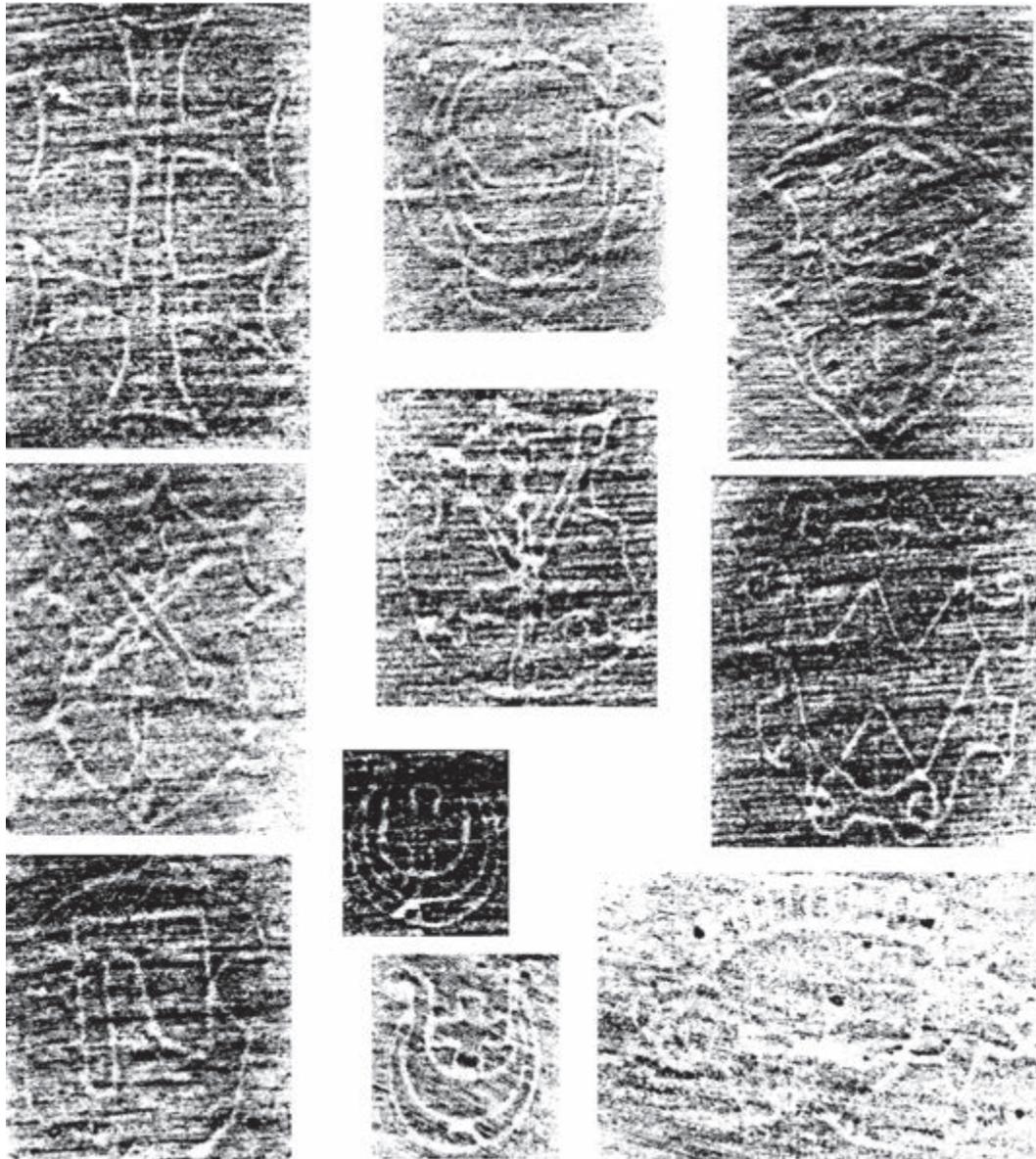
²² *Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a. : atlasas.* Vilnius : Mitnis, 1967. № 1509, 1838, 1839, 2663, 2664.

²³ *Лосиевский И. Я.* Первопечатные отечественные издания. С. 12, 15—17.

²⁴ *Бондар Н. П.* Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця. С. 105, 109, 113, 116, 118.

²⁵ *Бондар Н. П.* Філіграні примірників видання львівського Апостола. С. 40.

Філіграні львівського Апостола 1574. Протирки

друкування частини тиражу на кращому папері. Примірник Апостола, що за характером провенієнцій цілком відповідає означеним характеристикам, оскільки є вкладним від імені К. І. Ходкевичевої Вишневецької (дружини гетьмана Г. О. Ходкевича, покровителя І. Федорова та власника заблудівської друкарні) до Благовіщенського храму Супрасльського монастиря 1575 р.²⁶, містить такі ж самі водяні знаки, що й інші примірники, тому можемо констатувати ви-

²⁶ Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005. С. 29, № 27.

користання першодрукарем І. Федоровим однакового паперу для усього тиражу. Це не виключає практики відбору під час брошурування та оправлення аркушів з огріхами друку або проривами паперу, а в подальшому збирання з них неякісних примірників, також призначених для продажу.

Вивчення походження паперу львівського Апостола 1574 р. не дає чіткої відповіді на запитання, чи представляють виявлені філіграні весь той асортимент паперу, який продавався на львівському ринку. Невідомо й те, чи йдеться про спеціальне замовлення І. Федоровим паперу для друку. Вважається, що папір, маркований філігранню Лодзя, що складає більше половини від усього використаного, мав місцеве походження і вироблявся однією із найдавніших українських папірень у Буську під Львовом²⁷. Такий папір не виявлений у рукописних книгах, що створювались у Львові та його околицях, тому питання про місце виготовлення паперу зі знаком Лодзя потребує подальшого дослідження. Також місцевим прийнято вважати папір Єліта, нібито виготовлений папірнею в Лівчицях під Львовом²⁸, але ідентичні філіграні атрибууються в заблудівському Євангелії учительному 1569 р., вільнюському Євангелії 1575 р., також у багатьох краківських виданнях, що вказує на його виробництво папірнями краківського воєводства²⁹. Інші види використаного для друку Апостола паперу теж мають підкраківське походження.

Стосовно паперу надрукованого І. Федоровим у Львові того ж 1574 р. Букваря, збереженого до сьогодні в двох примірниках³⁰, то в них зафіксовано лише один водяний знак Підкова з хрестом без картуша (Тупа підкова)³¹. Маркований такою ж філігранню папір трапляється і в Апостолі 1574 р. Напевне, Буквар друкувався одночасно із початковими та кінцевими аркушами Апостола 1574 р., вірогідніше, наприкінці роботи над книгою. Друк якого з видань було завершено раніше — Букваря чи Апостола 1574 р., точно не встановлено³², не проливають світло на це питання й філіграні, лише демонструючи спільність одного з видів паперу для обох видань.

Джерельну базу для дослідження місцевого львівського паперу 1580-х рр. надають два латиношрифтні видання Павла Щербича «*Speculum Saxonum*» та «*Ius Municipale*», надруковані, згідно з вихідними відомостями, у його дру-

²⁷ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 29—30.

²⁸ Там само. С. 48.

²⁹ *Siniarska-Czaplicka J.* Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej polskiej od początku XV do połowy XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969. S. 10; *Budka W.* Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. [Dusznicy — Zdroj], 2009. S. 285.

³⁰ *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: св. кат.: В 2-х кн. Москва: Индрик, 2003. № 58. С. 450—451.

³¹ *Протасьева Т. Н.* Описание первопечатных русских книг. У истоков русского книгопечатания. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 189; *Запаско Я. П.* Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: Вища шк., 1974. С. 26.

³² *Немировский Е. А.* Начало книгопечатания на Украине. С. 74—75. *Исаевич Я. Д.* Монография о деятельности Ивана Федорова на Украине. Книга: Исследования и материалы. Москва: Книга, 1974. Сб. 29. С. 189.

карні у Львові 1581 р. Обидві книги великоформатні, перша нараховує 273 аркуші, друга — 119, часто вони переплетені разом в один том, і цілком релевантні для аналізу паперу за його філігранями. Проте висока якість поліграфії, досконалий друк, застосування різноманітних гарнітур шрифтів, розмаїтість елементів художнього оформлення ставлять питання, чи дійсно обидва видання були надруковані у Львові, чи в іншому місті, наприклад, у Кракові. Для відповіді можна спробувати розглянути з іншими їх характеристиками й аналіз філіграней використаного паперу та відомості про його походження.

Загалом для друку «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*» використано папір помірної якості, майже без проривів, з добре видимими вержерами та понтюзо. Зараз аркуші мають переважно жовтуватий колір. Аналіз філіграней показав, що у першому з видань переважає філігрань Топур під півмісяцем без картуша, рідкісними є знаки Підкова з хрестом без картуша у початковій частині книги та Голова бика наприкінці³³.

У примірниках видання «*Ius Municipale*» 1581 р. використано також папір із Топуром під півмісяцем, загалом переважає філігрань Голова бика (Тюлек) у картуші під короною. Є знаки Підкова з хрестом, Єліта в лінійному картуші та Лебідь у лінійному картуші. Попереднє дослідження виявило примірники, надруковані на папері кращої та гіршої якості. Аналіз філіграней не дозволяє однозначно відтворити історію закупівлі паперу для двох видань, однак можна припустити, що спеціально для «*Speculum Saxorum*» придбано папір Топур, а наприкінці роботи виникла потреба в додатковому папері, і було придбано іншу партію з переважаючою філігранню Голова бика.

Виявлені в складі видань «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*» види паперу вироблені папірнями Краківського воєводства. Всі виявлені види паперу побутували на західноукраїнських теренах. Більшість знаків, окрім знака Голова бика, подібні до філіграней Острозької Біблії 1581 р., що пояснюється й близьким часом друку, й переважанням в обох виданнях паперу польського походження. У примірниках видання «*Speculum Saxorum*» трапляються менші, порівняно з сусідніми, аркуші, що свідчить про випуск та закупівлю паперу різного гатунку.

Після І. Федорова кириличний книгодрук у Львові поновився в 1590-х рр. друкарнею Львівського Успенського братства, де публікували переважно невеликі видання формату у вісімку, частина з них невеликого обсягу. Ці видання не вимагали значної потреби в папері, отже, й розвитку місцевого папірництва та розширення ринку продажу, вони не дають повноцінного уявлення про асортимент видів доступного тут паперу. Серед ранніх братських видань — «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка» 1591 р.,

³³ Бондар Н. П. До питання про друк «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*» Павла Щербича 1581 року у Львові: філігранологічний аналіз примірників. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти*: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.). Львів, 2019. С. 7.

надрукована форматом у вісімку на 182 нумерованих аркушах. Вивчення кількох примірників збірки НБУВ показало, що для друку використано доволі цупкий проклеєний папір кількох видів. На початку книги переважає знак Топур під півмісяцем. У меншій кількості використано види Підкова з хрестом, Сліповрон, Абданк, Любич. У примірниках фіксується однакове розміщення філіграней, що свідчить про постачання паперу в друкарню окремими партіями.

У братському виданні «Просфоними...» 1591 р., надрукованому форматом у четвірку на восьми нумерованих аркушах, виявлено один вид паперу з філігранню Абданк. У виданні праці Мелетія Пігаса «О христіанском благочестіи» 1593 р. форматом у вісімку, яке складається з 57 нумерованих аркушів, папір подібний за якістю до попередніх видань, доволі цупкий, можливо, проклеєний. Дослідити вдалось лише кілька фрагментів знаків. Напевне, це філіграні Топур під півмісяцем та Абданк, а також знак у бароковому картуші, схожий на Любич. Усі ці видання демонструють види краківського паперу 90-х рр. XVI ст., що постачався на українські терени і був активно представлений на паперовому ринку Львова.

У 90-х рр. XVI ст. у Львові також діяла друкарня Матвія Гарвольчика. Аналіз панегірика польському королю Сигізмунду III «Epithalamium» 1592 р. Ш. Шимоновича, надрукованого на 9 нумерованих аркушах двох зошитів формату в четвірку, показав, що для друку використано якісний тонкий папір жовтуватого кольору з добре видимими на просвіт сюжетними водяними знаками, вержерами і понтюзо. На них можна розрізнити філігрань Леліва під короною, можливо, місцевого походження з папірні в Буську неподалік Львова³⁴.

Відомості про папір львівських видань перших десятиліть XVII ст. надають філіграні «Книги о священстві» Івана Золотоустого 1614 р., надрукованої форматом у четвірку, обсягом понад 500 с. Попередньо філіграні «Книги о священстві» зафіксовані в альбомі Т. В. Діанової³⁵ та у каталозі видань збірки ЦНБ НАН Білорусі³⁶ — це знаки Абданк у картуші, Ключі, Свенчиц у лінійному картуші, Кубок (Чаша), Гоздава, Рава в лінійному та бароковому картушах, Орел без картуша, Леліва, Ріжок із літерою В, Топур з орлом. Візуальне вивчення примірників НБУВ показало використання доволі тонкого, проте цупкого паперу, можливо, проклеєного, аркуші в примірниках частіше пожовклі. Зустрічаються філіграні Рава в бароковому картуші, Топур під півмісяцем і орлом, Абданк, Леліва, Остоя. Серед використаних як звичні види паперу, філіграні яких ускладнились за десятиліття додатковими елементами та бароковим обрамленням, так і відмінні, яких раніше не було у львівських стародруках — наприклад, знаки Ключі, Орел, Ріжок (за трьома примірниками збірки НБУВ).

³⁴ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 29—30.

³⁵ Діанова Т. В. Филиграні XVII в. С. 180.

³⁶ Кириллические издания XVII века. Вып. 1: 1602—1620-е гг. С. 191.

Більш систематизовані відомості про папір для книговидавання надають стародруки, що побачили світ в Острозькій друкарні, започаткованій князем В.-К. Острозьким наприкінці 1570-х рр.³⁷ Для налагодження роботи новофундованої друкарні князь запросив І. Федорова, який переїхав зі Львова спочатку до Дермані, а потім і до Острога. Діяльність друкарні тривала до середини 1610-х рр. Загалом за цей час в Острозі, згідно з інформацією каталогу українських стародруків Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича, вийшло друком 27 видань³⁸, а також одне дерманське видання. Максимально репрезентативними для дослідження філіграней паперу є два острозькі видання форматом у двійку доволі великого обсягу — Біблія (1581 р.) та «Книга о постничестві» Василя Великого (1594 р.), а також дерманський Октоїх (1604 р.).

Найбільш дослідженим є папір Острозької Біблії 1581 р. Відомості про його філіграні містяться в роботах К. Я. Тромоніна³⁹, М. П. Лихачова⁴⁰, О. Я. Мацюка⁴¹, Е. Лауцявічюса⁴², Є. Л. Немировського⁴³, Я. Д. Ісаєвича⁴⁴, В. Будки⁴⁵, І. Я. Лосієвського⁴⁶, Н. П. Бондар⁴⁷, О. Й. Титовець⁴⁸ та інших дослідників.

³⁷ Бондар Н. П. Папір видань Острозької друкарні. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 337—351; *Ії ж.* Папір острозьких видань у контексті діяльності острозької папірні. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С. 398—409.

³⁸ Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. № 3, 4, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 61, 68, 70, 87, 88.

³⁹ Тромонин К. Я. Изъяснение знаков. № 388—414; 846—847, 1012.

⁴⁰ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: историко-археографический очерк. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1891. С. 102, 103.

⁴¹ Мацюк О. Я. Водяні знаки. С. 37—46; *Его же.* Бумага изданий Ивана Федорова. *Федоровские чтения*. 1978. Москва: Наука, 1981. С. 21—34: ил.

⁴² Laucėvičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.: atlasas. № 1025, 1118, 1440, 1512, 1794, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2706.

⁴³ Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. С. 149—150; *Его же.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. Москва: Энциклопедия, 2007. С. 297—298.

⁴⁴ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів: Вища шк., 1983. С. 100.

⁴⁵ Budka W. Znaki wodne papierni. S. 276—277, № 128—129, 136—138.

⁴⁶ Лосієвський І. Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / сост. И. Я. Лосієвський. Харьков, 1987. С. 8—10.

⁴⁷ Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2010. Вип. 28. С. 288—302; *Ії ж.* К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г.: филигранологический анализ экземпляров. *Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.*: Труды II Междунар. научн. конф. Москва, 2011. С. 174—190; *Ії ж.* Папір примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело дослідження побутування паперу на Волині в останніх десятиліттях XVI ст. *Старий Луцьк*: матеріали наук. конф. «Любартовські читання» (22—23 трав. 2013 р.). Луцьк, 2013. Вип. 9. С. 286—298; *Ії ж.* Видання Івана Федорова та Петра Мстиславца. С. 176—260.

⁴⁸ Кириллические издания XVI века. С. 83—84.

Більш детальне дослідження Н. Бондар із залученням понад 70 примірників Острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Москви, Львова, Харкова, Острога та Мінська показало поділ усіх примірників на дві групи, що суттєво відрізняються один від одного за складом паперу. При цьому примірники з різними варіантами паперу не демонструють відмінностей в наборі аркушів, тобто йдеться про одне видання, представлене двома різними варіантними наборами філіграней паперу. Деякі примірники становлять собою суміжні варіанти паперу. Папір менш чисельної групи умовно названий першим варіантом, відповідно більш чисельної — другим.

За приблизними підрахунками, у примірниках першого варіанта виявлено водяні знаки у такому співвідношенні: Ястжембец у картуші під короною (40 %); Топур у картуші під короною (13 %); Ястжембец у картуші під митрою (10 %); Новіна (10 %); Леварт (9 %); Козел (Шарфенберг) (8 %); Юноша (Агнець) (4 %); Підкова з хрестом без картуша (2 %); Лебідь (Дунін) (2 %); Топур у картуші навкіс (1 %); Орел без картуша (0,5 %).

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими водяними знаками: Підкова з хрестом без картуша (49 %); Топур під півмісяцем без картуша (30 %); Юноша (Агнець) (5 %); Абданк (3 %); Новіна (2 %); Козел (Шарфенберг) (2 %); Орел (1,5 %); Ангел (1 %); Лебідь (Дунін) (1 %); Єліта (1 %); Топур маленький без обрамлення навкіс (1 %); Леварт (0,5 %); Свенциц (0,5 %); Ястжембец під короною (0,5 %); Гоздава (0,5 %); Кабан (0,5 %); Остоя (0,5 %); Літера S (0,5 %).

Примірники обох варіантів паперу синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і подібність посторінкового розміщення паперу з однаковими філігранями, що свідчить про надходження паперу до друкарні окремими масивами по мірі потреби, а не про придбання паперу однією або двома партіями до початку друку. Саме така модель поступового надходження паперу до друкарні була найпоширенішою при друці видань другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Водяні знаки першого варіанта має п'ята частина від переглянутих, водяні знаки другого — приблизно три чверті тиражу, у кількох примірників різні частини належать до різних варіантів. Можемо припустити, що в такій пропорції папір розподілявся в усьому тиражі. Детальніший аналіз паперу кожної з частин Біблії, тобто аркушів кожної з шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанта.

В обох виділених варіантах є філіграні, виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Примірники першого варіанта виявляють хоча й велику, але меншу кількість знаків, другого — дещо більшу із-за наявності групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не в усіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають: Ястжембец

у картуші під короною (40 %) для першого варіанта; Підкова маленька з хрестом без обрамлення (49 %) та Топур під півмісяцем без картуша (30 %) — для другого. Варто зауважити близькість переважаючих знаків обох варіантів між собою як за сюжетом, так і за походженням. Зокрема, знак Підкова з хрестом без картуша можна класифікувати як філігрань Ястжембец без обрамлення, якщо вважати, що підкова обернута кінцями ввєрх. Тим більше, що обидва знаки приписуються одній і тій же підкраківській папірні в Грембеніце⁴⁹. Можливо, йдеться про використання для друку обох варіантів продукції однієї папірні, однак з відмінностями в якості, наприклад, внаслідок лошіння, проклеювання, чи виготовлення під замовлення за спеціальними параметрами.

Викликає питання суттєвий діапазон видів паперу, використаних при друці Острозької Біблії 1581 р. Можна припустити, що великий формат видання і його обсяг спонукав до закупівлі одночасно значних партій доступного паперу. Проте краківський ринок був насичений і папір звідси постачався в різні регіони. У тогочасних великоформатних виданнях з краківських друкарень, ідентичних за обсягом Острозькій Біблії 1581 р., використано, як правило, усього по декілька різновидів сюжетів філіграней, а не два десятки, як у Біблії. Невелика кількість філіграней у краківських виданнях свідчить про стабільну роботу паперового ринку Краківського воєводства й спроможність забезпечити потреби місцевого книговидання.

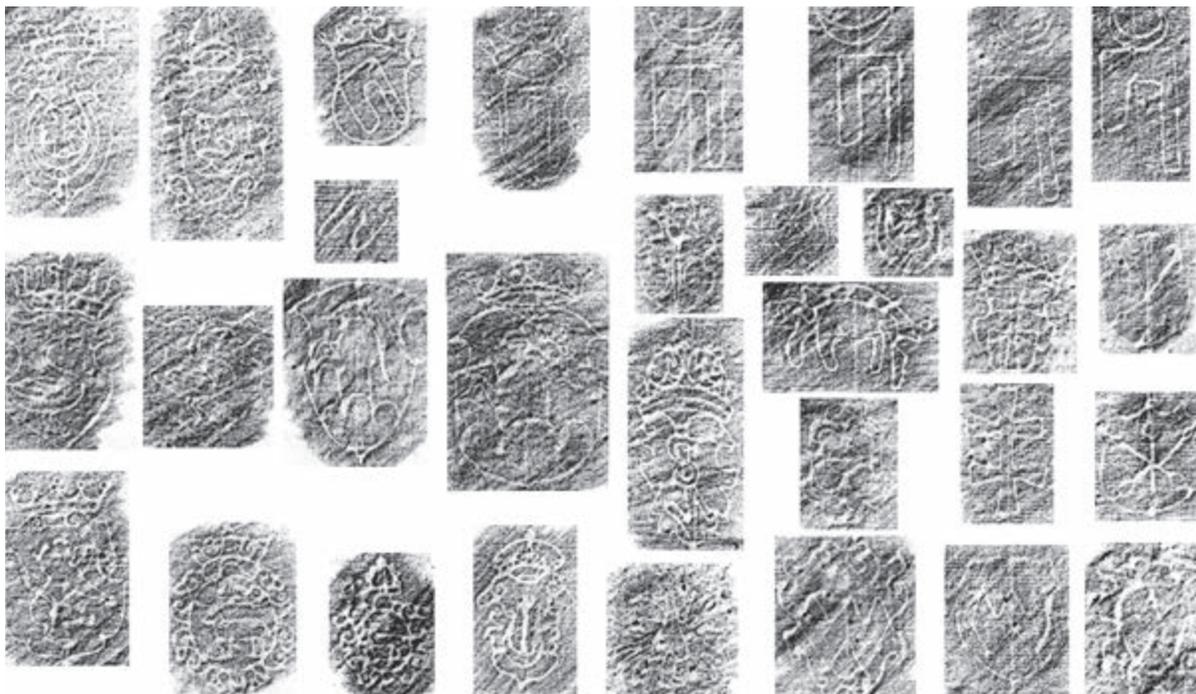
Значний діапазон використаних при друці знаків багатьох різних папірень показує, що на тих територіях, де не було власного виробництва паперу і використовувалась переважно краківська продукція, і вже поставало книговидання, стабілізація паперового ринку ще не відбулась. Для прикладу можна вказати на ринки Волині (в даному випадку — Острога), а також Вільнюса.

Загалом комплексний аналіз філіграней Острозької Біблії 1581 р. свідчить, що переконливо не встановлене походження лише кількох відсотків використаного паперу. Весь інший папір виготовлявся в околицях Кракова і постачався папірнями Краківського воєводства. В той час саме краківські папірні забезпечували продукцією не тільки потреби свого регіону, а й майже монополю продавали папір для використання на українських, білоруських та литовських землях. Дуже значний спектр паперу Біблії 1581 р. дає документальні відомості про унікально велику кількість видозмін паперу, представленого на краківському ринку⁵⁰, якщо й не виготовленого в один час, то близького в межах кількох років за часом створення, і дає змогу залучити ці відомості для дослідження краківського паперу і датування окремих документів. Цей потенціал філіграней паперу Острозької Біблії, цінний для історії книги, джерелознавства та кодикології, ще недостатньо використовується фахівцями.

⁴⁹ Budka W. Znaki wodne papierni. S. 276—277, № 128—129, 136—138.

⁵⁰ Бондар Н. П. Філіграні острозької Біблії 1581 р. як унікальне джерело дослідження паперового ринку Краківського воєводства. *Nihil sine litteris scripta in honorem Professoris Venceslai Walecki*. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. S. 85—108.

Філіграні Острозької Біблії 1581. Протирки

Надзвичайно широке розмаїття у використанні різновидів паперу в Острозькій Біблії 1581 р. ставить питання щодо ймовірності значного тиражу пам'ятки, вірогідно, суттєво більшого, порівняно з іншими виданнями друку І. Федорова і з виданнями краківських чи вільнюських друкарень.

Аналіз філіграней попередніх видань острозької друкарні, з використанням арсеналу відомостей про філіграні Острозької Біблії, демонструє в складі цих видань подібний папір. Перше з видань (або два окремі — Буквар або Азбука), що надруковане близько 1578 р., має філіграні Абданк, Топур під півмісяцем, Підкова з хрестом без картуша. У Новому Завіті 1580 р. кишенькового формату у вісімку з 494 аркушів виявлено знаки Ангел, Юноша (Агнець), Підкова з хрестом без картуша, Топур під півмісяцем, Єліта⁵¹. У малоформатному покажчику до Нового Завіту «Книжка собраніе вещей нужнейших» Тимофія Михайловича 1580 р., що складається з 54 аркушів, виявлені філіграні Юноша (Агнець) у бароковому картуші під короною, Ястжембец у бароковому картуші під короною, Ангел, Топур у лінійному картуші, Підкова з хрестом без картуша. Використання подібного за філігранями до Острозької Біблії 1581 р. паперу свідчить про сталість джерел його постачання для острозької друкарні від початку її роботи. Всі виявлені знаки маркують папір з млинів Краківського

⁵¹ Бондар Н. П. Папір видань Острозької друкарні. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 341; Кириллические издания XVI века. С. 83—84.

воеводства. Краківський папір також використано у наступних острозьких виданнях після Федорівського періоду діяльності друкарні.

Документальних джерел щодо того, яким чином закупувався папір для публікації Острозької Біблії, як й інших українських стародруків кінця XVI — початку XVII ст., не збереглося. Є окремі архівні відомості про функціонування паперового ринку в українських землях. Судячи з кількох збережених документів 60-х рр. XVI ст., до Острога папір привозили на продаж з Любліна⁵². Про контакти І. Федорова з краківськими папірниками чи з купцями-постачальниками паперу відомостей не збереглося. Однак до історії з закупівлею паперу можна додати збережені документи про контакти І. Федорова з краківським папірником та письменником Мартіном Сенником з приводу сплати коштів «німецьким гостям» у Кракові в 1577 р. і вимог сплати цього боргу від Федорова⁵³. Про які саме торгові операції йшлося, із документів незрозуміло. У записах судової справи згадується папірник Лаврентій, якому І. Федоров через Сенька Калениковича мав намір передати 50 золотих. Напевне, йдеться про Лаврентія Лінчевського, який у 1581—1588 рр. працював у папірні Тенчинських у Кшешовіцах. Це засвідчує стосунки І. Федорова з підприємствами у власності Тенчинських, продукція яких маркувалась різними модифікаціями водяного знака у вигляді їх гербу Топур. Папір, маркований філігранями Топур, використано також у заблудівському Євангелії учительному 1569 р., львівському Апостолі 1574 р., а також у вільнюському Євангелії 1575 р. П. Мстиславця й пізніших острозьких друках.

Систематичне використання паперу для книговидавання в Острозі не прослідковується через нестабільну роботу друкарні. Наступною по часу публікацією після Біблії 1581 р. вважають полемічний твір Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» 1587 р., надрукований форматом у четвірку на 44 аркушах. Питання стосовно місця та часу публікації пам'ятки досі залишається дискусійним⁵⁴. Серед ймовірних місць (окрім Острога) дослідники називають також друкарню Мамоничів у Вільнюсі. Дослідження Н. Бондар паперу двох рідкісних примірників видання показало, що в книзі переважає філігрань Топур під півмісяцем. Для друку кінцевих аркушів використано папір Підкова з хрестом та Колоски. Використано папір посередньої якості, сіруватий, з добре видимими на просвіт вержерами і понтюзо, подекуди трошки тонший або товщий. Виявлені філіграні не дають змоги ні підтвердити, ні спростувати друк пам'ятки в Острозі або у Вільнюсі.

⁵² Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990. С. 106, 112.

⁵³ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI — перша половина XVII ст. : зб. документів /упоряд. Я. Д. Ісаєвич. Київ, 1975. С. 30—36, № 12, 13.

⁵⁴ Дудник І. М. До питання про місце публікації «Ключа царства небесного» Герасима Смотрицького. *Острозька давнина*. Остріг: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 6. С. 130—139; Вознесенський А. В. Острозька типографія і видання послань Константинопольського патріарха Єремії II. Там само. С. 114.

Перегляд двох примірників хронологічно наступного видання острозької друкарні — Книжиці в шести розділах (інша назва «О єдиной істинной православной віре») Василя Суразького-Малюшицького⁵⁵ виявив папір із філігранями Голова бика, Колоски, Сліповрон, що вже не демонструють подібності до водяних знаків острозьких видань часів І. Федорова, а мають збіги з папером острозьких друків 1590-х рр.

Більш детально досліджений за видами філіграней та походженням папір «Книги о постничестві» Василя Великого (1594 р.)⁵⁶, що є першим великим виданням післяфедорівського періоду, а можливо, й взагалі першим після поновлення роботи друкарні. В складі примірників видання використано папір з філігранями Пулкозіц або Голова бика в округлому картуші (24 %); Топур кількох варіантів (24 %); Башти в овальному картуші (14 %); Абданк (11 %); Ястжембец у бароковому картуші (11 %); Лебідь у лінійному картуші (8 %). У статті Н. Бондар опубліковано й зображення виявлених знаків за примірниками збірки НБУВ⁵⁷.

Весь використаний папір має краківське походження. По декілька разів зафіксовані знаки Єліта в бароковому картуші; Любич у бароковому картуші та Герб з вертикальними хвилястими лініями. Аналіз сюжетних і якісних характеристик паперу «Книги о постничестві», а також неповнота частини видання через недокомплектність аркушів уможливають той факт, що спочатку видавці розраховували на друк книги на якісному папері. В частинах книги, що відповідають третьому і четвертому рахункам, якість паперу суттєво погіршилась, як і характер друку. Можливо, робота над виданням завершувалась за несприятливих умов, і частина примірників залишились неповними.

Подібний до попереднього папір використано й при друці «Маргарита» Івана Золотоустого 1595 р., опублікованого форматом у четвірку на 543 аркушах. Дослідження 5 примірників збірки НБУВ виявило водяні знаки Голова бика в овалі, Колоски в картуші, Герб із вертикальними хвилястими лініями, Доліва, Лебідь у картуші, Башти, Топур у картуші з завітками, Топур під півмісяцем у картуші із завітками, Леліва. Переважає папір, маркований філігранями Голова бика (або Пулкозіц) та Колоски. Вартий уваги водяний знак Леліва, що атрибутується з папірні Буська під Львовом⁵⁸.

В острозькому виданні «Книжиці в десяти розділах» (передмова якої датована червнем 1598 р.), надрукованої форматом у вісімку на 144 аркушах, при

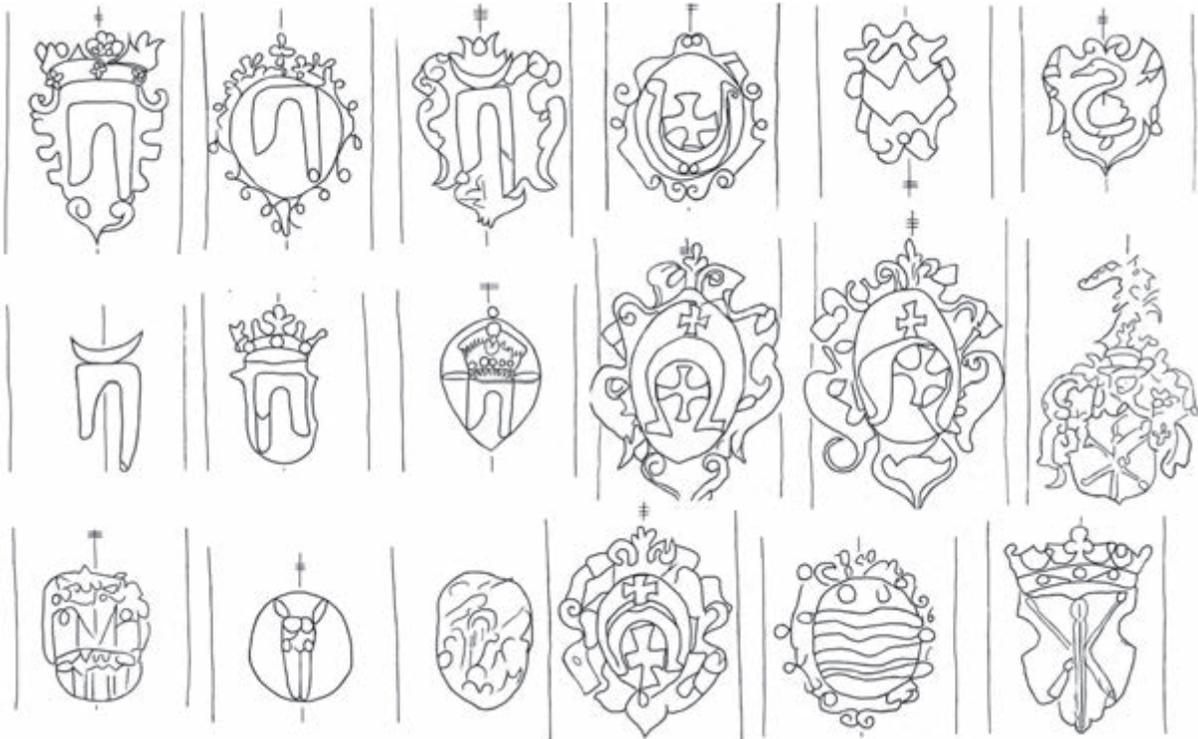
⁵⁵ У вихідних відомостях зазначено 1588 рік видання «Книжиці», однак більш вірогідним є друк її у 1598 р.; Див.: Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576—1636. Київ: Наук. думка, 1990. С. 77.

⁵⁶ Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку. *Острозька давнина*: наук. зб. Остріг: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 99—113, іл.; Кириллические издания XVI века. С. 149.

⁵⁷ Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постничестві». С. 103—104.

⁵⁸ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 30.

Фліграні «Книги о постничестві» Василя Великого (Острог, 1594). Прориси з протирок

аналізі одного примірника збірки НБУВ виявлено філіграні Сліповрон, герб Острозьких, чотирираменний хрест у картуші, можливо, Орел. Використано тут і папір місцевого острозького виробництва. Філігрань має вигляд однодільного щита з гербом Слуцьких Коньча під князівською короною⁵⁹, виявлена на аркушах 4 та 5, потім, починаючи з аркуша 62 і до кінця книги. Використання для друку острозького паперу майже на двох третинах видання свідчить про інтенсивну діяльність місцевої папірні десь у середині 1598 р., направлену на забезпечення папером книговидавничих потреб. За візуальними характеристиками місцевий папір дещо сіруватий, цупкий, однак доволі якісний.

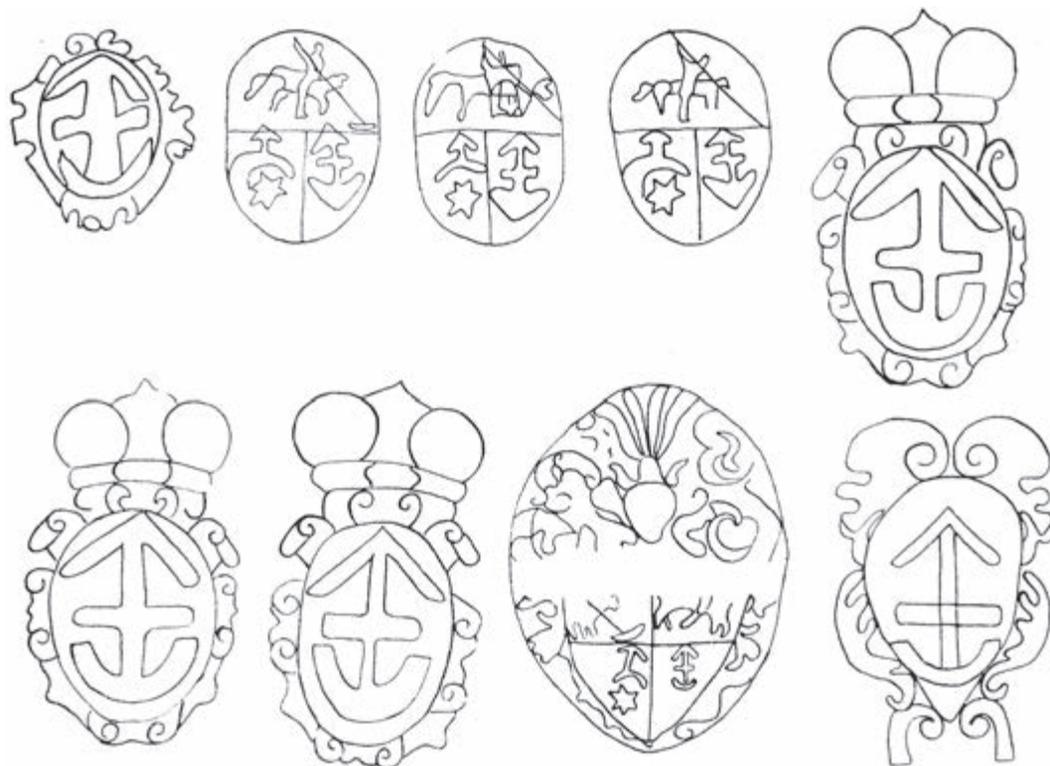
На виключно острозькому папері надруковано того ж 1598 р. «Отпис на лист... отца Ипатія, Володимерского і Берестейского епископа» форматом у четвірку на 57 нумерованих аркушах. Дату публікації в книжці не зазначено, видання датують за часом написання твору, вказаним у назві. Аналіз двох примірників збірки НБУВ показав використання лише острозького паперу. Зокрема, від початку книги до аркуша 30 виявлено острозьку філігрань із односкладовим гербом Коньча (або Слуцьких) під князівською короною⁶⁰, таким самим, як у «Книжиці в десяти розділах», а починаючи із аркуша

112

⁵⁹ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 141, № 365—367.

⁶⁰ Там само. С. 141.

Фліграні Острозької папірні за альбомом О. Я. Мацюка «Фліграні архівних документів України: XVIII—XX ст.»

30 — трискладовий герб Острозьких в овалі⁶¹. Друга з філіграней розташована не на корінцевому згині аркушів, а на одній з його половин, що свідчить про інакший розмір цього паперу порівняно з попереднім, і, вірогідно, демонструє одночасне виготовлення в Острозькій папірні обох видів паперу. Порівняння паперу цього видання з іншими острозькими, датованими тим само 1598 р., дає змогу зробити висновок щодо друку «Отпису» Клірика Острозького не раніше другої половини 1598 р. або й на початку 1599 р.

У ще одному виданні острозької друкарні грудня 1598 р. — Псалтирі з дослідженням, або «Правилі истиннаго живота христіанскаго», надрукованому таким же невеликим форматом у вісімку на 494 аркушах, також використано папір острозького виробництва з гербом Коньча в орнаментальній рамці під князівською короною.

Дискусійним щодо випуску в Острозі було й залишається видання знаменитого полемічного твору «Апокрисис» Христофора Філалета. Місце та час друкування на книжці не зазначені. Вважається, що твір надруковано близько 1598—1599 р. Детальний філігранологічний аналіз примірників видання

⁶¹ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 141. № 362—364.

Філіграні «Апокрисиса» Х. Філалета (Острог, 1597—1599). Прориси

показав водяні знаки 9 сюжетів (11 видів філіграней)⁶², що майже вполовину більше ніж зафіксовано в публікації Е. Лауцвічюса⁶³. У складі примірників виявлено філіграні у такому співвідношенні: Ястжембец / Тупа підкова в бароковому картуші (32 %); Єліта в бароковому картуші (18 %); Топур під півмісяцем у бароковому картуші (11 %); Орел одноголовий без обрамлення (11 %); Пулкозіц в овалі (6 %); Леліва в лінійному картуші (6 %); Сліповрон у бароковому картуші (5 %); Леварт у бароковому картуші (4 %); Колоски в бароковому картуші (4 %); не встановлено знаків переважно через брак аркушів — 3 %. При цьому папір розподілений у примірниках нерівномірно, причиною може бути його сортування при друці за якістю для збирання кращих та гірших примірників. Процес відбору паперу міг відбуватись і на етапі його накопичення ще до початку роботи, і під час або й після друкування тиражу. Така практика збирання кращих та гірших за якісними характеристиками паперу примірників нерідко застосовувалась друкарнями.

Більшість виявлених видів паперу атрибується папірням Краківського воєводства. Заслугує на увагу той факт, що в складі примірників «Апокрисиса» не виявлено жодного аркуша з філігранями острозької папірні, що остаточно б підтвердило друк книги саме в Острозі. Але філіграні й не протиричають друкуванню книги саме тут. Не використано в «Апокрисисі» й паперу литовського виробництва, що засвідчило б друк у Вільнюсі, оскільки вироблений там папір використовували для місцевих потреб і не вивозили на продаж до Волині.

Хотілося б окремо зупинитись на використанні у виданні «Апокрисиса» паперу з філігранню Леліва в лінійному картуші, виробництво якого приписується папірні у Буську неподалік Львова⁶⁴. Папір з філігранню Лелі-

⁶² Бондар Н. П. Папір «Апокрисису» Христофора Філалета як джерело дослідження історії друкування пам'ятки. *Острозька давнина*. Остріг, 2015. Вип. 4. С. 61—72 : іл.

⁶³ Laučvičius E. Popierus Lietuvoje XV—XVIII a. S. 247.

⁶⁴ Мацюк О. Я. Папір та філіграні. С. 29—30.

ва був розповсюджений в Україні, трапляється в острозьких виданнях. Використання такого паперу є одним із вагомих аргументів на користь друку «Апокрисиса» в Острозі.

Філігранологічний аналіз, доповнений аргументацією, що надають книгознавчі характеристики примірників, зокрема, конволюти «Апокрисиса» з острозьким виданням «Отпису» 1598 р., орнамента оправи одного із примірників «Апокрисиса», що вказує на її виготовлення в Острозі, та видавничі аркуші острозького видання «Книжиці у десяти розділах», використані як макулатурні для виготовлення цієї оправи, свідчать на користь друку книги саме в Острозі наприкінці 1597 — на початку 1598 р. Можемо гіпотетично дійти висновку й про те, що саме друк «Апокрисиса» спонукав до відкриття острозької папірні, продукція якої фіксується із наступних місцевих видань, а саме — з «Книжиці у десяти розділах», передмова якої датована червнем 1598 р.

У виданні Часослова 1602 р., за рідкісним примірником збірки НБУВ (шифр Кир.895), попри значну ушкодженість, аркуші демонструють водяні знаки Сліповрон, Любич у картуші, Топур під півмісяцем з орлом, Башти у бароковому картуші, Леопард / піворла, Ястжембец у бароковому картуші. Жодного аркуша паперу острозького виробництва тут не використано. Однак порівняння паперу Часослова 1602 р. з філігранями наступних місцевих видань, де також немає паперу острозького виробництва, вказує на те, що відсутність острозького паперу не свідчить про його неострозьке друкування. Напевне, місцева папірня на початку XVII ст. припинила роботу або не постачала папір для острозької друкарні. У надрукованому в Острозі Требнику 1606 р. форматом у четвірку на 191 нумерованих аркушах переважає філігрань Топур під півмісяцем з орлом, також трапляються знаки Сліповрон, Доліва, Колоски, Орел без картуша, Башти. Різні аркуші відрізняються один від одного якісними характеристиками, зокрема щільністю. Наприклад, папір із філігранню Топур часто є надто тонким; трапляються аркуші менших розмірів. Паперу острозького виробництва в складі примірника також не виявлено.

Дослідження двох примірників наступного за часом друкування в Острозі видання — «Лікарства на оспалый умысл чоловічій» 1607 р. форматом у четвірку на 183 нумерованих аркушах, показало філіграні Абданк із завитками, Абданк у овалі без завитків, Любич, Сліповрон у бароковому картуші, Ключі, Топур під півмісяцем з орлом в обрамленні.

До доробку острозького осередку належить і дерманський Октоїх 1604 р., надрукований форматом у четвірку на 336 аркушах. Аналіз чотирьох примірників продемонстрував папір таких сюжетів: Сліповрон в округлому картуші, Любич в округлому картуші, Абданк деформований, Топур під півмісяцем із орлом, Леопард / піворла, Башти маленькі у бароковому картуші, Доліва. Види виявленого паперу цілком кореспондуються з філігранями острозьких Требника 1606 р. та «Лікарства» 1607 р., що вказує на налагодженість процесу закупівлі паперу для друкарні.

Таким чином, порівняльний аналіз паперу різних видань острозької друкарні показує послідовну зміну видів паперу і збіги філіграней у близьких за часом виданнях. Деякі види паперу проходять через усі або через більшість острозьких видань, домінує папір підкраківського походження. Проте застосовується папір й місцевого виробництва, виготовлений в Острозі, а також у Буську на Львівщині.

Надалі актуальними залишаються і подальший більш детальний поперірниковий аналіз острозьких видань, насамперед рідкісних, і подальше дослідження використання паперу острозького виробництва.

Чільне місце у видавничій продукції початку XVII ст. посіли три видання двох друкарень, що діяли у Стрятині та Крилосі під патронатом Балабанів. Два стрятинські друки — Службник 1604 р. та Требник 1606 р. — надруковані форматом у четвірку, що суттєво обмежує потенціал вивчення їхніх філіграней в історії закупівлі паперу для стрятинських видань.

Аналіз філіграней стрятинського Службника 1604 р. показав переважання паперу зі знаком Кабан кількох модифікацій, якого практично немає в інших вітчизняних стародруках, проте саме такий папір масово використано в українських рукописних книгах. Серед паперу Службника виявлені також знаки Єліта, Башти, Сліповрон у бароковому картуші, Топур у картуші під півмісяцем. За одним з примірників Службника 1604 р. (Кир.4474п), що містить аркуші з видавничим та іншим технічним «браком», у т. ч. й коректурні⁶⁵, можемо простежити ставлення до паперу, оскільки помітні декілька аркушів, надрукованих на попередньо підклеєному папері (с. 42, 43, 47, 118, 119, 122, 123). Висока ціна паперу традиційно спонукала видавців до різних способів його заощадження та економного використання, наприклад, до користування чернетками, в тому числі аркушами з підклеююю паперу перед друком.

У Службнику 1604 р., як і загалом у багатьох тогочасних виданнях, фіксується доволі неякісний папір з проривами та дірками, добре помітні відмінності в товщині та щільності сусідніх аркушів. Такі ж особливості характерні для паперу у всіх українських виданнях аналізованого періоду. Це свідчить про те, що так і не було вироблено технологій виготовлення універсального книжного паперу, добре придатного для друку.

У стрятинському Требнику 1606 р. виявлено філіграні виключно сюжету Кабан без обрамлення у кількох подібних між собою відмінах. Папір примірників видання більш однорідний, можливо, проклеєний, але подеколи також дуже помітні відмінності в структурі та товщині сусідніх аркушів. Однорідність філіграней Требника 1606 р. порівняно зі Службником 1604 р. свідчить, вірогідно, про те, що видавцям вдалось знайти можливість більш

⁶⁵ Бондар Н. П. Стрятинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Службника 1604 р. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Посвіт, 2019. Вип. XXI. С. 411—418.

дешевої закупівлі паперу, наприклад, через попереднє замовлення у постачальника чи виробника, натомість місце виробництва паперу Кабан остаточно не з'ясоване, і не можна виключати можливість позначення таким чином не конкретної папірні, а спеціального виду паперу, скажімо, книжного.

Єдине видання крилоського друку — Євангеліє учительне 1606 р., надруковане форматом у двійку, містить 420 аркушів, тому цілком релевантне для дослідження використаного паперу. Філіграні видання зафіксовані в альбомі Т. В. Діанової⁶⁶, де опубліковані зображення знаків Агнець під короною, Башти без картуша, Літера F у картуші, Літера L в округлому картуші, Літери LG, Літери IG, зображення в колі, Літера W під короною, Літера W, Сонце з літерами IS, Серце з літерами IS, Два леви. Схожі, проте дещо відмінні знаки виявлено в примірнику збірки ЦНБ НАН Білорусі⁶⁷. Попередній перегляд трьох примірників збірки НБУВ показав дещо інакші філіграні, більш звичні для видань тогочасних українських друкарень Волині та Галичини. Це знаки Топур з півмісяцем і орлом у бароковому картуші, Єліта в бароковому картуші, Башти в бароковому картуші, Любич у бароковому картуші, Леварт у бароковому картуші під короною, Ключі в лінійному картуші, Свенчиц у лінійному картуші. Невідповідності між філігранями потребують подальшого більш детального дослідження різних примірників.

Для друку крилоського Євангелія учительного 1606 р. використано доволі якісний, проклеєний папір. Проте на місцях розміщення філіграней помітні прориви та дірки. Філіграні видання демонструють збіги зі стрятинським Службником 1604 р., але знака Кабан, який переважає в Службнику і виключно представлений в стрятинському Требнику 1606 р., у цьому виданні зовсім немає.

Весь масив зібраної інформації свідчить, що для друкування книг використовувався папір із різноманітними філігранями, переважно його виготовляли папірні Краківського воєводства, а також окремі папірні в околицях Львова та в Острозі. Папір різнився за якістю, відповідно, і цінами. Розвиток книгодрукування спричинив значне зростання попиту на папір, проте не сприяв налагодженню сталого потужного місцевого паперового виробництва через специфіку природних умов, зокрема, особливостей місцевих рік.

Сукупний аналіз паперу українських стародруків останніх десятиліть XVI — перших десятиліть XVII ст., його філіграней, походження та якісних характеристик засвідчив, що тоді так і не вдалося забезпечити ринок придатним для книгодрукування матеріалом, тому значна кількість аркушів стародруків містить дефекти, нерівності, прориви та дірки. Ще одне загальне зауваження — при використанні паперу для друку розташування паперового аркуша та сюжетного водяного знака було довольним — на першому чи на другому аркуші, в правильному напрямку чи обернене вниз, аркуші розміщувались як

⁶⁶ Діанова Т. В. Філіграні XVII в. С. 180.

⁶⁷ Кириллические издания XVII века. С. 82—83.

лицьовою, так і зворотною стороною, що було характерне й для використання паперу для стародруків у цілому в Європі.

Ще однією особливістю паперознавчої характеристики стародруків є те, що сучасні дослідники мають змогу здобувати унікальну за характером інформацію про маркування паперу, послідовність його чергування, сюжети розміщених на ньому філіграней, його якісні характеристики, варіанти знаків і деформацію філіграні, якою не володіли видавці й друкарі, і яка здебільшого й досі не введена в науковий обіг.

Водяні знаки стародруків можуть використовуватись як один із елементів для атрибуції видань або їх датування. Крім того, можна датувати історичні документи за використаними в стародруках філігранями, оскільки в період становлення книговидання період залежування паперу був мінімальним, а часто співмірним часу на його закупівлю та транспортування, бо через дефіцит паперу його одразу ж по придбанні використовували для друку.

Філіграні паперу надають інформацію й для датування оправ, у такому разі йтиметься про філіграні форзацних або припалітурних, захисних аркушів. Особливо цінною є інформація про філіграні форзаців, ідентичні паперу самих друків, що дає можливість дослідникам атрибутувати давні первісні оправи стародруків, у деяких випадках й видавничого походження.

Безпосередньо практика оправлення частини тиражу в однакові оправи в друкарні для продажу на українських теренах не була розповсюдженою, книги продавали без оправ, а пізніше оправляли відповідно до потреб та можливостей власників.

Не так багато випадків, коли на форзацах чи припалітурних аркушах стародруків використано папір, ідентичний за філігранями аркушам книги, однак такі випадки теж трапились нам під час вивчення філіграней. У примірнику збірки НБУВ «Книги о постничестві» острозького друку 1594 р. за шифром Кир.1194п вміщено папір із філігранню Ястжембец у округлому бароковому картуші, такий же, як на папері аркушів самого видання твору Василя Великого. Вірогідно, оправа книги була виготовлена невдовзі після її друкування в Острозі. Її верхня кришка містить ромбовидний середник із випуклим неорнаментованим овалом у центрі, наріжники мають вигляд рослинних шнурів, кілька рамок, у тому числі лінійних різної товщини, а також із профільними людськими зображеннями між рослинними віньєтками і рамкою рослинного орнаменту. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смугами з тисненням з такими само зображеннями⁶⁸.

Показовим із точки зору атрибуції походження оправи за філігранями форзацних аркушів можна вважати ще один примірник «Книги о постниче-

⁶⁸ Детальніше про спробу атрибуції оправ, ймовірно, виготовлених в Острозі, див.: Бондар Н. П. Острозькі оправи кирилических стародруків. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*: наук. збірник. Острог, 2011. Вип. 3. С. 440—447.

стві» Василя Великого⁶⁹ зі збірки Острозького історико-культурного заповідника, для форзацних аркушів якого використано папір з водяним знаком острозької папірні. Цей знак малюнком зображує герб князів Острозьких, подібний до уміщеного в самій «Книзі...» — на щиті герби Юрій Змієборець, Погоня, Баклай та Коньча в орнаментальному обрамленні. Від зображення герба Баклай збережено лише риску, інші його елементи втрачено, що вказує на зношеність форми. Подібний водяний знак датується 1606—1607 р.⁷⁰ З урахуванням сильної ушкодженості філіграні датування аркуша паперу з форзаца є пізнішим. У цей же час виготовлено оправу, з попередньою реставрацією втрачених аркушів примірника шляхом їх заміни рукописними. Виявлення гіпотетично місцевої оправы «Книги...» засвідчує факт роботи в цей час в Острозі палітурні, а також надає можливість ідентифікувати за групою ознак й інші оправы роботи острозьких палітурників, зокрема, трохи пізніші, виготовлені для численних стародруків книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму.

Окрім безпосередньо книг, з точки зору потенціалу філігранознавчих досліджень, цікаві й акцидентні, або аркушеві видання, що активно друкувались наприкінці XVI — на початку XVII ст. Здебільшого такі видання недатовані і їхні філіграні використовуються для встановлення часу тиражування. Проте відтиски з дощок могли здійснюватись упродовж значного часу, який сягав десятки або іноді й сотні років. Значну частину аркушевих друків складають безпосередньо гравіровані сюжетні ілюстрації, іноді вони супроводжуються текстовими підписами, виконаними або способом гравірування, або набору. На початковому етапі друкарства в якості окремих естампних картинок-образів друкували книжні гравюри — біблійні сюжети, зображення Богородиці, апостолів, авторів літургій тощо. Часто задля збереженості вони долучалися власниками до складу стародрукованих або рукописних книг як вставні ілюстрації. У стародруках можна виявити й пізніші народні гравюри — часом вставлені в текст з метою збереження аркушів та ілюстрування книги, іноді використані як макулатурні для підклейки форзаців, корінця, окремих аркушів тощо.

Показовою для висвітлення вибраної проблематики є атрибуція і датування двох комплектів книжних гравюр із зображеннями євангелістів з примірників Острозької Біблії з фондів НБУВ⁷¹. Обидва комплекти розфарбовано кольоровими фарбами, що свідчить про їхнє використання як ікон-образів. У складі одного з примірників Біблії вміщено три зображення — Марка,

⁶⁹ Бондар Н. П., Позіховська С. В. Унікальний примірник «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. з фондів Музею книги Острозького державного історико-культурного заповідника. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2018. Вип. 10. С. 167—174.

⁷⁰ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях. С. 141, 261, 274. № 368; *Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI–XVIII w. Roczniki biblioteczne*. Wrocław—Warszawa, 1966. Т. 10. З. 1—2. № 122.

⁷¹ Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2005. Вип. 10. С. 212—231.

Матвія та Луки, уперше використані у львівському Євангелії 1636 р. друкарні братства. Проте гравюри тиражувалися раніше: на зображенні Івана, якого немає в Біблії (Кир.651), вміщено дату 1616 р.⁷² На трьох інших недатованих гравюрах виявлені знаки Топур під півмісяцем з орлом (зображення Матвія) та Рава (зображення Луки). Філігрань Топур виготовлялась папірнями Тенчинських у Кшешовіцах під Краковом або у Любліні⁷³. Папір з подібними водяними знаками використано у дерманському Октоїху 1604 р., стрятинських та крилоських виданнях, львівській «Книзі о священстві» Івана Золотоустого 1614 р. та західноукраїнських рукописних пам'яток того ж часу. У «Книзі о священстві» 1614 р. зустрічається також папір зі знаком Рава⁷⁴. Яка саме папірня виготовляла цей папір, не встановлено. Можливо, це була папірня з Рави на Львівщині (зараз Рава-Руська Жовківського р-ну Львівської обл.), про її діяльність є відомості у податкових сумаріях 1618—1635 рр.⁷⁵. Равський папір використовувався у львівських братських виданнях середини XVII ст. Датування філіграней підтверджує не тільки виготовлення, а й тиражування цих гравюр одразу після виготовлення у 1616 р.

В інший примірник Острозької Біблії вставлено чотири зображення євангелістів, дошки яких вирізувалися для ілюстрування вільнюського Євангелія 1575 р. На папері трьох із чотирьох аркушів виявлено водяні знаки Ястжембец (Підкова з хрестом) в округлому бароковому картуші з завитками⁷⁶. Подібний папір активно використано при друці «Книги о постничестві» 1594 р. Якщо взяти до уваги ті обставини, що в цей час в Острозі у виданнях «Книги о постничестві» Василя Великого 1594 р. та «Маргарита» Івана Золотоустого 1595 р. з'являються шрифти і орнаментика з вільнюських друків П. Мстиславця, насамперед Євангелія 1575 р.⁷⁷, можемо припустити тиражування цих гравюр саме в Острозі, що привідкриває нову і чи не найдавнішу сторінку з історії тиражування та побутування ранніх православних гравюр-ікон.

Самостійних студій з історії та культури використання паперу заслуговують і сюжети, пов'язані з примірниками стародруків, зібраними з кількох видань, залишків тиражів, аркушів попередніх видань, долучених до наступних з метою економії коштів тощо. Такі дослідження теж є малопоширеними, проте надають цікаві й самобутні результати.

⁷² *Исаевич Я. Д.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII в. *Книга: Исследования и материалы.* Москва, 1962. Вып. 7. С. 228—230; *Коляда Г. И.* Памво Берында — архитипограф. *Книга: Исследования и материалы.* Москва, 1964. Вып. 9. С. 126.

⁷³ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV—XVII веках. Вильнюс: Мокслас, 1979. С. 110—111.

⁷⁴ *Дианова Т. В.* Филиграния XVII в. С. 70. № 465.

⁷⁵ *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. С. 61.

⁷⁶ *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в. С. 12. № 86—90, 92—94.

⁷⁷ *Зернова А. С.* Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец. *Книга: Исследования и материалы.* Москва: Книга, 1964. Вып. 9. С. 103—107.

Насамкінець хотілось би повернутися до питання вивчення якісних характеристик паперу. Окремі самостійні дослідження щодо паперу, який побував в українських землях, як і стосовно того, що вважається місцевим, поки не проводились, а подібна робота напевне дала б цікаві результати. До сфери вивчення паперу належать такі параметри, як формат, розміри, товщина, якісні ознаки, колір, рівномірність паперової маси, наявність домішків, дефекти, видимість водяного знака, характеристики вержерів та понтюзо. Проведення дослідження різноманітних характеристик паперу можливе в рамках залучення, окрім джерелознавчого, методів хімічного та фізичного аналізу, фіксації зображень шляхом застосування сучасних методик дослідження і комп'ютерних технологій у рамках дослідницьких грантових проектів. Про результати подібних досліджень українських книжкових пам'яток XVI—XVII ст. нам невідомо.

Вивчення характеристик паперу і культура його використання в стародруках складають окремий сегмент української книжкової культури, що спирається на доступні, потенційно багаті й ще не охоплені дослідженнями ресурси, і, на жаль, на сьогодні є малозатребуваним і як складова філігранології та паперознавства, і як елемент дослідження історії книговидання та особливостей окремих примірників стародруків. Перспективним напрямком є вивчення історії використання паперу на українських теренах, або в окремих регіонах — Галичині, Волині, Поділлі, Центральній Україні. Стародруковані видання вимагають вивчення паперу з відображенням результатів як матеріалу для філігранології та паперознавства, так і складової історико-книгознавчих досліджень або попримірникових каталогів. Окремі українські видання, насамперед Острозька Біблія 1581 р. через найбільшу кількість використаного паперу, характеризують й тогочасний діапазон паперу Краківського воєводства; це є унікальним джерелом з історії польського папірництва. Виявлені в стародруках філіграні, завдяки мінімальному строковій залежувannya паперу, можуть використовуватись для датування рукописних пам'яток.

За зразком вивчення особливостей паперу стародрукованих пам'яток вітчизняних видань 1570—1610-х рр. потребує дослідження й папір наступних українських видань — XVII, а особливо XVIII ст., який поки що здебільшого залишається terra incognita і в історії паперу, філігранології, і у комплексному книжковому пам'яткознавстві.

1.4.

КУЛЬТУРА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КНИГОВИДАННЯ XVII–XVIII СТ.

несок греко-католицьких друкарень — насамперед, Почаївської, а також Унівської та Супраської, — привертає увагу науковців, разом із тим залишаючи простір для досліджень. Проте у реконструкції видавничого репертуару цих друкарень ще є пробіли: досі дослідниками виявляються варіанти, видання без вихідних відомостей та аркушеві друки, що не були предметами бібліографії. Це актуалізує необхідність вивчення греко-католицької друкарської спадщини та історії побутування примірників, передусім через створення попримірникових каталогів — і шляхом пошуку та вивчення документальних джерел, і через детальне вивчення видань та якомога більшої кількості їх примірників.

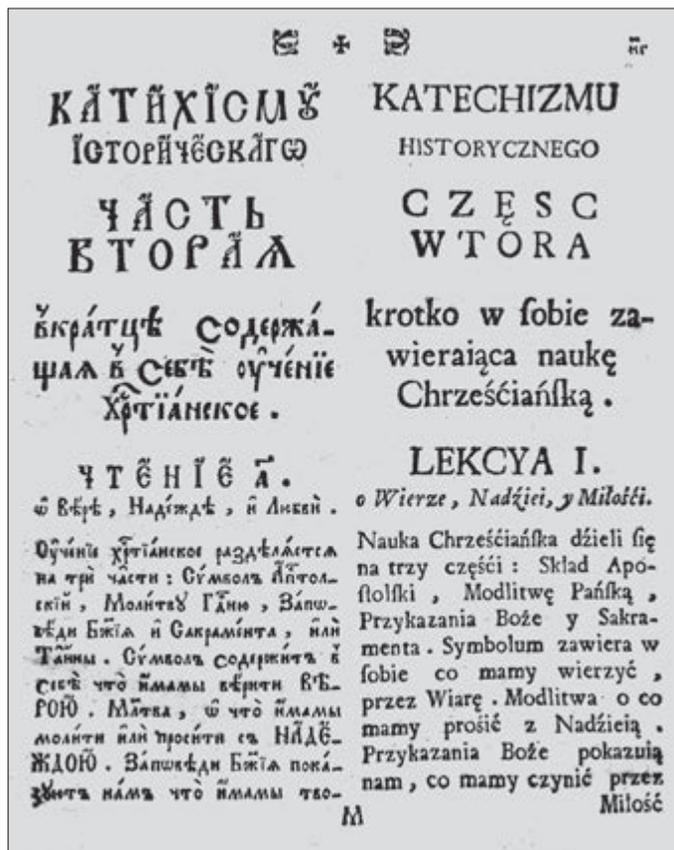
В Україні XVIII ст. серед друкарень, що користувалися кириличними шрифтами, однією з найпотужніших була друкарня Успенського монастиря оо. василіян у Почаєві. Почаївські кириличні видання були авторитетними не лише на українських землях, але й повсюди, де в богослужінні використовували церковнослов'янську мову — від Балкан і Дунайських князівств до Росії. Серед вітчизняних духовних і світських читачів, не лише греко-католиків, а і православних, особливо популярними були україномовні катехітичні й повчальні видання та збірки проповідей. Упродовж греко-католицького періоду діяльності (1734—1831 рр.: від появи першої друкованої книжки у Почаївській друкарні до переведення обителі під юрисдикцію православної церкви з наданням статусу лаври) друкарня Почаївського Успенського монастиря випустила понад 320 кириличних та 245 латиношрифтих видань.

Кирилична спадщина почаївської друкарні включає переважно книги Святого Письма та літургійну літературу — Євангелія, Апостоли, Псалтирі, п'ятитомне видання Біблії, Часослови, Октоїхи, Тріоди, Мінеї, Служебники, Требники та ін., нотні Ірмологіони, високо оцінені сучасниками, збірники акафістів, молитовники, окремі акафісти, молитви та чини, що могли бути додані до відповідних книг. Другу вагому частку почаївського кириличного доробку становлять катехітичні та повчальні книги, збірки проповідей, теологічні праці, полемічні твори, настановчі книги для священників вітчизняних і зарубіжних авторів, серед яких відоме «Народов'щаніє, или Слово к народу

кафоліческому», «Богословія нравоучительная», популярні збірки проповідей «Сѣмя слова Божія», «Науки парохіалнія» Юліяна Добриловського та «Бесѣды парохіалнія», впорядковані Валеріяном Сеницьким, перевидання «Зерцала Богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, «Слово о святом между восточною и западною церковію соединеніи», «Енхирідон о священствѣ», перекладений Сильвестром Лубенецьким-Рудницьким¹ тощо. Переважна більшість цих творів опублікована книжною українською мовою, інколи також із народнорозмовними елементами — «для ліпшого розуміння» широких верств парафіян. У доробку почаївської друкарні є також агіографічні та історичні видання, такі, як популярна, неодноразово перевидана з доповненнями про нові чуда «Гора Почаївська», житіє св. Іова Желіза та житія вибраних святих.

Аналізуючи спадщину друкарні, неможливо оминати увагою і практичну «Книжицю для господарства», що свого часу користувалась популярністю читачів, а згодом не раз ставала предметом наукових досліджень. Невеликою, проте важливою частиною почаївського кириличного доробку є література для вивчення церковнослов'янської мови: граматика «Краткое потребнѣйших от грамматическаго художества вещей собраніе» та церковнослов'янсько-польський «Лексикон сирѣчь Словесник славенскій». Варто зазначити, що подібні до виданого окремо лексикону церковнослов'янсько-польські словнички могли завершувати собою деякі катехітичні й повчальні видання, наприклад, «Богословію нравоучительну», що непрямо засвідчувало поширення польської мови серед греко-католицького духовництва у XVIII ст. Українська духовна поезія XVIII ст., покладена на ноти, також цікавила почаївську друкарню як популярний об'єкт видання: кілька разів вийшов Богогласник —

Краткий катихізм історическій (Почаїв, 1756)

¹ Ціборовська-Римарович І. О. Луцький і острозький єпископ греко-католицької Церкви Сильвестр Любенецький-Рудницький (1712/13—1777) і книги: маловідомі факти та їх інтерпретація. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник ЛДКЗ. Луцьк, 2015. Вип. 11. С. 129—142.

визначна пам'ятка вітчизняної культури, об'єкт багатьох досліджень² та видання пісень на честь пресвятої Діви Марії, прославленої в чудотворній Почаївській іконі.

Окрім книжок, почаївська друкарня випускала також аркушеві видання, серед них як друковані ікони, так і грамоти, привілеї, установчі документи. В НБУВ наявні видання грамот митрополита Сильвестра Лубенецького-Рудницького священнику про висвячення, право служити літургію і здійснювати Таїнства та Привілеї і статут братський — типізовані документи з пробілами для заповнення від руки імені, назви й місця розташування церкви тощо.

Варто зауважити, що почаївська друкарня у 1780—1790-х рр. також випускала видання на замовлення старообрядців, проте ця частина почаївської друкарської спадщини виходить за рамки теми розділу, оскільки продовжує іншу конфесійну, мовну, жанрову та оформительську традицію.

Не таким потужним, але не менш цікавим і самобутнім українським видавничим осередком була друкарня Унівського Успенського монастиря (заснована як православна), яка діяла з 1648 по 1699 р. і, після тривалої перерви, з 1732 по 1770 р. включно. За цей період із друкарні вийшло понад 50 кириличних видань. Загалом спадщина унівської друкарні доволі різноманітна: окрім літургійних та катехітичних книг, регламентаційних церковних документів (як грамоти про висвячення та надання парафії священнику, статуту братські), в Уневі побачили світ праці вітчизняних й зарубіжних авторів — визначні пам'ятки мови, літератури, релігійної та філософської думки своєї доби. Це «Виклад о церкві» Феодосія Софоновича, Євангеліє учительне та «Зерцало богослов'я» Кирила Транквіліона Ставровецького, «Зерцало до преїзрення і латвійшаго зрозуменя віри святой» Йосифа Шумлянського (примірники двох останніх праць є у фондах НБУВ), а також перекладені румунською мовою св. Дософтеєм Сучавським Псалтир та Акафіст і молебень Богородиці. З унівською друкарнею співпрацювали чимало граверів, серед яких такі визначні митці, як Никодим Зубрицький та Йосип Гочемський.

До вітчизняних василіянських видавничих осередків належить і Супрасльський Благовіщенський монастир, розташований на українських етнічних землях (нині — територія Польщі). Білоруська гуманітаристика вважає Супрасльський монастир та продукцію його друкарні своєю культурно-історичною спадщиною (показовим тут є включення супрасльських видань до каталогу

² Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником». *ЗНТШ*. 1913. Т. 113. С. 5—22; Шурат В. Із студій над почаївським «Богогласником». Львів, 1908; Щеглова С. Богогласник: историко-филологическое исследование. Киев, 1918; Гнатюк О. «Богогласник» як антологія духовної поезії XVII—XVIII століть. *ЗНТШ*. Львів, 1995. Т. 229. С. 7—15; Медведик Ю. «Богогласник» — визначна пам'ятка української музичної культури XVII—XVIII століть. *ЗНТШ*. Львів, 1996. Т. 232. С. 59—80; Bogoglasnik Pěsni blagogovějnyia (1790/1791): Eine Sammlung geistlicher Lieder aus der Ukraine : Facsimilie und Darstellung: in 2 Bd. Köln—Weimar—Wien, 2016.

«Книга Білорусі»³). Проте, враховуючи, що більшу частину читацького контингенту супрасльських друків становили українці, так, як і працівників друкарні, з повним правом можна розглядати друкарню Супрасльського Благовіщенського монастиря як складову українського культурного процесу XVIII ст. Основна діяльність друкарні припадає на XVIII ст., коли монастир перебував в унії. Переважна більшість продукції була призначена українцям і білорусам — греко-католикам. Разом із тим літургійні видання могли використовуватись у православних храмах після внесення необхідних виправлень від руки. Водночас у 1780—1790-х рр. тут, як і в Почаєві, видавали книги на замовлення старообрядницьких громад.

Супрасльська друкарня, перенесена з Вільнюса митрополитом Кипріяном Жоховським 1693 р., за період 1695—1803 рр. випустила близько 100 кирилических видань і понад 300 латиношрифетних. Серед супрасльських кирилических друків, окрім основних літургійних видань — Псалтиря, Службеника, Требника тощо — привертають увагу невеликі за обсягом видання окремих служб, вибраних молитов чи піснеспівів, для яких у Супраслі полюбляли використовувати рідковживані на слов'янських теренах грецькі назви: Гебдомадар (містить піснеспіви на Світлий тиждень), Апограф (під цією назвою видано службу на католицьке свято Тіла Господнього), Доксастикон (містить службу співстраждання Пресвятої Богородиці). Активно друкували в Супраслі азбуки й букварі. Серед супрасльської катехітичної літератури особливу увагу привертає кириличесне «Собраніє випадков» з доданим «Лексиконом» 1722 р.

Чимало видань супрасльської друкарні характеризуються своєрідним, часто ошатним художнім оформленням, у них активно використовували майстерно зроблені форти, заставки, кінцівки, ініціали та інші гравійовані елементи.

До греко-католицьких друкарень на початку XVIII ст. доєдналася друкарня Львівського братства⁴, яка розділила долю первісно православного братства. Також варто згадати друкарню, що діяла на українських етнічних землях у Перемишлі (сучасна територія Польщі). Проте матеріал для цієї розвідки обмежується кириличесною спадщиною Почаївської, Унівської та Супрасльської друкарень, що є загалом показовим і достатнім для проведення узагальнень щодо культури греко-католицького друкарства в Україні.

Видавничий репертуар греко-католицьких друкарень, котрі діяли при монастирях, був зумовлений самою їхньою специфікою: стосовно кирилических видань — це передусім видання книг Святого Письма та літургійна література — необхідні книги, що мають бути у церкві, катехітична, повчальна та частково практична література для забезпечення потреб духівництва й вірян.

³ Книга Белорусі 1517—1917: зводны каталог = Книга Белоруссии 1517—1917: сводный каталог / Г. Я. Галенчанка і др. Мінск, 1986.

⁴ Львівське братство було змушене прийняти унію в 1708 р.

Переважно до латиношрифтих друків польською та латинською мовами належали регламентаційні документи, каталоги монастирів чину святого Василія Великого, календарі, навчальна література; обома шрифтами й різними мовами видавали теологічні праці та збірки проповідей, агіографічну літературу, духовну поезію, практичні поради.

Культура друкарства — поняття широке, особливо для періоду стародрукованих книг, коли друкарня поєднувала функції видавництва, власне друкарні, а іноді також палітурної майстерні, що пов'язано з тогочасною специфікою підготовки та друку книги. Перед працівниками друкарні стояли різноманітні завдання, потрібні для появи друком книги — і як носія змісту, і як матеріального предмета.

Оскільки книга є передусім твором — канонічним текстом, авторським твором, словником тощо — першочерговим завданням логічно була (і є) робота з текстом. У XVIII ст. вона, як засвідчують збережені примірники, традиційно велась паралельно зі складанням — помилки виправляли безпосередньо в наборі. Проте зафіксовані й випадки виправлення помилок у вже віддрукованому матеріалі. Це була як робота з усунення друкарських помилок, так і спричинена зовнішніми чинниками необхідність внесення змін до тексту (наприклад, виправлення імені правителя, за котрого потрібно було молитись тощо). Способи виправлення помилок могли бути різноманітними⁵, інколи навіть це завершувалося передруком аркуша й вилученням того, який мав помилки. Історія православних друкарень також знає випадки друку коректурного примірника, за яким правили текст у наборі⁶. Подібні коректурні примірники видань друкарні Києво-Печерської лаври становлять вагомую частку колекції кириличних видань XIX — початку XX ст. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Можна припустити подібну практику і в греко-католицьких друкарнях.

Велику увагу приділяли оформленню книги — вибору шрифтів, двоколірного чи монохромного друку, використанню гравійованих і виливних елементів художнього оздоблення.

Ситуація, коли після того, як частина накладу була вже віддрукована, виправляли певні моменти безпосередньо у складанні (помилки у словах, пропущені слова / рядки, помилки у фоліації та колонтитулах, якщо ті набирались одночасно з основним текстом), спричиняла появу варіантних аркушів в одному виданні. Такі виправлення могли належати і до коректорсько-редактор-

⁵ *Заболотная Н.* Варианты изданий и типографские дополнения как свидетельства корректорской и редакторской работы в типографии Почаевского Успенского монастыря XVIII ст. (на материалах фондов отдела старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского). *Федоровские чтения 2009*. Москва, 2010. С. 108—118.

⁶ *Романова А.* Коректурний примірник київського видання «Мирь съ Богомъ чловѣку» (1669) у збірці бібліотеки Російської академії наук / Гізель І. Вибрані твори: у 3 т. Т. 3: [Дослідження та матеріали]. Київ; Львів, 2011. С. 325—335.

ської правки, і до змін у змісті, зумовлених канонічними причинами⁷ або, рідше, волею автора. Варто враховувати ту обставину, що під час комплектування і брошурування примірників аркуші обох варіантів могли скомбінуватись між собою в різних примірниках по-різному.

Варіанти, що постали внаслідок правки уже зверстаного і віддрукованого тексту, втілюються у наявності вклеєних аркушів (на місці вилучених аркушів, де було помічено помилки), заклеювання помилкового тексту шматочком паперу, що містить правильний друкований текст і заклеювання зайвих слів та літер шматочками білого паперу (найпоширеніший спосіб правки у Почаївській друкарні), забілювання помилкового тексту і штампування поверх білих правильного тексту вручну, штампування правильного тексту безпосередньо поверх помилкового без заклеювання або забілювання (стосується переважно колонцифр, сигнатур, кустод і подібних елементів). У цьому випадку виправлення могли застосовуватись для усунення як граматичних помилок, так і тих, що пошкоджують або змінюють зміст (мовно-стилістична та змістова правка в тексті).

Варто зазначити, що у розмежуванні варіантів видання й окремих видань потрібно зважати на обсяг відмінностей: якщо відмінності між двома масивами примірників стосуються великої кількості аркушів, значних розбіжностей у наборі, наявності й розташування елементів художнього оформлення, то, найімовірніше, йдеться про два різні видання. Якщо ж відмінності між примірниками не такі різючі, швидше за все, йдеться про варіанти. В кожному разі потрібно умовно реконструювати причини й шляхи появи таких відмінностей.

Часто можна виявити відмінності в художньому оформленні при ідентичному тексті, вони стосуються не лише сюжетних потекстових чи цілоаркушних ілюстрацій, але й дрібних елементів художнього оформлення.

Так, у почаївському Апостолі 1759 р. відмінності в художньому оформленні обмежуються заміною одних заставок на інші в частині примірників, водночас набір тексту на цих сторінках залишається незмінним. Прикладом модифікацій в ілюструванні книги є Мінея святкова й загальна 1777 р. У 9 з 29 примірників цього видання Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ на звороті арк. 194 П рахунку вміщено ілюстрацію «Зачаття Анни» роботи Йосипа Гочемського (63 × 100 мм; підпис: I. G.) замість іншої його ж гравюри «Юна Пресв. Діва Марія і св. Анна» (64 × 99 мм; дата: 1757; підпис: I. G.), вперше використаної в Мінеї святковій та загальній (Праздній) 1757 р. Така сама заміна наявна і в одному з примірників Російської національної бібліотеки в м. Санкт-Петербурзі⁸. У ході дослідження примірників цього

⁷ Кисельов Р. Є. Специфічні особливості розкриття фондів стародруків (на прикладі варіантів почаївського Трефологіона 1737 р.). *Наукові праці Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2002. Вип. 9. С. 290—294.

⁸ Докладно про це видання див.: *Заболотна Н. В.* Почаївські Трефологіони 1777 р. у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2007. Вип. 12. С. 70—79.

видання із фондів ВСРВ було також виявлено відмінності у використанні дрібніших елементів художнього оформлення, як-то заставок. Подібну картину спостерігаємо в почаївському Молитвослові 1793 р.⁹ У примірнику, що зберігається у НБУВ з шифром Кир.1654п замість наявної в більшості примірників на звороті арк. [8] І рахунку ілюстрації «Поклоніння пастирів» уміщено ілюстрацію «Мойсей отримує скрижалі заповідей на горі Синай», у примірниках Кир.1655п і Кир.5728п тут само — ілюстрацію «Притча про вбогу вдову».

У ході роботи над укладанням каталогу почаївських кириличних стародруків виявлено фрагменти видання збірки проповідей Юліана Добриловського «Науки парохіалнія» 1792 р., використані для форзаців і палітурних аркушів у примірнику почаївської Літургії Івана Золотоустого [1765 р.] (шифр НБУВ — Кир.2398п). Імовірно, це є пробні або браковані аркуші, на що вказує використання інших виливних прикрас для смужки в тексті та відмінність у наборі верхнього рядка на с. 17 II рах.: «Ѡбращеть міръ весь, и Ѡщетить дѠшѠ свою» (в основному накладі) та «міръ весь Ѡбращеть дѠшѠ же свою Ѡщетить» (у пробних аркушах).

Для радикальних виправлень, які стосувались важливих змін у змісті (особливо канонічного характеру — переважно вилучення служб певним православним святым, додання служб святым католицької церкви), або численних дрібних правок на одному аркуші, активно послуговувались таким «методом», як вилучення аркушів із помилками та заміна їх на нові, надруковані окремо, про що йшлося вище. Серед найхарактерніших прикладів такої діяльності почаївських друкарів є Мінея святкова й загальна 1737 р., у деяких примірниках якої замінено частину аркушів, що мали низьку якість друку, разом із тим більшість вклеєних аркушів припадає на текст, що зазнав змін канонічного характеру¹⁰.

Робота з текстом також передбачала, крім виправлення різного роду помилок або внесення до тексту змін, викликаних зовнішніми чинниками, підготовку перевидань. Деякі літургійні видання мають на титулі інформацію, що вони «за грецькими примірниками уважно виправлені», як, наприклад, почаївські Ірмологіони 1766, 1775 та 1794 рр., Тріоді пісні 1767 і 1784 рр., Тріоді цвітні 1768 і 1786 рр., Молитвослови 1793 і 1820 рр., натомість почаївська п'ятитомна Біблія передрукована з київської, як про те зазначено на титулі. Проте загалом канонічні тексти книг Святого Письма або літургійної літератури не потребували змін. Натомість катехітичні, повчальні книги, збірки проповідей під час перевидання могли підлягати різного плану переробкам — від доповнення тексту (як додатки на нумерованих аркушах у кінці «На-

⁹ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1984. Кн. II. Ч. 2. № 3691.

¹⁰ Кисельов Р. Є. Специфічні особливості розкриття фондів стародруків. С. 290—294.

родовіщанія» 1778 р., яких немає у виданні 1768 р.) до українізації або навпаки — слов'янізації мови.

Одним із найвагоміших результатів просвітницької діяльності оо. василіян у XVII—XVIII ст. є поява цілого пласту україномовної духовної літератури, яка традиційно привертає увагу дослідників¹¹. Парадоксальним на цьому тлі виглядає перевидання збірки проповідей «Сім'я слова Божого», де книжна українська мова оригіналу 1772 р. перероблена на церковнослов'янську. У далекому від сучасного розуміння авторському праві XVIII ст. все ж траплялися заборони іншим друкарням перевидавати ту чи іншу книжку. Наприклад, супрасльське «Собраніє припадков...» (дослівно «Зібрання випадків») 1722 р. має на звороті титульного аркуша заборону на передрук цієї книжки, дану митрополитом Леоном Кишкою з аргументацією, що Замойський собор надав повеління та дозвіл на її друк виключно Супрасльському монастирю. Це не зупинило унівську друкарню, яка 1732 р. перевидала «Собраніє припадков...» зі змінами.

Культура оформлення греко-католицьких стародруків позначена високим рівнем майстерності, який найповніше було втілено в кириличних виданнях. Хоча зазвичай при слові «оформлення» найперше згадуємо про ілюстрації, гравійовані оздоби (заставки, кінцівки тощо) та стилі (бароко, рококо, щойно поширений в Україні кінця XVIII ст. класицизм), варто пам'ятати, що оформлення книги не обмежується ілюстраціями та декором. Воно включає також і шрифтове та кольорове оформлення. До речі, під вплив художніх стилів підпадають і шрифти: наприклад, саме поява бароко в друкарському мистецтві приносить курсив у консервативні кириличні шрифти.

Використання шрифтів різного кеглю та гарнітури має кілька функцій. Серед них важливою й такою, що найперше впадає у вічі, є естетична складова:

¹¹ Кисельов Р. Є. Вірш Івана Величковського у почаївському молитвослові 1755 р. *Український археографічний щорічник*. Київ — Нью-Йорк, 2004. Вип. 8/9. С. 774; Його ж. Лексика української мови в почаївських стародруках. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*: зб. наук. праць. Київ, 2011. С. 105—124; Його ж. Україномовні катехізиси почаївського друку та їх лексика. *Актуальні проблеми української лінгвістики. Теорія і практика*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 64—74; Його ж. Українська мова в кириличних стародруках: до проблем створення українського бібліографічного репертуару (на прикладі почаївських видань). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2004. Вип. 13. С. 179—194; Гринчишин Д. Г. «Полїтика свѣцка» — унікальна почаївська пам'ятка кінця XVIII століття. *ЗНТШ*. Львів, 2003. Т. 246. С. 246—263; Федак С. А. Спостереження над сакральною лексикою у почаївському збірнику «Науки парохіальнія» (1794). *Християнство і українська мова: матеріали наукової конференції* (Київ, 5—6 жовт. 2000 р.). Львів, 2000. С. 157—164; Гетка Й. Пісні як джерело досліджень української мови XVIII століття (за матеріалами вибраних пісень з василіанських друків). *Україністика і слов'янський світ*: зб. наук. праць. Belgrad, 2017. С. 144—158; Його ж. На шляху до національного відродження: руськомовні василіанські друки (XVIII століття). *Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень*: матеріали міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури. Київ, 2017. С. 363—367; Getka J. «Prosta mowa» w tekstach o charakterze kaznodziejskim w XVIII wieku (na podstawie wydań Ziarna Słowa Bożego w drukarniach bazylikańskich). *Novo communicans*. Szczecin, 2017. T. VI. S. 21—29 та ін.

набрані великими літерами титули, заголовки, складання тексту в одну або в дві колонки, завершення колонки «трикутником» робить друкований текст зорово привабливим. Для друку видань різного жанру та призначення використовували різні специфічні гарнітури¹², що часто отримували свої назви відповідно до книг, які ними друкували — «євангельський» — шрифт, що імітував уставне письмо, його використовували для друку на престольних Євангелій, «псалтирний», «біблійний» (дрібний).

Шрифти відігравали важливу роль у структуруванні тексту. Основний текст, заголовки, підсторінкові примітки, набрані різним кеглем, допомагають читачеві зорієнтуватись у книзі. Найяскравішими прикладами тут є греко-католицькі катехітичні видання, де запитання, відповіді, приклади та пояснення надруковано різними шрифтами відповідно до змісту. Особливу увагу привертають ті почаївські друки, де крім прямих шрифтів активно використовували ще і курсив. Наприклад, у «Народовіщанії» — популярній катехітичній праці, що була видана друкарнею Почаївського монастиря 1768 та 1778 рр., використано складання по черзі в одну та дві колонки. Двома колонками надруковано питання та відповіді, однією колонкою — решту тексту. Книжка має чітку структуру, кожен із розділів поділяється на окремі повчання. Кожне повчання має надрукований крупним кеглем по центру заголовка, за яким ідуть розташовані у дві колонки запитання й відповіді. Запитання надруковано курсивом, відповіді — прямим шрифтом. Після запитань уміщено висновки з повчання, названі «пожитки», їх надруковано в одну колонку курсивом. Завершують повчання приклади, їх буває кілька, — доречні прямі цитати або довільні перекази з історичних, агіографічних та інших праць. Їх надруковано прямим шрифтом — спершу заголовними літерами слово «приклад» і його номер у цьому повчанні, нижче — власне текст прикладу, після нього — посилання на джерело, надруковане дрібнішим шрифтом по правому краю. У такий спосіб чітка структура «Народовіщанія» отримує адекватне шрифтове відображення, яке зорово відокремлює різні частини тексту, допомагає швидко знайти потрібне місце, а також естетично урізноманітнює друк, для якого використано мінімум художніх оздоб.

Інакшим прикладом використання різних шрифтів для організації тексту, зокрема науково-довідкового апарату, є супрасьське катехітичне видання «Общие и естественные поучения христианского благочестия» 1788 р., надруковане паралельно українською та польською мовами. Книга має розроблений науково-довідковий апарат із підсторінковими посиланнями, оформленими за принципом, подібним до застосовуваного в сучасних виданнях: зноска оформлена літерою кириличного (в українському тексті) або латинського

¹² Бочковська В. Г. Малодосліджені сторінки в історії Почаївського монастиря XVIII — початку XIX ст. (за матеріалами візитаційних описів). *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки*. Київ, 2011. С. 128.

(в польському) алфавіту, взятою у круглі дужки, примітки від основного тексту відокремлено лінійкою й надруковано дрібнішим шрифтом, ніж основний текст.

Так само практичну функцію поряд із естетичною виконувала і червона фарба — цинобра або ж кіновар, яку часто використовували для друку титулів, заголовків, ініціалів та деяких інших елементів художнього оформлення. Назва, надрукована червоною фарбою великими літерами або ж із дошки з в'язю, не лише позначала початок розділу, але й додавала ошатності та важливості друку. Крім того, червону фарбу інколи використовували і як засіб структурування тексту. Особливо це помітно у супрасльському Архієратиконі 1793 р., де цілі абзаци надруковано циноброю з метою підкреслити важливість сказаного.

Варто зазначити, що використання двоколірного друку залежало і від самої книжки. Так, червону фарбу активно використовували в Євангеліях, Апостолах і практично не застосовували під час друку катехітичних видань та збірок проповідей. Деякі книги, як Службники, Тріоді, Октоїхи, Мінеї тощо, могли бути надруковані як із використанням цинобри, так і без неї. Можна припустити, що нехтування циноброю в малоформатних повчальних і катехітичних виданнях та Псалтирях знижувало собівартість книжок і сприяло швидшому розпродажу їх накладів.

Нарешті, найбільш цікавою та естетично привабливою частиною художнього оформлення є ілюстрації, а також оздоби, які за технологією виготовлення кліше поділяються на гравюри (на дереві та міді) та виливні прикраси. До гравюр належать ілюстрації — цілосторінкові та потекстові, форти — титульні аркуші, заставки, кінцівки, ініціали, рамки друкованих маргіналій, а також в'язь — хоча за змістом це частина тексту (як правило, заголовок), за технікою виготовлення та зовнішнім виглядом її потрібно відносити до оздоб. Виливні прикраси, як указує їхня назва, відливали за тією ж технологією, що шрифти. Цими дрібними оздобами прикрашали колонтитули, смужками з них відокремлювали частини тексту, складали обрамлення гравюр тощо, композиції з виливних прикрас могли бути розташовані замість заставок і кінцівок.

Гравюри греко-католицьких кириличних стародруків заслуговують на окреме детальне дослідження. У сфері книжкової графіки творили такі вітчизняні майстри, як Леонтій Тарасевич (його форта прикрашає супрасльський Службник святительський), Никодим Зубрицький (гравюрами якого оздоблено чимало видань друкарень Києво-Печерської лаври та Львівського братства, а також і стародруки унівської друкарні), Андрій Голота (його роботи є у почаївських Службниках 1734 і 1735 р.), Йосип та Адам Гочемські, чії гравюри прикрашають багато почаївських видань, Йосип (трудився над оформленням почаївських книг) та менш відомі автори, зокрема, М. Фуглевич, якому належить форта до унівського Требника 1739 р., та Мануїл І. (підписувався «Manuel I: O. S. V. M.»), дошку роботи якого використано в почаївських Апостолах 1759 та 1783 р.

Службник (фрагмент сторінки, Унів, 1733)

Цілосторінкові та потекстові ілюстрації можна умовно поділити на дві категорії: ті, в яких інформативна та естетична складові співмірні, й ті, де інформативна складова переважає. До перших належать зображення євангелістів у напрестольних Євангеліях, святителів у Службниках, невеликі потекстові ілюстрації у почаївських Мінеях святкових і загальних 1757 та 1777 рр. Зображення постатей та інтерпретація сюжетів тут зазвичай є близькими до іконописних або ж наслідують їх. Є підстави вважати, що деякі дошки слугували як для друку паперових ікон, так і для ілюстрування книг, зокрема зображення чудотворної Почаївської ікони Божої Матері. Одна з гравюр (у Псалтирі 1750 р.) має дату «1733», тим часом як перша книга, що побачила світ у почаївській друкарні, вийшла 1734 р. Прикладом других можуть бути зображення тетрапода у Службниках, або зображення рипіди у почаївському «Народовіщанії» — їхньою метою є показати читачеві правильний вигляд речей.

132

Діяльність греко-католицьких друкарень припадає на період, коли зовнішній вигляд, традиції оформлення та організації книги були вже сформованими. Так, форта, яку «подарував» вітчизняній книжності І. Федорович, — своєрідна «брама» до книжки, що прикрашає велику кількість греко-католицьких стародруків: формату у двійку, як, наприклад, Службники усіх трьох друка-

рень, і четвірку, як численні почаївські Псалтирі, рідше — у вісімку, як супрасльський Полустав 1757 р. та унівські Требники. Форта може бути умовним зображенням брами у вигляді квіткового орнаменту (почаївські Возслідування празникам 1762 р.) або складної композиції, яка об'єднує багато сюжетів і щільно заповнює простір титульної сторінки, залишаючи невелике місце для тексту (почаївська Біблія 1798 р., згаданий супрасльський Полустав 1757 р.). Середина XVIII ст. у Почаєві приносить у кириличну книжність на місце форти гравюру на титулі, що виконувала, по суті, ту саму функцію — «введення» читача у книгу — але, маючи прямокутну форму, розташовувалася посередині титулу, як правило, між назвою й вихідними даними. Прикладом тут можуть бути Требники 1771 та 1786 р., на титулах яких уміщено композицію «Ісус Христос і сім Таїнств церковних», або Службеник 1765 р. із гравюрою, що зображає трьох святих.

Неможливо оминати увагою і цілногравійовані титули, текст яких не набрався складанням у відведеному проміжку рамки, а був вирізаний на одній дошці з фортою. Як правило, такі титули виготовлено в техніці мідериту, навіть такі невеликі, як титул унівського Требника 1739 р. формату у вісімку роботи М. Фуглевича. «Вадою» цілногравійованих титулів здавалося би те, що їх — на відміну від звичайних — не можна використати для іншого видання. Проте винахідливі друкарі часом знаходили вихід із ситуації. Наприклад, у почаївському Службенику 1744 р. використано форту роботи А. Голоти з видання 1735 р., дату при цьому не дуже акуратно переправлено на «1744». Так само вчинили й унівські друкарі, переробивши на форті до Службеника рік з «1733» на «1740». Для цього вони з'єднали літери «лг» (33) скісною рисою, щоб утворити «м» (40), але залишилась і горизонтальна риска від «г».

Між тим деякі видання (переважно це молитовники, катехітичні та почальні книжки невеликого формату) мали виключно текстові титули. Будучи загалом лаконічно оздоблені, надруковані у більшості тільки чорною фарбою, ці титули демонструють використання шрифтів різного кегля для структурування основних складових інформації з титулу: назви, в якій часто можна виділити дві частини — власне назву та її розгорнуте продовження (наприклад, назва — «НАРОДОВЪЩАНІЄ или Слово къ народѸ КаѳолическомѸ», продовження «чрез Монахѡвъ Чина стагѡ Василіа великагѡ въ Провѣнціи Полскої Званію КатихистичномѸ прилежащихъ въ Повѣтѣ Кременецкомѣ ꙗаѣнъ года ПРОПОВѢДАННОЕ Второе се, съ прилѣжнѣйшымъ во исправленіи опаснствомъ, еще же и пространнымъ ѡ ѡбращеніи хрїтіанскихъ, ѡ достовѣрныхъ писателей собранымъ НОВОПРИЛОЖЕНІЕМЪ»), ім'я ієрарха, з благословіння якого надруковано книжку («Повелѣніемъ и Блгословеніемъ его Пресвщенства Кврѣ СВЛВЕСТРА ЛѸБИЕНІЕЦКАГѡ РѸДНѢЦКАГѡ Еѣрха всеа Россіи, Луцкагѡ и Острогскагѡ Епїпа» — з того ж Народовіщання 1768 р.), інколи ім'я короля, за правління якого це сталося, місце видання, назву друкарні та рік видання. Вихідні відомості на такому титулі, зазвичай надруковані

невеликим кеглем, могли бути відокремлені віньеткою або смужкою з виливних прикрас, і навіть просто лінійкою. На цьому елементи художнього оздоблення таких титулів вичерпувалися. Щоправда, інколи такі видання могли отримати «сурогат форти» — рамку з виливних прикрас (супрасльські Лексикон 1722 р. та Гебдомадар 1737 р.).

Виливні прикраси — дрібні елементи у вигляді стилізованих квітів, абстрактних, геометризаних форм, відлиті в той само спосіб, що шрифти — найбільш елементарні з мистецького погляду і разом із тим найбільш універсальні й вживані елементи художнього оздоблення в кириличній книзі, в тому числі греко-католицькій. Крім обрамлень титулів та гравюр, особливо цілосторінкових, виливними прикрасами оздоблювали колонтитули, доповнювали заставки (зазвичай у випадках, коли заставка була вужчою за набірну шпальту: так, в унівських службниках різних років простір, утворений обабіч заставок, заповнювали орнаментом із виливних прикрас, який згори і з боків зорозво «урівнював» набір, а вниз від заставки до тексту формував ажурні фестони); з них складали посторінкові рамки, інколи подвійні; смужками виливних прикрас розділяли частини тексту, а також із них залюбки складали композиції, що виконували функції заставок, кінцівок і навіть ініціалів (наприклад, у супрасльській «Історії о отцах и страдальцах соловецких» 1788 р. для старообрядців). Інколи до композицій із виливних прикрас долучали інші елементи — розділові знаки: двокрапку, крапку з комою, питальні знаки, знаки параграфа та інші, в яких давні складальники зауважили певну декоративність (прикладом є унівські службники, супрасльські Лексикон 1722 р., Анфологійон 1783 р.).

Серед оздоб, які перейшли з рукописної книги до друкованої й були активно задіяні у греко-католицькому друкарстві — заставки, кінцівки, ініціали, в'язь.

Заставка традиційно відкривала початок розділу. У греко-католицьких стародруках використовували як орнаментальні, так і сюжетні заставки. Як правило, вони мають прямокутну форму, за довжиною співвідносні з форматом аркуша й різні за висотою, можуть мати елементи, які виступають за межі прямокутника (листя, китиці тощо). Зрідка трапляються заставки, утворені більшою або меншою мірою стилізованим рослинним орнаментом. У Супраслі такі заставки часто мали форму літери «П», тому отримали ще назву «покоєподібні». Проте більшість заставок у греко-католицьких друках є сюжетними. Унівська друкарня мала заставки, де сюжет заповнював усю їх площу, тим часом у Почаєві та Супраслі були поширені заставки, в центрі яких, у колі або овалі, розташовано власне сюжет, а решту простору заповнює рослинний орнамент — квіти троянди, шипшини, нарцисів, соняшників, листя аканту, лози з гронами винограду, плоди гранату, часто зустрічається поєднання в одній заставці кількох рослин. Сюжети часто відповідали головним християнським святам і наслідували канонічні (у службниках, мінеях тощо), також у центрі заставки могли бути зображені євангелісти, апостоли, цар Давид, Святий

Дух у вигляді голуба, Всевидяче око, знаряддя Страстей Христових, янголи, чудотворна почаївська стопа Богородиці, палаючий жезл — символ ордену оо. василіян, янгол, що благословляє місто тощо. Деталізація розробки сюжетів залежала від розміру самої заставки, але також і від майстерності гравера. У почаївській Мінеї 1737 р. в одній із заставок фігурують маскарони — стилізовані маски химерних антропоморфних істот, що нетипово — вони більш характерні для кінцівок.

Кінцівки греко-католицьких стародруків більш розмаїті як композиційно, так і за зображеннями (яскравими прикладами тут можуть бути почаївські кінцівки¹³). За формою вони найчастіше вписуються у трикутник, спрямований вершиною донизу, прямокутник, овал, можуть мати асиметричну форму. Значну частину кінцівок становлять рослинні мотиви — орнаменти зі стилізованого листя та квітів, кошики з квітами. Оригінальною тут є відома почаївська кінцівка (вміщена, наприклад, у Псалтирях 1750 і 1763 р.), на якій зображено різноманітну городину. Зрідка також виготовляли дошки з реалістичним зображенням квітів, наприклад, лілії (в Почаєві), шипшини, мальви з соняхами (в Уневі).

Як і заставки, кінцівки могли мати в центрі композиції певне символічне зображення, оточене рослинним орнаментом: сонце, палаючий жезл, монограми Ісуса Христа та Діви Марії. Активними «дійовими особами» кінцівок є янголи та херувими, інколи зображені окремо, інколи вони несуть оливкові гілки (наприклад, у почаївському Псалтирі 1737 р.), або ж один — корогву, а другий — пальмову гілку. У кінцівках греко-католицьких стародруків поширений сюжет, де два янголи тримають чашу з причастям. Зворушливо виглядає кінцівка, в центрі якої зображено маленького янгола, що пускає мильні бульбашки через соломинку (супрасльський Октоїх 1728 р.). Крім янголів, можна побачити також путті (в почаївському Богогласнику 1790 р. їх зображено з рукописним аркушем) та численні «добрі» та «злі» маскарони. У кінцівках також трапляються зображення предметів — сурм (почаївська Мінея святкова й загальна 1777 р.), флейти Пана (почаївські Акафісти 1776 р.), зброї (почаївські Акафісти 1793) тощо. У почаївській друкарні активно використовували симетричні та асиметричні плетінки, також є кілька кінцівок, де плетінка переходить у квітковий орнамент.

Варто зазначити, що невеликі кінцівки могли бути розташовані не тільки наприкінці розділу чи всієї книги, але також і на титульному аркуші, де зазвичай відокремлювали вихідні дані від попереднього тексту.

Деякі дошки — як великі, вписані у прямокутник композиції, так і менші, у формі вінєток (наприклад, «гілки шипшини з квітами», «глек і виноградні лози» з почаївського Богогласника 1790 р.), могли бути використані як для кінцівок, так і для заставок.

¹³ Железняк О. Художнє оформлення почаївських кириличних видань XVIII ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 246—247.

В естетиці давніх книг значну роль відігравали засоби художнього оформлення початку тексту, розділу або абзацу. Залежно від значущості тексту, а також місця на сторінці використовували ініціали — буквиці, великі літери більшого кеглю, ніж рядок, і гравійовані оздоби заголовних літер. Часом вони могли бути надруковані циноброю. Нетиповий підхід до використання ініціалів застосовано в унівському Службнику святигельському 1740 р., де деякі заголовки повністю складені з буквиць.

Ініціали є найбільш «світськими» з оздоб греко-католицьких стародруків. Крім заповнених рослинним орнаментом, серед них є багато сюжетних. Поряд із зображеннями Розп'яття, євангелістів, святих у молитовних позах, пелікана — символу жертви Ісуса Христа, на ініціалах можна побачити міста, зайців, птахів, мисливця з собакою, збирачів винограду, дам із музичними інструментами й навіть міфологічних істот, як-то тритонів. Використання ініціалів з такими сюжетами у Службниках або Псалтирях видається дивним з погляду ХХІ ст., проте явно не викликало заперечень у давніх друкарів.

Своєрідними сурогатами ініціалів були значно рідше вживані гравійовані оздоби заголовних літер. Ці невеликі прикраси «огортали» зліва і знизу (інколи і трохи згори) звичайну заголовну літеру — відповідну кеглю, яким набрано весь рядок, виконуючи в такий спосіб роль ініціала. На матеріалах кирилических греко-католицьких стародруків із фондів НБУВ оздоби заголовних літер виявлено, наприклад, у супрасльському Службнику 1750—1760-х рр., почаївській «Книжиці для господарства» 1788 р. та кількох інших друках.

Архаїчним елементом, що прийшов у друковану книгу з рукописної, є в'язь, вона не надто поширена у греко-католицьких друках, проте зафіксована у кількох виданнях усіх трьох аналізованих друкарень. Вигравіювана на дерев'яній дошці в'язь містить частину тексту, їй однаково властиві інформативність та декоративність. Отже, в'язь ніби поєднує зміст книги із формою та стилем художнього оформлення. Її часто використовували у службниках, де нею друкували слова «Божественная літургія» на початку кожної з трьох літургій. У супрасльських Службниках 1763 р. в'яззю також виконане слово «місяць», скорочене під титулом (у розділі служб на цілий рік), у кількох випадках його вміщено під П-подібною заставкою. Є в'язі і з інших дощок — відповідно до тексту — у почаївських та унівських Псалтирях, супрасльській Мінеї загальній та деяких інших виданнях. Якщо в Почаївській друкарні використовували традиційну в'язь зі складним плетінням літер, поєднаних із рослинним орнаментом, у Супрасльській, наприклад, побутував «модернізований» і легший для сприйняття стиль: окремішньо вирізьблені літери, що імітують уставний почерк, перевиті ліанами з листям і дрібними квітками. У першому випадку слова, надруковані в'яззю, сприймалися як цілісна прикраса, на першому місці була її декоративність, у другому ж — в'язь сприймалася як оздоблена частина тексту або заголовок.

Рамки друкованих маргіналій є загалом нехарактерними для греко-католицьких книг: хоча примітки, посилання, позначки початків розділів уміщено

на берегах багатьох видань, переважно вони не оформлені спеціальною гравійованою рамкою. У греко-католицьких виданнях із фондів НБУВ рамки друкованих маргіналій можна побачити у почаївських Євангеліях 1759 і 1771 рр. та Апостолі 1759 р.

Разом із тим цей вид оздоб був поширений (як і ломбарди на місці заголовних літер) у почаївських та супрасльських виданнях, призначених для старообрядців. Широкий репертуар рамок друкованих маргіналій, різноманітних за розміром і оформленням, використано у супрасльських виданнях Євангелій учительних, де крім кола або овалу, прикрашеного рослинним орнаментом, можна побачити рамки у формі люстерка на ручці, деревця, янгола з короговою.

Різнманіття елементів художнього оформлення не в останню чергу дає змогу ідентифікувати видання, отже, актуалізується питання створення альбомів і покажчиків орнаментики, які можуть бути використані передусім для атрибуції стародруків.

Загальна ж тенденція, спільна для всіх аналізованих друкарень, полягає в доцільності оформлення в контексті змісту книги: коли катехітичні та повчальні книги отримували лаконічне оформлення з мінімумом оздоб, у якому практична зручність превалювала над естетичною складовою; літургійні книги, за якими служили в церкві, намагались зробити якомога ошатнішими, вершиною чого став унівський Службник святительський.

Художнє оформлення книжки не завершується після виходу друкованих аркушів з-під преса. Важливою складовою оформлення є оправа чи обкладинка. Для книжкової культури попередніх віків була характерною традиція замовлення оправ власниками, оскільки часто книжки продавалися не переплетеними, а у зшитках. Це, з одного боку, здешевлювало вартість примірника, з другого — давало змогу власнику замовити таку оправу для книжки, яка б відповідала його естетичним вподобанням і фінансовим можливостям. Разом із тим частину накладу могли продавати вже оправленою — такі оправи та обкладинки мають назву видавничих — це залежало від друкарні.

У фондах НБУВ видавничі оправи яскраво простежуються на почаївських друках, оскільки їх представлено найбільшою кількістю, в т. ч. примірників одного видання, що дає широкий простір для порівняння. Є підстави припускати, що видавничі оправи мали й унівські книги.

Почаївські видавничі оправи є двох видів: із використанням шкіри як верхнього матеріалу кришок та з використанням паперу, в основному шпалерного. Основою кришок шкіряних оправ були дошки або картон. Інколи такі оправи могли мати дві застібки. Стосовно оздоблення шкіряної оправ, воно могло бути різним — від простої лінійної рамки на кришках і поперечних лінійок на корінці до багатого, часто золотого, значно рідше срібного тиснення з використанням усього арсеналу оздоб: середників для обох кришок, орнаментальних рамок для кришок і дрібних прикрас (часто у вигляді квітів) для корінця. Стилістично вони різноманітні — від наслідування тиснення на оправах друкарні

Києво-Печерської лаври до використання характерних для західної традиції зображень Спасителя у профіль, монограм Ісуса Христа і Діви Марії. Переважна більшість середників сюжетні, трапляються і середники з рослинним орнаментом. Для напрестольних Євангелій інколи виготовляли оправи з золотим тисненням по всій площині кришок, це були сюжетні композиції, пов'язані за змістом з євангельськими подіями. Згодом таке Євангеліє інколи отримувало поверх видавничої оправи металеву шату з підкладкою з оксамиту. На верхній кришці оправи або на корінці міг бути вміщений словесник, тобто проставлена штампом назва книжки. В авторських книгах могли використовувати умовну назву. Так, багато примірників книги «Сім'я слова Божого» мають словесник «ПОУЧЕНІЄ», що загалом відбиває зміст книги, адже кожна з її проповідей має в колонтитулі слово «поученіє».

У Почаєві (як і в Уневі та інших вітчизняних, не тільки греко-католицьких друкарнях) для обклеювання кришок оправ використовували шпалерний папір. По суті, це кілька видів двоколірних квіткових візерунків: надрукованих темною або червоною фарбою на світлому тлі, а також світлі візерунки на тлі червоного, цегляного, гірчичного кольору. Впізнаваним є мотив трилисників, надрукованих чорною фарбою на світлому тлі. З огляду на значну кількість почаївських стародруків у видавничих оправах зі шпалерного паперу у фондах НБУВ, є підстави припускати, що його виготовляли в самій почаївській друкарні, проте однозначну відповідь зможе дати тільки детальне порівняльне дослідження почаївських і видань інших друкарень, для оправ яких використано шпалерний папір. Використовували також мармуровий папір різних відтінків. У фондах НБУВ виявлено два нестандартні випадки застосування друкованих аркушів для виготовлення мармурового паперу. Один із таких «матеріалів» удалося ідентифікувати — це аркуші зі збірки проповідей «Сім'я слова Божого» (1781 р.), використані для оформлення цього ж видання. Тонкі книжки та брошури інколи мали м'які обкладинки з аркуша шпалерного паперу або друкованого аркуша.

Видавничі оправи могли мати підпис палітурника, який їх робив. Найчастіше це ініціал або ініціали, вміщені на нижньому форзаці, як правило, ближче до нижнього зовнішнього кутка, інколи — ім'я повністю¹⁴.

Форзаці видавничих оправ часто були зі звичайного білого паперу. Проте прагнення економії дорогих матеріалів (як папір) спричинило розвиток культури використання макулатурних аркушів. Окрім описаних вище рідкісних випадків використання їх для обклеювання кришок оправи, некомплектні, браковані аркуші й ті, на яких було виявлено істотні помилки, використовували для форзаців, з них виготовляли картон для кришок, а їхніми шматочками укріплювали знизу форзаці.

¹⁴ *Заболотна Н.* Маргіналії та видавничі оправи стародруків — додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 249—258.

Характерною рисою культури греко-католицького друкарства, як уже зазначено вище, було те, що поряд із книжками та окремими аркушевиданнями (паперовими іконами, грамотами про висвячення і надання парафії, статутами церковних братств) активно випускали невеликі видання, обсягом від одного аркуша або розвороту до 3—4 зшитків, без титульних аркушів та вихідних відомостей¹⁵. Деякі з таких друків призначались для доповнення вже існуючих видань, деякі — для самостійного поширення, що не виключало потрапляння їх у конволюти як видавничі, так і власницькі. Наприклад, почаївська брошура «Краткое... собрание» [1781] р. без титулу та вихідних даних у фондах НБУВ представлена в 7 примірниках, 6 із яких є у складі видавничих конволютів із виданням того само жанру «Богословіє нравоучительне» 1779 р., де вставлене всередину книжки, а один — у складі власницького конволюту з багатьох різномовних і різножанрових брошур. Переважно такими виданнями були окремі молитви або служби, розділи й подібне, що долучались до певних видань уже після складання та друку всього тиражу. Такі друки варто виділяти як окремі видання через те, що хоча вони й виступали переважно додатками до інших, традиційно оформлених книг, не завжди можна простежити систему в цьому поєднанні: не завжди «додруківка» приєднується до того самого видання.

Як правило, подібні видання не ставали предметом бібліографії (не в останню чергу через складність їх виявлення, особливо якщо дослідник має справу з невеликою кількістю примірників для порівняння), інколи вони описані як складові тих видань, до яких долучались. Відмежувати видання без титульних аркушів у складі видавничого конволюту допомагає наявність деяких зовнішніх ознак, передусім, виділеного набором заголовку, власної пагінації / фоліації та формули сигнатур, інакших параметрів набірної шпальти, ніж у виданні, до якого вони приплетені, та ін.

Поява додрукованих розділів (окремі служби, чини та ін.) після друку всього накладу видання найімовірніше свідчить про намагання друкарень робити свою необхідну продукцію актуальною, враховуючи найновіші канонічні вимоги.

Як приклади додрукованих розділів можна навести почаївські Службу святому Григорію Двоєслову (не раніше 1790 р.) в березневій Мінеї 1761 р., Чин благословіння бджіл у Требнику 1771 р.¹⁶, Службу святим преподобним Варлааму та Йоасафу (19 листопада) у виданні Мінеї святковій й загальній 1777 р.¹⁷,

¹⁵ *Заболотна Н.* Особливості атрибуції окремих кирилических видань без титульних аркушів. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек: матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 3—5 жовт. 2017 р.). Київ, 2017. С. 134—137.

¹⁶ *Заболотна Н.* Видання почаївського Требника 1771 р. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. *Наукові праці Національної Бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2006. Вип. 16. С. 331—335.

¹⁷ *Заболотна Н.* Почаївські Трефологони 1777 р. С. 70—79.

супрасльські аркушеві служби Пресвятій Богородиці розарію¹⁸, Співстражданню Пресвятої Богородиці, Пресвятій тайні Євхаристії та святому Івану Непомуку¹⁹.

Найяскравішим прикладом невеликих почаївських видань без вихідних відомостей є видання окремих акафістів, включені до почаївських збірників акафістів 1776 та 1798 р., які також трапляються у складі власницьких конволютів²⁰. Останнє є свідченням, що такі книжечки також продавали окремо, поза включенням до видавничих конволютів. Це Акафісти Покрові Пресвятої Богородиці [1786 р.], Святим безплотним янголам [1786 р.], Чесному і Животворчому Хресту Спаса нашого Ісуса Христа [не раніше 1776 р.], Акафіст св. вмц. Варварі Й. Кроковського [1788 р.] — для умовного датування було використано дати у філігранях або дату виходу «основного» алігата у видавничому конволюті.

Самостійні брошури без вихідних відомостей не мали також таких атрибутів, як повеління чи дозвіл на друк від єпископа, цензорський висновок чи подібне, що дає привід замислитись про їх «легальність»: можливо, друкарі випускали їх без відома начальства, маючи з поширення недорогих популярних книжечок додаткове джерело заробітку.

Видавничі конволюти були невід'ємною складовою культури греко-католицького книговидання. Класичним прикладом цього є супрасльські «Собрание припадков» і «Лексикон» 1722 р. Почаївські видавничі конволюти цікаві натовістю тим, що інколи до них включали не цілі видання, а лише певні їх фрагменти. Серед почаївських видавничих конволютів варто згадати Тріодь пісню з Октоїхом (1784 р.) та Службу у четвер п'ятого тижня посту [1773 р.; у НБУВ 7 примірників), Богогласник (1790 р.) та «Піснь пресвятей Діви Богородиці Марії» (1791 р.; у НБУВ 4 примірники), серед супрасльських — Полустав (1757 р.) та Службу недільну та повсякденну [1757 р.]

Найпоказовішим прикладом того, що вже надруковане раніше видання могло отримати новий титул або інші частини й завдяки цьому функціонувати як нова книга, є найперші почаївські книжкові видання — Службеники 1734 і 1735 рр. Схожим чином постало видання «Книжица, содержашая в себѣ величанія...» 1763 р., яке є частиною почаївського Псалтиря 1763 р., але має власний, надрукований окремо, титул.

¹⁸ *Заболотна Н.* Два Службеника из церкви Святого Духа в Минске из фондов Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. *Матэрыялы XIV Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў, прымеркаваных да 400-годдзя першага «Буквара»* (Мінск, 26—27 красавіка 2018 г.). Мінск, 2018. С. 161.

¹⁹ *Бондар Н.* Новые сведения об изданиях и экземплярах супрасльской типографии (по материалам фонда Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского). *Latopisy Akademii Supraskiej*. 7: Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy. Białystok, 2016. S. 195—200.

²⁰ Про ці видання детально див.: *Заболотна Н.* Почаївські видання Акафістів у XVIII ст.: приклад компонування видавничих конволютів. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 152—168.

Властиві почаївським друкарям творчу вдачу та готовність до нестандартних розв'язань проблеми вповні ілюструє Мінея святкова і загальна 1757 р. Як показала практика дослідження цього конкретного видання в НБУВ, ця Мінея існувала у трьох, так би мовити, «іпостасях». Існує масив примірників, що включають і святкову, й загальну частини Мінеї, об'єднані під титулом «Празднія», який за змістом стосується власне святкової частини. Також у фондах відділу виявлено певну кількість окремо опрацьованих частин Мінеї — святкових і загальних. При цьому окремо опрацьовані святкові частини мали титул «Празднія». Серед окремо опрацьованих загальних частин Мінеї у фондах відділу не всі мають титульний аркуш, ті з них, де титул наявний, названі «Община». «Община» існувала у двох варіантах: власне як фрагмент названого видання, котрий містить служби загальні, та під титулом «Община» з друкарськими доповненнями, що відповідає ознакам, описаним у каталозі Є. Сіцинського²¹. Останній варіант може вважатись окремим виданням.

Привертає увагу також наявність однакових за складом конволютів почаївських видань із перемишльськими або супрасльськими виданнями, зокрема наявність вставлених служб або чинів до Службників на місці вилучених аркушів. Причини та місце практичного втілення цього явища потребують подальшого дослідження. Найімовірніше, витoki такої упорядницької діяльності — в постановах соборів або вищих ієрархів греко-католицької церкви.

Греко-католицьке друкарство XVII—XVIII ст. є однією з найцікавіших і найбарвистіших сторінок книжкової культури цієї доби та вітчизняної культури загалом. Звернення до української мови як мови повчальної і катехітичної літератури, високопрофесійна підготовка текстів, майстерність граверів, поєднання практицизму та творчого підходу у підготовці видань, формуванні збірників — ці тенденції об'єднують друкарні Почаївського, Унівського та Супрасльського монастирів і роблять їхню друкарську спадщину цікавою, даючи простір для нових досліджень науковцям і натхнення митцям.

²¹ Сецинский Е. Древнехранилище Подольского епархиального историко-статистического комитета в г. Каменце-Подольском. 1: Опись старопечатных книг. Каменец-Подольский, 1902. С. 72. № 103.

1.5.

ВИДАННЯ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ЯК АРТЕФАКТИ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ (БЕРДИЧІВСЬКА ТА ЛУЦЬКА ДРУКАРНІ)

нижкова культура охоплює кілька аспектів, що разом презентують цілісну картину про книгу у певний історичний період у певному географічному просторі. Такими аспектами вважають зміст книги, її видавничу підготовку, поліграфічне виконання, культуру читання — розповсюдження та користування книгою.

Об'єктами цього історико-книгознавчого дослідження є дві монастирські друкарні на теренах Луцької /Луцько-Житомирської дієцезії, які функціонували у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. і видавали продукцію латинським шрифтом: це друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів (1758—1844) та друкарня Луцького домініканського монастиря (1787—1836). Обидві друкарні мали однакові завдання у своїй видавничій діяльності.

Друки бердичівської друкарні датовані 1760—1844 р. За посередництвом київського біскупа Каетана Солтика бердичівські отці кармеліти одержали від польського короля Августа III Саксонського (1696—1763; король — 1733—1763) привілей на заснування друкарні, виданий у Варшаві 14 січня 1758 р. і облятований у київських гродських книгах 3 червня 1758 р. Адмісію цього привілею і дозвіл на друкування релігійних книжок від імені київського біскупа підтвердив документом від 20 травня 1778 р. кафедральний каноник і київський генеральний візитатор Франтішек Замбжицький. Друкарня була закладена і облаштована на кошти, позичені з каси Братства Діви Марії Скаплежної, яке діяло при Бердичівському кармелітанському монастирі. Юзеф від Пресвятої Діви Марії з Гори Кармель (світське ім'я — Якуб Зволинський; 1718—1785), пріор монастиря й перший префект друкарні, закупив в Австрії

шрифти і необхідне обладнання на 9000 золотих. Упродовж 10 років із прибутків від діяльності друкарні цей борг було повернуто Братству в 1768 р.¹

На титульних аркушах бердичівських видань назва друкарні подавалася польською та латинською мовами у таких варіантах: «Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny», «Drukarnia Fortecy N. M. P. WW. OO. Karmelitów Bosych», «Drukarnia Góry Karmelu Fortecy N. M. P. za przywileiem J. K. Mści», «Drukarnia OO. Karmelitów Bosych Fortecy Najśw. Maryi Panny», «Typis Fortalicii B. V. Mariae cum privilegio S. R. M.», «Typis S. R. M. in Conventu PP. Carmelitarum Disalceatorum». У франкомовних виданнях монастирську офіцину називали так: «Dans l'Imprimerie privilegis des Carmes». Наприкінці XVIII та у XIX ст. у російськомовних бердичівських виданнях друкарня називалася «Типография Отцов Кармелитов Босых».

Луцькі отці домініканці до історії друкарства долучились пізніше, під кінець XVIII ст. 14 лютого 1787 р. вони одержали королівський привілей від польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732—1798; король 1764—1795) на закладення друкарні² у столиці Волинського воєводства. Луцькі домініканці отримали апробацію від луцького єпископа Фелікса Павла Турського (1729—1800)³ та його згоду на публікацію видань польською, латинською, французькою й російською мовами⁴. Після одержання дозволу домініканці ввели у дію друкарню, на титульних аркушах видань якої назва офіцини подавалася польською мовою у формі: «Drukarnia J. K. Mści i Rzeczypospolitej u XX. Dominikanów», «W Drukarni Xięży Dominikanów», «W Drukarni Uprzywileiowanej u XX. Dominikanów», а латинською мовою — «Typis PP. Praedicatorum», або — «Typis S. R. M. & Reipublicae, ad Aedibus PP. Ordinis Praedicatorum», «In Typographia PP. Praedicatorum», «Typis PP. Praedicatorum ad Aedes BVM Assumptae», «Typis S.R.M. & Reipublicae Ad Aedes B.V.M. Assumptae Ordinis Praedicatorum». Друковані бібліографічні джерела та результати евристичної роботи з книжковими фондами не виявили друки домініканської друкарні російською мовою.

Відомості про керівників бердичівської друкарні подають документи архіву Польської провінції Ордену босих кармелітів, а також друковані списки ченців цієї провінції. У такому друкованому списку ченців-кармелітів, який

¹ *Wanat B. J.* Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Kraków, 2002. S. 24.

² *Wierzbowski T.* Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego. Warszawa, 1904. T. 2. S. 124, poz. 107: «Varsoviae, 14 februarii 1787. Privilegium ad erigendam typografiam in civitate Sac. Reg. Mtis Luceoricensi conventui ordinis S. Dominici datur».

³ Турський Фелікс Павло, останній із сіверських князів, у 1769—1790 рр. був луцьким єпископом, з 02.06.1790 р. обіймав кафедру краківського єпископа. Був однією з найпомітніших політичних постатей в Речі Посполитій доби правління короля Станіслава Августа Понятовського (S. Orgelbranda Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami. Warszawa, 1903. T. 14. S. 637).

⁴ *Gizycki J. M. [Wołyńskiak].* Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków, 1923. S. 166—167; Drukarze dawnej Polski. Z. 6. S. 79—80, 150—151.

вийшов з-під верстатів бердичівської офіцини у 1772 р.⁵, на посаді префекта друкарні вказано отця Бертольда від св. Іллі (світське ім'я — Ігнацій Лишковський)⁶; на посаді цензора книжок — отця Фабіана від Непорочного Зачаття Діви Марії (світське ім'я — Альберт Лапенський; † 1780 р.)⁷; на посаді віце-префекта друкарні — брата Яна Кантія від Янголів (світське ім'я — Юзеф Подлевич; † 1784 р.)⁸. Відоме ім'я тільки одного префекта луцької домініканської друкарні професора філософії отця Вінцентія Павловського⁹.

За документами, бердичівська друкарня користувалася трьома верстатами¹⁰, а луцька домініканська — одним¹¹. Наклад видань монастирських друкарень за документами залишається невідомим. Не трапляються відомості про наклад і у самих виданнях. Можемо припустити, що у Бердичеві і Луцьку книжки виходили стандартним для того часу накладом: для книжок більшого формату — 1200 примірників, для книг форматом «октаво» — вдвічі більшим¹².

Обидві друкарні було створено з однаковою метою: задовольняти на Правобережній Україні потреби католицьких чернечих орденів, у нашому випадку Домініканського ордену та Ордену босих кармелітів, та місцевої громади, що сповідувала католицизм. Хоча строк функціонування бердичівської офіцини (друкарні) був триваліший за строк функціонування луцької і обсяг друкованої продукції кармелітанської друкарні перевищував приблизно у 8 разів продукцію домініканської друкарні, репертуар видань двох друкарень за своєю тематикою був подібний: перше і головне місце посідала релігійна література різного характеру: молитовники, літургійна література, катехетика, моральна і догматична теологія, аскетика, агіографія, рубрицелли (церковні календарі), збірки проповідей; панегірики, пасторські листи та відозви луцьких біскупів; розпорядження урядових установ; дидактична література (підручники й посібники з французької, німецької, польської та російської мов, з арифметики та історії).

⁵ *Catalogus religiosorum et monialium Carmelitarum Discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus in A. D. 1772 [Berdiczoviae, 1772].* Арк. з сигнатурами D₃, D₂, D₃.

⁶ *Ibid.* Арк. з сигнатурою D₃.

⁷ *Ibid.* Арк. з сигнатурою D₂ зв.; *Wanat B. J. Zakon karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie.* Studium monograficzne / Benignus Józef Wanat OCD. Kraków, 2007. 432 s. : il. S. 161, 334.

⁸ *Ibid.* Арк. з сигнатурою D₃; *Wanat B. J. Zakon karmelitów bosych.* S. 161, 334.

⁹ *Rusińska-Giertych H. Działalność typograficzna dominikanów łuckich w latach 1787—1831. Dominikanianie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej /* red. A. Markiewicz, A. Miławski. *Studia i źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie*, 2009. S. 358. Zob. w: *Postanowienia duchowieństwa w Łucku.* Łuck, dnia 20 Października 1803. Roku. K. A^{4v}.

¹⁰ *Wanat B. J. Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie.* S. 25: *Wizyta kościołu i klasztoru Berdyczowskiego z 1841 r.* K. 20. Зберігається в Архіві Польської провінції босих кармелітів в Черні.

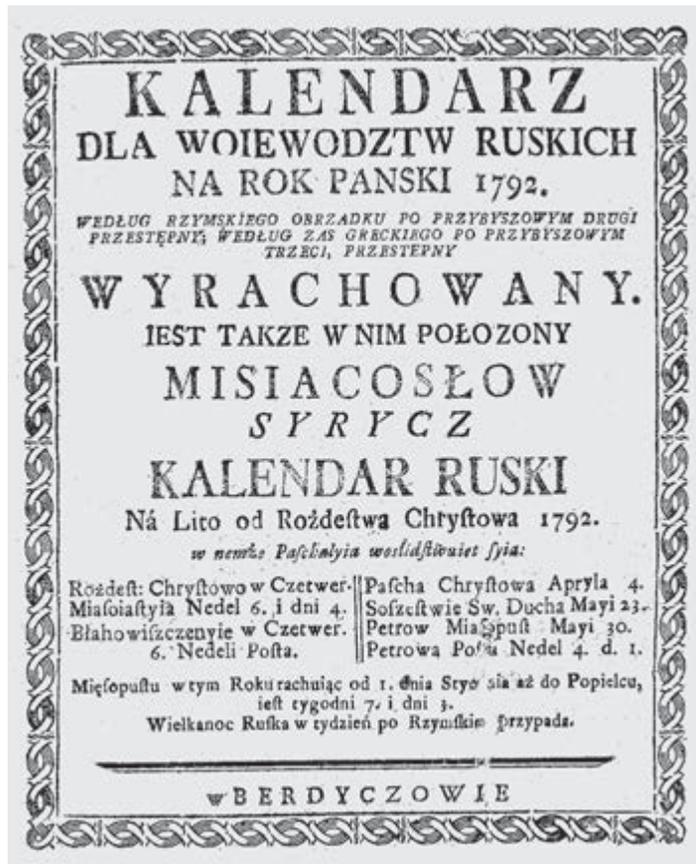
¹¹ *Rusińska-Giertych H. Działalność typograficzna dominikanów łuckich w latach 1787—1831.* Kraków, 2009. S. 359.

¹² *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 302.

Надзвичайно популярними серед бердичівських видань були господарські календарі. Тут друкувалися праці і з церковної та світської історії. В обох офіцинах друкували твори художньої літератури і каталоги книжок, які можна було придбати у книгарнях Бердичева і Дубна. З-під луцького друкарського верстата виходили праці геральдично-генеалогічної тематики.

В обидвох друкарнях випускали твори популярного у другій половині XVIII ст. церковного автора, експровінціала Ордену кармелітів давнього обряду, доктора теології Марціна Рубчинського (?—1793). У бердичівській кармелітанській друкарні за час її функціонування було надруковано вісім творів М. Рубчинського: «Пamięć chrześcijańska na ostatni dzień życia przez pobożne uwagi na każdą część roku» (1762), «Głos Pana kruszącego cedry libańskie albo Rekolekcyę osobom zakonnym służące...» (1762; 1768), «Ofiara sprawiedliwości dusz czyniących zadość Boskiemu Maiestatowi za pozostałe swoje winy...» (1763), «Chrześcianin cierpliwością uzbroiony w uciskach bez zasmucenia» (1765), «Zakon trzeci Najświętszey Maryi Panny z Góry Karmelu...» (1774), «Okrąg mądrości y pobożności, szrodek, krzyże, boskich i ludzkich nauk błogosławieństwo, zbroyna ręka, cnotliwych y uczonych obrona...» (1774), «Kościół Chrystusow wojujący najmocniejszemi całego piekła siłami niezwyciężony w swoiey ku Bogu wierności zawsze chwalebny...» (1777), «Miesiąc Nabożeństwem y Świętych cnót używaniem Naychwalebniejszey Wcielonego Boga Matce Maryi poświęcony...» (1780). У друкарні луцьких оо. домініканців побачили світ у 1788 р. три його твори: «Głos Pana kruszącego cedry libańskie albo Rekolekcyę osobom zakonnym służące...» (1788), «Rok zbawienny którego każdy dzień dla życia wiecznego, śmierć przypomina doczesną...» (1788) та «Śmierć żyjącym ludziom, wiele dobrego czyniąca, i pożyteczna...» (1788). Для порівняння, у Львові було видано три твори М. Рубчинського: у друкарні єзуїтського колегіуму «Męka i Śmierć P. N. Jezusa Chrystusa na czterdzieści medytacyi podzielona a dla wygodniejszego rozmyślających używania

Kalendarz dla wojewódstw Ruskich na Rok Pański 1792... W Berdytchowie, [1791] (tytuł)

pubudkami do rożnych spot...» (1759); у друкарні Антона Піллера — «Grzesznik z drogi zatracenia nawracający się do Boga przez Rekolekcyje trydniowe...» (1773); у друкарні Казимира Шліхтина: «Męka i Śmierć P. N. Jezusa Chrystusa na czterdzieści medytacyi podzielona dla wygodnego rozmyślających używania w każdy dzień Wielkiego Postu y w inne dni tygodniowych Piątków podana...» (1784). Один твір М. Рубчинського було видано у варшавській Надвірній друкарні: «Trzy dni drogi prowadzącej do Boga przez Rekolekcyje dla osób świeckich wydane...» (1775)¹³.

У луцькій монастирській друкарні було видано класичну духовну працю святого Римо-католицької церкви Франциска Салезія (1567—1622) «Droga do życia pobożnego...» (Łuck, 1793), яка у 1840—1841 рр. побачила світ і у бердичівській друкарні. Цей твір у перекладі польською мовою з французької під указаною назвою був опублікований у Кракові (1679), Варшаві (1737, 1756, 1837, 1840, 1862), Хелмне (1769), Ясній Гурі Ченстоховській (1788), Вільнюсі (1818, 1827), а під назвою «Philotea czyli Miłość Boska albo droga do pobożności» — у Кракові (1741), Перемишлі (1764), Вроцлаві (1849), Познані (1847, 1859), Берліні (1863)¹⁴.

Як показала евристична робота з бібліотечними фондами, бердичівська і луцька друкарні за час своєї діяльності випустили низку видань, що підпадають під ранг контрафактних. У репертуарі бердичівської офіцини до таких відносяться: видання роману плідного французького романіста, новеліста, драматурга і критика, друга Вольтера, історіографа короля і секретаря Французької академії Жана Франсуа Мармонтеля (Marmontel Jean-François, 1723—1799), до речі, прижиттєве — «Inkasy czyli zniszczenie państwa Peru» з вихідними даними «w Lwowie, 1794», форматом у вісімку, виданий у двох томах¹⁵, і видання опери-драми польського літератора Вінцентія Ігнація Маревича герба Косцеша (1755—1822) «Polusia córka Kołodzieia, czyli wolność oswobodzona», датоване 1789 роком¹⁶.

До групи луцьких контрафактних видань належить включити такі: 1) Łobarzewski Piotr (†1822). Sekretna konferencya między S. P. Xiążęciem Sułkoskim Woiewodą Poznanskim, A Marszałkiem Gurowskim w Wieczności. Roku 1791. [В. m., b. n., b. r., 1791; i. e. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, 1791?] (НБУВ,

¹³ Estreicher K. Bibliografia polska. Stólecie XV—XVIII. Kraków, 1891—2007. T. 26. S. 436—438.

¹⁴ Estreicher K. Bibliografia polska. Stólecie XV—XVIII. T. 16. S. 282—283; Taż. Bibliografia polska. XIX stólecia. Kraków, 1872—1885. T. 1. S. 511.

¹⁵ Ціборовська-Римарович І. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 231—244.

¹⁶ Ціборовська-Римарович І. Невідоме бібліографії бердичівське видання опери-драми В. І. Маревича «Polusia»: історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікації. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3—5 жовт. 2017). Київ, НБУВ, 2017. С. 180—183.

ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem.7045(3)); 2) Pawlikowski J. (1767—1829). «Myśli polityczne dla Polski». W Warszawie: W Drukarni Wolney, 1789 [i.e. W Łucku: w Drukarni XX. Dominikanów, 1790, przed 31.III] (НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Берд. кол. 1685; НБУВ, ВІК, б-ка Київської духовної академії, шифр: СІІ12/396); 3) Plater K. K. (1718—1810). «Tajemnica podziału Polski odkryta». [В. м., б. н., б. р.; і. е. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, [1788?]] (НБУВ, ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem.7045(4), НБУВ, ВНОФ, Колекція О. М. Лазаревського, шифр: Лаз. 260(1) (інв. 1359815), ЦДІАУК: ф. 739, Колекція стародруків, оп. 1, спр. 817); 4) «Zle i Dobrze. Pismo stosujące się do Pisma pod tytułem: Zgoda i Niezgoda, z Autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego Roku 1788. Dnia 20 Września. [В. м., б. н., б. р.]» (НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 1297); 5) Makulski F. «Czamarka y Sarafan w czasie Seymu Patryotycznego w Polskę wprowadzone». W Warszawie, MDCCLXXXI [1791] [i.e. Łucku: u XX. Dominikanów, 1791] (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 6429); 6) «Uwagi dla utrzymania wolney elekcyi krola polskiego, do polaków». W Warszawie, 1789 [i.e. Łuck: u XX. Dominikanów, [1789]] (НБУВ, ВІК, б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів, шифр: Берд. кол. 1735); 7) «Pismo w Dwoch Zdaniach lecz Jedno Uskutecznione dla dobrego patryoty podane». [В. м., б. н., б. р.; і. е. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, s. a.] (НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 2285(1) (інв. 3196401)); 8) «Wiesniak Warszawskiemu Orgarmistrzowi [!] na Organy z Myslewic». [В. м., б. н., б. р.; і. е. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, б. р. 1790? (НБУВ, ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею, шифр: Crem. 7045(6)); 9) «Uwagi jednego Szlachcica nad listem pisanym z Drezdna przez pewnego Pana». W Lipsku, 1790 [i.e. Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, [1790]] (НБУВ, ВІК, «Нова колекція» б-ки Волинського ліцею: Crem.7045(5); НБУВ, ВІК, колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: Вол. Губ. Ком. 2285(2)); 10) [Staszic, Stanisław Ksawery, (1755—1826)]. «Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego kanclerza y hetmana Wielkiego Koronnego. Do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitey Polskiej przystosowane». [Łuck: W Drukarni XX. Dominikanów, 1787—1788]]¹⁷. Названі видання віддзеркалюють політичну ситуацію в Речі Посполитій в часи Чотирилітнього сейму. У «Bibliografii polskiej» Кароля Естрайхера вони проходять без зазначення дійсного міста друкування

¹⁷ Ціборовська-Римарович І. Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні. *Острозький краєзнавчий збірник*. / Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Острог, 2018. Вип. 10. С. 220—232; Ї ж. Контрафактне видання Луцької домініканської друкарні «Myśli polityczne dla Polski» (1790): історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікації. До 100-річчя Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: матеріали Міжнар. наук. конф.* (Київ, 6—8 листоп. 2018 р.). Київ, НБУВ, 2018. С. 227—230.

й друкарні. Через це вони не потрапили і до каталогу «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (Львів, 1981—1984), укладеного українськими вченими Якимом Запаском та Ярославом Ісаєвичем.

Бердичівська і Луцька друкарні були, без сумніву, провінційними, і, як уже зазначалось раніше, працювали на задоволення потреб місцевих інституцій Римо-католицької церкви та місцевої католицької громади. Але у їхній поліграфічній продукції прослідковуються ті самі риси друкарського оформлення книжки пізнього рококо (1770—1792) і неокласицизму, які мали масові видання інших друкарень Речі Посполитої¹⁸. Попри зауваження вітчизняних і зарубіжних книгознавців, що луцькі видання були непоказними, не відзначались високою поліграфічною якістю друку, необхідно підкреслити, що загалом вони мали чіткий і якісний друк, що не поступався якістю друку подібних видань варшавських, віленських, почаївської друкарень, мали продуману структуру. Хоча дійсно трапляються окремі примірники, де друк нечіткий і погана якість паперу.

Книжкова культура виявляється у композиції і архітектоніці книги. До елементів, що формують архітектоніку книги, відносять титули і шмуцтитули, ілюстративний матеріал, у т. ч. фронтисписи, заставки, кінцівки, ініціали, титульні та текстові шрифти. Вони завжди підпорядковувались двом вимогам: по-перше, зручності користування текстом, забезпечення легкості орієнтації у ньому; по-друге, мали привабити читача художнім оформленням книги як витвору мистецтва, що допомагає у сприйнятті тексту. Видання названих друкарень, розраховані на масового читача, чи то духовного, чи то світського, мало чим відрізнялись у своєму поліграфічному виконанні від подібних видань, наприклад, варшавських і віленських друкарень. Подібне оформлення — у варшавському виданні комедії (переклад з англійської) «Henryk Szósty na łowach» (Warszawa: b. n., 1792, 153 с.; шифр: НБУВ, ВІК, б-ка Університету св. Володимира, структурна частина «Роки»: 1851-588) і її луцьких домініканських виданнях 1802 р. (180 с.; НБУВ, ВІК, б-ка Університету св. Володимира, структурна частина «Роки», шифр: 1851-588 (інв. 1311561)) і 1815 р. (163 с.; НБУВ, ВІК, фонд польськомовної літератури, шифр: ІЗ пол. А1244): усі мають шмуцтитули, титульні аркуші прикрашено віньетками, характерними для названих друкарень. У варшавському виданні останню сторінку прикрашає віньетка-кінцівка, а сторінки мають колонії з виливних прикрас. Луцькі видання мають по одній ідентичній заставці-деревориту, а видання 1802 р. у друкованому тексті містить орнаментальні смужки з виливних прикрас, які відділяють кожну сцену в актах п'єси.

Інформаційним і художнім елементом видання є титул, що зазвичай містить вихідні дані публікації: місто, друкарню, рік. Як показала практика, час-

¹⁸ Staniszewski Z. Estetyka polskiego druku książkowego XVIII wieku. Zarys problematyki. Ze Skarbcza Kultury, t. 13. 1960. S. 158—164.

тина бердичівських і луцьких видань не мали на своїх титульних аркушах вихідних даних або мали тільки рік публікації. Встановлення приналежності таких друків тій чи іншій друкарні може мати важливе значення для поглиблення історії офіцин, історії видань і долі опублікованих творів.

На жодному з видань названих монастирських друкарень ми не натрапили на друкарську марку видавців. Але їхні титульні аркуші часто прикрашені віньетками-дереворитами або виливними прикрасами, характерними для оздоблення тільки цих друкарень, як засвідчила практика книгознавчого аналізу їхніх примірників.

Треба відмітити, що видання за звичаями тих часів мали довгу назву. Її набір на титульних аркушах виконувався кількома видами шрифтів і різними кеглями. Як приклад — титульний аркуш бердичівського видання господарського змісту, який має такий вигляд:

ZBIOR WIADOMOSCI Użytecznych ZAWIERAJĄCY
INFORMACYE O Sposobach Leczenia różnych Defektów Końskich, Byd-
łęcych, i Owczych; NAUKĘ GOSPODARZOM Około Roli, Ogrodów, Siewu, i
Szczepienia białym się, Tudziesz SEKRETNE WYNALASKI Ku pożytkowi pospo-
litemu służące. PRZEDRUKOWANY Roku 1790. w BERDYCZOWIE:
w Drukarni XX. Karmelitów Bosych za Przywilejem J. K. Mści. (НБУВ, ВІК, б-ка
Університету св. Володимира, структурна частина «Роки», шифр: 1851-587).

За загальноприйнятими правилами тогочасної видавничої справи об'ємні бердичівські і луцькі друки мали покажчики змісту книжки за частинами та розділами, які могли бути вміщені на початку або в кінці книжки. Зазначене вище бердичівське видання мало «Reiestr Lekarstw Końskich», «Lekarstwa Roz-
maite», «Lekarstwa osobliwe», «Lekarstwo swiniom», «Jnformacya o bydle»,
«O kupowaniu wołow», «O pszczołach», «O sadzeniu, szczepieniu drzew»,
«O kwiatach», «Sekretne wynalaski». Бердичівське видання праці Юзефа
Торжевського «Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszów i topienia
żelaza...» (Бердичів, 1785) після присвяти і передмови-звернення до читача
мало зміст під заголовком «Summariusz rzeczy w tey Książce znajdujących
się». У книжці Францішка Сярчинського «Sztuka ogrodnicza» (Луцьк, 1803;
4-е видання) зміст подано під заголовком «Wypis rozdziałów rzeczy w tey Książce
zawartych». Тут вміщено і покажчик «Rejestr opisanych w książce tey kwiatów,
zioł, drzew, ogrodowin, owoców, krzewów, i innych roślin porządkiem alfabetu».

Частина видань обох друкарень мають передмови-звернення до читача із заголовками: «Do Czytelnika», «Do Czytających», «Do Pobożnego Chrześ-
cianina», «Oswiadczenie łaskawemu Czytelnikowi» тощо.

Деякі з видань мають перелік друкарських помилок, що займав останню сторінку видання. Наприклад, у бердичівському виданні 1785 р. згадуваної праці Ю. Торжевського «Rozmowa o sztukach...» на останній сторінці надруковано «Omyłki Drukarskie».

Для правильного складання зошитів і правильного поаркушного набору тексту використовували такі загальноприйняті практичні прийоми, як сигнатури і кустоди. Для нумерації сторінок у продукції аналізованих друкарень, як правило, використовували арабські цифри. Зрідка передмова чи вступ могли нумеруватись римськими цифрами. Зазвичай нумерація сторінок проставлялась у верхньому зовнішньому куті сторінки або аркуша. У невеликих за обсягом виданнях — проповідях, промовах, панегіриках, пастирських листах аркуші залишались без нумерації.

Часто сторінки і бердичівських, і луцьких друків оформлювали колоніями з виливних прикрас. У більших за обсягом виданнях використовували орнаментальні смужки з виливних прикрас для виокремлення розділів, смислових частин тексту, сцен у драматичних творах тощо.

Будучи друкарнями монастирськими, вони діяли відповідно до існуючих норм підготовки видань до друку для таких офіцин. Видання, яке виходило у світ, мало одержати цензурний дозвіл від орденського начальства, дозвіл на друк від цензора книжок відповідної дієцезії, у нашому випадку Луцької / Луцько-Житомирської, бо обидва монастирі знаходилися на її теренах; якщо мова йшла про передрук — то теж одержати дозвіл на перевидання від дієцезіального керівництва. В обов'язки цензора входило визначати відповідність підготовлених до друку книжок доктрині віри й моралі, проголошених Церквою. Керівництво Ордену босих кармелітів 16 травня 1767 р. видало обов'язкову для виконання усіма членами Ордену інструкцію про цензурування поданих до друку праць. З метою уникнення доктринальних неточностей і непорозумінь кожний член Ордену, який прагнув опублікувати свою книжку, після завершення роботи над нею повинен був одержати дозвіл на видання у самого генерала або у провінціала Ордену. Генерал або за його дорученням провінціал призначав двох цензорів-теологів для оцінки вартості книжки та її відповідності церковним доктринам. Після одержання позитивної оцінки обох цензорів генерал або провінціал давав дозвіл на друкування книжки. У випадку критичних зауважень із боку цензорів мериторичного чи методологічного характеру автор мав урахувати їх і внести відповідні зміни. Католицькі видання, крім панегіриків та дрібних брошур, підлягали ще цензурі архієпископської адміністрації. Уникання цензури дієцезіальної адміністрації, коли ценці обмежувалися цензурою орденської влади, могло призвести до конфлікту з біскупом.

Видання, присвячене коронації ікони Летичівської Богородиці «Głosy do Korony wzywające. Czyli Cuda i Łaski Boskie Przez Najświętszą Maryą Pannę w różnych potrzebach ludzkich, przy Świętym Jej Obrazie Łatyczowskim świadczące...» (W Berdyczowie: W Drukarni WW. OO. Karmelitów Bosych Fortecy Najświętszey Maryi Panny za Przywileiem J. K. M., 1778), має такі дозволи на друкування: «Facultas Ordinis» — підписано в Летичеві 20 серпня 1778 р. провінціалом Руської провінції Ордену домініканців Казимиром Вілямов-

ським та секретарем Казимиром Свіжинським; «Censura Theologorum» — підписано у Кам'янці-Подільському 24 серпня 1778 р. пріором Кам'янецького домініканського монастиря Емериком Шадбеєм та 26 серпня 1778 р. професором теології Фортунатом Літинським; «Arrogatio Diacesana» — дано кафедральним деканом, кам'янецьким вікарієм і генеральним офіціалом Ігнацієм Лукашом Дульським, підписано там же 28 серпня 1778 р. кафедральним каноником і суддею-сурогатором Марціном Радоховським. Згаданий твір М. Рубчинського «Śmierć żyjącym ludziom, wiele dobrego czyniąca, i pożyteczna...» (W Łucku: W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Dominikanów, 1788) має такі дозволи на друкування: цензурний дозвіл, підписаний у Луцьку 11 жовтня 1787 р. луцьким кафедральним вікарієм, цензором книжок Марціном Босаковським; «Imprimatur» підписаний 11 жовтня 1787 р. луцьким вікарієм і генеральним офіціалом Яном Кантієм Божидаром Подгороденським.

Цікавим фактом є те, що видання творів художньої літератури у луцькій друкарні не мають дозволів на публікацію, наприклад, комедія «Henryk Szósty na Łowach» (Луцьк, 1802; 1815). Але такий дозвіл відсутній і у варшавському виданні цієї п'єси 1792 р., де на титульному аркуші друкарню не названо.

Від тематики видання та його призначення до певної міри залежав формат книжки. Бердичівська друкарня видавала книжки форматом у двійку (in folio), у четвірку (in quarto), у вісімку (in octavo), у дванадцятку (in duo decimo). У Бердичеві форматом у двійку видавалися на кількох аркушах пасторські листи і розпорядження, найяскравіший друк бердичівських верстатів «Ozdoba y Obrona Ukraińskich Kraiów...» (1767), місали. Твори теологічного змісту — форматом у четвірку і вісімку. Для зручності користування у повсякденні формат рубрицелл (церковних календарів), як правило, був у вісімку, а господарських календарів — у четвірку. Нам невідомі луцькі друки форматом у двійку, крім одного пасторського листа луцького і житомирського біскупа Каспара

Grzegorz od S. Ducha. Ozdoba y Obrona Ukraińskich Kraiów przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya... W Berdychowie 1767 (титул)

Казимира Цецішовського (1745—1831) від 5 травня 1826 р. з приводу смерті волинського цивільного губернатора Бартоломія Гіжицького (1770—1827). Вірогідно, що деякі інші пасторські листи також мали формат у двійку. Луцьким верстатом рубрицелли теж друкувались у вісімку. Взагалі близько 90 % луцьких видань мають формат у вісімку. Форматом у дванадцятку було надруковано, наприклад, правила св. Августина, якими керувались у своєму житті члени Ордену св. Домініка: «Regula S. Augustini» (1800).

Художнє оформлення друкарської продукції має кілька завдань: 1) функціональне, яке за допомогою друкарських елементів — колонтитулів, колонліній і колонцифр, застосування маргінальних глос і «ліхтариків», виділення структурних частин книжки, інформаційно-пошукового апарату (зміст, примітки, предметні покажчики), використання різних видів шрифтів — полегшує процес читання, орієнтацію в надрукованому тексті; 2) інформаційне, яке через зображувальні елементи, наприклад, друкарську марку, герб мецената видання чи чернечого ордену інформує читача про видавця, друкарню тощо; 3) естетичне, що привертає увагу до книжки як до витвору мистецтва, через художні засоби підсилює сприйняття викладеного у тексті матеріалу.

Для оформлення друкованого тексту майстри постійно використовували ті самі прийоми оформлення, що і в інших друкарнях Речі Посполитої: різні види шрифтів різних кеглів, крупнокегельні ініціали; рідко — гравійовані ініціали, друковані маргінали на берегах («ліхтарики», «глоси»), посторінкові примітки, котрі містили у собі посилання на літературу, пояснення термінів, коментування тексту, колонлінії, орнаментальні смужки з виливних прикрас тощо.

Початкова сторінка основного тексту переважно мала більший чи менший спуск, на якому вміщувалась заставка: гравюра-дереворит або заставка, скомпонована з виливних прикрас. У бердичівських виданнях трапляється одна сюжетна гравійована заставка. Розділи, структурні частини в книжках бердичівської друкарні виділялись й прикрашались заставками, клішованими і складаними — невеликими орнаментальними чи образотворчими композиціями, інколи сюжетними, виконаними в стилі рококо. В цих композиціях на тлі орнаменту зображувалися путті, херувими, маскарони, дерева, роги достатку, книжки. Серед розглядуваних заставок маємо одну сюжетну. На ній у медальйоні зображено Діву Марію з Немовлям на хмарі, а перед нею — постать чоловіка у молитовнім зверненні до Божої Матері. Медальйон укомпоновано в рослинно-ракейлевий орнамент. Цю заставку використано у виданнях твору «Introdukcyj z bawienia ludzkiego...» пера Йосафата від св. Казимира (1761; арк. з сигнатурою А) та праці Клементя Ходикевича «Historici commentarii Provinciae Russiae Ordinis Praedicatorum...» (1780; с. 1). У луцьких виданнях сюжетних заставок не виявлено. Заставки передують часто початкові нового розділу чи частини книжки.

Варто зауважити, що у бердичівських друках кінцівки кількісно значно переважають над заставками: виявлено бл. 13 заставок і бл. 37 кінцівок. І кінцівки несуть набагато більше навантаження в мистецькому оформленні видань.

У бердичівських виданнях як елемент оформлення широко використовували віньетки. Це невеликі, композиційно завершені графічні зображення предметного або сюжетно-тематичного характеру, деякі з них мають символічне й алегоричне значення. Їх нараховується понад чотири десятки різновидів. Виконані у стилі рококо, вони містять античні мотиви і християнську релігійну символіку. Характерні для стилю рококо ракейлі, роги достатку, кошики, вазони й вази з квітами та фруктами, зброярські натюрморти, натюрморти з музичних інструментів чергуються із зображеннями Всевидячого ока, вулика з бджолами, жертovníка, книг, Адамової голови, Афіни Паллади, Пегаса в барокових картушах або без них. Найчастіше в оздобленні видань віньетки виконували роль кінцівок. Віньетками прикрашали і титульні аркуші видань.

У бердичівських виданнях ми виявили понад 10 видів гравюр в абзацах. В оформленні тексту окремо варто виділити ці невеликі гравюри, які вміщували в абзацах на початку розділів або інших структурних частин книжки — передмови, звернення до читача тощо, вони можуть розглядатись як різновид віньеток. Ці гравіровані елементи, теж виконані в стилі рококо, використовували тільки для оформлення абзаців. Графічні композиції зображували сурмлячого путті (Chodykiewicz K. De rebus gestis in Provincia Russia Ordinis Praedicatorum..., 1780; арк. з сигнатурою А), путті, який тримає в одній руці корону, а в іншій — сувій (Nuceryn S. Droga doskonałości..., 1764; арк. з сигнатурою А), мавра, що сидить під парасолем (Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libańskie..., 1762; арк. [3]), намет із арматуріями (Rubczyński M. Pamięć codzienna..., 1762; арк. з сигнатурою А), янгола із пальмовим гіллям (Rubczyński M. Głos Pana kruszącego cedry libański..., 1768; с. [7], [13]), ріг достатку (Baroniusz C. Dzieje kościelne..., 1810; арк. [3]). Кілька гравюр представляють, можна сказати, «бонсаї»: з сосною в горщику (Augustyn S. Rozmowy duszy z Bogiem..., 1764; арк. з сигнатурою А) або з чотирма квітками в горщику, подібними до хризантем чи айстр (Nuceryn S. Droga doskonałości..., 1764; арк. з сигнатурою (2)). Трапляються в цих гравюрах і античні мотиви, наприклад, зображення герми: на п'єдесталі погруддя Гермеса у крилатому шоломі, з кадукеем і сурмою (Prokop od S. Stanisława. Pamięć niesmiertelna przykładnych w Kościele Wożym prac, 1766; арк. [2]; Bukojemski M. Saba z Salomonem rozmaiająca..., 1766; арк. з сигнатурою (a₂)).

Гравюри в абзацах найчастіше мають невеликі розміри, від 3 до 3,7 см, набагато рідше — більшого розміру, 6 см (Josafat od S. Kazimierza. Introdukcja zbawienia ludzkiego przez Świętych Pańskich..., 1762; арк. [2]) або 5,3 см (Togzewski I. Rachmistrz polski..., 1760, арк. [2]). Такий графічний елемент художнього оформлення абзаців друкованих текстів у XVIII ст. трапляється в західноєвропейських виданнях, друках, які побачили світ у друкарнях тодішньої Речі Посполитої — Варшави, Вільнюса, в т. ч. на українських теренах — зокрема Почаєві.

Ara maxima; opere telario. Templo Berdyczoviensi S. O.F.F.B.V.M. de Monte Carmelo. Dis-
calt.eatorum; in actum intrud. Titulus Thaumaturge VIRGINIS MATRIS DEI. Coronatq; in Cam-
po. accommodata. expræcipue. et. ci virtutibus Reginalibus tribus perspectivis conclusa.

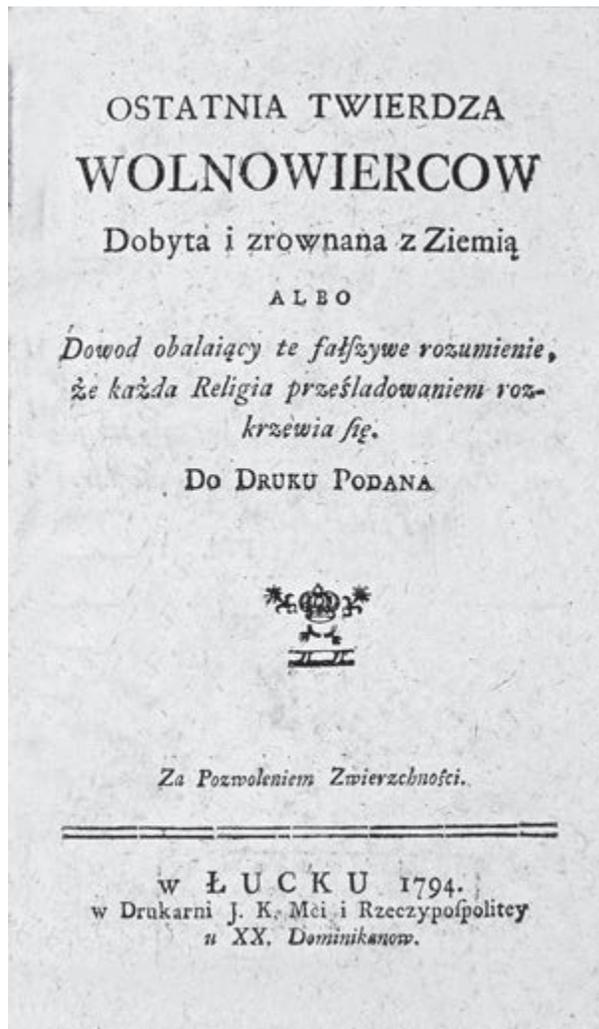
Theophilus Trockevich sculpsit

Відомі імена трьох граверів, які прикрашали своїми роботами бердичівські видання у XVIII ст. Це — Федір Раковецький (роки жття невідомі) — бердичівський гравер, працював у техніці мідериту та деревориту в 60—80-х рр. XVIII ст.; львів'янин, гравер і друкар Іван Филипович (1745—1763) та гравер Теофіл Троцькевич (роки життя невідомі).

У репертуарі кармелітанської друкарні виділяють й багатоілюстровані видання. З-поміж них: документальна праця о. Григорія від Св. Духа «Ozdoba y Obrona Ukraińskich Kraiów Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie Marya Ukoronowana...» (1767), присвячена чудам ікони Бердичівської Божої Матері та історії її коронування: включає 23 цілосторінкові мідерита Ф. Раковецького, 4 — Т. Троцькевича, 1 — І. Филиповича; документальна праця «Koronasya cudownego obrazu Najświętszey Maryi Panny w Chełmskiej Katedze obrządku greckiego...» (1780), присвячена чудам ікони Холмської Божої Матері та історії її коронування, прикрашена гравюрами Ф. Раковецького та Йоганна Християна Вінклера; видання «Attak niebieskiej twierdzy ognistemi Miłości Boskiej pociskami uzbrojony...» (1772), яке включає в себе календар, молитви і духовні гімни, прикрашене фортою і 12 цілосторінковими ілюстраціями-дереворитами. Перше з названих видань вважається взірцем поліграфічної майстерності та високохудожньої графіки у видавничій продукції бердичівської друкарні оо. кармелітів.

Друкарське оформлення луцьких домініканських видань, які ми тримали в руках, надзвичайно скромне. Це — крупнокегельні ініціали, подвійні лінії, орнаментальні смужки з виливних прикрас, дрібні елементи художнього оформлення (виливні прикраси) у вигляді різних квітів (деякі з них можна умовно назвати «троянди», «волошки»), жолудів, голівок херувимів, корон, зірок, геометричних фігур тощо. Іноді сторінки видань прикрашають заставки і кінцівки, скомпоновані з виливних прикрас. Титульні аркуші деяких луцьких видань прикрашають виливні прикраси, рідше — віньетки-дереворити. Сторінки

Ostatnia twierdza wolnowierców... W Łucku, 1794. (титул)

частини видань прикрашають колонінії з виливних прикрас. Титули і сторінки частини луцьких друків оформлено віньетками-дереворитами з мотивами Рококо: фігурки херувимів, вазони з квітами, ракелі, арматурарії, уквітчані музичні інструменти, що віддзеркалює тогочасну моду в оформленні масових видань.

Друкарські матеріали, цілком можливо, що й шрифти, походили з майстерні відомого варшавського друкаря, гісера, книгопродавця й видавця Петра Завадського (пом. 1796 р.)¹⁹. У своїй майстерні, відкритій у 1777 р., П. Завадський виливав різні ґатунки антикви й курсиву, «гражданки», гебрайські й готичні шрифти, ноти. У період свого функціонування ця майстерня обслуговувала більшість друкарень на теренах Речі Посполитої. У монастирській друкарні використовували також і шрифти, які виготовляли для власного ужитку в своїй власній майстерні-гісерні, що функціонувала у Луцьку у 1790 та 1803 роках²⁰. Діяла (за відомостями Зигмунта Вивялковського) у 1760 р. та 1842 р. така майстерня і у Бердичівському монастирі²¹.

Як засвідчили книгознавчі дослідження видавничої продукції двох друкарень, монастирські офіцини використовували у своїй роботі нотодрук. Прикладом цього є видання «Missae pro defunctis» (Бердичів, 1824) та «Collectio variorum orationum...» (Луцьк, 1797).

Аналіз художнього оформлення луцьких друків показує, що вони мало чим відрізнялись від художнього оформлення тогочасної масової продукції інших друкарень польської держави. Практичне дослідження елементів друкарського оформлення луцьких видань показало, що вони є характерними для продукції луцької друкарні. Виливні прикраси, використані у цих виданнях, до сьогодні нам не трапились у виданнях бердичівських, варшавських, віленських, супрасльських чи почаївських друкарень. Напрошується висновок, що вони притаманні тільки луцькій домініканській офіцині й тому можуть бути дієвим інструментом для атрибуції дефектних, контрафактних видань і видань без вихідних даних як друків саме цієї друкарні. Одночасно треба зазначити, що у виданнях інших друкарень, зокрема супрасльської василіянської, почаївської василіянської, варшавської друкарні Дуфуора, натрапляємо на віньетки-дереворити, які графічними деталями відрізняються від схожих віньеток-дереворитів луцьких видань. Наприклад, заставка, умовно названа нами «*гличик із гроном винограду*» є у супрасльському Часовнику 1788 р. на арк. 60, 111 (НБУВ, ВСРВ, шифр: Кир. 4332п/а) та супрасльському виданні збірки проповідей францисканця Марціна Гайдзінського (Gaydziński, Gajdziński)

¹⁹ O fabrykach krajowych. Dziennik Handlowy: Zawierający w sobie wszystkie Okoliczności, Pisma, Uwagi, y Myśli Patryotyczne do Handlu ściągające się. Warszawa, 1787. Cz. IX. S. 502—503; *Szczepanic J.* Zawadzki Piotr. Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa; Łódź, 1972. S. 1015.

²⁰ *Wywiatkowski Z.* Czcionkarnie istniejące w dzielnicach ziem polskich od pierwszych lat istnienia aż do naszych czasów biegiem lat. Kraków, 1884. S. 21.

²¹ *Wywiatkowski Z.* Czcionkarnie istniejące. S. 19.

Missae pro defunctis... [Berdyczovia]: Berdyczovie Carmelitarum Discalceatorum, 1824 (титул)

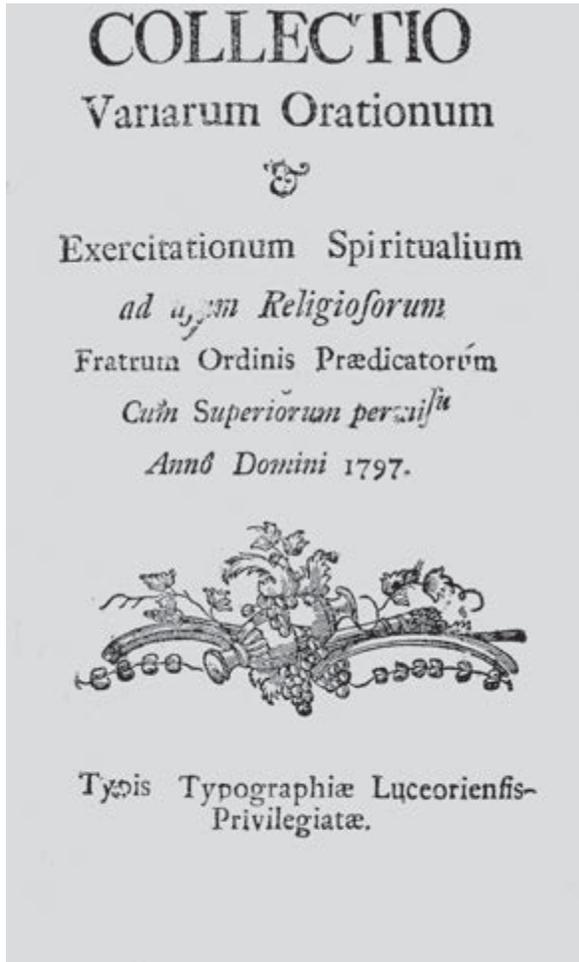

Нотодрук у виданні Missiae pro defunctis... (Berdyczovia, 1824)

«Kazania na niedziele od adwentu aż do Zielonych Świątek nauki moralne w sobie zawieraiące» 1789 р. (т. 1, с. [5]; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 5347); почаївському Богогласнику 1790 р. (арк. 143 другого рахунку); віньєтка «армаментарія» — у виданні твору Войцеха Богуславського «Dowod wdzięczności narodu...» (Варшава, 1791; тит.; ВІК: Загінецька б-ка: BZ11534); «Przestrogi dla Polski...» (Варшава, 1790(?); тит.; НБУВ, ВІК: б-ка КДА, шифр: СІІ 12/405); почаївських Акафістах 1793 р. (НБУВ, арк. 172 зв., 176 зв.); віньєтка «духові інструменти з вінком із квітів» — у «Niewdzięcznik» (Варшава, 1781; тит.; НБУВ, ВІК: Загінецька б-ка, шифр: BZ7816); твір Андре Флері «Обуцзаіе chrześcian» (Супрасль: Друкарня василіянів, 1784; тит.; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 6862).

Аргументом щодо приналежності контрафактних видань луцькій домініканській друкарні є інформація про виливні прикраси в оформленні луцьких друків. Яскравим прикладом тут може бути орнаментальна смужка з виливних

Collectio variarum orationum... [Luceoriae]: Typis Typographiae Luceoriensis, 1797 (титул із характерною віньеткою «гледчик із гроном винограду»)

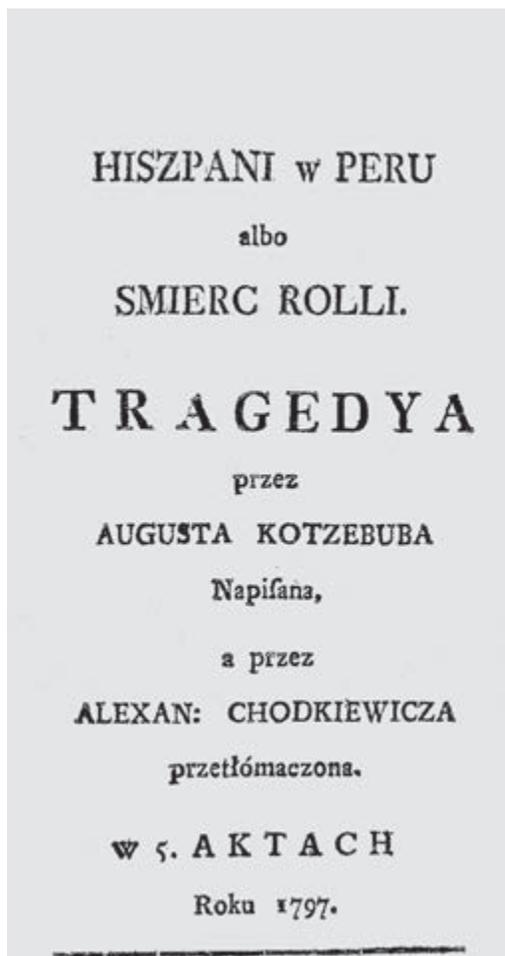
Нотодрук у виданні Collectio variarum orationum... ([Luceoriae], 1797)

158

прикрас, яку умовно назвали «переплетена». Вона наявна у луцьких друках із повними вихідними даними: 1) «Ordo officii divini ac Missarum. Juxta Rubricas Generales nec non Decreta S. R. C. ad usum Diaecesis Luceoriensis et Brestensis pro Anno Domini 1793» (1792; с. 47); 2) Małachowski P. «Zbiór nazwisk szlachty...» (1790; т. 1, арк. з сигнатурою A₃ зв., з сигнатурою A₄; т. 2, с. 141); 3) Hauzen G. «Świątobliwość Karłana w Pietrze S. Apostołów i Karłanów Xiążęciu w Świątey Trzydniowśc...» (1789; арк. 4 зв., арк. з сигнатурою A, с. 512); 4) «Officia patronorum Regni Poloniae et Sveciae» (1795; с. 282). Ми не побачили цієї смужки у виданнях варшавських, вільнюських, почаївської друкарень.

Ще одним прикладом може бути заставка, скомпонована з виливних прикрас, яку ми умовно назвали «гірлянда з троянд». Вона трапляється на сторінках таких луцьких друків із повними вихідними даними, і не зустрічається

Kotzebu A. Hiszpani w Peru... [Łuck], 1797 (титул)

своїх сторінках понад 50 присвят світським та духовним особам і колам людей, які представляли органи цивільного та церковного управління й судочинства, наприклад: Київському трибуналу, капітулі Львівської архієпископії, панам Ради і лавникам Львівського магістрату, землянам обивателям Подільського воєводства, Подільському гродському суду тощо. Часом вони інформують про історію підготовки видання. Значна кількість видань бердичівської кармелітанської друкарні має присвяти, що демонструють тогочасні загальноприйняті засади їх укладання, розкривають зв'язки автора твору з особою, якій присвячується видання, дотичність особи до підготовки тієї чи іншої публікації, стосунки особи з церковними інституціями та осередками, її благодійницьку, просвітницьку діяльність тощо. І загалом проливають світло на історію меценатства на багатонаціональних землях Речі Посполитої, додають нові штрихи до історичних портретів людей світського і духовного станів, які відсутні у генеалогічно-геральдичних друкованих джерелах.

у виданнях інших друкарень з давніх теренів Речі Посполитої: 1) «Ordo officii divini...» (1792; арк. з сигнатурою A₂); 2) Małachowski P. «Zbior nazwisk szlachty...» (1790; т. 1, арк. з сигнатурою A₄; т. 2, арк. з сигнатурою A₂); 2) Hauzen G. «Świątobliwość Karłana w Pietrze...» (1789; арк. з сигнатурою A).

Найбагатше ілюстрований друк, який виявлено під час дослідження луцьких видань, — генеалогія українського князівського роду Святополків-Четвертинських, укладена братами Каролем і Франтішком Жабицькими й оформлена родовим гербом Погонь Руська, на якому зображено св. Юрія Змієборця. Гравюру виконано у техніці мідериту невідомим майстром. Це єдина цілосторінкова гравюра, що трапилась нам у друках монастирської офіцини. Фронтисписів у бердичівських і луцьких друках не виявлено.

Для книжкової культури періоду функціонування аналізованих друкарень притаманні присвяти у друкованих наукових працях та літературних творах. Бердичівські друки містять на

У луцьких виданнях, яких у природі було значно менше, присвяти поодинокі, нами виявлено 11 присвят, серед них, наприклад, присвята перекладача Олександра Ходкевича автору перекладеного ним драматичного твору Фридерікові Августу Коцебу (1761—1819) «Hiszpani w Peru...» (Луцьк, 1797) або братів Франтішка і Кароля Жабицьких представнику роду Святополків-Четвертинських Юзефу Марцелію у їхній генеалогічній праці «Genealogia książat krwi Ruskich Swiatorońków-Czetwertuńskich...» (Луцьк, 1793).

У бердичівських друках на звороті титульного аркуша або на наступному після титулу трапляються гербові гравюри і епіграми до них, пов'язані з особами, яким присвячується видання. У луцьких друках цього не виявлено.

Як показали джерелознавчий аналіз провенієнцій і архівні матеріали, бердичівські і луцькі видання в період функціонування друкарень побутовали на теренах Волинського, Київського, Подільського воєводств (потім губерній) і знаходились у приватних бібліотеках світських осіб, монастирських книгозбірнях, духовних семінаріях. З другої половини XIX ст. вони потрапляють до приватних колекцій як бібліофільські видання.

З метою більш чіткої градації провенієнцій у процесі джерелознавчих досліджень, на нашу думку, слушно виокремлювати провенієнції 1-го порядку — ті, які фіксують першого власника (особу чи установу) примірника після виходу у світ книжки; провенієнції 2-го порядку — ті, які інформують про наступних власників примірника, до яких він перейшов безпосередньо від першого власника, або дедуктивним методом їх можна вважати документально підтвердженими наступними власниками; провенієнції 3-го порядку — ті, які оповідають про знаходження примірника в установах, що утворилися і функціонували після Жовтневої революції 1917 р. Ці кардинальні соціально-політичні зміни у житті суспільства тодішньої Російської імперії, без перебільшення, мали величезний вплив на долю книжкових фондів бібліотек різного рангу та рівнів. І відомості про долю давніх книгозбірень, які подають провенієнції 3-го рівня, відіграють важливу роль у реконструкції історії бібліотек та бібліографічній реконструкції їхніх фондів, є дороговказами в евристичній роботі з сучасними бібліотечними фондами.

Під час джерелознавчого дослідження понад 1140 примірників видань Бердичівської кармелітанської друкарні нами були одержані такі відомості. За провенієнціями 1-го порядку видання бердичівської друкарні у другій половині XVIII ст. — першій половині XIX ст. (від початку діяльності друкарні до хвилі касації католицьких та греко-католицьких монастирів на українських землях, які відійшли до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої) зберігалися у книгозбірнях монастирів Ордену василіян у Володимирі²², Гощі,

²² *Bolski S. Exemplarz życia duchownego... Berdyczów, 1769. Prov.: Bibliotheca Collegii Vlodimiriensis Patrum Basilianorum.* Примірник зберігається у Бібліотеці РАН: Слов'янський фонд, шифр: XXIX/a 7135. URL://<http://books.slavica.livejournal.com/3113.html>

Дубні, Жидичині, Загорові, Каневі, Кременці²³, Крехові, Львові, Овручі, Почаєві, Сатанові, Умані, Шаргороді; монастирів Ордену босих кармелітів у Бердичеві та Вишнівці; монастиря Ордену взутих карамелітів в Ушомирі; монастирів Ордену домініканців у Любарі й Тульчині; монастирів Ордену капуцинів у Вінниці, Куні (раніше містечко, а тепер село Гайсинського р-ну Вінницької обл.), Купині та Острозі; монастирів Ордену бернардинів у Гусятині, Львові, Чуднові та Янові і Ордену бенедиктинок у Львові; колегіуму Товариства Ісуса у Львові, монастирів оо. реформатів у Дедеркалах і Кременці; монастиря Ордену августиніанців у Кодні; монастиря Ордену піарів у Межиричі; монастирів Ордену тринітаріїв у Браїлові, Бурштині та Луцьку.

Зберігались бердичівські друки і у Львівській архієпископській бібліотеці та бібліотеці Софійського кафедрального собору у Києві. Кількість примірників бердичівських видань у монастирських бібліотеках була різною: у вишневецьких кармелітів, наприклад, — бл. двох десятків примірників, у бердичівських кармелітів за рукописним каталогом монастирської бібліотеки 1781 р. — бл. 115 примірників понад 80 назв видань бердичівської друкарні (ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413), у кременецьких василіян за актом візитації 1823 р. фігурують 10 назв бердичівських видань, що складають 16 од. зб., з книгозбірень куневських капуцинів та ушомирських кармелітів виявлено сьогодні по одному примірнику бердичівських друків.

За провенієнціями 2-го порядку можна назвати такі інституції, де зберігалися бердичівські стародруки: бібліотека Київського університету святого Володимира, бібліотека Київської духовної академії, бібліотека Львівського університету, бібліотека Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії, книгозбірня Братства імені князів Острозьких в Острозі, Інститут Оссолінських у Львові, фундаментальна бібліотека Подільської духовної православної семінарії, бібліотека НТШ у Львові, Волинське єпархіальне давньосховище, Волинське церковно-археологічне товариство.

Зберігались бердичівські видання і у приватних книгозбірнях: бібліотеках Стажинських герба Долива у Загінцях (нині село Деражнянського р-ну Хмельницької обл.), Володимира Твардовського у містечку Махнівці (нині с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл.), Мікошевських герба Домброва у Трусилівці (нині село Красилівського р-ну Хмельницької обл.), Стецьких герба Радван (за браком фактографічних даних не вдалось локалізувати місцезнаходження книгозбірні, з якої походить бердичівський старо-

²³ Державний архів Волинської області: ф. 382, Луцька уніатська духовна консисторія. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 8—26 зв.; Білик В. А. Бібліотека Кременецького василіанського монастиря за візитацією 1823 р. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї*: наук. зб. : Матеріали XVI Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 65-річчю Волин. держ. обл. універс. б-ки ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2005. С. 3—4; *Її ж.* Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 р. *Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування*: наук. зб. Острого, 2005. С. 25—28.

друк), Орловських герба Любич у Маліївцях (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.)²⁴, голови суду Подільської губернії, предводителя дворянства Ямпільського повіту Леона Подоського герба Юноша в Монастирищі (нині райцентр Черкаської обл.)²⁵, Дідушицьких у Поториці (тепер село Сокальського р-ну Львівської обл.), Баворовських герба Прус II у Львові, Потоцьких герба Пилява у Тульчині (нині райцентр Вінницької обл.), бібліотеці Несвізької ординації князів Радивілів герба Тромби (Несвіж, Білорусь)²⁶, Красичинській бібліотеці князів Сапіг герба Лис (Красичин, нині Польща)²⁷, польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732—1798, король у 1764—1795 рр.) у Варшаві. За тематикою бердичівські друки з приватних бібліотек були ближче до світського життя і кількість їх була менша порівняно з монастирськими бібліотеками. У названих приватних бібліотеках зберігалися в середньому приблизно від 1 до 5 книжок бердичівської друкарні.

За провенієнціями 1-го порядку луцькі видання знаходились у стінах Бердичівського монастиря босих кармелітів, Берестецького тринітарського монастиря, Луцьких домініканського і тринітарського монастирів, Почаївської Свято-Успенської лаври, Кременецького василіянського монастиря, Уманського василіянського колегіуму, Полоцької уніатської семінарії, Подубицького василіянського монастиря (у містечку Базиліани, польською — Podubiś Bazylianski, Bazyliany; литовською — Bazilianai, тепер містечко у Шауляйському повіті, Литва)²⁸. Праця Петра Малаховського «Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych Familiom zostaiącym w Królestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim» (Луцьк, 1790), видана у двох томах, знаходилась у минулому у фондах таких приватних бібліотек: бібліотеці Вишневецького замку

²⁴ Malejowce // SG. Warszawa, 1885. T. 6. S. 8—9; Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach... Kraków, 1875. S. 47.

²⁵ Boniecki A. Herbarz polski. Cz. 1. Warszawa, 1906. T. 9. S. 172; Uruski S. Rodzina: Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1909. S. 161; Rulikowski Ed. Monasteryska // SG. Warszawa, 1885. T. 6. S. 654—658.

²⁶ Janiszewski A. Kazania na święta całego roku... Cz. 1. Berdyczów, 1779 (S. 443, № 128); Valsecci A. O gruncie Religii... Ks. 2 [T.1—2], Ks. 2 [T. 2], Ks. 3 [T. 1—2]. Berdyczów, 1777—1778 (S. 754—769; № 207—211); Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации : каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа НАН Беларуси. XVIII век. Кн. 3 (1771—1785). Минск, 2014; Lenkiewicz A. Deliciae caelestes... Berdiczoviae, 1764 (2 прим. S. 611—620; 156, 157). Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации : каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа НАН Беларуси. XVIII век. Кн. 2 (1751—1770). Минск, 2014.

²⁷ Gruszczynski W. Ekonomia Dobrych Obyczaiow... Berdyczów, 1777 (S. 118—119, № 260); Janiszewski A. Kazania na niedziele i święta całego roku... Berdyczów, 1778—1779. T. 3, 5 (S. 137, № 295); Marewicz W. I. Polusia corka Kołodzieja, czyli Wolność oswobodzona: Opera tragiczna w dwóch aktach... B. m. [Berdyczów: drukarnia karmelitów bosych], 1789 (S. 211, № 462); Rubczyński M. Chrzescianin cierpliwoscia uzbroyony... Berdyczów, 1765 (S. 277, № 604); Taż. Głos Pana kruszającego cedry libańskie... Berdyczów, 1768 (S. 278, № 605); Taż. Ofiara sprawiedliwości... Berdyczów, 1763 (S. 278—279, № 606). Biblioteka Sapiechów z Krasicyzna w Zamku Królewskim na Wawelu. T. 1: Katalog starych druków Polonica z wieków XVI—XVIII / oprac. i red. nauk. S. Siess-Krzyszowski, K. Stompór-Lesiecka, A. Baran. Kraków, 2013.

²⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1887. T. 8. S. 475.

графів Мнішків (ЦДІАУ у м. Києві, ф. 250, оп. 3, спр. 25, арк. 1 зв.), у Тульчинській бібліотеці руського воєводи Станіслава Щенсного Потоцького (Бібліотека Польської Академії (Краків), Rkps 1425/1, арк. 136), Загінецькій бібліотеці Станіслава Стажинського (НБУВ, ВІК, ЗВ., № 270). Рідкісне видання генеалогічної праці братів Жабицьких «Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiążąt Jchmosciow krwi ruskich Swiatopolkow Czetwertynskich, częścią z Roksolańskich, częścią z Polskich historyi, częścią Kijowskich, częścią z Książ Funduszowych, Katedr, i Manasterow Ruskich, częścią zaś z wiekodawnych, i terazniejszych tegoż Domu czynności zebrana» (Луцьк, 1793; НБУВ: ВСРВ, Ін. 1387; ВІК, Мік. 191, два примірники під цим шифром) була у фонді бібліотеки шляхтича, житомирського межового коморника Франтішка Мікошевського герба Домброва. Це видання було невідоме К. Естрайхеру, Я. М. Гіжицькому, Я. Запаскові та Я. Ісаевичу.

За провенієнціями 2-го порядку примірники луцьких видань зберігались у бібліотеках Київської духовної академії та Луцько-Житомирської римо-католицької духовної семінарії, бібліотеці Київського університету святого Володимира, Волинському музеї в Житомирі, Волинському губернському комітеті по охороні пам'яток мистецтва і старовини. Окремі примірники як бібліографічні раритети і об'єкти колекціонування потрапили у ХІХ ст. до бібліотек історика, археографа, юриста, громадського діяча Олександра Лазаревського та історика, археолога, археографа, нумізмата, громадського діяча, професора Київського університету святого Володимира — Володимира Антоновича, які пізніше влились до бібліотеки цього університету.

Представлений матеріал демонструє, що видавнича продукція Бердичівської і Луцької монастирських друкарень є артефактами книжкової культури Правобережної України другої половини ХVІІІ — першої половини ХІХ ст., які віддзеркалюють церковне, соціально-політичне і культурне життя регіону. Їхні видання своєю тематикою і художнім оформленням були під впливом тенденцій, що нуртували у книговидавничій справі тогочасної Речі Посполитої.

1.6.

УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ ПАНЕГІРИЧНОГО ЗМІСТУ ЯК ПРИКЛАД КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ

а визначенням академічного словника української мови, панеґірик — це похвальний відзив, а також літературний твір, що містить такий відзив; за словником літературознавчих термінів — це поетичний жанр, найхарактерніша ознака якого — вихваляння та уславлення визначної події чи подвигів видатної людини.

Панеґіричні твори ведуть свій початок із часів античності. В добу Ренесансу на хвилі виникнення та поширення гуманістичних ідей панеґіричний жанр відроджується та набуває популярності, а свого розквіту досягає за доби Бароко. Прославлення окремих персон і їхніх справ поступово стає одним із найпрестижніших завдань літератури. Ключові події людського життя стають приводом для написання віршованих і прозових творів, основний зміст яких — виголошення у символічно-алегоричній формі похвали визначній особі (особам), підкреслення високого суспільного статусу особи та членів її роду, визначного історичного значення дій або досягнень уславленої персони. Для панеґіриків, особливо барокових, у цілому характерне широке використання античної атрибутики, емблематизм і алегоричність, підсилення сприйняття художнього слова за допомогою графічного та художнього оздоблення, а також, із часом, — посилення декоративності творів, надмірної вишуканості, схематизму, абстрактності похвал, гіперболізованої уваги до зовнішнього стилю.

Упродовж довгого часу твори панеґіричного змісту (або «етикетна література», як наполягає називати такі твори Л. Шевченко-Савчинська¹) розглядалися в історії літератури, як правило, досить побіжно², іноді як приклад

¹ Шевченко-Савчинська Л. Г. Жанровий поділ української неолатиністики XV—XIX ст. (до питання унормування літературознавчої термінології). URL: <http://www.medievalist.org.ua/2013/02/vxix.html>.

² Див., напр.: Возняк М. С. Історія української літератури. Львів: Друк. Наук. тов-ва ім. Шевченка, 1921—1924. Т. 2—3; Історія української літератури: в 2-х т. Т. 1 : Дожовтнева література. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 732 с.; История польской литературы. Москва: Наука, 1968. Т. 1. 616 с.; Українська поезія XVI століття / упор., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. Київ: Рад. письмен-

«неякісної» літератури, що «засмічувала» літературний контекст протягом кількох століть³. До того ж, у XIX—XX ст. для визначення національного літературного репертуару застосовувався принцип мовного розмежування і тому «величезна література, створена українцями латинською, грецькою, польською та іншими мовами, була віддана на користь інших народів і культур... майже без аналізу змісту і врахування національного походження авторів»⁴. У останні десятиліття тематика творів панегіричного змісту набула ширшого висвітлення та розглядається детальніше в контексті європейського, зокрема, українського бароко⁵. Найчастіше дослідники звертаються до певних різновидів панегіричних творів або розглядають окремі твори.

ник, 1987. 288 с.; Українське літературне бароко : зб. наук. пр. / відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Наук. думка, 1987. 302 с.; Українська поезія XVII століття: (перша половина): антологія / упор., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1988. 360 с.; *Грицай М. С.* Давня українська література : підручник / Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.; за ред. М. С. Грицай. Київ: Вища шк., 1989. 414 с.; Українська поезія: середина XVII ст. / упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. Київ: Наук. думка, 1992. 432 с.

³ Див., напр.: *Wojcicki K. W.* Historia literatury polskiej w zarysach. Warszawa, 1845. T. 3. S. 185—189.

⁴ *Яременко В.* Українська поезія XVI століття. С. 5—6.

⁵ Див., напр.: *Bienkowski T.* Panegiryk a życie literackie w Polsce XVI i XVIII w. / *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku* / pod red. H. Dziechcińskiej. Wrocław, 1980. S. 183—196; *Наливайко Д. С.* Київські поетики XVII — початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу / *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.* Київ, 1981. С. 170—186; *Наливайко Д. С., Крекотень В. І.* Українська література XVI—XVIII століть у слов'янському і європейському контексті. *IX міжнародний з'їзд славістів: Слов'янські літератури.* Київ, 1983. С. 18—42; *Пилипюк Н.* Перший панегірик Києво-Могилянської школи: його зміст та історичний контекст. *ЗНТШ.* Львів, 1992. Т. 224. С. 25—43; *Radyszewskiej R.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Kraków, 1996. Cz. 1. 282 s.; *Шевчук В.* Панегірик Богдану Хмельницькому та Івану Виговському з 1649 року. *Україна. Наука і культура* : щорічник. Київ, 1996. Вип. 29. С. 110—119; *Криса Б.* Пересотворення Світу: українська поезія XVII—XVIII століть. Львів, 1997. 216 с.; *Сорока М.* Зорова поезія в українській літературі кінця XVI—XVIII ст. Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1997. 208 с.; *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Світ, 2002. 520 с.; *Лучук Т.* Природа панегіричного жанру в українській поезії (XVII — початок XIX ст.). *Вісник Львівського університету.* Серія філологічна. Ч. 2. Львів, 2004. Вип. 33. С. 82—86; *Цинковська І., Юхимець Г.* Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дощок XVII—XIX ст. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2005. Вип. 10. С. 184—198; *Шевченко-Савчинська А. Г.* Етикетна латиномовна поезія в українській літературі XVI—XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 16 с.; Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу (друга половина XV—XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI—XVIII століття): в 4-х кн. / упор. Валерій Шевчук, Василь Яременко. Київ: Аконіт, 2006; *Шевчук В.* Про панегірик Івана Орновського «Скарбниця дорогого каміння», присвячений І. Обідовському. *Сіверянський літопис*: Всеукраїнський наук. журнал. Чернігів, 2008. № 3. С. 75—82; *Czarski B.* Literatura na ślubnym kobiercu. URL: http://www.wilanow-palac.pl/literatura_na_slubnym_kobiercu.html; *Krzywy R.* O panegiryku staropolskim: tradycja i przemiany. URL: <http://staropolska.pl/barok/orgasowania/panegiryk.html>; *Миненко Ю.* Емблематичний та панегіричний струмені української геральдичної поезії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка.* 2010. Вип. 51. С. 206—209; *Рудакова Ю.* Шлюбні панегірики у фондах Національної бібліоте-

В українську літературу панегірик як жанр прийшов із західноєвропейської літератури через польську наприкінці XVI ст. і набув поширення завдяки шкільній освіті, особливо єзуїтським школам, де мистецтво віршування та створення прозового тексту було покладено в основу базових циклів навчання. Однак у XVII ст. особливості історичного розвитку українських теренів наповнили панегіричні твори суспільно-політичним змістом: увага українських панегіристів із уславлення персоналії, її шляхетності та меценатської діяльності, що переважало у творах західноєвропейських, зокрема польських авторів, перемістилася на звеличування діянь особи — захисника землі, мови та віри⁶. Зі зміною історичного контексту упродовж XVIII ст. панегіричний жанр вироджується, поступово наповнюється бароковим славослів'ям і повертається до своєї первісної функції «шкільної вправи»⁷.

Особлива увага авторів етикетних творів була прикута до вищої еліти, хоча у XVII ст. велику кількість панегіриків також присвячено людям, «про яких ми би нічого не знали, якби б не панегірики, друковані на їхню честь»⁸. Панегіричні твори складали як відомі письменники, так і викладачі та студенти навчальних закладів. Однак прізвища авторів рідко зазначались на титульних аркушах видань. У більшості, особливо у XVIII ст., твори видавали анонімно, оскільки, як правило, вони «виголошувалися від імені цілого закладу... і вказувати конкретні імена було б порушенням правил етикету»⁹.

Панегіричні твори презентувались із нагоди певних подій і друкувались в основному невеликим накладом — для дарунку адресатові та для розповсюдження серед його знайомих. Це одна з причин, які вплинули на низьку збереженість примірників. Цілком вірогідно, що багато видань цього жанру взагалі не дійшло до нашого часу та не знайшло відображення в бібліографічних покажчиках і каталогах.

Твори панегіричного змісту демонструють широке видове різноманіття. Залежно від предмету дослідження їх можна розподіляти за різними категоріями. Наприклад, розділяти світські твори та духовні (панегіричні проповіді). За функцією — цілісні твори та геральдичні епіграми, присвяти, промови, піс-

ки України імені В. І. Вернадського: особливості примірників. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 94—116; Просфонема: текст і контекст: [зб. наук. праць / за ред. Б. Криси]. Львів: Свічадо, 2013. 324 с.; *Татьяніна Ю.* Барокові панегірики Атанасію Шептицькому в контексті релігійної культури першої половини XVIII століття: автори і контексти створення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Т. 23. С. 150—163; *Циганок О.* Про українську теорію похоронної промови XVII ст. *Київські полоністичні студії*. 2014. Т. 24. С. 610—617; *Шевченко-Савчинська Л., Балашиов К.* Давня література: з полону стереотипів. 2-ге вид. Київ: Медієвіст, 2014. 132 с.

⁶ *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. Москва; Ленинград, 1962. С. 147—148.

⁷ *Лучук Т.* Природа панегіричного жанру. С. 85.

⁸ *Bruchnalski W.* Z dziejów panegiryku w Polsce. *Kwartalnik historyczny*. 1917. R. XXXI. S. 50.

⁹ *Шевченко-Савчинська Л.* Історична особа крізь призму етикетного твору. URL: <http://medievist.org.ua/statti/vesilnij-portret-na-tli-mista-leva>

лямови тощо як складові частини панегіричних творів, а також творів тематики, не пов'язаної з панегіриками. За формою панегіричні твори можуть бути прозові, віршовані та змішані. За змістом і призначенням виділяють привітання з нагоди визначної суспільної події, військової перемоги, кар'єрного росту, шлюбу, для прославлення меценатів, промови та проповіді при похованні, вітальні оди та промови («на приїзд» особи), геральдичну поезію тощо. Окремим різновидом вважають гравіровані тези, в яких текст відігравав допоміжну до графічного зображення роль.

Структурно панегіричні твори більшості різновидів досить схожі між собою. Після розлогого титулу, з часом усе більш багатослівного, в якому зазначено, як правило, адресатів поздоровлення, його автора (особу чи інституцію), місце та дату події, наступним елементом у більшості випадків є геральдична епіграма (або епіграми), що складається найчастіше з трьох частин: заголовка, малюнка (герба чи гербової композиції) та геральдичного вірша (віршів). Основний текст привітання може починатися зі звернення до адресата з зазначенням усіх його актуальних офіційних титулів і посад, оформленого як підзаголовок або окрема структурна частина — вступ-присвята. Вступ-присвята також може бути адресована близькому родичу «героя» панегірика, що особливо характерно у випадку похоронних промов або проповідей. Наприкінці XVIII ст. структура панегіричних видань спрощується: вітальні промови та оди, які преважують у цей час, мають лише простий титул і текст привітання чи вірша.

Для барокових панегіриків характерним є використання так званого прозиметрію — поєднання прози та поезії у межах одного твору, насамперед у самих привітаннях. У деяких творах застосовувались елементи зорової поезії, зокрема акровірші з друком заголовних літер перпендикулярно до основного тексту. Так само характерною є багатомовність панегіричних творів, особливо проповідей і шлюбних «гіменеїв». Наприклад, польськомовні проповіді часто пронизані латиномовними висловами та цитатами, віршовані привітання можуть поєднувати вірші польською, латинською, українською (церковнослов'янською), грецькою мовами. Деякі твори складаються з двох або трьох частин різними мовами — латинською, польською та церковнослов'янською, ці частини можуть бути або самостійними текстами, або автоперекладом.

Панегіричні твори могли видаватись «парами». Така практика (публікація твору з двох частин, оформлених як окремі видання) була досить поширена на теренах Речі Посполитої у XVIII ст., меншою мірою — в XVII ст. У більшості випадків це були твори з нагоди шлюбу, де адресатами привітання виступали дві особи. При цьому, як правило, витримувалася наступна схема (ми вже описували її в одному з наших книгознавчих досліджень¹⁰). Наре-

¹⁰ Рудакова Ю. Видання без вихідних даних друкарні Львівського єзуїтського колегіуму XVIII ст. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 177—193.

ченому призначався твір латинською мовою, написаний у прозовій формі, іноді з невеликими віршованими вставками, розміром від кількох до 30—40 аркушів. Він міг містити також звернення до нареченого, іноді у віршованій формі. Нареченій присвячувався короткий віршований твір польською мовою, якому могло передувати прозове звернення до неї самої чи її матері. Обидва твори оформлялись як окремі видання: вони мають повноцінні титульні аркуші із зазначеними на кожному з них адресатами привітання та закладами (особами), від кого ці привітання висловлено; на їх зворотах найчастіше містяться геральдичні епіграми із зображенням однакових гербових композицій або оформлених у єдиному стилі гербів осіб, яким присвячено твори, та віршами на ці герби; вони мають окремі, в більшості випадків, сигнатурні формули. У бібліографії твори, що складають такі «пари», вказуються як окремі видання, навіть ті, котрі мають спільну сигнатурну формулу. Поряд із цим у бібліографії відомі шлюбні панегірики, які складаються з двох частин — латиномовної прозової та польськомовної віршованої, — але мають один титульний аркуш та інші атрибути одного видання, тобто є єдиним двомовним виданням, а не парою пов'язаних між собою видань.

У фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, за нашими підрахунками, зберігається понад 200 видань українських стародрукованих творів панегіричного змісту кінця XVI — кінця XVIII ст., не враховуючи величезної кількості панегіричних присвят і геральдичних віршів у виданнях іншої тематики. Ми проаналізували цей масив книжок за хронологічною, видавничою та тематичною ознаками. Більшість видань — понад 60% — це друки XVIII ст. Беззаперечними лідерами щодо кількості виданих панегіричних творів є друкарні Львівського єзуїтського колегіуму (близько 65 видань 1643—1767 рр.) та Замоїської академії (близько 55 видань 1621—1751 рр.), що очевидно пов'язано із навчальними потребами зазначених освітніх установ; деякі замоїські видання є яскравим прикладом візуальної поезії, створеної на пошану викладачів і випускників академії. Значно менше творів, але також у значній кількості — до двадцяти — видано у друкарні Львівського братства Трійці (1707—1761), переважно це панегіричні та похоронні проповіді, а також у друкарні Києво-Печерської лаври (1625—1787). Одиначні видання (від одного до десяти) фіксуються як продукція львівських приватних друкарень Матвія Гарволіна (Гарвольчика) (1592), Яна Шеліги (1627—1630), Михайла Сльозки (1642—1665), Якова Мосцицького (1670—1672), Івана Филиповича (1754—1765), Яна Шліхтина (1756), а також друкарень архієпископа Лазаря Барановича в Чернігові (1683—1699), Львівського Ставропігійського Успенського братства (1591, 1745), Київської академії при Києво-Печерській лаврі (1787—1796), Бердичівського монастиря Ордену босих кармелітів (1766), Почаївського (1748—1788) та Супрасльського (1736—1739) василіанських монастирів.

За тематикою переважають панегірики, написані «на пошану» видатних осіб, без більш точного визначення причини вшанування — близько 40, а

також із нагоди коронації чи вступу на нову світську чи духовну посаду — теж близько 40. Погребових, жалобних і поминальних творів налічується близько 30, так само, як і панегіричних проповідей при похованні. Шлюбних панегіриків фіксується 24, половина з яких є частинами парних творів; вітальних творів із нагоди приїзду, прибуття, відвідин закладу — близько 15; панегіричних проповідей — 13, із них сім присвячено духовним і шість — світським особам. Виявлено п'ять творів, які оспівують військові перемоги, три — меценатську діяльність представників суспільної еліти. Чотири твори присвячено святим або беатифікованим особам. Творів із нагоди народження дитини не зафіксовано, натомість виявлено один панегірик, написаний із приводу хрещення дитини.

Масив проаналізованих книг дає змогу доповнити основний каталог українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва», який містить значну кількість пропусків, зокрема видань без вихідних відомостей (великою мірою це панегіричні видання друкарні Львівського єзуїтського колегіуму), а також не відображає продукцію друкарень із українських етнічних територій. Крім того, наявні примірники видань дають можливість проаналізувати їх характерні особливості як явища книжкової культури.

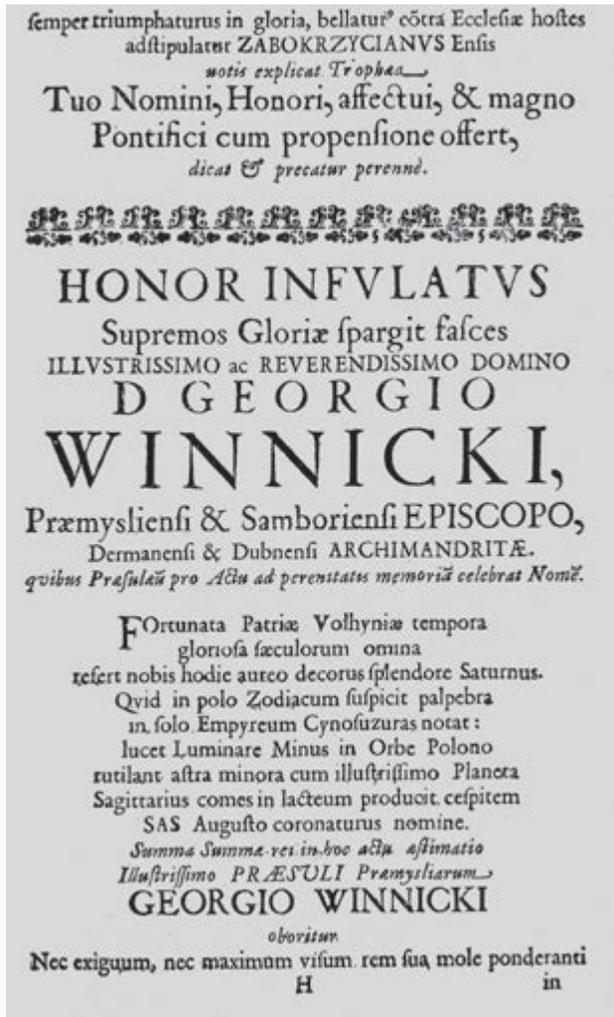
Найбільш ранніми у фонді відділу є два львівські видання кінця XVI ст. Перше — це віршовані привітання грецькою та старослов'янською мовами від учнів Львівської братської школи на адресу київського митрополита Михайла Рогози «Просфоніма» 1591 р. (Запаско, Ісаєвич, 23)¹¹, один із первістків друкарні Ставропігійського Успенського братства. Це твір, із якого дослідники починають історію українського панегірика. Друге видання — це латиномовна шлюбна епіталама («Epithalamium») Шимона Шимоновича (Szymon Szymonowicz) на честь польського короля Сигізмунда III Вази та дочки австрійського ерцгерцога Карла II Анни, опублікована в друкарні М. Гарволіна в 1592 р. (Запаско, Ісаєвич, 26; Estreicher, t. 28, s. 102; t. 30, s. 342). Ці видання належать до ренесансної доби та різко відрізняються від барокових видань XVII—XVIII ст. своєю зовнішньою формою: вони мають досить лаконічні назви, прикрашені лише невеличкими віньєтками на титульних аркушах, «Просфоніма» — також невеликою ксилографурою з гербом Львова.

Як слушно зазначав академік Я. Ісаєвич, «відповідно до їх призначення, панегірики, як правило, оформлювалися розкішніше від інших видань»¹² —

¹¹ Бібліографію подано скорочено за такими виданнями: *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва : Каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х кн., 3-х ч. Львів: Вища шк., 1981—1984; *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской Лавры: исторический очерк (1606—1916 г.г.). Т. 1. Приложения. Киев: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918. 18, [546] с.; *Каменева Т. Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания. *Труды Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина.* Москва, 1959. Т. 3. С. 224—384; *Estreicher K.* Bibliografia Polska. Kraków, 1872—2007. Т. 1—35.

¹² *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання. С. 342.

Використання різних шрифтів у виданні: Drobiszewski H.
Lux oriens in Luceoriensis districtus polo... Zamoscij, Typis
Universitatis, 1702 (Арк. [15])

170

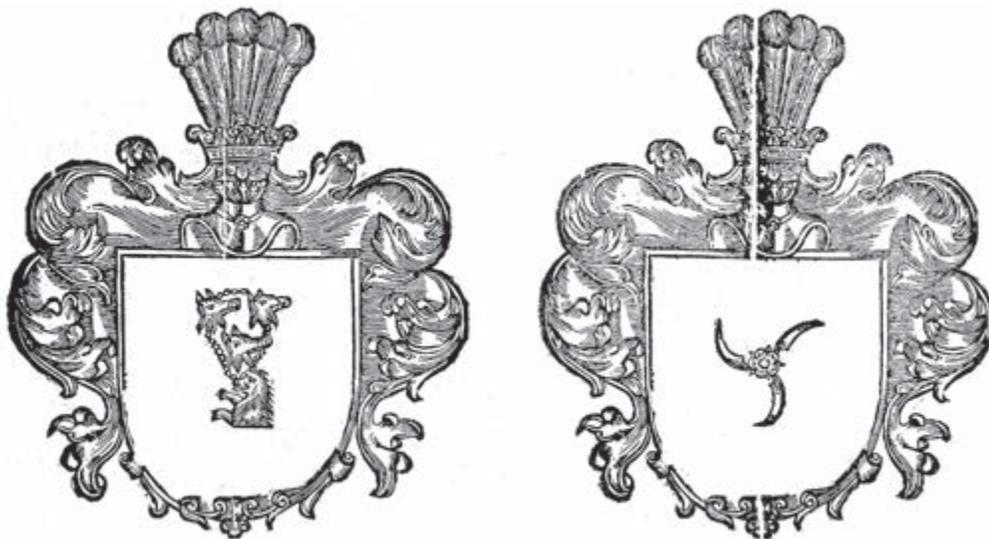

ського колегіуму — 4—6 мм. Для виділення слів, насамперед імен, прізвищ, назв гербів, титулів, широко використовували великі літери, курсив, іноді друк червоною фарбою. Також текст міг бути надрукований курсивом, а для виділення використано великі літери прямим шрифтом. Курсивом набирали присвяти, вірші у прозовому тексті чи геральдичні вірші. Як заголовні використовували великі літери більшого кегля — висотою у два-три рядки, іноді ці заголовні літери утворювали акровірші та друкувались перпендикулярно до напрямку тексту. Польський текст у багатомовному виданні міг бути набраний готичним шрифтом.

Майже обов'язковим елементом видання панегіричного змісту є гравюра (гравюри) з гербом або гербовою композицією, надрукована самостійно на

саме панегірики барокового періоду. Для возвеличення особи, підкреслення важливості події, крім власне тексту, використовувалась велика кількість різних засобів друку та декоративних елементів: великий формат, комбінація різних шрифтів, великі літери, курсив, виділення червоним кольором, гравюри, ініціали, заставки, кінцівки, смужки та рамки з виливних прикрас тощо. З тією ж метою з другої половини XVII ст. застосовувалась техніка металографюри (мідериту). Як правило, художні оздоби бралися з наявних у друкарнях запасів, іноді спеціально виготовлялись для певного видання.

Найхарактернішими форматами для панегіричних видань є формати у двійку та четвірку: у виданнях XVIII ст. домінує більший формат, у XVII ст. використовувались обидва формати; інші формати представлені одиничними прикладами. Очевидно, це пов'язано з традицією виголошувати та дарувати твори панегіричного змісту адресатам привітання, адже, надруковані великим розміром, вони виглядали урочисто та презентабельно. Також для підкреслення вагомості особи чи події, якій присвячували панегіричні твори, їх текст часто набирали шрифтом доволі великого розміру. Наприклад, у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму — 4—6 мм.

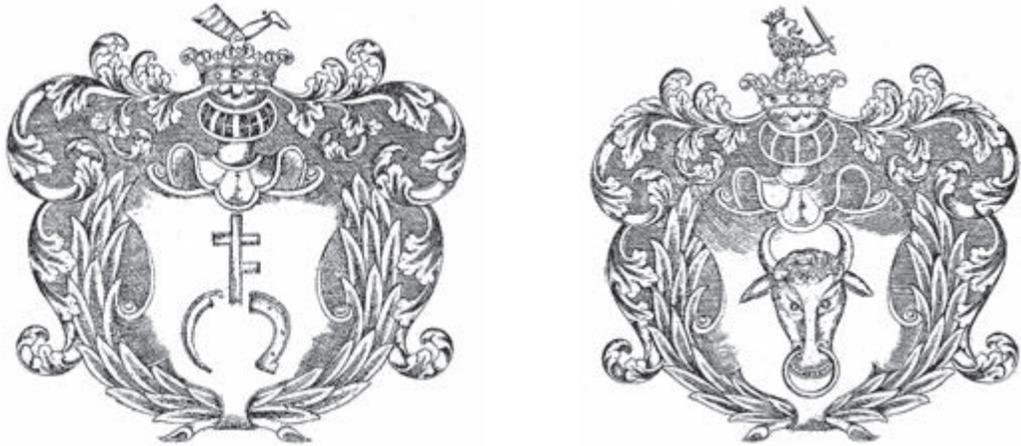

Герби, витиснені з однієї дошки у виданнях: ліворуч — Słowicki Ł. S. *Venatio amoris in apro et leana...* Leopoli, Typis Collegii Societatis Iesu, 1669 арк. [4] зв.; праворуч — Złotorowicz M. *Omina felicissimi futuri connubii...* Leopoli, Typis Collegii Societatis Iesu, 1670, арк. [1] зв.)

сторінці чи у складі геральдичної епіграми, зрідка в ролі фронтиспісу чи авантитулу. Гравюри з гербами чи гербовими композиціями, виконані в техніці як деревориту, так і мідериту, могли створюватися спеціально для оздоблення певних видань. Одночасно досить поширеним явищем для українських друкарень було компонування гербових ксилографур із окремих елементів, наявних у друкарні: до геральдичного щита, увінчаного коронованим шоломом і обрамленого стилізованою сінню, додавались окремо вирізана гербова фігура та окремо вирізана нашоломна фігура; іноді нашоломна фігура була невід'ємною частиною зображення геральдичного щита, а змінною — лише гербова фігура. Багаторазове використання елементів ілюстративного матеріалу логічно вписується в барокову традицію, адже якщо за правилами побудови емблематичної поезії бароко застосовувались свого роду словесні кліше — певні традиційні форми, приклади, сюжети тощо, так само для зображення гербів та іншого ілюстративного матеріалу використовувались, так би мовити, матеріальні кліше — однакові дошки.

У деяких виданнях один і той самий геральдичний щит із оздобленням використовувався як складова частина кількох гравюр із різними гербами. Наприклад, видання віршованої епіталами «*Venatio amoris in apro et leana*» авторства студента поетики Львівського єзуїтського колегіуму Лукаша Станіслава Словіцького (Łukasz Stanisław Słowicki), написаної з нагоди шлюбу Томи Гордона та Констанції Кублічівни в 1669 р. та виданої в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму (Запаско, Ісаевич, 464; Estreicher, t. 28, s. 269), містить чотири геральдичні епіграми латинською та польською мовами, в яких

Мідерити з гербами в парному шлюбному привітанні: ліворуч — *Par orbi domus Jablonovia... Leopoli, Typis Collegij Societatis Jesu, 1729*; праворуч — *Capitolium imion, wiecznego szacunku godnych... [Lwów, Drukarnia Kollegium Societatis Jesu, 1729]*. Звороти титулів

частину першого та другого гербів, а саме геральдичні щити з оздобленням, відтиснено з однієї дошки. Зображення четвертого герба також є збірним деворитом; дошка з пустим щитом, увінчаним коронованим шоломом і нашоломником й обрамленим стилізованою сінню, має тонку тріщину через праву сторону шолома, корони та нашоломника, а також нижнього контуру щита. Цю ж дошку використано в одній із двох геральдичних епіграм у виданні тієї ж друкарні твору 1670 р. студента риторики Львівського єзуїтського колегіуму Михайла Злоторовича (*Michael Złotorowicz*) «*Omina felicissimi futuri coniubii*», написаного з нагоди шлюбу його родички Анни Анчевської, дочки шляхетного пана Мартина Никанора Анчевського, доктора філософії та медицини, львівського райці, та Андрія Шимоновича, молодого доктора філософії та медицини (Запаско, Ісаєвич, 486; *Estreicher*, t. 8, s. 344). Тріщина на дошці з гербом стала значно ширшою.

Зображення у шлюбному панегірику двох геральдичних композицій, відтиснені з однієї дошки з геральдичним щитом, могли символізувати та унаочнювати поєднання двох осіб, двох родів, двох доль. Таке художнє оздоблення фіксується вже у найранішому виданні цієї тематики, що зберігається у фонді відділу, — творі «*Phæbe hastata in auspiciatissimis reperitjs novogum coniugum*» (Замостя, 1639), написаному від імені класу поетики Замойської академії з нагоди шлюбу князя Яреми Вишневецького та Гризельди Констанції Замойської (*Estreicher*, t. 33, s. 87).

Варіант використання однієї дошки з геральдичним щитом і різних гербових і нашоломних фігур характерний також для парних шлюбних панегіриків: у частині, присвяченій нареченому, містився його родовий герб, у частині, присвяченій нареченій, — герб її роду. Саме так оздоблено видання твору

Вікторина Скервіна (*Wictoryn Skierwin*), який складається з двох частин: «*Hymenæus leoburgicus*» і «*Echo wesole himeneusza lwowskiego*», написаного на відзначення весільного акта стольника Галицької землі Бонавентури Костянтина Белжецького та Францішки Барбари Мнішек і виданого у Львові у друкарні Якова Мосцицького в 1670 р. (Запаско, Ісаєвич, 484—485; *Estreicher*, t. 28, s. 177).

Якщо для оздоблення парного шлюбного привітання використовувалися мідерити, то для відповідних геральдичних епіграм створювалися гравюри, оформлені в єдиному стилі. Як, наприклад, для видань «*Par orbi domus, Jablonovia amplissimis familiis*» і «*Capitolium imion, wiecznego szacunku godnych*», у яких від імені Острозького єзуїтського колегіуму висловлюються вітання Станіславу на Яблонові Яблоновському та Дороті з Бронішів Радоміцькій (Львів, друкарня єзуїтського колегіуму, 1729; Запаско, Ісаєвич, 1132; *Estreicher*, t. 18, s. 360; другого твору в каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича немає).

Іншим варіантом було створення гравюри на дереві чи на міді з зображенням гербів обох наречених, об'єднаних на одному малюнку без особливого дотримання правил геральдики. В такому випадку кожна частина парного панегірика прикрашалася гравюрою з двома гербами. Саме таким дереворитом із двома відповідними гербами оздоблено видання привітань «*Meta soleae exortata*» і «*Krzywda krzyżami nagrodzona*», висловлених Северину Юзефу Жевуському та Антоніні Потоцькій від Львівського єзуїтського колегіуму в 1731 р. (Запаско, Ісаєвич, 1185, 1188; *Estreicher*, t. 26, s. 555). Мідерити з двома гербами, виготовлені з однієї дошки, прикрашають дві пари панегіриків, презентованих Юзефу та Магдалені Агнешці князям Любомирським із нагоди шлюбу у 1755 р. від імені Товариства Ісуса Польської провінції (Львів, друкарня єзуїтського колегіуму; *Estreicher*, t. 21, s. 453, 467; у каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича немає) та Межирицького піарського колегіуму (Львів, друкарня єзуїтського колегіуму; Запаско, Ісаєвич, 1929; *Estreicher*, t. 14, s. 195, t. 21, s. 467; латиномовної частини в каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича немає).

Окремі панегіричні видання містять декілька пишних геральдичних епіграм, які додатково підкреслюють винятковість визначної особи чи події, якій присвячено твір. Одним із таких є видання твору Василя Рудомича (*Bazyli Rudomicz*) «*Corona de lapidibus pretiosis*» із нагоди коронації Михайла Вишневецького, опублікованого без зазначення авторства у друкарні Замойської

Два герби в одній гербовій композиції у виданнях: *Meta soleae exortata*... [Leopolis, Typis Collegii Societatis Iesu, 1731]; *Krzywda krzyżami nagrodzona przy weselnych okrzykach*... [Lwów, Drukarnia Kollegium Societatis Jesu, 1731]. Зворотититулів

Пишне оздоблення панегірика з нагоди коронації Михайла Вишневецького: [Rudomicz B.] Corona de lapidibus pretiosis... Zamoscii, Typis Academicis, [1669]

академії в 1669 р. (Estreicher, т. 26, с. 465). Видання обсягом 20 аркушів прикрашають 11 великих ксилографур із геральдичними композиціями, з яких десять відтиснено з однієї дошки за винятком змінних гербових фігур. Інші художні оздобли видання — це гравірований ініціал і смужки з виливних прикрас; крім того, кожен сторінку вміщено в широку рамку з виливних прикрас.

Як правило, видання творів панегіричного змісту прикрашають також декілька інших елементів художнього оздоблення: гравіровані ініціали чи гравіровані оздобли заголовних літер, гравіровані чи скомпоновані з виливних прикрас заставки та кінцівки, смужки з виливних прикрас. У виданнях, що мають складну структуру, кожна частина часто має свій набір елементів оздоблення. Для київських і чернігівських видань, а також львівських друків XVII ст. характерне оздоблення лише титульних або всіх аркушів за допомогою рамок із виливних прикрас. Для окремих київських і чернігівських видань виготовлялись форти чи фронтиспісні гравюри.

Традиції декорування українських стародруків у цілому та видань панегіричного змісту зокрема слідували загальноєвропейській «моді» художнього

оздоблення видавничої продукції, за якою хоча б один раз на початку тексту вміщувався гравірований ініціал, хоча з плином часу, вже у XVIII ст. західноєвропейські видання в більшості оздоблювалися скромніше, самі оздоби ставали мінімалістичнішими. Для українських стародруків, особливо панегіричного змісту, притаманне більш насичене декорування.

В українських панегіричних виданнях портретні зображення адресатів є нехарактерними, хоча мають місце й винятки. Наприклад, «Евхарістиріон або вдячність... Петру Могилі» (Київ, 1632; Запаско, Ісаєвич, 228; Титов, с. 291—305), виголошений від імені студентів Київської колегії на пошану архімандрита Києво-Печерської лаври та опікуна колегії, прикрашає, серед іншого, дереворит із зображенням Петра Могилы на горі Гелікон. Також обидва мовні варіанти — і кириличний, і латиношрифтовий — панегірика Феофана Прокоповича Петру I з нагоди перемоги над шведським військом (Київ, 1709; Запаско, Ісаєвич, 852, 853, 857; Титов, с. 497—498, 533—534; Estreicher, t. 25, s. 281) містять гравіровані авантитули (мідерити) із зображенням Петра I на троні. Цікаво, що в цьому виданні герб вміщено в нетрадиційному місці — в заставці-мідериті перед основним текстом твору.

Особливо урочисто виглядають видання, для оздоблення яких спеціально виготовляли тематичні мідерити. Наприклад, твір Лаврентія Крщоновича «Redivivus Phoenix» на пошану чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, виданий у Чернігові в 1683 р. (Запаско, Ісаєвич, 618; Каменева, 13), оздоблено фортою, гравюрою з гербом і шістьма алегоричними ілюстраціями-заставками авторства визначного українського художника та гравера Інокентія Щирського. Графічні образи доповнюють літературний текст, через образ фенікса та супутні сценки демонструючи життєвий шлях і діяння видатної та ушлявленої особи¹³.

Центральна фігура герба Лазаря Барановича — хрест — вміщує текст-лабіринт «Lazarz Baranowicz», один із поширених у бароковий період різновидів зорової поезії. Іншими яскравими прикладами візуальної літератури є три заможські панегірики 1643—1644 рр., присвячені викладачам і випускникам Заможської академії: «Septem orbis miracula» Олександра Жиховського (Alexander Zychowski) (Estreicher, t. 8, s. 245), «Præmium virtutis & laboris» Василя Рудомича (Bazyli Rudomicz) (Estreicher, t. 26, s. 469) і збірник віршів студентів академії «Apollo laurifer» (Estreicher, t. 12, s. 10—11). Видання містять тексти, виписані у формі фігури людини, портика, колони, зірки, трикутника, кола, лабіринту тощо.

Непересічним прикладом пишного українського панегірика, при друці та оздобленні якого використано практично весь потенціал друкарських і декоративних елементів, є видання твору Івана Орновського «Bogaty w parentele»,

¹³ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи. Київ: Наук. думка, 1982. С. 287.

Приклад візуальної літератури — Риторика та Діалектика у виданні: Zychowski A. Septem orbis miracula... Zamoscia, in Academia Typographia, 1643 (арк. [4] зв., [5] зв.)

ślawę, u honory wirydarz» на пошану роду харківських полковників Захаржевських, що вийшло в Києво-Печерській лаврі в 1705 р. (Запаско, Ісаєвич, 817; Титов, с. 532—533; Estreicher, т. 23, s. 440). Текст твору обсягом 80 аркушів надруковано прямими та курсивними шрифтами — готичною фрактурою й антиквою — щонайменше п'яти розмірів. Видання прикрашають сім тематичних мідеритів І. Щирського, а саме: три титульні гравюри, три гравюри з гербом і розворотна гравюра-ілюстрація; тиснення слів із 18 дерев'яних кліше з в'яззю, 34 гравіровані ініціали з 23 дощок на 13 літер і одне буквосполучення, 2 заставки з двох дощок, 16 кінцівок із 9 дощок, 6 заставок і кінцівок із виливних прикрас; текст вміщено у широкі рамки з виливних прикрас. Один із примірників оформлено особливо урочисто. Його надруковано на аркушах більшого розміру, на кожній сторінці витиснено додаткову широку золочену рамку. На більшості сторінок рамка складається по зовнішнім контурам із однієї широкої та двох вузьких смужок, по внутрішній стороні — з однієї вузької смужки. Елементи рамки витиснені, вірогідно, інструментом для тиснення на палітурках, вони розташовані переважно так, щоб не накладатися на двох сторінках одного аркуша.

Нестандартним явищем українського книгодрукування є видання 1745 р. твору Михайла Козачинського «Філософія Арістотелева по умствованію перипатетиковъ» на пошану Олексія Розумовського (обсягом у 61 аркуш; Запас-

ко, Ісаєвич, 1511; Estreicher, t. 20, s. 183—184).¹⁴ Це видання — приклад транс-кордонної та міжконфесійної співпраці українських освітніх закладів і друкарських осередків Києва та Львова. Причини й обставини підготовки та реалізації цього видання залишаються недослідженими. Твір складається з трьох рівнозначних частин церковнослов'янською, латинською та польською мовами. Його текст писався в Києві, автор — префект Києво-Могилянської академії та викладач філософії М. Козачинський. Частину оздоблення для видання — гравюри на міді з гербом і родовідним деревом Розумовських, а також дві заставки на мідних дошках — виготовив при друкарні Києво-Печерської лаври український художник і гравер Григорій Левицький. Текст надруковано у Львові: кириличним шрифтом зі своїм сигнатурним рядом у друкарні Ставропігійського Успенського братства, латинським шрифтом зі своїм сигнатурним рядом у друкарні єзуїтського колегіуму. Майже всі елементи художнього оздоблення (два гравіровані ініціали, три заставки, 11 із 12 кінцівок, виливні прикраси, зокрема і на аркушах із кириличним текстом) походять із асортименту друкарні Львівського єзуїтського колегіуму. Частину примірників видання оздоблено мідеритами з гербом (із двох дощок) авторства львівського гравера та видавця І. Филиповича. Текст твору і прозою, і віршами розділений на декілька частин, кожна з яких представлена трьома мовами; на деяких аркушах текст надруковано і кириличним, і латинським шрифтами. Частина тексту формує акровірші з друком заголовних літер перпендикулярно до основного тексту.

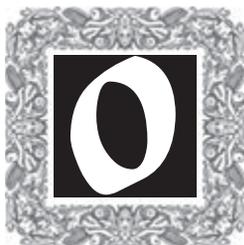
Стародруковані твори панегіричного змісту є яскравим прикладом книжкової культури України. Будучи великою мірою результатом освітньої діяльності єзуїтських навчальних закладів, вони виходили друком не лише у видавничих осередках освітніх центрів, а стали частиною репертуару друкарень, які діяли при братствах і монастирях різних віросповідань, а також друкарень приватних підприємців. Проаналізовані твори панегіричного змісту демонструють широке видове та тематичне різноманіття, використання великого спектру друкарських засобів для досягнення єдності тексту та образу, характерних для доби Бароко, за якої вони набули найбільшого розповсюдження та популярності. Вони є цікавим і багатоаспектним об'єктом для історико-книгознавчих студій і важливим джерелом для літературознавчих та історичних досліджень.

¹⁴ Про видання також див.: Віденський архів гетьманського роду Розумовських / упор., передм., коментарі, додатки, ілюстрації С. П. Потапенко. Київ, 2020. Т. 2. С. 13—69, 85—181.

1.7.

ПРИВАТНЕ МУЗИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО «ЛЕОН ІДЗІКОВСЬКИЙ»: ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Одним із обов'язків і привілеїв роботи співробітників бібліотек є доступ до всього масиву видань (бібліотеки, відділу, секції тощо), робота з фондами de visu. Вже у процесі упорядкування фондів, їх структурування та систематизації є можливість скласти початковий порівняний якісно-кількісний аналіз фонду, поміж загального виділити найпоширеніше, привабливе, найбільш затребуване, або те, що забуте, незвідане, виняткове. Серед масиву українських нотних видань Відділу музичних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВМФ НБУВ) особливе місце за кількістю виданих творів, поліграфічною якістю видань, розмаїттям музичного репертуару посідають видання фірми «Леон Ідзіковський». Ця фірма була найстарішим приватним музично-видавничим підприємством в Україні, а в останній чверті XIX — початку XX століть — ще й найбагатшим, найавторитетнішим і найпродуктивнішим. Здавалося б, багату нотне видавництво, яке справило значний вплив на становлення української музичної культури, має бути добре вивчено, а репертуар фірми відображений в бібліографічних покажчиках. Проте це не так. Парадокс нашої історії полягає в тому, що упродовж 70 років радянської влади багато важливих сторінок культури були навмисно піддані забуттю, штучно вилучені з культурного простору. З цензурних міркувань значний пласт документів, у тому числі і нотних, залишився поза увагою дослідників. У бібліографічних покажчиках і списках радянських часів часто не відображені матеріали, пов'язані з іменами емігрантів, репресованих композиторів, поетів. Не враховано численні духовні твори, богослужбову музику (кириличну, візантійського обряду), національно-патріотичні, а також сентиментально-куртуазні твори, що вважались у ці часи ідеологічно ворожими. Крім того, не зазначалось видавництво, якщо ним була приватна особа, у таких випадках нерідко опис здійснено в неповному обсязі. Варто зауважити також, що, за сталою дослідницькою музикознавчою традицією, вклад до національної культури фахівців, які безпосередньо не беруть участь у написанні та виконанні музичних творів, залишається поза зоною уваги. Хоча

Владислав Ідзіковський

Герсилія Гнатівна Ідзіковська

історично багаторазово доведено, що поява значних меценатів-фахівців (видавців, друкарів, музично-театральних діячів та ін.), котрі володіють естетичним почуттям і енергією, є безперечним чинником інтенсифікації, поновлення культурно-творчого процесу в суспільстві. Тому дуже цікавою є подальша тенденція осмислення ролі у вітчизняній культурі приватних установ, окремих фахівців-менеджерів, серед яких родина Ідзіковських посідала особливе, значне місце.

Упродовж 85 років існування видавничої фірми «Леон Ідзіковський» (1858—1944), її послідовно очолювали три члени однієї родини. 1858 р. фірму в Києві заснував Леон Вікентійович Ідзіковський (1827—1865), після його смерті видавництво повела дружина — Герсилія Гнатівна Ідзіковська (1832—1917). 1883 р. до керівництва фірмою приєднався син — Владислав Львович Ідзіковський (1864—1944), який з середини 1890-х рр. й очолив фірму. Часом заснування фірми вважається 28 грудня 1858 р., саме ця дата широко відзначалася 1908 р. на 50-річному ювілеї¹. Однак перше видання здійснено 1859 р., тому у друкованих каталогах, на орнаментованих обкладинках видань фірми датою заснування видавництва значиться 1859 р. А 1911 р. фірма «Леон Ідзіковський» відкрила постійний філіал у Варшаві. Існування її одночасно у двох

¹ Леон Идзиковский в Киеве: 50-летие музыкальной фирмы. *Русская музыкальная газета*. 1908. № 51—52. С. 1183—1186.

Друкарня Польська в Києві (1908)

країнах давало видавництву та клієнтам-композиторам значні переваги. Внаслідок того, що між Російською імперією та іншими країнами не існувало літературно-художньої конвенції, авторські права українських і російських композиторів за кордоном не охоронялися. Саме марка українсько-польської фірми й забезпечувала охорону авторського права як у Російській імперії, так і за її межами. Комісіонерів фірма мала у багатьох великих містах: Вільно, Владивосток, Воронеж, Катеринослав, Краків, Львів, Мос-

ква, Одеса, Ростов-на-Дону, Санкт-Петербург (Петроград), Харків та ін. Поліграфічними базами видавництва були нотодрукарні Івана Івановича Чоколова в Києві, Карла Готліба Редера у Лейпцигу та Григорія Мойсейовича Пуховича у Ростові-на-Дону. В друкарні «І. Чоколов» В. Ідзіковський мав 1/3 акцій, тому більшість нотних видань фірми надруковано саме у цій друкарні. 1916 р. Владиславу Ідзіковському вдалося стати співвласником третини акцій «Друкарні Польської в Києві» («Drukarnia Polska w Kijowie»). Однак внаслідок постреволюційної експропріації майна, на відміну від книг, жодного нотного видання фірми «Леон Ідзіковський» у цій друкарні надрукувати не встигли.

Фірма мала два власні магазини у Києві. При видавництві 1870 р. було відкрито читальний зал, який із часом переріс у багату приватну бібліотеку. Головна книгарня «Леон Ідзіковський» містилася по вул. Хрещатик, 29, її штат складався з більш як 150 працівників. Знаменита книгозбірня родини Ідзіковських була свого часу дуже популярною й справила великий позитивний вплив на киян, насамперед молодь, студентство. Розкішний читальний зал книгозбірні зі скляною стелею міг одночасно вмістити майже 500 осіб. Фактично бібліотека була й своєрідним літературно-музичним салоном, оскільки тут проводили поетичні читання, літературні диспути, співали та грали модні виконавці. Це була найбільша й найбагатша книгозбірня у Києві, кількість її фондів практично у півтора рази перевищувала кількість фондів Київської міської публічної бібліотеки. Станом на 1914 р. книгозбірня складалась із понад 173 тис. видань російською, українською, французькою, польською, англійською, німецькою мовами, мала багатий відділ дитячої літератури й передплачувала близько 140 назв журналів.

1897 р. при фірмі засновано концертне бюро, яким керувала Марія Львівна Ящевська (відома співачка, старша донька засновника фірми Леона Ідзі-

ковського, саме їй Микола Лисенко присвятив романс «Милованка» на слова Адама Міцкевича). Зусиллями Марії Львівни та її чоловіка Чеслава Адамовича Ящевських були організовані концерти видатних польських, російських і українських митців музики (Адама Дідура, Яніни Королевич-Вайдової, Ігнація Яна Падеревського, Сергія Рахманінова, Кароля Шимановського, Федора Шаляпіна та ін.).

Видавничий дім «Леон Ідзіковський» брав участь і в організації виставок образотворчого мистецтва, при ньому засновано власний художній салон. Просвітницька діяльність фірми відіграла значну позитивну роль у культурному житті Києва. Піклуючись про майбутнє, Ідзіковські займались благодійністю, виділяючи матеріальну допомогу студентам Києва. Так, 1908 р., на честь 50-річчя свого заснування, фірма виділила кілька стипендій для здібних студентів музичних навчальних закладів, крім того, утримувала за свій кошт інтэрнат для учнів, які вчилися на книгопродавців².

Фірма «Леон Ідзіковський» була найпродуктивнішою серед усіх нотних видавництв України впродовж декількох десятиліть. Визначення загальної кількості їхніх видань за увесь час діяльності неможливе без копіткої послідовної роботи з масивами видань нотних колекцій країни. Це необхідний шлях аналізу, незважаючи на те, що збереглися друковані каталоги видавництва.

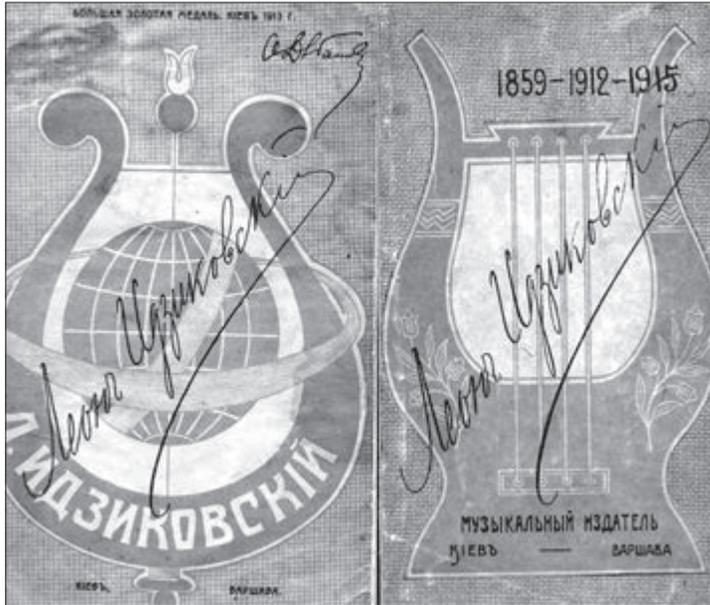
За період свого існування фірма декілька разів видавала такі рекламні каталоги. У ВМФ НБУВ зберігаються п'ять каталогів, три з яких є суто торгово-рекламними, тобто анонсують не тільки видання фірми, але й видання комісіонерів, що знаходились у продажу в магазині, навіть без зазначення видавця³. Тому відрізнити у каталозі видання «Л. Ідзіковського» від видань «Ю. Циммермана», «П. Юргенсона» або «А. Гутхейля» — проблематично. Фірму-видавця більшості пропонованих творів можна визначити, лише побачивши саме видання. Значно відрізняється структура та зміст останніх каталогів фірми — 1912 і 1915 рр.⁴ Уже у назвах цих каталогів, порівняно з попередніми, зазначено, що вони пропонують музичні твори, які видано саме фірмою «Леон Ідзіковський». Рекламу видань інших видавничих фірм розташовано у каталозі в окремих розділах. Проте каталоги 1912 та 1915 рр. теж не містять усіх видань, які побачили світ у видавництві за час його діяльності. Структура каталогів відповідає, насамперед, рекламно-торговим цілям,

² Лисевич І. Т. Духовно спрагі (Духовне життя польської національної меншини на Надніпрнянській Україні в 1864—1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1997. С. 67.

³ Каталог нот: для фортепіано в 2 и 4 руки, для пения и разных инструментов, находящихся в книжном и музыкальном магазине Леона Идзиковского. Киев : Леон Идзиковский, [190?]. 170 с.; Catalogue des Ouvrages de musique: en vente chez Léon Idzikowski à Kieff. Kieff : Léon Idzikowski, 1910. 24 s.; Catalogue des Ouvrages de musique: en vente chez Léon Idzikowski à Kieff. Część druga. Kieff : Léon Idzikowski, 1910. 20 s.

⁴ Catalogue des Ouvrages de musique et des livres [Text]: Publiés par la Maison Léon Idzikowski. Kieff; Warsowie: Léon Idzikowski, [1912—1913]. 224 s.; Catalogue des Ouvrages de musique]: Publiés par la Maison Léon Idzikowski. Kieff; Warsowie: Léon Idzikowski, 1915. 300 s.

Титульні аркуші видавничих каталогів фірми за 1912 та 1915 роки

але незручна для аналізу репертуару видавництва. Скорочені описи музичних творів розташовані відповідно до засобів виконання, а також за окремими жанрами, видами видань і серіями, а вокальні твори — ще й за мовними ознаками. Так, у розділі «Русские романсы и песни для одного голоса с фортепиано» подані усі вокальні твори для цього засобу виконання, надруковані з російським текстом, незважаючи на національну приналежність авторів та жанрові особливості твору. Тому в цьому розділі є ще й деякі вокальні твори західноєвропейських композиторів — Л. Бетховена, Г. Генделя, Е. Гріга,

А. Денца, Ж. Массне, Р. Леонкавалло, П. Тості, арії із опер Г. Бізе, К. Гуно, Т. Джордані, С. Монюшка, Дж. Пуччіні тощо і навіть пропонуються «повні» опери М. Лисенка «Ноктюрн» і «Тарас Бульба». В різних розділах каталогу твори дублюються неодноразово, але нема інформації про перевидання. Таким чином, орієнтуватись у видавничому репертуарі фірми, навіть враховуючи безперечну цінність інформації, рекламні каталоги допомагають далеко не завжди.

Ще одним із джерел для отримання інформації про кількість видань фірми є видавничі порядкові номери — номери дощок. Аналіз видань свідчить, що фірми проставляли персональні порядкові номери з ініціалами видавця на тих виданнях, які ставали власністю видавництва. У випадках, коли власником видань, підготовлених видавничою фірмою, залишався автор, номери дощок проставлялись друкарнею. Крім того, номери дощок проставляли переважно у першому виданні твору, нерідко не змінюючи при перевиданнях, навіть якщо ті й відрізнялись від попередніх. Згідно з номерами нотних дощок видань, які є власністю видавництва (з ініціалами видавця), за увесь період діяльності фірми «Леон Ідзіковський» було видано близько 5810 видань. Однак це не є остаточною цифрою, тому що їхня загальна кількість, підготовлена фірмою до друку, була набагато більшою. Завдяки аналізу номерів нотних дощок видань фірми «Леон Ідзіковський», з урахуванням видань із номерами дощок друкарень, а також перевидань, загальна кількість видань, підготовлених цією видавничою фірмою, є майже на третину більшою й становить близько 7700.

Історію діяльності фірми «Леон Ідзіковський» умовно можна поділити на декілька етапів: 1858—1897 рр. — період заснування видавництва й перетворення його на багатофункціональну фірму; 1897—1917 рр. — період максимального розквіту видавничої діяльності фірми, найвищого авторитету її у багатьох сферах культурно-музичного життя країни; 1917—1920 рр. — період постреволюційних перебудов у діяльності видавництва, експропріація фірми; 1921—1944 рр. — варшавський період діяльності підприємства.

Фірма «Леон Ідзіковський» первинно була створена як суто польське видавництво, в репертуарі якого твори польських композиторів склали переважну більшість видань. Видавнича діяльність у ці роки, хоча й була вже досить інтенсивна, але змістовно ще відносно обмежена. В репертуарі видавництва — головним чином твори малих форм, переважно вокальні твори камерно-концертного репертуару та твори для окремих інструментів, здебільш фортепіанні п'єси для домашнього музикування.

Втім, з точки зору комерційної успішності, діяльність фірми вже у ці роки є дуже ефективною. Плідна комерційна культурно-просвітницька робота допомогла створити умови для розквіту видавничої діяльності, поступово перетворити фірму на найбільшу, найбагатшу серед усіх вітчизняних музичних видавництв. У травні 1897 р. Владиславу Ідзіковському вдалося придбати нотне видавництво Болеслава Корейва, видавця до того часу усіх творів М. Лисенка⁵. Авторитет видавництва «Б. Корейво» серед українських композиторів був чималий, за свідченням В. Ідзіковського, Микола Лисенко ласкаво називав видавця «Литвин — чоловік Божий»⁶. Рівень видань Б. Корейва відповідав на той час кращим світовим стандартам. Але, незважаючи на високу якість нотної продукції та відповідальну репертуарну політику, фірма не витримала умов конкурентної боротьби капіталістичного ринку. Вимушений продати власне видавництво, Б. Корейво багато років потому працював

Марш, створений на честь 50-річчя фірми «Л. Ідзіковський» і присвячений Владиславу Леоновичу Ідзіковському (обкладинка)

⁵ Із листа М. Лисенка до О. Огоновського від 5 вересня 1894 р.: «...фірма Корейво в Києві є видавцем і властивцем усіх моїх творів, маю лиш по їдному примірникові кожного видання». *Лисенко М. В.* Листи / упоряд., примітки та комент. О. Лисенка. Вступ. стаття М. Рильського. Київ: Мистецтво, 1964. С. 241.

⁶ М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко; ред. та комент. Р. Пилипчука. Київ: Музична Україна, 1968. С. 674.

Друкарський знак польської друкарні в Києві з зображенням Золотих воріт

у фірмі «Леон Ідзіковський» на посаді завідувача видавничого відділу⁷. Водночас із придбанням нотного підприємства «Б. Корейво», фірма «Леон Ідзіковський» отримала й видавничі права на ті твори українських композиторів, що була у власності Болеслава Корейва.

Саме після 1897 р. твори українських композиторів поступово почали займати дедалі помітніше місце в репертуарі видавництва. Цей період відзначено ще однією вагомою для видавництва подією. Фірму було обрано комісіонером Київського відділення Імператорського Російського музичного товариства (РМТ). Уперше «Леон Ідзіковський» згадується як комісіонер РМТ у Звітах

Київського відділення РМТ за 1896—1897 рр.⁸ Після обрання фірми комісіонером РМТ каталог видавництва поповнився чималою кількістю творів педагогічного репертуару, що було одним з умов членства у Товаристві.

Культурне життя країни на рубежі ХІХ—ХХ ст. було дуже інтенсивним. Обсяг та різнобарвність надрукованих у цей період нотних видань теж значні, особливо численною виявилася кількість музично-педагогічних видань. У країні поступово створено систему музично-педагогічних закладів, авторитетних та конкурентноспроможних вітчизняних музичних шкіл. Провідні педагоги, професори шкіл видавали персональні серії інструктивних творів, своєрідні «майстер-класи». Педагогічних серій, адаптованих щодо ступенів труднощів, було чимало, в деяких нараховувалось більш ніж сотня творів. Створювались й видавались також колективні редакторські серії інструктивних творів. Наприклад, найчисленніша серія «Юний віртуоз» нараховувала (у 1915 р.) понад 740 видань⁹. Ці педагогічні матеріали видавали переважно видавці-комісіонери РМТ. Через магазини й склади комісіонерів, які підтримували зв'язки між собою, видання розповсюджували на території всієї Російської імперії. Саме тому після приєднання фірми «Леон Ідзіковський» до РМТ твори педагогічного репертуару посідають дедалі помітніше місце у каталозі видавництва. Членство в РМТ, крім обов'язків та престижу, давало її членам ще й значні комунікативні переваги. До сфери діяльності РМТ входила координація міжнародних культурних зв'язків і театраль-но-концертного життя країни¹⁰.

⁷ Лисенко М. В. Листи. 1968. С. 382, 396.

⁸ Отчет Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества: за 1896—1897 гг. Киев, 1898. С. 5; Отчет Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества 1895—1896 гг. Киев, 1897. С. 7.

⁹ Catalogue des Ouvrages, 1915. 300 s.

¹⁰ Миклашевский И. Очерк деятельности Киевского Отделения Императорского Русского Музыкального Общества (1863—1913 / сост. И. Миклашевский. Киев, 1913. 240 с.

Авторитет фірми «Леон Ідзіковський» у культурному житті Києва був у ті часи дуже вагомим. На Першій Всеросійській промисловій виставці у Києві (1913 р.) за величезні досягнення у музично-видавничій галузі фірмі «Леон Ідзіковський» було присуджено Велику золоту медаль. Співпраця з фірмою у цей час вважалась дуже престижною та комерційно привабливою, хоча політика компанії іноді піддавалася критиці українських діячів¹¹. Серед музичних видавництв фірма «Леон Ідзіковський» була найавторитетнішою в Україні, у сфері нотної торгівлі — також. Це давало їй можливість домінувати у цій галузі, диктувати свої умови співпраці.

Найбільш плідними виявились останні десять—п'ятнадцять років видавничої діяльності фірми «Леон Ідзіковський» у Києві. Причому цей період відзначено не тільки зростанням кількості видань творів українського репертуару, але й надзвичайним збільшенням загальної кількості видань. Для порівняння наведемо цифри: в 1908 р. видавничий каталог фірми нараховував 2500 номерів, а вже у 1917 — приблизно 5630, тобто за ці 10 років видавництво підготувало більше видань ніж за попередні п'ятдесят. Видавничий репертуар був досить різноманітним і цікавим. Серед видань — клавіри опер та оперет українських композиторів: Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Петра Ніщинського, численні арії з вокально-сценічних творів композиторів світової класики, фортепіанні концерти, інструментальні ансамблі, різноманітні твори для окремих інструментів, камерно-вокальна музика, видання народної музики, педагогічні інструктивні п'єси, твори легких жанрів.

Політика фірми була багатовекторною у видавничих пріоритетах, прагнула задовольняти музичні смаки найрізноманітніших верств населення. В репертуарі видавництва — дуже різні за якістю художньої вартості твори, тому було багато нарікань щодо їхнього художнього рівня¹². Як і завжди, видання творів композиторів-класиків не давало надприбутків, тому через комерційні інтереси фірма вимушена була йти на поводу у попиту. Так, чималу частину видавничого репертуару фірми посідали твори справді сумнівного художнього рівня, серед них — численні твори композиторів-аматорів, значна кількість творів легких жанрів. Особливо багато видано вокальних сентиментально-куртуазних творів. Найчисленніша серія «Цыгане в Києве» складалася з 254

¹¹ З листа М. Лисенка до Модеста Менцинського (14.03.1912): «Агенція концертів знаходиться в виключних руках д[обродія] Ідзіковського — поляка, який у Києві має великий заклад нот, книг, дуже багата фірма, але протектує насамперед полякам, потім російським умільцям (бо він є разом комісіонером Отд[еления] Киев[ского] Императ[орского] Русского Муз[ыкального] Об[щества], за який кутас вони цупко тримаються)». *Лисенко М. В. Листи / авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. Київ: Музична Україна, 2004. С. 464–465.*

¹² Ось обурені рядки М. Лисенка, спрямовані якоюсь мірою і на видавничу політику фірми: «[...] нотопродавцы, не смысля в музыке ничего, берутся за издание вещей, которые, в большинстве случаев, давая поблажку дурному вкусу большинства публики, дают им верные деньги. А композиторы пальцы сосут, заполняя втуне свои портфели новыми сочинениями». — З листа М. Лисенка до М. Ф. Фіндейзена від 3 травня 1899 р. *Лисенко М. В. Листи. 1964. С. 308.*

видань, а серія «Современный кабарэ» — навіть з декількох підсерій: «Песенки, куплеты и шансонетки» (22 видання), «Интимные песенки и песенки кабарэ» (12 видань) та ін. Видавались також серії творів з репертуарів модних виконавців — Олександра Вертинського, Ніни Дулькевич, Марії Емської, Іллі Ільсарова, Марії Каринської, Ізабелли Кремер, Володимира Сабініна, Наталії Тамари, Віктора Хенкіна та багатьох інших. Деякі з персональних серій були дуже численні, наприклад: «Репертуар известного баяна цыганской песни В. Д. Шумского» складався з 64, а «Репертуар В. А. Сабинина» — з 44 видань. Значне місце у каталозі видавництва посідали твори модних на той час авторів так званої салонної музики. Наприклад, видано 110 творів Василя Арефійовича Присовського та ще 32 видання цього ж автора, але вже під псевдонімом А. Овенберг. Причому деякі з цих творів видавництво пропонує у багатьох різних засобах виконання, зокрема, фортепіанні п'єси В. Присовського «О чем рыдала скрипка» та «Раненый орел» у проспекті видавництва пропонуються ще й у перекладах для 19 різних засобів виконання, тобто кожен із цих творів можна було отримати для багатьох інструментів та ансамблів¹³.

джерелом вивчення музичних смаків споживачів є дані про тираж виданого твору, кількість перевидань й саме за цими показниками можна визначити, що найбільшим попитом серед споживачів користувалися все-таки не твори легких жанрів, котрих дійсно видавалось чимало. Найпопулярнішими в країні наприкінці ХІХ—початку ХХ ст., судячи з кількості видань, перевидань та додаткових тиражів, були різноманітні видання творів народної музики. Захоплення фольклором, увага до народної пісні, завдяки подвижництву музичної інтелігенції, у цей час було піднесено на новий, дуже високий рівень. Практично усі найталановитіші українські композитори зробили свій внесок до важливої справи відбору, запису, обробки та популяризації народної музики. Значна частина народних творів уперше була підготовлена до друку саме фірмою «Леон Ідзіковський». Оригінальних, т. з. польових записів фольклорних мелодій, у репертуарі видавництва небагато. Першочерговими для фірми були практичні, виконавчі, а не науково-теоретичні інтереси, тому у репертуарі видавництва: переважно обробки та переклади творів народної музики для найрізноманітніших засобів виконання. Найбагатші здобутки у сфері обробки народних пісень належали й, без сумніву, належатимуть завжди М. Лисенку. Серед фольклорних творів, дбайливо відібраних, систематизованих й оброблених для різних засобів виконання іншими композиторами, у видавництві вийшли — «Збірки українських пісень для хору Олександра Кошиця» (2 збірки по 10 пісень та збірник колядок); «Українські колядки і щедрівки» (4 збірки по 10 пісень) і збірник «Луна» (40 пісень)

¹³ Савченко І. В. Українські нотні видання 1917—1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. каталог. Київ, 2007. 384 с. (опис 185, 188).

**CHOIX DE COMPOSITIONS MODERNES
POUR PIANO
REVUES, DOIGTÉES ET PÉDALÉES
PAR W. POUCHALSKY.**

	P. K.		P. K.
1. Bizet. Premier Menuet de l'Arlesienne	— 50	31. Massenet op. 10, N° 3. Barcarolle	— 40
2. Durand. A. op. 29. Annette et Lubin	— 40	32. op. 10, N° 5. Mélodie	— 35
3. op. 4. Gavotte	— 40	33. Menu. Extr'acte	— 40
4. Durand. F. Menuet. Romance	— 40	34. Moszkowski. op. 7, N° 2. Moment musical	— 75
5. G. Fauré op. 33, N° 1. En courant	— 75	35. op. 31, N° 3. Caprice espagnol	— 50
6. op. 33, N° 2. Mazurka	— 50	36. op. 38, N° 3. Mazurka	— 50
7. op. 11. No. Bergeres et Bergeres	— 50	37. op. 41. Gondoliers	— 75
8. op. 16, N° 2. Valse	— 50	38. op. 45, N° 2. Guitare	— 75
9. op. 31. Avants	— 50	39. Paderewski. op. 5, N° 2. Mazurka	— 50
10. op. 108, N° 1. Scherzetto	— 50	40. op. 10, N° 2. Mélodie	— 50
11. op. 102, N° 1. Gavotte	— 50	41. Fauré. op. 20, N° 6. Valse Réveuse	— 40
12. Gung. op. 35, N° 1. Berceuse	— 40	42. op. 20, N° 7. Les perleuses	— 35
13. op. 13, N° 1. Papillon	— 40	43. op. 20, N° 10. Courante	— 40
14. op. 16, N° 1. La danse d'Antra	— 50	44. op. 20, N° 21. Pastorale	— 25
15. op. 17, N° 3. Mélodie	— 40	45. op. 26, N° 13. Arlette	— 50
16. op. 17, N° 6. Danse norvegienne	— 25	46. op. 26, N° 20. Valse Capricieuse	— 40
17. Gortzel. Scherzo	— 40	47. Pouchalsky. op. 2. Au crépuscule	— 75
18. Jansen op. 17, N° 2. Nachmittagsstille	— 25	48. Pröhl. Sérénade russe	— 50
19. op. 17, N° 11. Irrichter	— 40	49. Raff. op. 54, N° 1. Valse	— 50
20. op. 21, N° 4. Marmelades-Lutchen	— 50	50. Rheinberger. op. 5, N° 2. Toccata	— 40
21. op. 31, N° 6. Sérénade	— 50	51. Saint-Saëns. Bagatelle	— 25
22. Kral. Mélodie	— 25	52. Scharwenka. op. 43, N° 1. Menuetto	— 40
23. Kuchner op. 7, N° 6. Albumblatt	— 25	53. op. 63, N° 1. Capricciotto	— 50
24. op. 16, N° 7. Allegretto	— 25	54. op. 63, N° 3. Barcarolle	— 40
25. op. 16, N° 8. Marche	— 40	55. op. 63, N° 5. Nocturne	— 50
26. op. 21, N° 1. Aquarelle	— 40	56. Thomas. Mignou. Gavotte	— 40
27. op. 21, N° 6. Aquarelle	— 40	57. Thomé. op. 37. Passacaille	— 50
28. op. 26, N° 1. Albumblatt	— 25	58. op. 71. La Nalade	— 50
29. Marm-etel. Autrelon. Musette	— 40	59. op. 100. Gavotte et Menuet	— 50
30. Courante	— 40	60. Wachs. Allegro Fantaisie	— 50

KIEFF LÉON IDZIKOWSKI
Commissaire de la Société IMPERIALE Musicale Russe
Moscou, Secours, Perouchine, Assouly, Mougou, Lédor, Coethoor & Wolf
A. Gutheil, Ostrowski, Alshanson

Педагогічні твори для фортепіано под редакцією Володимира Пухальського (з проспектом серії на титульному аркуші)

Полонез В. Зентарського, присвячений Герсилії Ідзіковській. Титульний аркуш видання

Кирила Стеценка; Михайла Тутковського (3 збірки по 10 пісень, опубліковані під псевдонімом А. Артемовський); «50 українських пісень» Леоніда Малашкіна; «Обробки українських пісень для мішаного хору» (2 збірки по 12 пісень) Яна Галля; декілька перевидань збірки Антона Коципінського «100 народних пісень» (у т. ч. у перекладі для фортепіано Віктора Зентарського); обробки фольклорних творів, здійснені Владиславом та Сигізмундом Зарембами, Михайлом Завадським, Петром Ніщинським, Павлом Сеницею, Яковом Степовим, Григорієм Ходоровським та багатьма іншими композиторами.

Придбання видавцем твору автора є одним із показників комерційної успішності митця в умовах вільного ринку. Незважаючи на те, що, на думку авторів, фірма іноді пропонувала не дуже вигідні умови співпраці, можливість швидкого отримання гонорарів та своєчасного опублікування творів ставала одним із по-

тужних стимулів для творчості. Фірма «Леон Ідзіковський» була власницею значної кількості творів видатних українських композиторів, найчисленнішими у видавничому кошику фірми, як згадано вище, були твори М. Лисенка. Після смерті композитора спадкоємці продали фірмі права на видання всіх творів Лисенка, що їм належали (від 1914 р.).

Завдяки видавництву були опубліковані й збереглись до нашого часу твори багатьох видатних композиторів. Серед видань українсько-польських композиторів слід відзначити твори Михайла Завадського, Владислава і Сигізмунда Заремб, Віктора Зентарського, Діонісія Бонковського, Антона Коципінського, Ігнація Падеревського, братів Генріка та Юзефа Венявських. Видавництво підготувало до друку також значну кількість фортепіанних творів польських композиторів — декілька серій видань Фридерика Шопена, Тадеуша Йотейко, Євгена Риба.

Серед оригінальних творів видатних вітчизняних композиторів, придбаних та опублікованих фірмою на початку ХХ сторіччя, крім вищезгаданих творів М. Лисенка, — «Музичні твори для співу з супроводом фортепіано» К. Стеценка (серія з 43 видань); декілька збірок творів Я. Степового: 2 збірки фортепіанних п'єс (4 та 3), збірник вокальних творів «Барвінки» (16 номерів); романси на вірші Олександра Олеся (9 романсів), Максима Рильського

(3 видання); романси та пісні О. Кошиця, П. Ніщинського; інструментальні та вокальні твори П. Сениці, М. Тутковського та багатьох інших авторів. Серед серій камерно-концертних творів українських композиторів найчисленніша — «Українська ліра: Думки, пісні і співи» (51 видання).

У постреволуційний період діяльності фірми (1917—1920), у т. зв. час змін політичні події помітно вплинули на видавничий репертуар фірми. Серед нових видань, підготовлених тоді, превалюють інструментальні та вокальні твори для домашнього музикування, музика для кафешантанів і кабаре, з'являються також патріотичні й революційні гімни та пісні, присвячені поточним подіям. Цей період знаменується значною кількістю перевидань

творів українських та польських композиторів — переважно камерно-концертних, творів педагогічного репертуару, деяких фольклорних збірок. Важливо, що перевидання фольклорних творів здійснювалось уже українською мовою, а не в російській транслітерації, що обов'язково вимагалось за імперських часів.

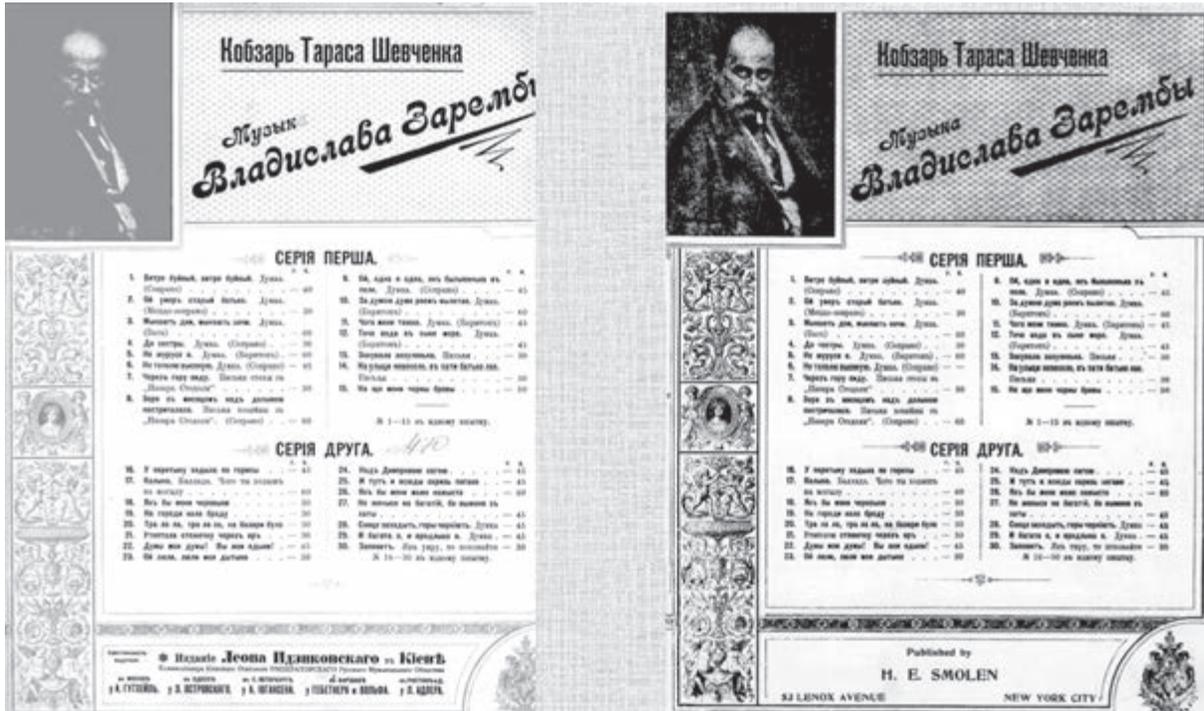
Револуційні події трагічно відгукнулись у долях багатьох діячів культури, не обійшли вони й фірму «Леон Ідзіковський». Першої хвилі націоналізації 1918—1919 рр. фірма уникла. Завдяки авторитетові видавця фірма була націоналізована дещо пізніше більшості інших приватних підприємств. У травні 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У двічі розглядало питання націоналізації фірми, з метою передачі її майна у власність т. з. Польбюро — органу польських комуністів, що його очолював Фелікс Кон, який 1921 р. був й Першим секретарем ЦК КП(б)У. Втім постанова Політбюро ще не передбачала повну націоналізацію фірми, обмежившись «хитромудрим соломонівим рішенням»: «Запропонувати Всевидаву за вказівкою Польбюро розвербувати відповідну кількість польських книг з магазину Ідзіковського...»¹⁴. Тому відносно безпе-

«Думка» В. Зентарського, присвячена Леокадії Корейво. Титульний аркуш перевидання

¹⁴ Лісевич І. Т. Духовно спрагли. С. 67.

Титульні аркуші видання Л. Ідзиковського і контрафактного (піратського) видання Г. Смолинського (H. E. Smolen)

решкодно того ж 1921 р. фірма припинила свою діяльність у Києві та змогла вивезти частину свого майна до Варшави, покинувши київську нерухомість, видавництво, значну частину бібліотеки та ін.

Після націоналізації фірми залишки зруйнованого видавництва відійшли до Київського відділення ното-видавничого сектору Державного видавництва України. Ще деякий час ДВУ перевидавало продукцію фірми «Леон Ідзиковський», переважно твори західноєвропейських композиторів із педагогічних серій для фортепіано у редакціях Зигмунда Леберта, Віктора Зентарського, Володимира Пухальського, Григорія Ходоровського та ін. А книгозбірня родини Ідзиковських, що залишилась у Києві, влилась у 1920—1930-х рр. до складу Центральної польської бібліотеки. Зараз ця книгозбірня, принаймні те, що від неї залишилось, зберігається у НБУВ. Видання розпорочені по різних підрозділах бібліотеки, більша частина книг — у Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. До музичного відділу НБУВ нотні видання фірми «Леон Ідзиковський» надійшли з різних джерел, судячи з дарчих написів, переважно з приватних колекцій, а частково з видавництва та бібліотеки Ідзиковських.

Про діяльність останнього, польського періоду існування фірми «Леон Ідзиковський» відомостей небагато. Зусиллями Владислава Ідзиковського та його синів — Вацлава і Мечислава, від 1921 р. фірма продовжила діяльність у

Репертуаръ

В. А. САБИНИНА.

В. А. САБИНИНЪ

Романсы

и пѣсни.

1. ГЛАЗА (Погубили мѣня твои черные глаза). Музыка Л. Д. Малашикина Слова Кольцова. (*Русскія Лѣри* № 70) ..
2. АСТРЫ ОСЕННЯЯ. Романсъ. Музыка Н. Харито. Слова С. Грев. (*Ц.* № 61) ..
3. ВЪ МИНУТУ ПРИЗНАНІЯ. (Воль скучно со мною). Романсъ. Музыка и слова Н. Харито. (*Ц.* № 73) ..
4. ВЕРНИСЯ ПѢСЕНКА. Арр. В. А. Сабинина. Слова Сивро. (*Ц.* № 74) ..
5. ВОЕННАЯ ПѢСЕНКА (ГУСАРЫ-УСАЧИ). Музыка и слова В. А. Сабинина ..
6. КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПѢСНЯ. (Море тихо плещетъ). Музыка и слова Баронессы Е. Раушъ Фонъ Траубенбергъ. (*Ц.* № 77) ..
7. УМИРАЛИ РОЗЫ. Музыка В. А. Сабинина. Слова С. Аубошина. (*Ц.* № 78) ..
8. ЖЕНЩИНА КАКЪ РОЗА. Музыка В. А. Сабинина. Слова В. Н. Сухомянова. (*Ц.* № 79) ..
9. НО ЭТО ТОЛЬКО СОНЪ. Музыка и слова Л. Кошишевскаго. (*Ц.* № 83) ..
10. НЕ ЗАБЫТЬ НИКОГДА. Музыка В. А. Сабинина. Слова В. Н. Сухомянова. (*Ц.* № 86) ..
11. Я ВЪЛЪ ДИТЯ. (Воспомяніе). Старинный романсъ. Арр. В. А. Сабинина. (*Ц.* № 87) ..
12. ПОРТРЕТЪ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. Слова Е. Скопая. (*Ц.* № 90) ..
13. ЛАНДЫШИ. Романсъ. Музыка Г. А. Березовскаго. Слова Е. Аркадиной. (*Ц.* № 93) ..
14. ПОСЛѢДНІЙ ЭКСПРОМПТЪ. Музыка М. Кобяки. Слова Д. Длиндова. (*Ц.* № 100) ..
15. КОЛОКОЛЬЧИКЪ. Старинный романсъ. Арр. В. А. Сабинина. (*Ц.* № 101) ..
16. САДЪ МОЙ СПИТЬ. Романсъ тишины. Музыка К. Коржевскаго. Слова М. Чайковскаго. (*Ц.* № 102) ..
17. Я ЖИТЬ УСТАЛЪ. Романсъ. Музыка и слово М. В. Мадина. (*Ц.* 106) ..
18. ВЪ ЧАСЪ РОКОВОЙ. Старинный вальсъ. Арр. В. А. Сабинина. (*Ц.* № 108) ..
19. ДОБРОЙ НОЧИ. Романсъ. Музыка Ю. Рика. Слова К. Бальмонта. (*Ц.* № 109) ..
20. НОСТАРНО. (Ночная тишь). Музыка Ю. Рика. Слова А. Круглова. (*Ц.* № 110) ..
21. ДВА ЭКСПРОМПТА. Музыка Ю. Рика. Слова А. С. Пушкина. (*Ц.* № 111) ..

22. ЖЕЛАНІЕ. Экспромтъ. Музыка Ю. Рика. Слова В. А. Мазуревича. (*Ц.* № 112) ..
23. КОТИКЪ. ПѢСЕНКА. Музыка Г. Березовскаго. Слова АА. Френкель. (*Ц.* № 113) ..
24. ПРОХОДИТЬ ВСЕ. Романсъ. Муз. В. А. Сабинина. Слова М. Кузьмина. (*Ц.* № 114) ..
25. ПРОЩАНІЕ. Романсъ. Музыка М. Кобяки. Слова М. Ю. Лермонтова. (*Ц.* № 116) ..
26. ВЪДНОЕ НЕВО СТЕПНОЕ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. Слова М. А. Давидова. (*Ц.* № 117) ..
27. МЭРИ. ПѢСЕНКА. Музыка А. Кошишевскаго. Слова В. В. Кларина. (*Ц.* № 130) ..
28. РОЗЫ ЧАЙНЫЯ. Романсъ. Музыка В. А. Березовскаго. Слова Н. Н. (*Ц.* № 136) ..
29. ПРОСЪБА. Романсъ. Музыка и слова В. А. Сабинина. (*Ц.* № 144) ..
30. АБИТОРСКАЯ ПѢСЕНКА. Музыка В. А. Сабинина. Слова И. Шунина. (*Ц.* № 145) ..
31. СЕРАЦЕ ЖЕНЩИНЫ КАКЪ МОРЕ. Сепенлад. Музыка М. Кобяки. Слова М. А. Кузьмина. (*Ц.* № 146) ..
32. УГАСЛИ ГРѢЗЫ. Романсъ. Музыка В. Хирге. Слова В. А. Шулскаго. (*Ц.* № 147) ..
33. ХОЛОДНО, ГОЛОДНО. Романсъ. Музыка В. А. Березовскаго. Слова Н. Н. (*Ц.* № 150) ..
34. НА МАСКАРАДЪ. ПѢСЕНКА. Музыка В. А. Сабинина. Слова І. Скопая. (*Ц.* № 157) ..
35. МНѢ ЖАЛЬ ЧЕРЕМУХИ МОЕЙ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. Слова П. Вейнберга. (*Ц.* № 168) ..
36. НДЪ, МНѢ ТЕБЯ НЕ ЖАЛЬ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. (*Ц.* № 163) ..
37. СУМЕРКИ. Романсъ. Музыка и слова Н. Харито. (*Ц.* № 167) ..
38. Я ЗАГЛУШИЛЪ МОИ МУЧЕНЬЯ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. Слова Подсова. (*Ц.* № 179) ..
39. ПРИВѢЖАЛЪ КЪ МАМАШѢ ПЕТЯ. ПѢСЕНКА. Слова и музыка В. А. Сабинина. (*Ц.* № 180) ..
40. СКАЖИ МНѢ ЧТО НИБУДЪ. Романсъ. Музыка В. А. Сабинина. Слова В. Верещагина. (*Ц.* № 181) ..
41. АНИТА. ПѢСЕНКА. Музыка В. А. Сабинина. Слова В. Буренина. (*Ц.* № 182) ..
42. СЪРЕНЬКІЙ КОТИКЪ. ПѢСЕНКА. Музыка Н. И. Харито. Слова АА. Френкель. (*Ц.* № 184) ..
43. БАЙНЬКІИ. (Дѣточки должны быть пиньки). (*Совр. кѣб.* 30) ..
44. ПРОЩАЙ ЛЮЛОИ. ПѢСЕНКА. (*Совр. кѣб.* 21) ..

Цѣна каждаго номера 5 рублей.

СОБСТВЕННОСТЬ ИЗДАТЕЛЯ.

Леона Ідзіковскаго

Комиссіонера Кіевской и Варшавской Консерваторій.

Кіевъ, Крещатикъ № 29.

Варшава, Маршалковская № 119.

Варшаві, де ще з 1911 р. функціонувала її філія. Видавництво, склад нот, книгарня та читальня розташовувались у Варшаві, по Алее Єрозолімське, 18¹⁵. Після 1920 р. права практично на всю музичну спадщину М. Лисенка й багатьох інших українських композиторів, а також значна частина рукописів опинились за межами України. Новостворена СРСР, на відміну від видавців західноєвропейських країн, не дотримувалась закону про авторське право. Українськими діаспорними видавцями із далекого зарубіжжя авторські права часто також ігнорувались. У пореволюційні роки найбільша кількість контрафактних, т. з. піратських публікацій була зроблена саме з видань фірми «Леон Ідзіковський»¹⁶.

Відомостей про видання, здійснені у останній період існування фірми, небагато, нотних видань творів українських композиторів цього періоду досі не виявлено. 1933 р. Владислав Ідзіковський звернувся до митрополита Андрея Шептицького з пропозицією викупити рукописи та авторські права на видання творів українських композиторів, які були на той час у власності видавництва. Обмірковування доцільності та обговорення умов цієї справи тривало декілька років й наприкінці 1937 р. нарешті відбулось¹⁷. Митрополит викупив рукописи й авторські права приблизно на 600 творів українських композиторів — М. Лисенка (близько 350 творів), К. Стеценка, М. Леонтовича, Я. Степового, О. Кошиця, П. Сениці, П. Ніщинського та деяких інших авторів¹⁸. І саме ця благодійна подія стала вирішальною не тільки у справі повернення музичних скарбів до батьківщини, але ще й допомогла зберегти їх від знищення. У вогні Другої світової війни, під час Варшавського повстання повністю згоріли приміщення фірми «Леон Ідзіковський» з майже усіма книжковими й видавничими скарбами. Незадовго до повстання, у червні 1944 р., помер Владислав Ідзіковський. На місці знищених приміщень фірми 1945 р. було відкрито кіоск по продажу антикварних книжок, який працював майже до 1950 р.¹⁹ Саме після тих сумних подій остаточно припинила існування українсько-польська видавнича фірма «Леон Ідзіковський», яка впродовж багатьох років була найактивнішим учасником культурного, музичного життя України.

¹⁵ *Idzikowska A. Symbol Ocalony. Dziennik Kijowski. 2000. Maj. N 9 (136). S. 4.*

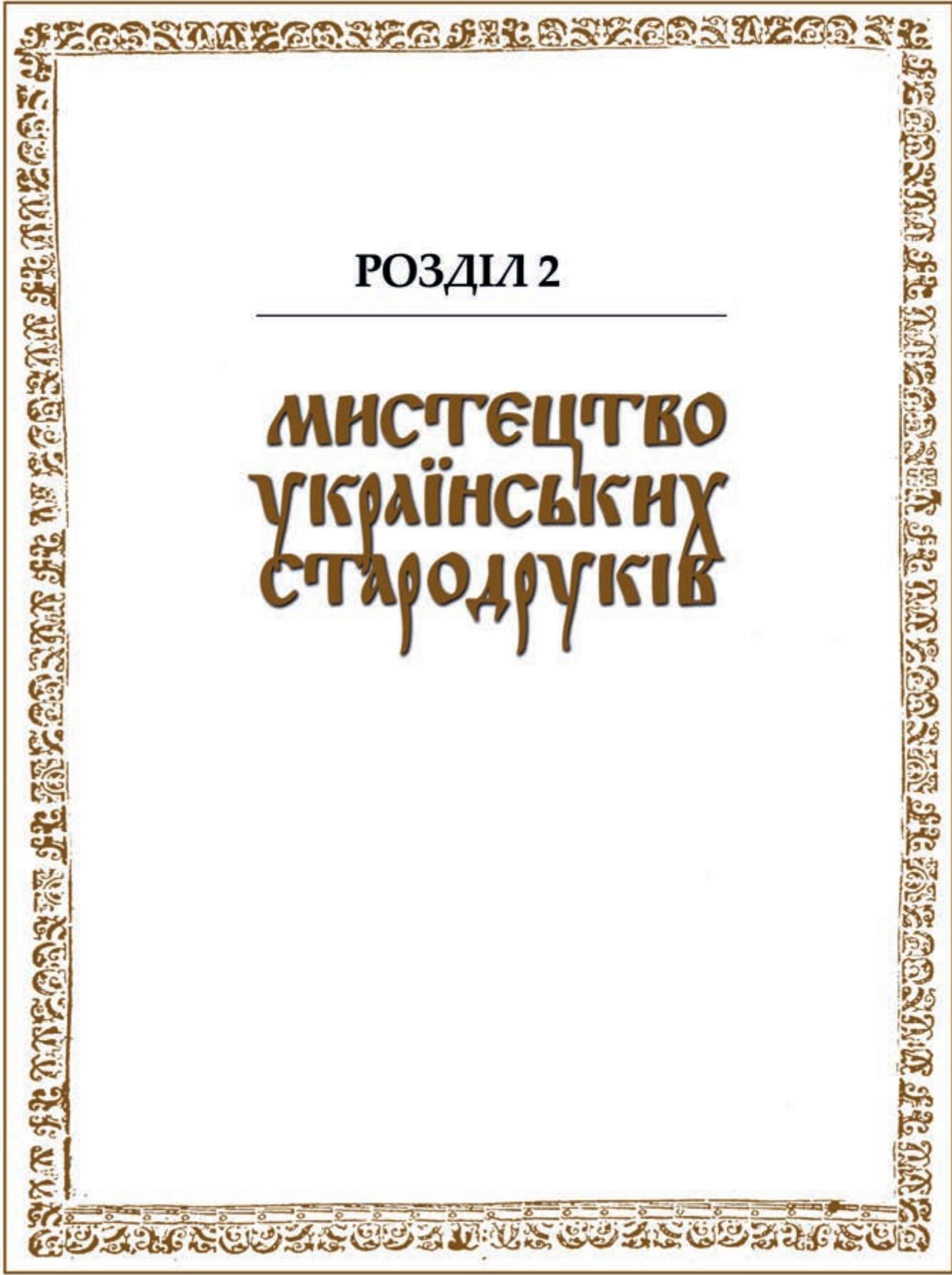
¹⁶ *Савченко І. В. Українські нотні видання. С. 38—42.*

¹⁷ *Мартиненко О. До історії музичної спадщини М. Лисенка (В. Ідзіковський і А. Шептицький). Записки НТШ. Львів, 1993. Т. 226. С. 265—269.*

¹⁸ Там само. С. 267.

¹⁹ *Idzikowska A. Symbol Ocalony. S. 4.*

РОЗДІЛ 2

МИСТЕЦТВО
УКРАЇНСЬКИХ
СТАРОДРУКІВ

2.1.
СТИЛЬ БАРОКО
В УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКАХ

2.2.
Гравюри друкарні
києво-печерської лаври XVII-XVIII ст.:
дослідження відбитків
із гравірувальних дощок
початку XX ст.

2.3.
Художнє оздоблення оправ
українських стародруків
XVII-XVIII ст.

2.1.

СТИЛЬ БАРОКО В УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКАХ

ароко — назва культурно-історичної епохи, позначеної пануванням у різних сферах мистецтва специфічного стилю, в характеристиці якого дослідники застосовують епітети «динамічний, афектований, патетичний»¹, «незвичайний, примхливий, мінливий і поліморфний»². Вже сама етимологія терміна «бароко» (італ. *barocco* «дивний, химерний», португ. *perola barocosa* «перлина неправильної форми», лат. *baroco* — позначення одного із видів силогізму в схоластичній логіці) вказує на те, що цей стиль випав із загального уявлення про красу та гармонію, сформованого в добу Ренесансу. Складність опису феномену бароко для європейської культури полягає в неоднорідності його виявів у різних галузях мистецтва та розмаїтті національних варіантів стилю. Попри це, узагальнюючи вияви бароко в різних сферах європейського мистецтва, Д. Наливайко виділяє такі стильові домінанти: динаміка образів та композицій; тягіння до смислових і формальних контрастів; метафоричність, доведена до своєї універсальності; концептизм та емблематичність; підвищена комунікативність, що виявляється у прагненні вразити реципієнта, вплинути на його почуття та свідомість³.

В українській культурі зародження стилю бароко датується кінцем XVI ст., причому в його поширенні не останню роль відіграло книгодрукування. Книжкова графіка як нове структурне утворення українського мистецтва, що розвинулася в останні десятиліття XVI ст., найшвидше відреагувала на стиль бароко⁴. Новотвором української літератури того часу стала також українська

¹ Морозов А. А. Барокко. *Литературный энциклопедический словарь* / под. общ. ред. В. М. Кожвникова, П. А. Николаева. Москва : Советская энциклопедия, 1987. С. 45.

² Охріменко П. П., Охріменко О. Г. Розвиток і взаємозв'язки східнослов'янського барокко. *Українське літературне барокко* : збірник наукових праць / відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Наук. думка, 1987. С. 21.

³ Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті. *Українське літературне барокко*: збірник наукових праць / відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Наук. думка, 1987.

⁴ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. Київ: Наук. думка, 1982. С. 15.

силабічна поезія, окремі жанри якої розвивались у тісному зв'язку з книгодрукуванням. Насамперед це стосується поезії «прикнижкового реквізиту»⁵, до якої належать гербові (геральдичні) вірші, поетичні присвяти, вірші під книжковими гравюрами (дескриптивна поезія), поетичні кінцівки із зазначенням авторства та ін. Вірші такого типу, поза сумнівом, мають самостійну естетичну вартість як зразки жанру барокової епіграми та джерела дослідження книжної староукраїнської літературної мови. Проте своїми специфічними жанровими ознаками вони завдячують естетичним потребам художньої структури української книги.

Книжкова гравюра, різномовна (польська, латинська та староукраїнська) поезія «прикнижкового» реквізиту кінця XVI—XVIII ст. та різножанрові твори української барокової літератури, втілені у текстовій частині видань, — три складники української стародрукованої книги, що виразно демонструють ознаки барокової естетики. Кожен із них розглядається в межах відповідної наукової дисципліни.

Книжкова графіка є основним об'єктом книгознавчих робіт, спрямованих на вивчення стильових ознак бароко, що знайшли відображення в українській книзі.

Перші дослідження української книжкової графіки XVII—XVIII ст., що торкаються питання стилю бароко, датовано серединою 20-х рр. XX ст. У роботах М. Макаренка «Орнаментация української книжки XVI—XVII ст.» (Київ, 1926) та В. Січинського «Архитектура в стародруках» (Львів, 1925) констатується наявність барокових рис у певних творах книжкової гравюри. Але в описах типових для бароко елементів художнього оформлення української книги (гравюр із алегоричними та символічними зображеннями, емблематичних композицій) в «Етюдах з історії українських стародруків» С. Маслова (Київ, 1925—1928 рр.) і в статті О. Новицького «Символічні образи на ритинах київських стародруків» (Київ, 1926) відсутні спроби співвіднесення їх із естетикою бароко.

Основним дослідником стилю бароко в українській книжковій графіці став Д. В. Степовик. У чотирьох монографічних роботах — «Олександр Тарасевич: становлення української школи гравюри на металі» (1976), «Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи» (1982), «Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко» (1986), «Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі» (1988), матеріали яких лягли в основу праці «Українська гравюра бароко» (2012), автор виділив основні стильові ознаки бароко в книжковій графіці, простежив розвиток стилю на прикладі ключових робіт українських граверів кінця XVI—XVIII ст.

Поезія як складова українських стародруків привернула увагу як літературознавців, так і бібліографів. Розвідка С. Т. Голубева «Описание и истол-

⁵ Крехотень В. І. Вибрані праці. Київ: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. С. 209.

кование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в.» (Київ, 1872) була однією з перших робіт, що ввела до широкого наукового обігу поетичні тексти української геральдичної поезії. Повнотекстові цитати окремих віршів (в основному геральдичних) зі стародруків кінця XVI ст. опубліковано в дослідженні В. М. Перетца «Малорусскія вирши і пѣсни в записях XVI—XVIII вв» (СПб., 1899). Повнотекстові цитати віршів, що супроводжують книжкові гравюри в українських виданнях, введено до складу бібліографічних описів каталогу О. С. Родоського «Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С-Петербургской духовной академии» (СПб., 1891). Згадки про віршовані тексти у складі видань друкарень Львівського братства, Києво-Печерської лаври та Почаївського монастиря вміщено в каталогах фондів Віленської публічної бібліотеки О. І. Миловидова 1908 р. та фондів «Церковного музею» І. С. Свенціцького 1908 р. Повнотекстові цитати та відомості про окремі вірші наведено також у книгознавчих розвідках Ф. І. Титова, присвячених огляду видань друкарні Києво-Печерської лаври: «Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606—1616—1916 гг.» (1916) та «Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVII вв.: всезбірка передмов до українських стародруків» (1924).

Попри жваву актуалізацію в кінці XIX — у перші десятиліття XX ст., починаючи з 1930-х рр., в силу історичних обставин, дослідження як українських стародруків загалом, так і поезії, надрукованої у їхньому складі, припиняються на декілька десятиліть. Досить лаконічні, але вартісні зауваження щодо віршів, особливо тих, які не згадували попередні бібліографи, містяться в каталозі українських стародруків із фондів Російської державної бібліотеки (на той час — Державної бібліотеки імені В. І. Леніна), випуски якого публікували упродовж 1976—1990 рр. У першому томі зведеного каталогу українських стародруків Я. Запаса та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва» (1981 р.), що охоплює період з 1574 по 1700 рр., подано докладну інформацію про вірші, виявлені не лише в кириличних, але й у латиношрифтих виданнях. У цей же час зацікавлення текстами віршів з українських стародруків помічаємо і в радянських літературознавчих працях. Однією із перших після тривалої перерви розвідок, що реактуалізує поетичні тексти, надруковані у складі стародрукованих видань, є стаття В. П. Колосової «Функції віршів в українських стародруках кінця XVI — першої половини XVII ст.» (1987 р.). У ній жанрові різновиди віршів виділено з урахуванням їхньої функції в структурі видань першодруків та вказано на зв'язок цих жанрів із естетикою бароко. Решта дослідників, до поля зору яких потрапила поезія з українських стародруків (М. М. Сулима, В. І. Кречотень, Б. С. Криса, Л. В. Ушкалов, Ю. В. Миненко, К. Г. Борисенко та ін.), розглядають її переважно як самостійне естетичне утворення, що втілює усі основні ознаки вишуканого барокового стилю.

Великий масив текстів, що зараховують до явища українського літературного бароко, оформлено у вигляді книжкових⁶ видань. Зокрема, «просторового»⁷ втілення у формі книги набули літературні твори таких основних жанрів барокової літератури: 1) проповіді Мелетія Смотрицького, Кирила Транквіліона Ставровецького, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського та ін.; 2) житійні оповідання Афанасія Кальнофойського, св. Димитрія (Туптала) та анонімних авторів; 3) панегіричні твори; 4) поетичні збірки та вірші, надруковані у складі видань; 5) драматичні твори (віршовані діалоги, шкільні декламації).

Першодослідником бароко в українській літературі став Д. Чижевський, який у роботах «Український літературний барок» (Прага, 1941), «Історія української літератури» (Прага, 1942) ввів поняття українського літературного бароко до широкого наукового обігу. На жаль, в Україні його роботи свого часу були заборонені і дійшли до широкого читача лише на початку 1990-х рр. В українському літературознавстві стиль бароко, з ідеологічних міркувань, згадувався в негативному значенні в середині 1930-х рр. (зокрема, у статті О. І. Білецького «Проблеми вивчення старовинної української літератури», з журналу «Літературна критика», 1936, №1(2)). Сміливою спробою «виправдання» цього стилю став розділ С. Маслова у «Нарисах з історії української літератури» (Київ, 1945), присвячений українській літературі XVII — початку XVIII ст. В ньому автор говорить про домінування стилю бароко в українській проповіді, віршуванні та драматургії XVII ст. Прикметно, що при цьому С. Маслов (як і в подальшому дослідники літератури бароко) взірцями стилю називає більшість із тих творів, видання яких вважаються визначними пам'ятками книжкового мистецтва. На жаль, «Нариси...» було заборонено та вилучено з вжитку одразу після виходу тиражу. В 1930—50-ті рр. дослідження стилю українського бароко мало епізодичний характер. У літературознавстві, щоправда, відбулося певне пожвавлення розвідок українського бароко напередодні IV з'їзду славистів 1958 р. в Москві. Такі впливові на той час літературознавці, як І. М. Голенищев-Кутузов, І. П. Єрьомін та О. А. Морозов, говорили про правомірність застосування терміна бароко до характеристики явищ української (і російської) літератур XVII—XVIII ст. З кінця 1960-х рр. у монографічних дослідженнях, присвячених різним сферам українського мистецтва XVII—XVIII ст., все частіше застосовується поняття «стиль бароко». Узагальнений погляд на історію виникнення та поширення українського бароко викладено в «Історії українського мистецтва» (Київ, 1968). На початку 1970-х рр. у журналі «Радянське літературознавство» з'являються перші теоретичні статті, присвячені феномену бароко в українській літературі: «Про

⁶ Велика кількість текстів барокової літератури функціонувала також у вигляді рукописних збірників.

⁷ Див.: *Фаворский В. О художнике, о творчестве, о книге.* Москва: Молодая гвардия, 1966. С. 56.

українське літературне барокко» І. В. Іваньо (1970, № 10), «Українське барокко в контексті європейського літературного процесу XVII ст.» Д. С. Наливайка (1972, № 1). З кінця 1970-х рр. виходить низка антологій, хрестоматій та повнотекстових перевидань українських літературних творів доби Бароко. Барокове літературне надбання введено в широкий науковий обіг такими виданнями: «Муза Роксоланська» В. О. Шевчука (Київ, 2004), «Історія української літератури: епоха Бароко XVII—XVIII ст.» архієп. Ігоря (Ісиченка) (Львів, Київ, Харків, 2011), 2-й том академічної «Історії української літератури» (Київ, 2014).

При розгляді книги як цілісного твору мистецтва, складної художньої системи, в якій усі знакові, орнаментальні та зображальні елементи перебувають у композиційно-просторових, смислових та функціональних зв'язках⁸, виникає потреба у співставленні та синтезі існуючих на сьогодні здобутків у дослідженні пов'язаних зі стилем бароко художніх особливостей книжкової графіки та текстів, інтегрованих до структури української стародрукованої книги. На роздуми щодо правомірності таких співставлень наштовхують, насамперед, часткові збіги в періодизації. Окремі ознаки стилю раннього бароко Д. Степовик помічає в пишному декорі фронтиспісу «Книги о постничестві» Василя Великого, надрукованої в Острозі 1594 р.⁹

На кінець XVI ст. припадає також поява перших зразків геральдичної поезії, що містить відбиток ранніх проявів поезики бароко — вірш Г. Смотрицького «Зри сіє знаменіє княжат» у виданні Острозької Біблії 1581 р.¹⁰ Залежно від ступеня вираженості формально-змістових ознак бароко при взаємодії з іншими стильовими течіями (ренесансом та маньєризмом) Д. Степовик виділяє два етапи розвитку української барокової гравюри (в тому числі й книжкової): «ранній» (кінець XVI — 80-ті рр. XVII ст.) та «зрілий» (80-ті рр. XVII ст. — кінець XVIII ст.)¹¹. У періодизації літератури українського бароко В. Яременко та В. Шевчук виокремлюють три етапи: «раннє бароко» (80-ті рр. XVI ст. — 1632 р.), «високе бароко» (1632—1709 рр.), «пізнє бароко» (1709—1798 рр.)¹². Тобто, при спільності хронологічних рамок (кінець XVI—XVIII ст.) розвиток стилю бароко в українській літературі досяг апогею в той час, коли в книжковій гравюрі було засвоєно лише окремі риси цього стилю.

⁸ Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги. Москва: Аспект-Пресс, 2000. С. 4.

⁹ Степовик Д. В. Слово й ілюстрація. Основні риси барокко в українській гравюрі. *Українське літературне барокко*: збірник наукових праць / відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Наук. думка, 1987. С. 289.

¹⁰ Слово многоцінне: хрестоматія укр. літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга пол. XV—XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI—XVIII ст.): В 4 кн. / упоряд. В. Шевчук, В. Яременко; керівник проекту В. Яременко. Кн. 1. Київ: Аконті, 2006. С. 359—360.

¹¹ Степовик Д. В. Слово й ілюстрація. С. 290.

¹² Слово многоцінне.

Застосування типологічно подібних художніх прийомів фіксуються як у дослідженнях книжкової графіки, так і в розвідках, присвячених мові книг доби Бароко. В українській бароковій гравюрі Д. Степовик виділяє метафору, алегорію, символ, гіперболу, літоту та синекдоху¹³. Ці та інші тропи і стилістичні фігури І. Г. Гуцуляк розглядає в межах поетичної мови бароко¹⁴.

Перетин точок дослідницького інтересу спостерігається також у виборі джерел. У таких виданнях друкарні Києво-Печерської лаври, як «Візерунок цнот» 1618 р., «Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича 1622 р., «Бесіди» Івана Золотоустого 1623 р., Псалтир 1624 р., Акафісти 1625 р., «Тлумачення на Апокаліпсис» Андрія Кесарійського 1625 р., Тріюдь пісна 1627 р., Тріюдь цвітна 1631 р. та ін., мистецтвознавці зосереджують увагу на елементах рослинного орнаменту, сюжетних та портретних гравюрах, в яких виявляються ознаки раннього бароко в книжковій графіці, а літературознавці виділяють поетичні зразки раннього бароко, введені до структури книги.

Вершинним витвором зрілого бароко в літературі і у мистецтві книги є видання «Патерика Печерського» (далі у тексті — Патерик Печерський), що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври в 1661 р., 1678 р. та червні 1702 р. з гравюрами Іллі, в грудні 1702 р. з гравюрами Л. Тарасевича, а упродовж XVIII ст. зазнав ще багато перевидань. Видання Патерика з гравюрами Іллі Д. Степовик називає пам'яткою, що увібрала в себе найбільше рис барокової естетики, а у перевиданні з гравюрами Л. Тарасевича вбачає підсумок усіх попередніх знахідок українського бароко¹⁵. Прикметно, що в текстових особливостях Патерика Печерського 1661 р. Ю. Ісиченко вважає засвоєння стилю бароко жанром української агіографії¹⁶.

Найбільш досконаліми з точки зору мистецького оформлення є видання проповідей «Перло многоцінне» 1646 р. К. Т. Ставровецького, «Ключ разуміня» 1659 р. І. Галятовського, «Огородок Марії Богородиці» 1676 р., «Вінець Христов» 1688 р. А. Радивиловського, «Меч духовний» 1666 р., «Труби словес проповідних» 1674 р. Лазаря Барановича. Іоаникія Галятовського Д. Чижевський називає основоположником барокової теорії проповіді на Україні¹⁷, а стиль проповідей Барановича відносить до пізнього бароко¹⁸.

Вагомим аргументом на користь співставності книжкової графіки та літературної форми текстової частини видання виступає настанова щодо

¹³ Степовик Д. В. Українська гравюра бароко. Київ: КЛІО, 2012. С. 13—26.

¹⁴ Гуцуляк І. Г. Мовостиль українського поетичного бароко : автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005.

¹⁵ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. С. 191.

¹⁶ Ісиченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. Київ: Наук. думка, 1990. С. 78.

¹⁷ Чижевський Д. Український літературний барок: нариси. Харків: Акта, 2003. С. 308.

¹⁸ Там само. С. 310.

єдності тексту і художнього оформлення, характерна для мистецтва української стародрукованої книги¹⁹. Класичним прикладом роботи над гармонізацією художнього оформлення видання є лист Л. Барановича, в якому він детально описує макет форти до видання «Труби словес проповідних»²⁰. Загалом належність видавців українських книг до кола літераторів (К. Т. Ставровецький, Л. Баранович, В. Ясинський та ін.), у творчості яких яскраво виражено стилістичні ознаки бароко, очевидно впливала і на мистецький вигляд української книги.

Розглядаючи українську стародруковану книгу як цілісний мистецький об'єкт крізь призму співвідношень між графічним та змістовим планом, проступає низка ознак, які можна зарахувати до виявів барокової естетики. Серед них виділяються три типи засобів, що увиразнюють художню структуру української книги кінця XVI—XVIII ст.: 1) композиції графічних та вербальних елементів; 2) редакційно-видавничі засоби архітектоніки; 3) шрифтові засоби, використані у виданнях.

До першого типу належать такі елементи художнього оформлення стародрукованої книги: 1) алегоричні форти; 2) емблематичні композиції; 3) сюжетні гравюри. Кожен із них виконує інтегруючу роль у художній структурі книги, вступаючи у смислові зв'язки зі змістом видання.

Гравіровані титульні аркуші (форти) зі складними просторовими композиціями, що алегорично передають зміст і значення самого видання і предмета, якому його присвячено, Ю. Я. Герчук зараховує до питомо барокових рис європейської книги XVII ст.²¹ Форти із символіко-алегоричним зображенням, що обрамляє розлогу назву видання, вирізняють і українські кириличні стародруки. Дослідники не раз наголошували на тісному семантичному зв'язку графічних композицій на титульних аркушах із текстовою частиною українських видань XVI—XVII ст. Зокрема, М. Макаренко називає титул («вихідний аркуш» за термінологією дослідника) «обличчям книги», що відповідає її змісту, «свічадом ідей», висловлених у виданні²²; Д. Степовик розглядає пишні барокові форти як художній вступ до змісту твору²³. Зображення на титулі залежало від жанру видання. Титули Нового Завіту, Євангелія, Апостола, Псалтиря, богословських та богослужбових книг, як правило, прикрашені пишними архітектурними або іконостасними композиціями, де клейма із ликами Христа, Богородиці, святих, знаковими сценами зі Святого Письма та

¹⁹ Макаренко М. Орнаментация української книжки XVI—XVII ст. / Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ: [б. в.], 1926. С. 6.

²⁰ Маслов С. І. Етюди з історії стародруків : I—VIII. Укр. наук. ін-т книгознавства. Київ: [б. в.], 1925. С. 21—22.

²¹ Герчук Ю. Я. Барокко. Книга: *Енциклопедія* / гл. ред. В. М. Жарков. Москва: Большая российская энциклопедия, 1999. С. 52.

²² Макаренко М. Орнаментация української книжки. С. 6—8.

²³ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. С. 66.

Священної історії, зображення храмових споруд поєднано з елементами рослинного орнаменту.

Складні алегоричні композиції на титулах церковних видань увиразнювали зміст текстів, виділяли центральні образи, давали читачеві поштовх до роздумів над символічним значенням біблійних сюжетів. Зокрема, форта видання Євангелія 1665 р. львівської друкарні М. Сльозки оздоблена зображеннями євангельських сцен поклоніння пастухів новонародженому Ісусові, Воскресіння та Вознесіння Христа, сходження Святого Духа на апостолів. Львівське видання Тріоди пісної 1717 р. відкриває форта зі старозавітними та новозавітними образами, що трапляються в богослужбових піснеспівах (пророки Ілля та Мойсей, св. Марія Магдалина, св. Іван Хреститель та ін.). Більшою творчою свободою користувалися митці при оформленні титульних аркушів до видань проповідей, оповідань про чудеса, житій святих, панегіриків, віршованих декламацій, збірок релігійної поезії тощо. Взірцями символіко-алегоричного художнього мислення граверів бароко є форти до збірок «Меч духовний» (Київ, 1666), «Труби словес проповідних» (Київ, 1674) Лазаря Барановича; «Мир с богом чоловіку» І. Гізеля (Київ, 1669); «Ключ розуміння» (Київ, 1659; Львів, 1663 і 1665), «Месія правдивий» (Київ, 1669), «Небо нове» (Львів, 1665; Могилів 1699) І. Галятовського; «Огородок Марії Богородиці» (Київ, 1676), «Вінець Христов» (Київ, 1688) А. Радивиловського та ін. Астрономічна символіка лежить також в основі алегоричного зображення на форті згаданого «Неба нового» І. Галятовського. Графічні образи небесних світил (сонця, місяця, зірок), підписані цитатами із Святого Письма («Добра яко луна», «Избранная яко Слонце», «Дам ему звѣзду утренняя» та ін.), номінують Богородицю як центральний образ збірки.

Зображений на форті символіко-алегоричний образ у деяких виданнях набуває вербального втілення в специфічному жанрі барокової поезії — віршованій передмові. Наприклад, у вірші на звороті титульного аркуша твору «Огородок Марії Богородиці» А. Радивиловського об'єктивуються присутні на титулі образи Христа, Богородиці, киево-печерських святих, храмової будівлі Успенської церкви. Об'єднавчим елементом композиції форти цього видання є рослинний орнамент, який у текстовій частині тлумачиться як образ саду (огородку): «Христос, иже ест Церкви, Матки нашей, Глава, / Огородку Марии, Матки своей, слава. / В Огородку сем Крины и рожы збирает, / Тыхже ку чести Матцѣ своей удѣляет. / На цвѣтах в Огородку святыи zostали, / Бо яко цвѣты в Церкви сами процвитают. / Марія зась ку Небу руцѣ простирает. / За так вдячний Дар сыну дяки воздавает...»²⁴. Символічний зміст зображених на форті наскрізних образів збірки «Труби словес проповідних» А. Барановича

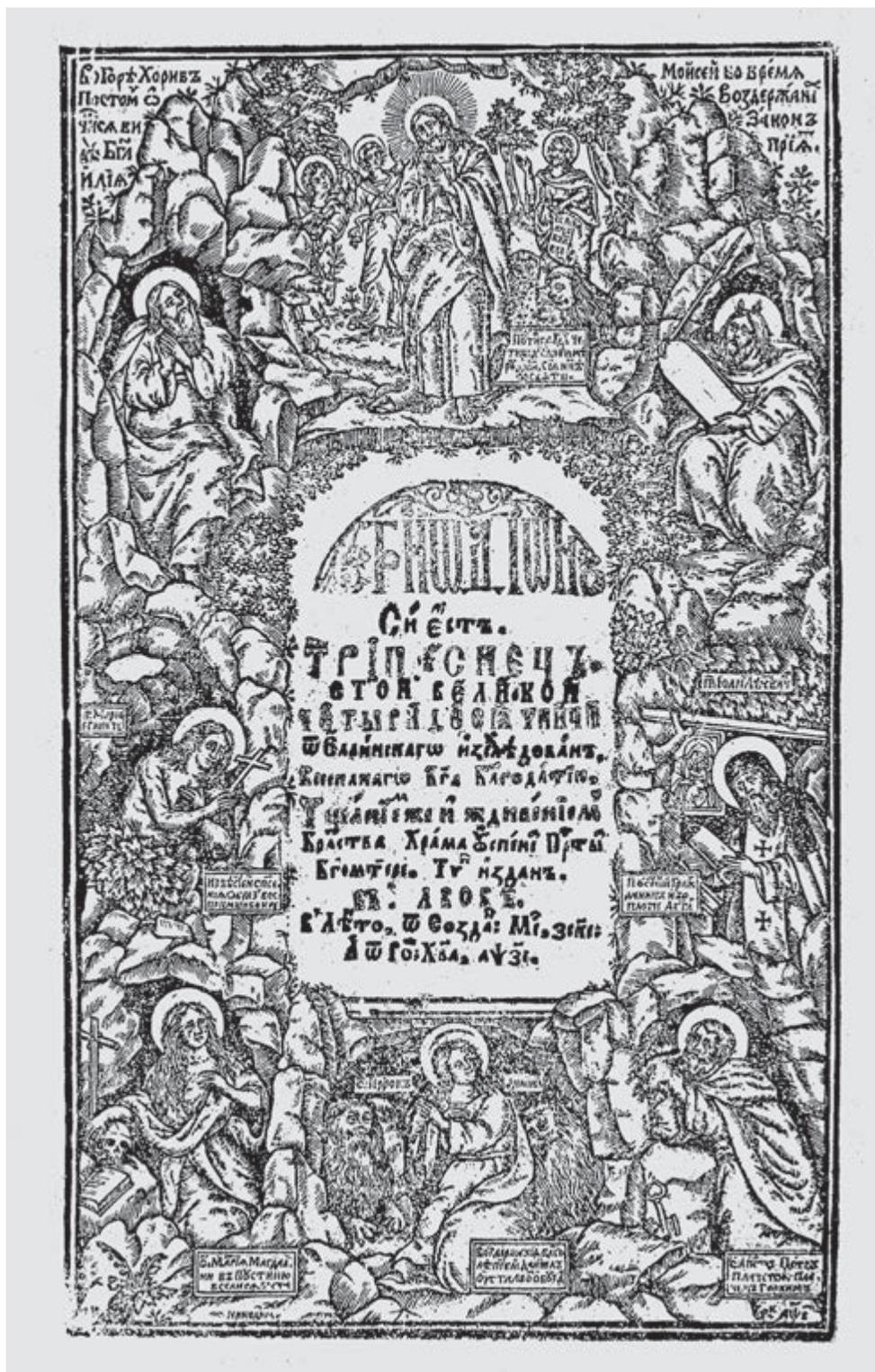

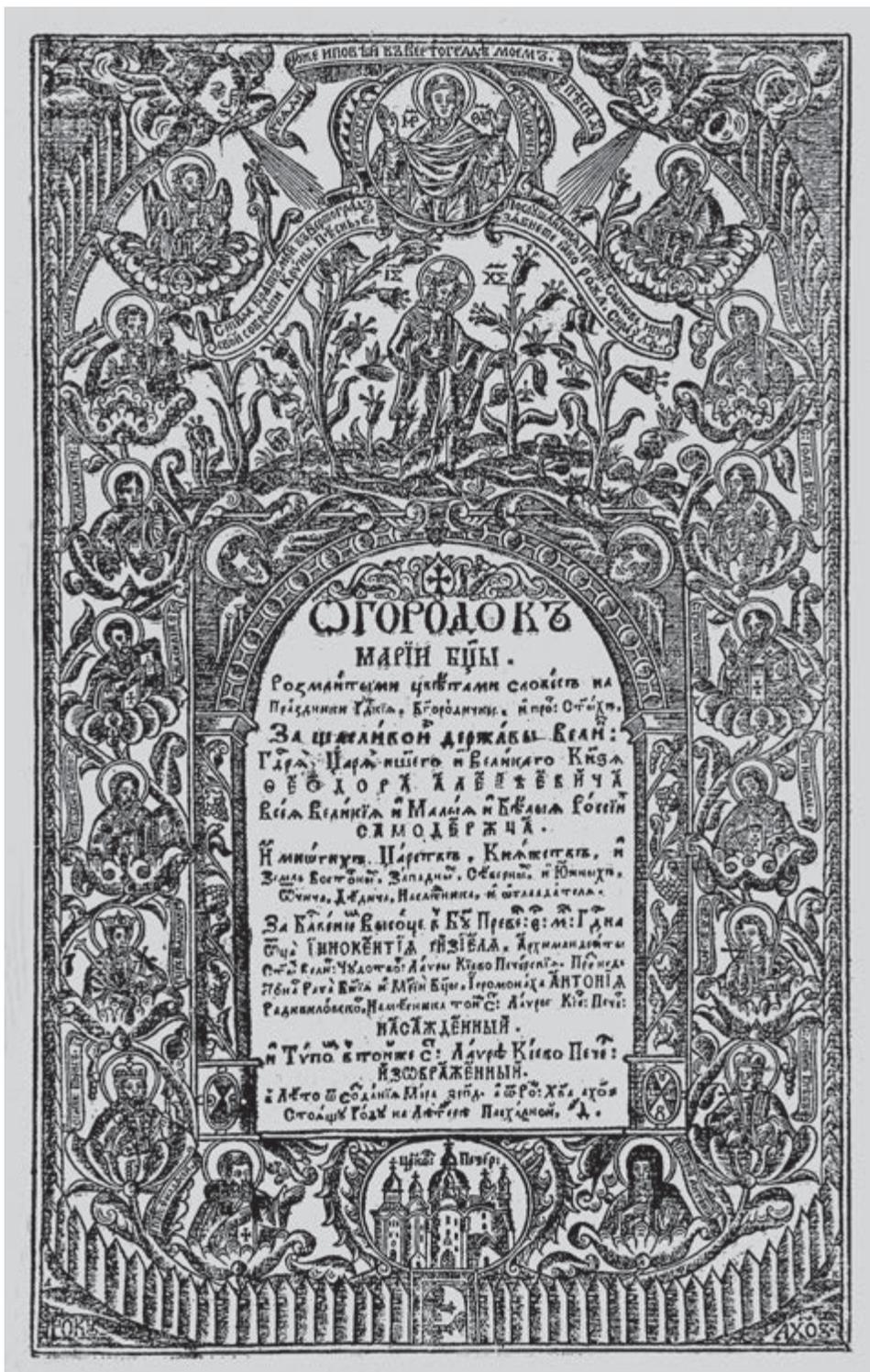
²⁴ Радивиловський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. Арк. 1 зв. Тут і далі в цитатах зі стародруків графема а, іа, ѿ, оу, ѣ транслітеровано через «я», «от», «о», «у» відповідно; знак «ъ» в кінці слів опускається. Скорочені під титулом слова подано в повній формі.

Євангелїе. Львїв, друкарня М. СлѠзкї, 1665

Радивилівський Антоній. Огородок Марії Богородиці.
Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1676

Вірш на звороті титульного аркуша в Новому Завіті (Чернігів, 1717)

розкрито у віршованій передмові «На титулу книги сея, и на вся во дверех ея начертанія со дванадесятьми небесными знаменіями изображенныя».

Іншим елементом художнього оформлення української книги, в якому естетичні ознаки бароко виявляються через поєднання графічних та вербальних засобів, є емблематичні композиції. До них належать: 1) гравюри із зображенням герба, що супроводжуються віршами та / або прозовою присвятою меценатові видання; 2) фронтиспісні гравюри з іконічним зображенням, підписані цитатою зі Святого Письма чи віршованим текстом.

Вірші під гравюрами із зображенням родового герба (геральдична поезія) мецената видання, як правило, розміщували на зворотах титульних аркушів. Тексти таких віршів, написані староукраїнською літературною мовою, є цінними зразками української барокової епіграми. Двокомпонентна структура епіграми майстерно використовувалася

авторами геральдичних віршів для тлумачення символіки зображених на гербі графічних образів у співвіднесенні з чеснотами власника герба. Наприклад, в епіграмі на звороті титулу Нового Завіту 1717 р. чернігівської друкарні Троїцько-Іллінського монастиря образ трьох зв'язаних до купи стріл на гербі Івана Скоропадського інтерпретується як символ потрійної духовної сили власника герба, за допомогою якої він здатен протистояти земним спокусам: «Сила совершается в немощех Христова / идеже та есть, тамо побѣда готова. / Силу в тебѣ Христову Вожде совершенну / Вѣруем быти, трема стрѣлами явленну. / Тройственная понеже души твоей сила, / Память, разум, воля такса съединила / Любовь Христови, яко да ничтоже / От любве тя онаго разлучить возможе / Тѣмже стрѣлы связанны долуса схиляют / Плоть, міра, діавола с Небс уязвляют»²⁵.

Як альтернатива геральдичним композиціям, зворот титульних аркушів українських стародруків часто прикрашали гравюри з іконічними зображеннями. Найбільш поширеним виявився сюжет Успіння Богородиці, що відіграв роль емблеми друкарень Львівського братства та Києво-Печерської лаври.

²⁵ Цит. зі спрощеною орфографією за виданням: Новий Завіт. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1717 р. Арк. 1 зв.

Супроводом до таких гравюр нерідко були цитати із церковних піснеспівів або поетичні тексти (deskриптивні вірші). Цікаво, що надруковані з однієї дошки іконічні зображення в різних виданнях підписувалися різними текстами. Зокрема, у примірниках видань друкарні Києво-Печерської лаври XVII ст. із фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ ми зафіксували 7 варіантів вірша до гравюри Успіння.

Гравюра на звороті титулу може відігравати роль фронтиспісу, підкреслюючи образ, що є інтегруючим для загального змісту видання. Зворот титулу киево-печерського Службника 1692 р. прикрашає іконографічний сюжет із зображенням Христа біля престолу зі Святими Дарами, по два боки якого предстоять св. Іван Золотоустий і Василій Великий. Над ликом Христа — цитата із Євангелія: «Сіє Творѣте в Моє Воспоминаніє», що пов'язує зображення із Таїнством євхаристії. Тема причастя звучить і в чотирирядковій епіграмі, яка супроводжує зображення: «На Трапезу готову Христос призывает. / Пищу и Питіє всѣм на Небѣ представляет. / Грядѣте званы аз Хлѣб Животный ядѣте / Ядшіи, Источніка Безсмертна вкусьте»²⁶. Стилістична єдність художнього оформлення цього видання за-

Вірш на звороті титульного аркуша в киевському Службнику (1692)

безпечується застосуванням ще двох фронтисписних гравюр перед основними розділами текстової частини. Це гравюри із зображеннями св. Івана Золотоустого та св. Василія Великого як авторів відповідних текстів літургій. Обидві гравюри підписано лаконічними епіграмми: «Се Златоуст, изрядный Церкве украситель / Се всея Вселенныя Спасенный Учитель. / К Сему благохотно вси Роды притѣкайте, / Сего Ученьми, тѣла и души спасайте»²⁷ до зображення Івана Золотоустого та «Се Святитель Великий, се Столп есть огненный, / Сим от тмы на Свѣт Народ многъ есть наставленный. / В Свѣт Жизни от тмы грѣха зайти кто змѣрает, / На сейже Столп огненный всяко да взырает»²⁸ до зображення Василія Великого.

²⁶ Службник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. Арк. 1 зв.

²⁷ Там само. Арк. 4 зв.

²⁸ Там само. Арк. 41 зв.

Гравюра із зображенням обряду вінчання у київському Требнику (1681)

Поряд із віршованими текстами, гравюри у виданнях можуть супроводжуватися також відповідними цитатами зі Святого Письма чи церковних піснеспівів. Зокрема, у Требнику 1681 р. перед розділом «Послѣдованіє вѣнчанію новобрачнымъ» гравюра із зображенням обряду вінчання, на якій наречену та нареченого з'єднує у шлюбі сам Христос, підписана цитатою з тексту чину: «Славою и честію вѣнчалъ еси их, и положилъ еси на главахъ ихъ вѣнца».²⁹ Таким чином у гравюрах розкривається символічний зміст Таїнства.

Окрему групу засобів художнього вираження видання становлять ілюстративні гравюри, що безпосередньо не супроводжуються текстом, але співвідносні зі змістом видання. До таких засобів належать, зокрема, фронтиспісні гравюри та гравюри перед окремими розділами основного тексту із зображеннями певних образів, які є центральними для змісту книги. У виданнях Ірмологіону розміщено зображення

Івана Дамаскіна, Служебник оздоблюють гравюри Івана Золотоустого і Василя Великого, для видань акафістів типовими є гравюри відповідного адресата тексту акафіста (Богородиці, Ісуса Христа, Івана Предтечі та ін.). Іншим поширеним засобом вираження текстової частини видань доби Бароко є також гравюри-заставки. Наприклад, у Євангелії учительному 1637 р. друкарні Києво-Печерської лаври текст кожної проповіді відкриває заставка із ключовими сценами уривку, якому присвячено євангельське читання. У киево-печерських виданнях акафістів XVII ст. широко застосовані сюжетні мініатюри, розміщені на початку кожного ікосу та кондака. У акафісниках XVIII ст. таку ж ілюстративну роль виконують ініціали.

²⁹Требник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1681. Арк. 147 зв.

Пов'язані зі змістом видання форти, ілюстративні гравюри, геральдичні та дескриптивні вірші є виявом емблематичного мислення барокових митців, спрямованого на поєднання вербального та графічного образу. Об'єктивований у слові та графіці алегоричний образ узагальнює зміст усього твору або окремої його частини.

Другим типом засобів увиразнення художньої структури книги є редакційно-видавничі елементи архітектоники. До них належать: передмови до читача; заголовки до розділів; післямови.

Адресовані читачеві тексти передмов до українських видань XVII—XVIII ст. відображають метафоричність мислення барокових авторів. Властива передмові загальна інформація щодо історії написання твору, його змісту та призначення передається із застосуванням широкого спектру художніх тропів. У передмові до «Перла многоцінного» (Чернігів, 1646) автор і видавець К. Т. Ставровецький інтерпретує образ намиста, використаного у назві, як «зриму метафору» основної теми видання, а власний творчий процес співвідносить із технологією видобування перлин: «Абовѣм правдиве годна такового титулу славного, кгда ж перла родятся въ глубынѣ морской от блискавици и с трудностью на свѣт виносятся. Такъ и въ той книзе слова на честь, и славу, и хвалу имени бозкому суть яко перла многоцѣнныи, рождении от молныи небесной, от свѣтлости духа святого, въ глубынѣ небесной премудрости, а вынесени нынѣ въ мір сей долный видимый высокопарным и многозрителным умом моим, на вѣчную радость и ненасытимую сладость душам христолюбивим»³⁰.

У виданнях XVII ст. поряд з передмовою до читача трапляються виділені окремим елементом передмови до небесного покровителя — Бога або Богородиці. В таких передмовах висловлюється подяка за допомогу в написанні твору та підготовці видання до друку. Прикметно, що передмова до львівського Євангелія 1665 р., підписана друкарем — М. Сльозкою — оформлена у вигляді вдячної молитви: «Молитва благодарная, к Вседержителю Богу в тріех Ипостасех Единому, Создателю Книги Сея». Використовуючи мовні формули канонічної цековнослов'янської молитви, Сльозка дякує Богові за допомогу в створенні книги: «... Благодареніє честь славу і поклоненіє приношу Великому Имени твоему... же совершил книгу сію Євангеліє святое през мене раба своего...»³¹. Себе друкар представляє як інструмент творення Божої волі, а справу своїх рук віддає у дар Богові: «... Тобѣ самому... Книгу сію Євангеліє Святое приписую, офѣрюю и даю под оборону, поневаж ты дѣйствующему мнѣ сію Книгу содѣйствовал еси, и през мене яко немощный сосуд свой, совершил еси оную, пріймиж Господи благодарственное дѣланіе от

³⁰ Цит. за: Українська поезія: кінець XVI — початок XVII ст. / упорядн. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. Київ: Наук. думка, 1978. С. 231.

³¹ Євангелія. Львів: Друкарня львівського братства, 1665. Арк. 2.

Вірш до життя Нестора Літописця в Патерику Печерському (Київ, 1678)

мовича заголовкову роль відіграють вірші, введені перед кожною структурною частиною книги. Створені у досконалій формі епіграми, ці тексти мають самостійну естетичну вартість. Разом із тим, вони вписані у структуру видання, увиразнюючи і зміст, і форму твору. У перевиданнях Патерика епіграми подано в якості доповнення до ілюстративних гравюр. Лаконічні епіграми до іконічних зображень, що відкривають текст кожного житія, оспівують образ відповідного святого, називаючи його характерні риси. Наприклад, зображення перед житієм Нестора Літописця супроводжується таким текстом: «Нестор пиша Житія и лѣта, трудяса: / в Книги живота в Вѣчностъ на Небѣ впи-

мене книгу сію...»³². Таке ставлення до творчості, в основі якого лежить християнське уявлення про Бога як першопричину та кінцевого адресата, було типовим для світогляду барокового митця. Будь-який продукт творчої діяльності людини творився з волі Божої і адресувався Богові. Молитовна подяка видавця Богові могла міститися також у кінці основної частини тексту, як-от на останній сторінці Службника 1692 р. вміщено молитву: «Богу Єдиному в Троици святой и нераздѣльной славимому, Отцу, и Сину, и Святому Духу. Давшему сію Книжицу начати и совершити, да будет Честь, Слава, Поклоненіе, всегда и нинѣ и пристно, и во вѣки вѣков. Аминь»³³. Часто подібні подяки висловлювались і в поетичній формі.

Типовим для бароко засобом увиразнення текстової частини видання є застосування розлогіх заголовків, що резюмують зміст відповідного розділу. У перевиданнях Патерика Печерського 1661, 1678, 1702 та ін. рр.; книг «Чуда пресвятой и преблагословенной Діви Марії» 1677 р., «Руно Орошенное» 1683 та 1702 р. Дмитрія Туптала; «Феатрон» 1708 р. Іоанна Макси-

³² Євангелія. Львів: Друкарня львівського братства, 1665. Арк. 3.

³³ Службник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. Арк. 120 зв.

сая»³⁴. В решті названих видань заголовкові епіграми узагальнюють зміст відповідної прозової частини тексту без використання ілюстративного потенціалу книжкової гравюри. Зокрема, епіграми-заголовки застосовано у збірці Димитрія Туптала «Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣви Маріи». У них коротко висловлюється зміст відповідного розділу. Наприклад, епіграма «Якоже бѣ в Рождествѣ Дѣва неврежденна, / Так в плѣни ей Икона небыла плѣненна. / Где сараціни плѣнят, здѣ оны плѣненны, / Егда в Церкви Илѣнской быша ослѣпленны»³⁵, розкриває символічний зміст «Чуда второго», де йдеться про те, як засліплені татари, грабуючи Іллінську церкву, не помітили чудотворної ікони, що знаходилась посередині храму.

Завершальним елементом архітекτονіки українських видань кінця XVI—XVIII ст. є заключне звернення автора / редактора до читача, що розміщується після текстової частини. Традиційно це — короткий текст, в якому висловлюється подяка Богові та / або Богородиці за допомогу в написанні, прохання про поблажливість у критиці та вибачення за друкарські помилки. У виданнях кінця XVI—XVII ст. набули широкого розповсюдження заключні тексти у формі віршів. У львівському виданні греко-слов'янської граматики «Аделфотис» 1591 р. закінчення тексту виділено двомовною епіграмою повчального змісту, що відіграє роль епілогу: «Θεου διδουτος ουδεν ισχυει φθουρος. / Και μη διδουτος ουδεν ισχυει κοπος. / Богу дающу зависть нитоже возможе. / И не дающу труд успѣет ничтоже»³⁶.

У творах барокових літераторів заключні епіграми виділяють небесного адресата (Бога та / або Богородицю) основною рушійною силою творчого процесу, відводячи авторові цілком скромну роль: «...Ям тылко был Инструмент, тысь все справовала, / Гдысь ми здравія и сил, на то додавала... / Жесь мя за Инструмент в том дѣлѣ уживала, / Нехай же ти за то все честь будет и хвала»³⁷. Але навіть підкреслюючи свої незначні, порівняно з абсолютною Божественною мудрістю, розумові здібності, св. Димитрій (Ростовський) закарбовує в тексті заключної епіграми до «Книги житій святих» власне ім'я: «Ісусу, Єдиному премудРОму Богу, / МалОумНий возДАю о всѣХ славу многу. / Давшому И сію Мнѣ ИСТОРИИ спасенных / Списать вторую Книгу, в честь слуг Божественных»³⁸. Великі літери в словах виділяють підпис автора: «Іеромонах Димитрій». Тема повного смирення перед вищим розумом звучить також і в завершальному акровірші «К читателю сего лѣтописца от типографов»,

³⁴ Патерик печерській. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1678. Арк. 258 зв.

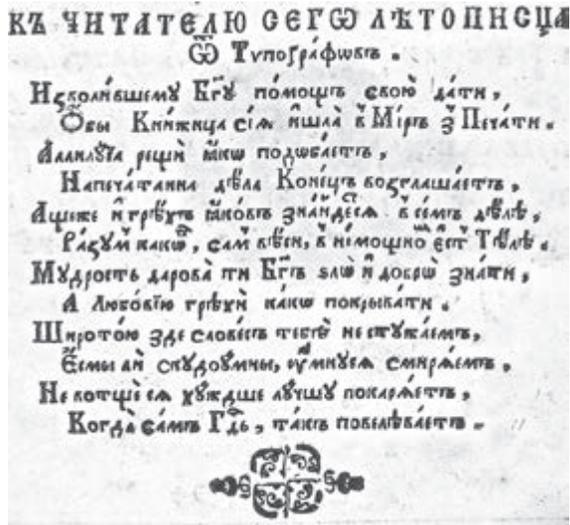
³⁵ Димитрій Ростовський. Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣви Маріи. Новгород-Сіверський: Друкарня Лазаря Барановича, 1677. Арк. 11 (2 рах.).

³⁶ Аделфотис. Грамматика доброглаголиваго еллиннословенскаго языка. Львів: Друкарня Львівського братства, 1591. Арк. 145 нн.

³⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. С. 1 (3 рах.).

³⁸ Димитрій Ростовський. Книга житій святих... на три місяці вторья декемвріи, іануарій, февруарій. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. Арк. 763.

Акрювірш у Синописі видання друкарні Києво-Печерської лаври кінця 1690-х рр.

уміщеному одразу після текстової частини киево-печерського видання «Синопису» 1680: «Ізволившему Богу помощ свою дати, / Обы Книжица сія ишла в Миръ з Печати. / Аллилуія рещи яко подобает, / Напечатанна дѣла Конецъ возглашает / Ащеже и грѣхъ якоже знаидеться в сем дѣлѣ, / Разум каков, сам вѣси, в немощном ест тѣлѣ. / Мудрость дарова ти Бог зло и добро знати, / А любовью грѣхи како покрывати. / Широкою зде словес тебѣ не стужаем, / Есмы ли скудоумны, умну ся смиряем. / Не вотще ся худше лучшу покаряет, / Когда сам Господь, так повелѣвает»³⁹. Перші літери кожного рядка виділяють ім'я друкаря — «Іоан Армашенко».

Наведені приклади використання у текстах заключних віршів великих літер для ви-

ділення імені автора / видавця підводять нас до третього з виділених типів засобів увиразнення художньої структури видання. Малюнок шрифту та спосіб набору тексту в українських книгах кінця XVI—XVIII ст. відіграє не лише формально-декоративну роль. Яскравим виразником взаємодії формальної та змістової площини художнього образу є виділений М. Сорокою жанр зорової поезії, що в українській літературі з'явилася в добу Бароко⁴⁰. Більшість зразків цієї поезії М. Сорока виявляє в українській друкованій книзі кінця XVI—XVIII ст., загальне оформлення якої, на його думку, «було продиктоване такими стилістичними особливостями Бароко, як наочність, формальна вишуканість, декоративність»⁴¹. Про таку єдність художньої системи найдосконаліших зразків української стародрукованої книги говорить і А. Макаров, співставляючи сторінки друків Києво-Печерської лаври з вишуканим мерживом, сплетеним із друкарського шрифту, орнаменту та гравірованих зображень⁴². Проте, поряд із домінантною формально-декоративною роллю, шрифтові засоби української книги XVI—XVIII ст. виконують і семантичну роль. Уже в першому зразкові геральдичної поезії — вірші до герба Костянтина Острозького — розміщення тексту на сторінці імітує форму хреста. Найбільш показово виражальний потенціал шрифтових засобів використаний у видан-

³⁹ Синопис, или Краткое собрание от различных літописцев. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1680. Арк. 128.

⁴⁰ Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI—XVIII ст. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1997. С. 55.

⁴¹ Там само. С. 65—66.

⁴² Макаров А. Світло українського бароко. Київ, 1994. С. 211.

нях українських панегіриків⁴³. За допомогою шрифту в їхній текстовій частині виділяється ім'я адресата панегірика, а часто й ті його чесноти, що стають предметом оспівування.

Підсумовуючи, зазначимо, що стиль бароко виявляється в українських кириличних стародруках у множині різноманітних засобів, котрі функціонують на перетині художнього слова та книжкової графіки. Одним із оригінальних виявів цього стилю є українська книжкова поезія. Розглянутий матеріал доводить правомірність застосування поняття «стиль бароко» стосовно українських стародруків кінця XVI—XVIII ст.

⁴³ Структура видань панегіриків детально розглянута у підрозділі 1.6.

2.2.

ГРАВЮРИ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ XVII—XVIII СТ.: ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДБИТКІВ ІЗ ГРАВІРУВАЛЬНИХ ДОЩОК ПОЧАТКУ ХХ СТ.

лизько 1876 р. за розпорядженням начальника друкарні Києво-Печерської лаври ігумена Амфілохія на 77 окремих аркушах було здійснено друкування гравюр приблизно з 319 дощок-кліше, датованих 1645—1845 роками¹. Мета ігумена очевидна — залишити певний тираж гравюр («страховий фонд») із дощок, що зберігались на той час у друкарні. Адже за умови їх багаторазового використання мідні гравірувальні дошки стирались, ламались під пресом, їх часто-густо використовували для вирізання іншої гравюри, або навіть продавали як іконки (так, уже за десять років в описі майна друкарні Києво-Печерської лаври від 14 грудня 1886 р. зазначається лише 296 мідних дощок-кліше)².

Через деякий час, вірогідно, наприкінці 1880-х рр., з дощок-кліше та виливних прикрас, наявних на той час у лаврській друкарні, окрім станкових гравюр (антимінси, ікони, мінеї, панегірики, присвяти тощо) та гравюр, призначених для художнього оздоблення книг (титули, авантитули, ілюстрації) було відтиснено й заставки, ініціальні літери, кінцівки, орнаментальні рамки, зразки шрифтів та виливних прикрас. Частина тиражу цих відбитків були зібрані в альбоми без вихідних даних та підтекстівок під гравюрами (всього — 3179 зображень, розміщених на 221 аркуші).

Значну історичну й художню цінність мають також відбитки високого друку, виготовлені у 1914—1915 рр. у друкарні Києво-Печерської лаври для ілюстрування фундаментальної праці з історії лаврської друкарні, задуманої і частково втіленої професором, протоієреєм Федором Титовим³. 1927 р. відо-

¹ Петров Н. И. Старинные южно-русские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской. *Искусство в Южной России: Графика. Живопись. Художественная промышленность*. Киев, 1914. № 3—4. С. 89—90. На одному окремому аркуші формату 65 × 45 см розміщено від 1 до 14 відбитків.

² Див.: ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 3 друк. Спр. 68. Арк. 130—130 зв.

³ Див.: Типография Киево-Печерской лавры : Исторический очерк (1606—1616—1916 г. г.). Т. I (1606—1616—1721 г. г.) / сост. Федор Титов. Киев: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1916. [1070 с.]

мий дослідник української гравюри Павло Попов видав альбом-каталог⁴ із детальним описом 32 відбитків з ксилографічних дощок, що зберігались у Відділі письма і друку Лаврського музею культур і побуту. У вступній статті альбому-каталогу зазначається, що на той час «вся колекція дощок у Відділі різних типів, рахуючи й дрібні, досягає 6000, а ксилографічних — 3500»⁵.

Зібрання відбитків із лаврських дощок, що зберігається у фондах НБУВ, зважаючи на їхню кількість, хронологію та широкий репертуар, є цінним джерелом дослідження видавничої діяльності друкарні Києво-Печерської лаври, художнього оздоблення її видань, а також здобутків української гравюри зазначеного хронологічного відтинку часу. Та складність дослідження полягає в тому, що, за винятком альбому-каталогу П. Попова та написів на звороті окремих гравюр, що їх замовив Ф. Титов для своєї праці з історії лаврської друкарні, практично увесь колосальний масив зібрання відбитків у фондах НБУВ дотепер не упорядкований і не досліджений. На жаль, донині не відомо, чи існує реєстр, каталожний опис або будь-які коментарі до відбитків гравюр.

Основний масив зібрання відбитків складають гравюри, що використовувалися в художньому оздобленні видань друкарні Києво-Печерської лаври: титули, звороти титулу, заставки, посторінкові ілюстрації, кінцівки, ініціали, рамки, виливні прикраси.

У художньому оздобленні своїх видань друкарня Києво-Печерської лаври особливу увагу приділяла титульній композиції та гравюрі на звороті титулу. Видавці, замовники, автори завжди прагнули надати виданням привабливого вигляду, тож розглядали титул, що розпочинає знайомство читача з книгою, як найважливіший елемент видання в цілому. Вже побіжне візуальне знайомство з титульними гравюрами українських книг вражає різноманітністю композиційних рішень, змістовністю й вишуканою декоративністю. Аскетична простота титульного аркуша не влаштовувала українських друкарів і замовників, які завжди ставились до книги з великим пієтетом і намагались надати кожному виданню ошатного вигляду. У шрифтових титульних композиціях із витонченим смаком використовували декоративні можливості виливних прикрас та вишуканих вензелів. Саме з виливних прикрас (окремі відбитки зберігаються у фондах бібліотеки) компонували рамку шрифтового титулу. Такі рамки титулів (вузькі й широкі, складені з кліше однакового або різного формату і малюнка, надруковані в один або два, переважно чорний і червоний кольори) нагадують українську народну вишивку або різьбу по дереву.

Серед зібрання відбитків привертають увагу титули, що, попри їх нечисленність, мають значні хронологічні рамки та широкий спектр типів і дають уявлення про основні тенденції пошуків українських граверів в оформленні

⁴ Декілька примірників цього альбому-каталогу зберігається у фондах НБУВ.

⁵ Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. I. : Українські старовинні гравюри типу «Народних картинок» /обробив до друку і вступний нарис написав П. М. Попов. Київ: Друкарня Поліграфічного факультету художнього інституту, 1927. С. 3.

Тріодь цвітна (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1747). Титул

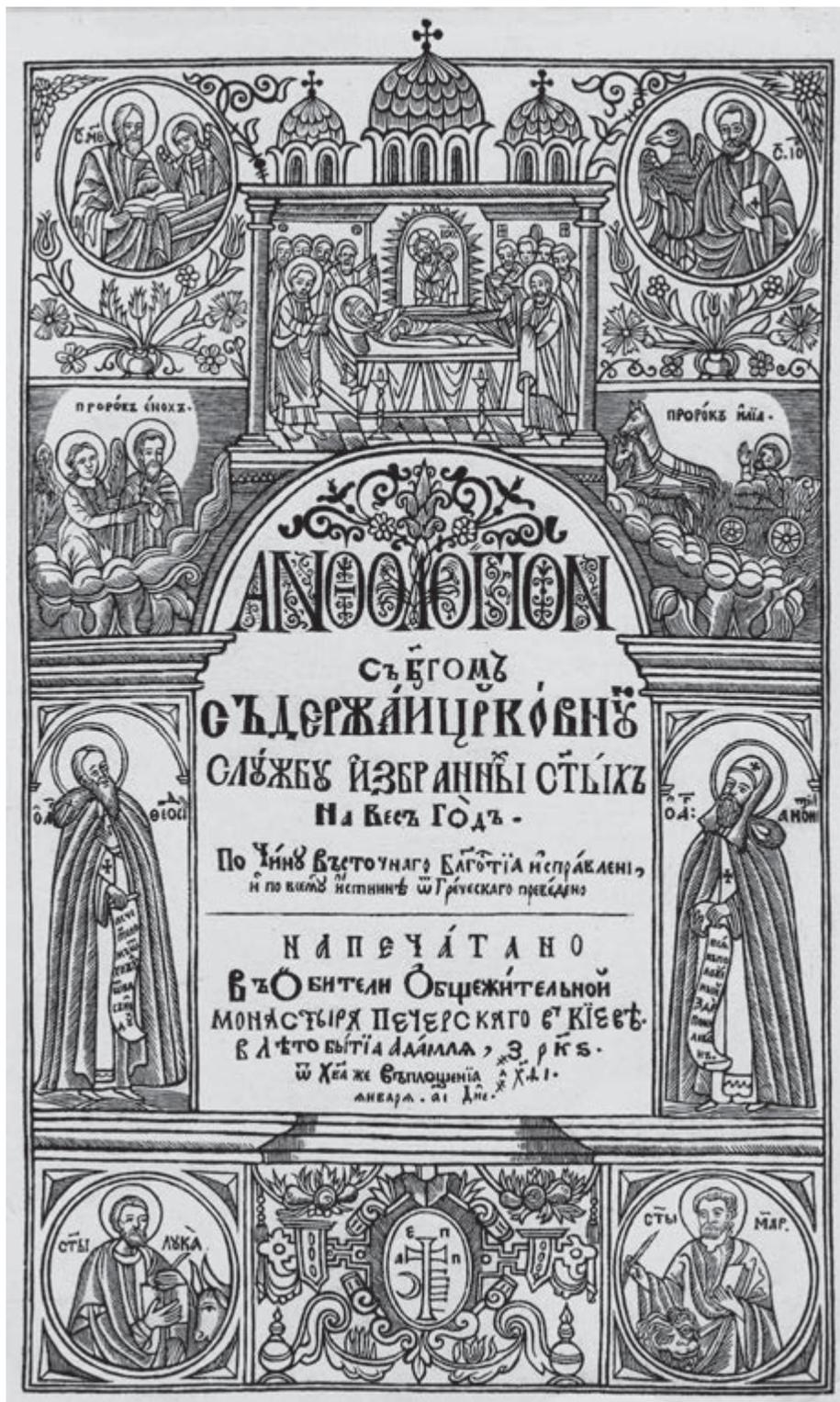
«Правило к божественному причащенію» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1764). Титул

основної сторінки книги. Характерним прикладом оздоблення шрифтової композиції титулу пишною декоративною рамкою рослинного орнаменту може бути відбиток із дошки у виданні 1747 р. Тріоді цвітної. Щільне мереживо листя аканту та крупних квітів нагадує розкішні вишивки на церковному облаченні роботи українських майстрів доби Бароко.

До типу орнаментально-декоративної рамки титулу можна сміливо віднести відбиток із дошки, використаної для титульної сторінки книги «Правило к божественному причащенію» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1764). Зображення крилатих янголів, які тримають овальний медальйон із Святою Трійцею, янголів по центру вертикальних площин та по долішніх кутах майже розчиняються й настільки органічно зливаються із пишним рослинним орнаментом, що рамка виглядає як нероздільна орнаментально-декоративна композиція.

Другий тип форти в українських стародруках XVII—XVIII ст., що має вигляд архітектурної рамки з шрифтовою композицією всередині, також вирішувався майстрами різноваріантно. Так, у ранніх виданнях лаврської друкарні програма художнього оздоблення титулів часом передбачала зображення, пов'язані з Києво-Печерською лаврою: зображення місцевих святих, преподобних

«Анфологон» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1619). Титул

Печерських, головної святині монастиря — ікони Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Успенського собору, будинку друкарні. Характерним прикладом такого рішення є видання «Анфологіону» 1619 р. — видатної пам'ятки українського мистецтва книги. По чотирьох кутах форти цього видання у круглих медальйонах зображено євангелістів з їхніми символами і написами імен. На пілястрах — постаті преподобних Печерських Антонія і Феодосія. Над ними зображено пророка Єноха з янголом (ліворуч) та пророка Ілію на колісничці (праворуч). Їхні образи, вірогідно, символізують двох свідків Божих, що про них написано в Одкровенні Івана Богослова (11: 3). По центральній вісі композиції угорі зображено ікону Успіння Пресвятої Богородиці на тлі Успенського собору; унизу — герб архімандрита Києво-Печерського монастиря і засновника лаврської друкарні Єлисея Плетенецького. Площини навколо горішніх медальйонів із зображенням євангелістів та герба прикрашені гарним рослинним орнаментом. Розташована у люнеті текстова частина титулу книги оздоблена орнаментальною композицією, що складається з вишуканої віньетки та назви «АНФОЛОГІОН», у кожному окрему літеру якої вплетений рослинний орнамент.

У програмі художнього оздоблення титулу видання «Іван Золотоустий. Бесіди на 14 посланій апостола Павла» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1623) зображення чотирьох євангелістів у круглих медальйонах, сцени «Зішестя Святого Духа на апостолів» над аркою, святих апостолів Петра і Павла на пілястрах занурюють читача в ідейний зміст книги. Зображення Свято-Успенського собору та краєвидів на печери преподобних Антонія і Феодосія, розміщених у бічних долішніх клеймах, указують на приналежність видання до Києво-Печерської обителі. Рослинні орнаменти, що заповнюють площини навколо медальйонів із зображеннями євангелістів, та декоративна «ліпнина» арки з голівкою херувима, що більше нагадує маскарона, засвідчують ренесансні вподобання гравера.

Вплив ренесансної естетики дається взнаки й у гравюрі титулу книги Тріодь цвітна (друкарня Київ-Печерської лаври, 1631). Базова основа композиції — мотив архітектури ренесансного порталу — залишається без змін, але програма художнього оздоблення інша: угорі над аркою сцена «Зішестя Святого Духа на апостолів» замінена зображенням благословляючого Ісуса Христа у вишуканому овалному медальйоні. По обидва боки у ідентичних медальйонах зображені образи святого Андрія Критського (ліворуч) та святителя Йосифа (праворуч). Простір навколо медальйонів заповнений рослинним орнаментом. У нижньому регістрі титулу зображення Успенського собору і краєвидів з печерами преподобних засновників Лаври замінено декорованими картушами із зображеннями святого царя Лева (посередині) та преподобних Івана Дамаскина (ліворуч) та Івана Монаха (праворуч). Угорі, ліворуч і праворуч від аркового отвору в прямокутних клеймах — постаті преподобних Печерських Феодосія (ліворуч) та Антонія (праворуч). Нижче на пілонах

Триодъ цвітна (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631). Титул

зображено постаті преподобних Косьми та Феофана, які тримають розгорнуті сувої. За традицією, усі вільні від зображень площини заповнені вишуканим рослинним орнаментом ренесансного стилю.

У зібранні відбитків зберігаються чотири варіанти титульного аркуша до книги Патерик Печерський, які відрізняються лише незначними деталями. Зразком для усіх цих титулів можна вважати прекрасну гравюру, підписану і датовану видатним українським гравером Ілією. В роботі над композицією титулу він скористався досвідом, набутим раніше, й продемонстрував надзвичайно високу майстерність володіння складною технікою дереворіза — чистота ліній і штрихування, точність і виразність малюнка, завершеність щонайменшої деталі та бездоганне композиційне й декоративне чуття. Гравер Ілія сміливо відмовляється від традиційної архітектурної композиції арки з антаблементом і цоколем, значно збагачуючи декоративну складову рамки титулу: зображення печерських святих, розміщених у сплетіннях виноградної лози, святинь Києво-Печерської лаври — ікони Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Успенського собору, що надзвичайно ефектно виділяються світлим на чорному тлі. Лінія і штрихування досягають неперевершеної ювелірної досконалості.

Відмова від ускладненої архітектурно-барокової композиції титульного аркуша на користь більш декоративного твору простежується у рамці титулу до «Анфологіону» (1745). Такі елементи архітектури, як цоколь, пілони, антаблемент замінено площинами, заповненими зображеннями, що відповідають змісту і призначенню видання. По центральній вісі композиції у розкішних овальних картушах розташовані зображення Святої Трійці (угорі) та багатофігурної сцени Успіння Пресвятої Богородиці (унизу). Праворуч та ліворуч від площини, відведеної для текстової частини титулу, розміщені овальні медальйони із багатофігурними композиціями, що позначені написами: «Лик Ангельський», «Лик Патріархів», «Лик Апостольський», «Лик Пророческий», «Лик Святителів», «Лик Мучеників», «Лик Мучениць», «Лик Праведних», які майже непомітні у плетінні розкішного рослинного орнаменту.

Поряд із титулами з традиційною площиною, призначеною для текстової частини (у вигляді аркового отвору або прямокутника), в українських кирилических стародруках зустрічаються такі, де текстову частину розміщено у площині іншого формату. Складна композиція титульного аркуша книги Лазаря Барановича «Меч духовний...» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1666) зумовлена бажанням ввести читача у зміст твору. Центральна площина, в якій розміщено назву і вихідні дані, окреслена не внутрішньою лінійною рамкою форти, а лінією, утвореною частинами абрисів зображень — сфери, постатей пророка, царя Давида та апостола Павла з мечами, постаментів, де вони стоять, меча, що лежить між постаментами. У складній символічній програмі титулу зображені представники двох заповітів: цар Давид — біля переможеного Голіафа і апостол Павло — біля дракона. У горішньому регістрі — озброєні мечами воїни небесні на конях, над ними — Серафим з факелами у руках і напис: «Ім'я

Гравер Ілія. «Патерик Печерський» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1661). Титул

йому Слово Боже». У нижньому регістрі над пишним бароковим картушем зображені святі, страчені за Слово Боже: ліворуч — святі Іван Предтеча та Яків, праворуч — великомучениці Варвара та Катерина. У картуші символічного змісту — композиція у вигляді морського бою між Словом Божим (корабель із воїнами та керманічем Ісусом Христом) і темними силами (корабель із військом Антихриста). Усі сцени супроводжуються пояснювальними написами. В художньому оздобленні цієї вхідної ілюстрації видання саме поняття форти, як рамки для текстової частини титулу, розчиняється в складній і надзвичайно насиченій зображеннями композиції. Попри те, традиційна архітектоніка тут простежується у врівноваженості композиції, розподіленої по горизонталі на три яруси.

Як пишній архітектурно-скульптурний вівтарний ансамбль сприймається форта, гравірована Яковом Кончаківським 1778 р. Горішня частина рамки (де традиційно для архітектурного типу форти має бути антаблемент) містить композицію Святої Трійці, навкруги якої у хмарах зображено херувимів напівколом. Праворуч і ліворуч від цієї композиції на пілонах — постаті Богоматері (ліворуч) та Івана Хрестителя (праворуч). На пілонах, збагачених круглими колонами композитного ордера, у пишно декорованих картушах зображені євангелісти зі своїми традиційними символами в такому порядку: Матвій, Іван, Лука і Марко. Нижній регістр композиції форти прикрашають постаті чотирьох апостолів. Вони сидять на невисоких стільцях, їхні пози по-бароковому надзвичайно динамічні. Апостол Павло (крайній праворуч), який тримає довгий меч, подався усім тілом до апостолів, що зображені ліворуч. Апостоли Яків та Юда розвернулись один до одного. Ліворуч від Юди — апостол Петро, сидить на стільці з вигнутими ніжками і пише у книзі гусячим пером. Поруч із книгою лежать ключі — атрибут апостола. У багатій «ліпнині» картушів, орнаментальному оздобленні рамки, що виділяє центральну площину, призначену для тексту, чітко простежується схильність автора до стилю рококо.

Композиційний тип титулу, наближений до ікони з клеймами, представлений відбитком, що є копією гравюри Макарія з київських видань Требника 1736 та 1737 рр. Центральна площина композиції форти, що призначена для назви і вихідних даних видання, має прямокутний вертикальний формат, утворений вісьмома клеймами. Трикутні площини, утворені вписаними у прямокутне обрамлення шестикутних клейм, заповнені зображеннями трилисників. У горішньому центральному клеймі зображено на хмарах благословляючого Ісуса Христа у облаченні священника. У шістьох бічних і долішньому центральному клеймах розміщено композиції, що ілюструють сім Таїнств. Складається враження, що гравер намагався відтворити життєвий шлях однієї конкретної людини. Дія в усіх зображених ним картинах відбувається в тому самому інтер'єрі української церкви і ті самі люди беруть участь у подіях, що є найважливішими етапами життя кожного православного, починаючи від Таїнства Хрещення і закінчуючи Соборуванням. Глибина простору в

Копія з гравюри Макарія до книги «Требник» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1736). Рамка титулу

зображених сценах, архітектурні деталі інтер'єру, іконостас, церковне начиння, облачення священнослужителя, одяг прихожан, нарешті, типаж зображених дійових осіб переконливо правдиво передають характерні риси життя української родини козацької доби.

Знайомство із титулами стародруків з фонду гравюр-відбитків, здійснених друкарнею Києво-Печерської лаври, дає підстави стверджувати, що в українських кириличних виданнях XVII—XVIII ст. переважали композиції титулів, в яких назва і вихідні дані видання розміщувались у центральній площині формату аркового отвору або прямокутника. Але є чимало прикладів прагнення граверів до пошуку інших оригінальних рішень. Титули до видань доби розквіту українського бароко дають яскраві приклади варіювання формату площини для тексту назви та вихідних даних книги. Особливу роль у художньому оздобленні титулів відіграють орнаменти — переважно рослинні (виноградна лоза, листя аканту, трилисники, стебла, пагінці, квіти, плоди, натюрморти з плодів та квітів), значно менше — геометричні. Варто наголосити, що серед орнаментальних мотивів часто-густо зустрічаються подібні до форм рослин місцевої флори. Такі орнаменти не лише заповнюють вільні від зображення площини, а й об'єднують усі складові титулу в єдину зображально-декоративну композицію.

Після титульного аркуша та його звороту художнє оздоблення текстової частини видання розпочинає заставка⁶. Починаючи з XI століття, тобто з перших давньоруських рукописних книг, заставка є традиційним і обов'язковим елементом художнього оздоблення української книги⁷. Наголошуючи на здобутках українських граверів, видатний знавець мистецтва книги Олексій Сидоров звернув увагу на те, що «ілюстративний момент українці вводять і в заставки, розміщуючи сценку або іконне зображення малого формату посеред листя, традиційно стародрукованого або національно-стилізованого»⁸. В українських кириличних виданнях XVII—XVIII ст. заставки відзначаються широким видовим діапазоном — від виключно орнаментальних, орнаментально-сюжетних і до заставок-ілюстрацій, які насамперед виконують змістову функцію, аж потому — декоративну. У розпорядженні друкарні Києво-Печерської лаври наприкінці XIX ст. залишалися кліше заставок практично усіх відомих типів. Заставки, зібрані разом на окремих аркушах відбитків у великій кількості, а не розпорошені по сторінках окремих видань, хоча і дещо втрачають від неприродного «відлучення» від сторінки книги, дають можливість краще простежити тяжіння українських граверів до ілюстративності як характерної тенденції художнього оздоблення книги, визначити коло образів й сюжетів, дослідити їх іконографію, композиційні й художні особливості.

⁶ У XVIII ст. в українських виданнях іноді застосовували композицію заставки в оздобленні рамки титулу, розташовуючи її у горішній частині рамки («Букварь или начальное учение...». Чернігів, 1765; «Апостол». Чернігів, 1770).

⁷ Див.: Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Ілюстративна заставка в українських стародруках XVII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. 2012. Вип. 16. С. 9—42.

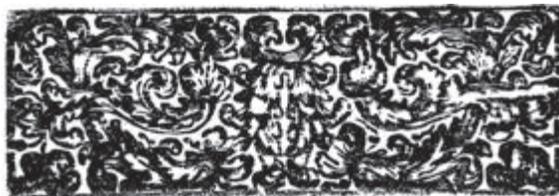
⁸ Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: кат. изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. I. 1974 г. — I половина XVII в. / Сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва: Б-ка им. В. И. Ленина, 1976. С. 6.

Орнаментальні заставки мають видовжений по горизонталі невеликий прямокутний формат (в середньому 25 × 70 мм), площа якого вщент заповнена рослинними мотивами: листя аканту, квіти, плоди⁹. Композиції — від симетричних і до стрічкових, хвилеподібний ритм яких може бути подовжений. Вишуканістю соковитого орнаменту такі заставки демонструють художні смаки й особливості українського бароко. Глибинний зв'язок української барокової орнаментики з народним мистецтвом простежується у заставці, прикрашеній майже реалістичним зображенням натюрморту з плодів і квітів граната та тюльпана (ЛД/ОА 7, №185). Асиметричність композиції, невимушений лінійний рисунок і легке прозоре штрихування видають індивідуальну руку талановитого гравера.

До другого типу можна зарахувати пишні прикрашені рослинним орнаментом заставки, композиційним центром яких є символічне зображення: хрест, скрижаль Мойсея, чаша, монограма Богоматері, трикутник — символ Трійці, голуб — Дух Святий, лик нерукотворний, ікона Богоматері з Немовлям, голова страченого Івана Хрестителя та ін.

Найчисленнішими є заставки із зображенням Бога Отця, Ісуса Христа, Богоматері та святих. Останні — надзвичайно складні для атрибуції. Більшість імен зображених святих можливо визначити лише в процесі копіткої роботи із великим масивом видань друкарні Києво-Печерської лаври і визначенні відповідної глави тексту, яку розпочинає конкретна заставка. Лише зміст тексту може допомогти встановити ім'я святого. Щоправда, деякі заставки мають зображення святих, що супроводжується сталими атрибутами або зазначенням їхніх імен, що значно полегшує атрибуцію.

Орнаментальні заставки. XVIII ст.

⁹ «Світ рослин, — зазначав відомий дослідник українських стародруків М. Макаренко — перетворених багатою фантазією художника на нереальні гнучкі стеблини, широкі листя та пишні квітки заповнює заставку з самого початку друкарства на Україні аж до XVIII стол.». Макаренко М. Орнаментация української книги XVI—XVIII ст. *Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.* / вступ. ст. Юр. Меженіна. Київ: Держвидав України, 1926. С. 192.

Орнаментальна заставка із зображенням хреста з Розп'яттям у медальйоні. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням скрижалей Мойсея у картуші. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням Чаші. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням Голуба — Духа Святого у сийві. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням великомучениці Варвари. XVIII ст.

В українських стародруках заставки відрізняються широким спектром сюжетів і образів. Серед відбитків зустрічаються заставки із зображенням Бога Отця, Ісуса Христа, Богоматері, апостола Петра (з ключами), апостола Павла (з мечем) — разом і поодиноці, апостола Андрія з хрестом, на якому святий був розп'ятий, святої великомучениці Варвари (ЛД/ОА 19, № 388, 392), пророка Єремії (ЛД/ОА 17, № 353), преподобних Печерських Антонія і Феодосія (ЛД/ОА 11, 15, № 254, 323), святителя Миколая (ЛД/ОА 11, 15, № 257, 258, 337), святителя Григорія Палами, архієпископа Фессалонитського, царя Давида (ЛД/ОА 13, № 287), пророка Мойсея (ЛД/ОА 12, № 282), святого апостола Івана (ЛД/ОА 11, № 255) та інших. Це, переважно, поколінні або на повний зріст постаті, розміщені у центрі композиції й відокремлені від декору лінійною рамкою овального, напівовального, круглого і прямокутного форматів, що вцент заповнює площини заставки, вільні від зображення. Іноді зустрічаються заставки, де роль лінійної рамки, що виокремлює центральний образ (у даному

Орнаментальна заставка із зображенням пророка Єремії. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням святого Миколая Чудотворця. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням святиителя Григорія Палами. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням пророка Мойсея. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням святого апостола Івана. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням благословляючого Ісуса Христа. Тріодь цвітня (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631)

конкретному випадку благословляючого Ісуса Христа), «виконують» зображені напівколом сяйво навколо його німба та густі хмари, на яких возсідає Господь. Динамічний рух Ісуса органічно підтриманий асиметричним рослинним декором лівої і правої площин заставки (ЛД/ОА 2, № 41).

Заставка, що зустрічається у виданні «Номоканон» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1629) та у Тріоді цвітній (1631), презентує у центрі композиції образ благословляючого Ісуса Христа у пишному бароковому картуші круглої форми, що його підтримують з обох боків янголи, вбрані в довгі тоги. Ефектно виглядає пишне орнаментальне оздоблення з використанням листя аканту та виноградної грони, характерне для стилю українського бароко.

Орнаментальна заставка із зображенням Розп'яття Ісуса Христа. Тріодь пісна (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1640)

Орнаментальна заставка із зображенням апостола Павла. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням сцени «Різдво Богородиці». XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням сцени «Поклоніння Немовляті пастухів». XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням Розп'яття Ісуса Христа. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням сцени «Покладання у труну». XVIII ст.

Врівноважену симетричну композицію оживляють ледь помітні розбіжності в деталях орнаментів, що заповнюють ліву і праву площини заставки. Стилістично близькою до цих заставок є заставка із зображенням сцени Розп'яття з предстоячими Богоматір'ю та Іваном Богословом. Пишний бароковий картуш тут замінений круглою рамкою із стилізованого листя лавра. Угорі у полі орнаментальної композиції, по сторонах круглої рамки зображені сонечко-личко і місяць-молодик, що надзвичайно рідко зустрічається в декорі заставок.

Така композиційна схема характерна для заставок у художньому оздобленні українських видань друкарні Києво-Печерської лаври зазначеного періоду. Зберігається вона і в заставках із зображенням біблійних, євангельських сюжетів та сцен з життя святих.

У XVIII ст. в художньому оздобленні української книги відбувалися суттєві зміни. Розповсюдження техніки гравірування на мідних дошках та поступове

Орнаментальна заставка із зображенням сцени «Зняття з хреста». XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням Новозавітної Трійці. XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням символічної композиції «Похвала преподобному Антонію Печерському». XVIII ст.

Орнаментальна заставка із зображенням символічної композиції «Похвала преподобному Феодосію Печерському». XVIII ст.

витіснення дереворізу в ілюструванні книг сприяли динамічному збагаченню художніх засобів, які відповідали новим естетичним смакам стилю бароко. Значно підвищується роль орнаментики, насамперед, у заставках ілюстративного типу. Ускладнюються абрис заставок, прямокутний горизонтальний формат зберігається, але часто без обрамлення композиції лінійною рамкою. Композиційним і смисловим центром залишаються біблійні та євангельські сцени, образи Христа, Богородиці, апостолів, святих великомучеників, зображення яких зазвичай відокремлено від декоративно-орнаментального поля круглою, овальною, прямокутною, квадратною рамкою.

Пишно декоровані рослинними орнаментами з листя аканту, виноградно-го грона, соняшників, плодів гранату, квітів численні ілюстративні заставки у виданні 1745 р. «Анфологіон»: «Собор архістратиґа Михаїла», «Святий пророк Єремія», «Святий пророк Даниїл», «Святий пророк Ілія», «Святий апостол Павло», «Святий Миколай Чудотворець», «Святий апостол і євангеліст Марко», «Богоматір Одигітрія», «Богоматір з Немовлям. Замилування», «Різдво Богородиці», «Поклоніння Немовляти», «Різдво Івана Предтечі», «Розп'яття з Марією та Іваном», «Зняття з хреста», «Покладання у труну» та ін. Є у виданні заставка із зображенням преподобних Печерських Антонія і Феодосія на тлі Свято-Успенського собору. Головну святиню Києво-Печерської лаври гравер відтворив як барокову споруду, якою він бачив її вже після перебудови у XVIII ст. У виданні Патерика Печерського 1777 р. крім заставок із зображеннями Бога Отця, Новозавітної Трійці, образу Бого-

Орнаментальні ініціали української книги XVIII ст.

тексту видання — тобто заставка виконує роль своєрідної зображальної назви глави або розділу книги. Подібну роль в українських виданнях виконують й ініціальні літери із зображенням образів святих, біблійних та євангельських сюжетів, християнських символів тощо, дослідження яких щодо визначення їхнього змісту є надзвичайно складним завданням¹⁰. Відбитки гравюру із зображенням ініціальних літер переважно виконані з дошок-кліше XVIII ст. і дають певне уявлення щодо їх типології, композиції, тематики зображень, орнаментики. Усі ініціальні літери мають прямокутний вертикальний формат, окреслений лінійною рамкою, в центрі площини якого розміщена літера на тлі: 1) орнаментальної композиції з листя аканту, виноградного грона, квітів, плодів тощо; 2) із зображенням на тлі орнаментальної композиції Ісуса Христа зі сферою, Богоматері з Немовлям, янгола, орла, лева, коня, вівці та ін.; 3) зображення складної сюжетної композиції без орнаментального фону. Зустрічаються ініціали, в яких літера зображена у вигляді стилізованих рослинних орнаментів на тлі декору, або, навіть, на тлі епічного пейзажу (пологі пагорби і на обрії — високі стіни й вежі великого міста). Вражає ювелірна техніка різьблення і винахідливість українських майстрів у надзвичайно складних орнаментальних, а особливо, багатофігурних композиціях мініатюрного розміру (від 2,3 × 2 см до 4 × 3,3 см). У зображеннях людей, тварин, архітектури,

матері з Немовлям, є дві заставки із символічними композиціями — «Похвала преподобному Антонію Печерському» та «Похвала преподобному Феодосію Печерському», де засновники Києво-Печерської лаври зображені в оточенні янголів.

Тематика і символіка зображень в ілюстративних заставках, зазвичай, прив'язані до відповідної за змістом частини

¹⁰ Ще у 1920-ті рр. на важливості дослідження ініціальної літери в художньому оздобленні українських стародруків акцентував М. Макаренко: «Текст завжди починається заголовною літерою, що сама одна заслуговує на окрему монографію. Її художні досягнення і розробленість надзвичайно високі. Дивна річ — і до цього часу ці літери не звертали на себе уваги. Кліше такої літери дуже часто містить у собі, крім самої літери, краєвиди, події, окремі постаті людини, звіра, птаха. Сама літера являє собою цікаву орнаментальну композицію. То вона обведена рамкою, то виступає самостійно, то вона не виходить за межі тексту, то на нього не вважає, іноді стоїть і на берегах аркуша». Див.: Макаренко М. Орнаментация української книги. С. 209—210.

краєвидів чітко видно найдрібніші деталі. Чудова майстерність гравюрів виявляється у режисурі багатофігурних сцен, їхньої продуманої композиційної будови, у досконалому знанні законів лінійної перспективи в зображенні архітектури і просторових планів: «Прибуття волхвів», «Поклоніння Немовляті», «Зцілення сліпого від народження», «В'їзд до Єрусалима», «Переображення», «Несення хреста», «Зішестя Христа до аду», «Благовіщення», «Коронування Богоматері», «Різдво Івана Хрестителя»; «цикл» ініціалів зі сценами діяльності і чудес святого Миколая тощо.

У перспективі, введення до каталогу відбитків зібрання НБУВ книжкових прикрас (заставок, ініціалів, кінцівок тощо) з їх детальним описом, визначенням сюжетів і видань, що ними були оздоблені,

може стати надзвичайно важливою джерельною базою в дослідженні української книжкової графіки. Більшість видань друкарні Києво-Печерської лаври приваблюють численними ілюстраціями, що розміщені на окремих сторінках і безпосередньо в тексті книги. Часто такі ілюстрації обрамляються тисненням виливних прикрас, з яких створюється вишукана орнаментальна рамка або komponується складна орнаментальна композиція. Відбитки гравюр-ілюстрацій, що зберігаються у фондах НБУВ, здебільшого надруковані без декоративних прикрас. Звісно, гравюра-ілюстрація, відірвана від книги як свого природного середовища, дещо втрачає, та це аж ніяк не впливає на цінність унікального зібрання, що презентує майже трьохсотрічну історію мистецтва української графіки.

Найдавніші відбитки зібрання — «Архангел Михаїл», перші давньоруські святі Борис і Гліб («Анфологіон», 1619)¹¹, святі Іван Золотоустий, Василій Великий і Григорій Двоєслов (Служебник, 1620), преподобні Печерські Антоній

Орнаментальні ініціали української книги XVIII ст.

¹¹ Київське видання «Анфологіону» 1619 р. існує у двох варіантах. У фондах Відділу стародруків та рідкісних видань зберігається два примірники першого варіанта, що не містять гравюр із зображеннями руських святих. Другий варіант видання, за припущенням професора Ф. Титова, був доповнений текстами служб на честь святих, які особливо шанувались у Києві, та ілюстрований гра-

Архангел Михаїл. Ілюстрація до книги «Анфологiон» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1619)

Давньоруський святий Борис. Ілюстрація до книги «Анфологiон» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1619)

Давньоруський святий Гліб. Ілюстрація до книги «Анфологiон» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1619)

і Феодосій («Акафісти пречистій Богородиці...», 1625), святий Миколай («Акафісти», 1629) — засвідчують уже на початку видавничої діяльності лаврської друкарні високу художню майстерність київських граверів та досконале володіння ними складною технікою дереворізу (чистота вишуканої пружкої лінії і штрихування). Іконографія й стилістика цих ілюстрацій ще тісно пов'язані з традиціями давньоукраїнського монументального живопису й іконопису.

Велику цінність мають відбитки, що були замовлені професором Ф. Титовим з дощок, награвірованих 1627 р. для Тріоди пісної. Одразу після публікації цього видання архімандрит Захарія Копистенський та письменник, друкар і гравер Памво Беринда звернули увагу на багате художнє оздоблення гравюра-ми, що були виконані не лише київськими ритовниками, а й граверами, запрошеними з інших міст.¹² Видання проілюстровано 124-ма гравюрами, надрукованими з 83 дощок. Зібрання відбитків містить лише 28 ілюстрацій різного

вюрами із їх зображенням (на стор. 1005—1044), які відсутні у першому варіанті. Див.: Типографія Києво-Печерської лаври. Приложение к первому тому. С. [23].

¹² Типографія Києво-Печерської лаври. С. 161.

Святий Іван Золотоустий. Ілюстрація до книги «Службник» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1620)

Святий Васи́ліє Великі́й. Ілюстрація до книги «Службник» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1620)

формату — від $2,8 \times 3,5$ см до $9,4 \times 13,7$ см. У гравюрі «Молитва фарисея і митника» ($8,4 \times 10,5$ см), відповідно до тексту євангельської притчі, зображено фарисея, який у своїй молитві до Бога підносить себе та принижує митника, який благає Бога бути до нього, грішника, милосердним. На дальньому плані композиції зображено Ісуса Христа з учнями, які спостерігають за молитвою фарисея і митника. Їхні постаті розміщені на передньому плані складної композиції. Саме на протиставленні образів фарисея і митника сконцентрована увага художника, «оцінка» їхньої молитви — у словах Ісуса, який звертається до учнів: «Говорю вам, що цей [митник] повернувся до дому свого більш виправданий, аніж той [фарисей]. Бо кожен, хто підноситься, буде понижений, хто ж понижається, той піднесеться» (Лука, 18: 14).

Ще дві гравюри до Тріоди пісної — «Притча про блудного сина» ($9,3 \times 13,9$ см) та «Історія Адама і Єви» ($9,4 \times 13,7$) — можна назвати заставками-ілюстраціями, які є такими і за форматом (співвідношення висоти й ширини) та розмірами, за композицією багатофігурних сцен, за місцем розташування

Святий Григорій Двоеслов. Ілюстрація до книги «Служебник» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1620)

Святий преподобний Антоній Печерський. Ілюстрація до книги «Акафіст» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1625)

на сторінці перед назвою глави або розділу. В зображенні складних багатофігурних сцен у різноплановому середовищі автори видання виявляють глибоке розуміння законів архітекtonіки книги як цілісного організму.

Гравюри мініатюрного формату із зібрання відбитків¹³, які розміщені по всьому тексту Тріоди пісної, створюють ілюзію реального глибинного простору, об'єму фігур і предметів. Українські гравери лінією, штрихуванням, тоном зберігають площинність аркуша й органічно поєднують ілюзорне предметне зображення із графікою шрифту та ритмічною основою текстового набору.

Надзвичайно високим художнім рівнем й досконалим володінням технікою дереворізу відзначаються гравюри до Тріоди цвітної 1631 р. Дві з них — «Розп'яття Господа нашого Ісуса Христа» (8,8 × 10,1 см) та «Благовістя Анге-

¹³ Надзвичайну фантазію і винахідливість в зображенні складних багатофігурних сцен бачимо у графічних мініатюрах «Явлення зірки волхам», «Повернення волхвів», «Зішестя Спасителя в пекло», «Явлення Святої Трійці патріархові Аврааму», «Втеча до Єгипту», «Пророк Єзекиїль», «Жертвопринесення Авраама», «Святі прославляють Святителя» та ін.

Святий преподобний Феодосій Печерський. Ілюстрація до книги «Акафіст» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1625)

Святий Миколай Чудотворець. Ілюстрація до книги «Акафіст» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1629)

ла жонам-мироносицям про Воскресіння Христове» (10,5 × 12,2 см) — датовані й підписані монограмою «ВР», дві гравюри «Бесіда Спасителя з самарянякою» (10,7 × 12,8 см) та «Зішестя Спасителя в пекло» (10,4 × 12,2 см) датовані й підписані майстром «В»; і одна — «Воскресіння Лазаря» (9 × 11,2 см), позначена датою «1628». Ці стилістично близькі складні багатофігурні композиції (неглибокий простір, використання засобу ізокефалії в зображенні груп людей, готичні бганки їхнього вбрання) нагадують монументальний європейський живопис треченто.

У фондах НБУВ зберігаються 20 відбитків високої якості, виконаних із дощок-кліше, награвірованих для ілюстрування видання «Євангеліє учительне» (1637). П'ять українських граверів — монограмісти В, ВР, КЗ, ТП, ТТ — створили унікальний, стилістично цілісний і надзвичайно драматичний цикл ілюстрацій — «перший в історії української гравюри цикл гравюр стилю бароко»¹⁴.

¹⁴ Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. Київ : Наук. думка, 1982. С. 54. Загалом, «Євангеліє учительне» має 49 ілюстрацій та численні прикраси

«Історія Адама і Єви». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1627)

«Притча про блудного сина». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1627)

«Молитва фарисея і митаря». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1627)

Гравер ВР. «Розп'яття Господа нашого Ісуса Христа». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631)

Окрасою зібрання є декілька відбитків з дощок до Патерика Печерського (1661), які награвірував видатний український художник Ілія. Це титул, зворот титулу (із композицією «Азовська Богоматір») та ілюстрації «Покарання Сергію» та «Успіння Богоматері» (із зображенням преподобних Антонія та Феодосія Печерських з обох боків Успенського лаврського собору).

Значний інтерес викликають гравюри до таких видань друкарні Києво-Печерської лаври, як: Службник (1629, 1653), «Евхаристиріон або вдячність... Петру Могиле... од спудсов гимназіум... з школы реторіки...» (1632),

240

(заставки, ініціали, кінцівки тощо). Окремі гравюри були надруковані з дощок-кліше, виготовлених ще до видань Тріоді пісної (1627) та Тріоді цвітної (1631). Див.: Типографія Києво-Печерської лаври. Приложения. 45. С. [163].

Гравер ВР. «Благовістя Ангела жонам-мироносицям про Воскресіння Христове». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631)

Гравер В. «Бесіда Спасителя з самаритянкою». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631)

Требник (1646), «Акафісти Христу, Богородиці і св. Миколаю» (1654), Апостол (1695), Євангеліє (1697), Псалтир (1697) та ін. (див. вклейку). Ілюстрації до цих видань були виконані в техніці дереворізу.

Українська гравюра на дереві у XVII ст. була невід'ємною складовою мистецтва книги, адже дереворіз як техніка високого друку дає можливість отримувати відбиток (тобто ілюстрацію) в один прогін з текстом і значно спрощує технологічний процес друкування ілюстрованої тиражної книги. Обумовлені можливостями техніки дереворізу лаконічність, площинність, ритмічність, контрасти чорного і білого в ілюстраціях до названих видань органічно пов'язані з архітектонікою і ритмом текстової (тобто шрифтової) сторінки книги. Наприкінці XVII і у XVIII ст. в Україні під впливом західноєвропейського мистецтва техніка мідериту була вже широко розповсюджена як у станковій гравюрі, так і в книжковій ілюстрації. На той час саме гравюра на міді нарівні з іншими видами образотворчого мистецтва (архітектурою, скульптурою, живописом) найвиразніше акумулює здобутки й характерні стилістичні особливості українського бароко, тобто такі глибинні риси, які визначають його національну відмінність у загальноєвропейському контексті.

Динамічний розвиток техніки мідериту в Україні став можливим завдяки творчості багатьох талановитих, високоосвічених художників: Олександра та

«Воскресіння Лазаря». Ілюстрація до книги «Тріодь пісна» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1631)

Ілюстрації до книги «Євангеліє учительне» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1637)

Леонтія Тарасевичів, Григорія Левицького, Івана Щирського, Івана Мигури, Оверкія Козачківського, Івана Стрельбицького (Стрільбицького), Адама і Йосипа Гочемських та багатьох інших, які плідно працювали в станковій гравюрі та книжковій ілюстрації.

Серед них — Леонтій Тарасевич, що разом із старшим братом Олександром був найпотужнішою постаттю в мистецтві української гравюри на міді. Його ілюстрації до видання «Патерик или отечник печерський» (далі — Патерик Печерський, 1702) представлені відбитками з десяти мідних дощок, підписаних монограмою художника «ЛТ»: «Преподобний Антоній Печерський», «Чудо заснування Успенського собору», «Чудо Успенської ікони», «Преподобний Даміан пресвітер і цілитель», «Преподобний Мойсей Угрин» (див. вклейку), «Преподобний Микола Святоша, князь Чернігівський», «Преподобний Тит. Покарання Євагрія», «Преподобний Нестор Літописець»,

«Святі дари». Ілюстрація до книги «Служебник»
(Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1629)

«Тайна вечеря». Ілюстрація до книги «Служебник»
(Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1653)

«Преподобний Полікарп, архімандрит Печерський», «Святі отці і браття, сьогодні Христос воскрес»¹⁵.

Загалом, гравюри Л. Тарасевича до зазначеного видання — це переважно складні композиції, центральні персонажі або сцени яких часто доповнені клеймами із зображенням просторових планів, багатьох фігур, архітектурних ансамблів та споруд, ландшафтів і безлічі деталей: пагорбів, дерев, квітів, валунів, кораблів, рибальських човнів, предметів побуту тощо. І кожне окреме зображення, кожна деталь у композиції має своє місце, чітко продумане та ретельно розраховане. Вдало вирішене й розташування житійних сюжетів. Подеколи Тарасевич їх розміщує окремими клеймами овальної або прямокутної форми (числом п'ять або шість), що по сторонах і по низу обрамляють центральну, найбільшу за розмірами, композицію із зображенням крупним планом постаті святого. Є ілюстрації, в яких клейма розміщені по одному або два у нижній частині, під головною композицією із зображенням образу одного або одразу двох святих. Часто у центральній композиції святий або двоє святих зображені не статично — «статуарно-портретно», а як центральні персонажі відтвореної гравером сцени з їх життя. Частина ілюстрацій із зображенням святого взагалі не має житійних клейм. Це або сюжетні композиції, присвячені конкретному епізоду з життя святого, або такі, що є наближеними

¹⁵ У фондах НБУВ зберігаються дошки-кліше, з яких було надруковано сім останніх з названих гравюр. Див.: *Фоменко Д. Д., Цинковська І. І., Юхимець Г. М.* Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII—XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог / Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол.: О. Онищенко (гол.) та ін.; авт. вступ. ст. Ірина Цинковська, Гліб Юхимець. Київ: Академперіодика, 2014. №№ 224, 225, 229— 233.

Ілюстрація до книги «Евхарістіон або вдячність... Петру Могиле...» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1632)

до ктиторсько-епітафіальної групи українського живописного портрета XVIII ст. Та на відміну від цього портрета, у ілюстраціях до Патерика Печерського перед Тарасевичем постало дещо інше завдання — створення історичного репрезентативного портрета. Зображені ним особи не були його сучасниками: між ним і тими, кого він зображував, існувала часова дистанція у декілька століть. Тому гравер концентрує увагу на переконливості створеного своєю уявою образу, надаючи йому «портретних» індивідуальних рис, що склалися під впливом існуючої іконографії та життеписів Патерика Печерського. Саме життеписів, адже у тексті немає словесних портретів з описанням індивідуальних зовнішніх рис святих. Л. Тарасевич надзвичайно уважно і з великою повагою ставиться до тексту: він вчитується в кожне слово, відстежує розвиток подій, ретельно обираючи до ілюстрування найважливіші, на його думку,

історії з життя кожного окремого святого і, водночас, виявляє неабияку сміливість у графічному відтворенні описаних життеписів, іноді відступаючи від тексту. Показовим є прагнення Тарасевича наділити образи святих характерними індивідуальними портретними рисами не лише у репрезентативному портреті крупним планом центральної композиції, а й зберегти цей створений уявою художника образ, зробити його легко пізнаваним і в інших житійних сюжетах ілюстративного циклу. Так, завдяки індивідуальним портретним рисам у зображенні преподобних Антонія та Феодосія, вони легко упізнаються навіть в ілюстраціях, присвячених життеписам інших святих або подіям, що описані у Патерику.

У житійних сюжетах Тарасевич не обмежується індивідуалізацією образів печерських святих. В ілюстраціях, присвячених преподобним Мойсею Утрину і Варлааму, гравер сміливо порушує усталену іконописну традицію незмінності образу святого. У житійних історіях, зображених у клеймах, названі святі постають перед глядачем у молодому віці з густими кучерями та без бороди. Тобто Л. Тарасевич зображує печерських святих не лише у конкретному, впізнаваному середовищі, а також і у часі, що змінював їхню зовнішність, як це відбувається з будь-якою людиною.

Відбитки з мідних дощок Л. Тарасевича вражають досконалою технічною майстерністю. Штихель у його руках такий слухняний, що складається враження надзвичайно легкого подолання ним опору твердого металу. Найефектніше

Гравер Ілія. «Старозавітна Трійця. Три ангели в гостях в Авраама і Сарі». Ілюстрація до книги «Требник» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1646)

«Побиття камінням святого Стефана». Ілюстрація до книги «Апостол» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1695)

це виглядає у мініатюрних клеймах із багатофігурними житійними сценами. Вершинні здобутки Тарасевича в техніці гравірування на міді особливо чітко можна простежити на прикладі гравюри «Преподобний Нестор Літописець». Майстер демонструє такий високий рівень володіння складними технічними прийомами (штрихування сіткою різної густоти, паралельними прямими, вертикальними, горизонтальними, діагональними довгими або короткими лініями, штрихування різної інтенсивності перехресними короткими лініями і крапками, імітація легкого розчерку малюнка пером), який дозволяє йому не лише досягти неповторної виразності в зображенні людей, архітектури, предметів, а й бездоганного тонального вирішення в зображенні сцени преподобного Нестора за роботою. Саме завдяки художньо-технічній довершеності простір відтвореної різцем затишної кімнати, в якій Нестор пише історію своєї країни, наповнюється повітрям і ледь вловимими звуками, що надходять із затишного монастирського подвір'я.

В історії українського образотворчого мистецтва ілюстрації Л. Тарасевича до видання Патерика Печерського за рівнем художнього і технічного виконання, новаторським підходом до вирішення складних завдань, поставлених майстрові епохою становлення й розвитку нових для української культури імпульсів, пов'язаних із мистецтвом доби Бароко, виступає явищем надзвичайного значення. Творчий геній Тарасевича критично сприйняв і відібрав у західноєвропейському бароко все найбільш прогресивне і перспективне, збагатив та підсилив його реалістичні тенденції яскраво вираженими українськими національними рисами.

Інші відбитки-ілюстрації до Патерика Печерського, що зберігаються у НБУВ, є копіями з гравюр Л. Тарасевича, були виконані різними майстрами

Леонтій Тарасевич. «Чудо заснування Успенського собору». Ілюстрація до книги «Патерик или отечник печерській» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1702)

Леонтій Тарасевич. «Чудо Успенської ікони». Ілюстрація до книги «Патерик или отечник печерській» (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1702)

у XVIII—XIX ст. Найбільш відомі з них — копії Якова Кончаківського, підписані монограмою «Я.К.», до видання 1777 р.

Яків Кончаківський також представлений у зібранні гравюрами з дощок-кліше, використаних для художнього оздоблення Біблій, що вийшли друком у 1758 та 1779 рр. Аналіз цих ілюстрацій-заставок, що є копіями гравюр московського видання Біблії 1756 р., дає підстави для висновку, що Кончаківський, вірогідно, з кожної гравюри із зазначеного видання награвірував по дві або три копії-кліше, саме з яких у 1876 р. друкувалися гравюри за розпорядженням начальника друкарні Києво-Печерської лаври ігумена Амфілохія. У зібранні НБУВ сьогодні зберігається 46 дощок-кліше, виконаних Я. Кончаківським.

Чимало гравюр у зібранні відбитків НБУВ були надруковані з дощок, виконаних на замовлення Києво-Печерською друкарнею Оверкієм Козачківським — одним із найплідніших українських граверів першої половини XVIII ст. Автори каталогу стародруків Я. Запаско та Я. Ісаєвич називають 28 найменувань видань, що містять гравюри О. Козачківського. Це, в основ-

ному, титульні композиції, звороти титулів та заглавні ілюстрації, що свідчать про авторитет художника, якому замовляли найвідповідальнішу роботу.

Серед відбитків зібрання, надрукованих з дощок О. Козачківського, насамперед привертають увагу гравюри, вміщені у Євангелії 1733 р. Це — зворот титулу із динамічною композицією «Вознесіння Богородиці», що нагадує монументальні барокові розписи. У центрі горішньої частини зображено Пресвяту Богородицю на хмарах, яка в оточенні янголів та херувимів возноситься на небо. Її вбрання спадає динамічними рухливими бганками, що створює відчуття стрімкого польоту. У долішній частині композиції зображена прикрашена квітами труна. Праворуч — апостоли, які жестами виявляють реакцію на чудесну подію, що відбувається у їхній присутності. На відміну від гравюри майстра на цей сюжет до книги «Новий Завіт с приобщенієм Псалтиря» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1732), яка відзначається монументальністю й врівноваженістю композиції, сцена, зображена в гравюрі до Євангелія 1733 р., сповнена урочистої патетики й динамізму, що є переконливою ознакою прояву стилю бароко в творчості майстра.

У зібранні відбитків у НБУВ також зберігаються чотири гравюри О. Козачківського — заглавні ілюстрації до Євангелія — із зображенням євангелістів. Творці Святого Письма, зображені в бароковому архітектурному просторі на повний зріст, сповнені гідності й величі, випромінюють високий інтелект та напружену роботу думки. Так, євангеліст Іван зображений в момент творчого натхнення. Його погляд, спрямований до Бога, немов шукає у Всевишнього підтримки та схвалення. Однією рукою він тримає розкриту книгу, а другою тягнеться гусячим пером до каламаря. Біля ніг євангеліста його символ — орел із розкритими крилами. У правому арковому отворі — зображення маленького Ісуса на хмарах в оточенні янголів, що ілюструє слова євангеліста Івана: «Поправді, поправді кажу вам: Відтепер ви побачите небо відкрите та анголів Божих, що на Людського Сина підіймаються і спускаються» (Євангеліє від св. Івана, 1: 51).

У композиції із зображенням євангеліста Марка барокову динаміку образу підсилено відчутним ускладненням у зображенні пишного вбрання святого та інтер'єру, який більше нагадує розкішний палац, аніж аскетичну келію. Пружна лінія профільованої арки, прикрашеної капітелями коринфського ордера, стрункі канелюровані колони, облямована китицями і призбирана посередині завіса з важкої тканини надають зображеній сцені особливої урочистості. Євангеліст Марко представлений в момент напруженої роботи думки, лівою рукою він немов демонструє великий фоліант у розкішній оправі, а у правиці тримає гусяче перо. Позаду святого його традиційний символ — крилатий лев із пишною гривовою. Праворуч, на дальньому плані, зображено сцену хрещення Ісуса Христа. Загалом, монументальність композиції гравюри досягається класичною врівноваженістю основних мас, розташованих рівнобічним трикутником.

У гравюрах із зображенням євангелістів Луки і Матвія О. Козачківський також використовує прийом введення сюжетів на євангельські тексти на другому плані (відповідно — сюжети «Благовіщення» і «Видіння пастухам» та «Поклоніння Немовляті»). Останні дві сцени розміщені в одній зображальній площині та об'єднані єдиним простором.

У композиції із зображенням євангеліста Луки, окрім «Благовіщення», О. Козачківський вводить ще одну сцену: ліворуч від святого зображено портик з арковим отвором, крізь який видно простору кімнату з двома вікнами, стіл з глечиками, в одному з яких стирчать два пензля з довгими держаками; біля невисокого ослінчика порається чоловік, який готує фарби (за традицією, св. Лука був ікономаляром і першим творцем образу Богоматері, яку він намалював з натури).

До кращих здобутків О. Козачківського належать ілюстрація до київського Псалтиря 1728 р., де біблійний цар Давид представлений як державний діяч. У розкішному палаці, пишно вбраний у коштовні царські одяжі, з горностаєвою мантиєю на плечах, короною на голові і скіпетром у правиці, він гортає велику книгу, вільно розташувшись у майстерно різьбленому кріслі. На підлозі лежать величезні фоліанти у шкіряній оправі, а біля крісла стоять гуслі. Позаду царя діагоналлю звисає важка завіса з парчі, прикрашеної розкішним візерунком. Крізь арковий отвір, обрамлений пілястрами і орнаментальними рельєфами, видно невисокий мур і за ним монументальні споруди багатого палацу. Завдяки майстерному застосуванню засобу «відкритого вікна», О. Козачківський досягає гармонійного об'єднання монументальної постаті й довкілля. І ще одна важлива деталь: навколо голови Давида — німб, який засвідчує належність царя до лику святих, а у формальному плані біла пляма німбу є композиційним центром і концентрує увагу на його обличчі. І як протиріччя усій цій бароковій патетиці — втомлений погляд царя, обтяженого невідкладними державними проблемами.

До цієї ж книги була виконана і гравюра «Загибель єгиптян у морі». Авторство О. Козачківського підтверджується не лише сигнатурою «*A: K:*», а й характерною манерою виконання. Перед майстром постало досить складне завдання: відтворити сцену із зображенням великої маси людей, які діють на широкому просторі; сцену, що диктує широкий, горизонтальний формат композиції. Незручний вертикальний формат книги вимагав іншої композиційної схеми і О. Козачківський виявив неабияку винахідливість, аби, не відходячи від тексту біблійної оповіді, змалювати грандіозність драматичної події. Діагональний рух великого натовпу підтримується напрямком руху морських хвиль, що поглинають вороже військо єгипетського фараона, а на дальньому плані — зображеннями берега і скель, де-не-де порослих покрученими деревами.

У зібранні НБУВ зберігається чимало гравюр-ілюстрацій до видання «Анфологон» (1745), яке прикрашають численні сюжетні заставки, пишно де-

коровані рослинним орнаментом, та 100 ілюстрацій мініатюрного формату (в середньому 7 × 5 см), обрамлених орнаментальними рамками з виливних прикрас. Я. Запаско та Я. Ісаєвич авторами цих гравюр вважають О. Козачківського та гравера монограми «Г». Але підписи або монограми граверів зустрічаються лише на кількох ілюстраціях-мініатюрах. Чітко награвіровану монограму «ф:» бачимо на гравюрі «Страта Івана Хрестителя»¹⁶. Стиль цього гравера відзначається детальною розробкою фабули сюжету з багатьма персонажами, прекрасним знанням перспективи в зображенні архітектури, тягінням до видовжених пропорцій фігур, густого штрихування, що забезпечує сріблясту тональність. Рука монограміста «ф:» чітко простежується в таких гравюрах до «Анфологіону», як: «Різдва Івана Хрестителя», «Благовіщення», «Обрізання Господнє», «Введення Богородиці до храму».

Зовсім інша, надзвичайно динамічна манера — контрасти світла й тіні, постаті, зображені у складних ракурсах, емоційність жестів — простежується в гравюрах іншого автора, стиль якого також наближений до художника монограми «м: ф:»¹⁷. У «Анфологіоні» цьому невідомому граверу належать ілюстрації «Святий апостол і євангеліст Лука», «Святий апостол і євангеліст Матвій», «Святий великомученик Димитрій Мироточець», «Святи Косьма і Даміан», «Святий апостол Пилип», «Святий первомученик і архімандрит Стефан», «Святий апостол Юда, брат Ісуса Христа», «Святий великомученик Пантелеймон».

На загал, у гравюрах до «Анфологіону» простежуються ще, принаймні, дві манери. Одна з них — урівноважена, реалістична — характерна для ілюстрацій із зображенням репрезентативних «портретних» образів святих. Композиційна будова таких гравюр добре відома, майже традиційна для української гравюри та парсуни XVII—XVIII ст. — зображення на передньому плані, на повний зріст одного, двох, іноді навіть трьох святих крупним планом фронтально або у три чверті. Постаті святих, зазвичай, представлені на тлі краєвидів, здебільшого із зображенням на дальньому плані панорами міста або монастиря, що символізують середовище, пов'язане з подвижницьким життям, проповідницькою діяльністю або мученицькою смертю святого. Є гравюри, де на другому плані зображена сцена страти святих великомучеників: «Преподобномучениця Параскева Римська», «Святий апостол Пилип», «Свята великомучениця Юліана», «Святий апостол Яків Заведеев». Образи

¹⁶ Я. Запаско та Я. Ісаєвич називають 7 видань, в оздобленні яких зустрічаються гравюри з монограмою «ф:». Див.: *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина перша (1701—1764). Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті «Вища школа», 1984. № 1743, 1745, 1827, 1907; Книга друга. Частина друга (1765—1800). № 3224, 3376.

¹⁷ За припущенням Я. Запаска та Я. Ісаєвича, це, можливо, гравер Філарет ієродиякон. Див.: *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга. С. 116—117.

київських святих гравери зображували на тлі краєвидів древнього Києва («Святі Борис і Гліб», «Святий Великий князь Володимир», «Преподобний Олексій, митрополит Київський») або Києво-Печерської лаври («Святий Іона, митрополит Київський і всієї Руси», «Преподобний Антоній Печерський», «Преподобний Феодосій Печерський»).

Видання друкарні Києво-Печерської лаври «Молитвослов» (1707) та «Анфологійон» (1745) прикрашають чимало багатофігурних композицій переважно за тематикою Нового Завіту. Саме в таких ілюстраціях малого формату виявилася висока композиційна майстерність українських граверів, їхня творча фантазія і винахідливість. Ці якості граверів можна простежити у композиційній будові сюжетів Різдва та Успіння. Традиція і композиційна логіка цих сцен вимагають горизонтального або квадратного формату. Але вертикальний формат сторінки і ритмічна організація тексту найчастіше у дві колонки вимагають, відповідно, і вертикального формату розміщеної в тексті ілюстрації. У сценах вертикальних за форматом ілюстрацій «Різдво Пресвятої Богородиці», «Акафіст Успінню Пресвятої Богородиці» до видання «Молитвослов» (1707) та «Різдво Івана Предтечі», «Успіння святої Анни» до «Анфологійону» (1745) дуже вдало використовується діагональ у розміщенні основних мас. У гравюрі «Покладання у труну» («Молитвослов») мертве тіло Ісуса Христа, постаті його родичів, стіни і стеля печери утворюють коло у прямокутному вертикальному форматі. Крізь отвір у печеру вдалині на пагорбі видно стіни і вежі Єрусалима.

В ілюстраціях до «Анфологійону» із зображенням великої кількості фігур — «Собор святих отців», «Собор святого архістратиґа Михаїла», «Десять святих великомучеників», «Обрізання Господнє», «Собор святих апостолів», «Покладання чесної ризи у престол Богородиці у Влахерні» та «Всвітнє воздвиження чесного і животворящего Хреста» («Молитвослов») — гравери використовують фронтальну композиційну схему, а часто-густо і сукцесивний метод зображення, що дає змогу досягти ефекту присутності великої кількості людей та відтворити урочистий настрій знаменної події.

У зібранні НБУВ зберігаються чотири відбитки з мідних дощок видатного українського живописця і гравера XVIII ст., представника українського бароко Григорія Левицького (1697—1769) до видання Апостола 1737 р. Це — зворот титулу та ілюстрації «Святий апостол Лука», «Святий апостол Яків», «Святий апостол Марко», що мають підпис гравера; а також чотири копії з Левицького: «Святий апостол Юда», «Святий апостол Павло», «Святий апостол Іван» та «Явлення Христа Іванові Богослову».

Символічна композиція, зображена на звороті титулу Апостола, присвячена уславленню християнської святині — Успенського собору Києво-Печерської лаври. В центрі невеликої за розміром вертикального формату композиції зображено величну споруду Успенського собору з найбільш репрезентативного західного фасаду. Над центральною банею собору в сьйві зображено

Ісуса Христа у царській короні і ключами від раю у правиці та голуба — символ Духа Святого. Унизу по центральній вісі композиції — двоє янголят з обох боків підтримують пишно оздоблений рослинним орнаментом картуш з текстом: «*И врата адова не здолають И*». Фланкують центральну композицію зображення дванадцяти апостолів зі стрічками, з яких складається текст символічного змісту. Врівноваженість основних мас строго симетричної композиції, скрупульозне відтворення щонайдрібніших деталей архітектури собору поєднується із різноманітною рухливістю жестів апостолів та бароковою декоративністю, що надає твору урочистості.

Надзвичайно високий художній рівень та віртуозна техніка гравірування Г. Левицького високо цінувалися видавцями, що засвідчують також копії з його гравюр, якими проілюстровано декілька видань друкарні Києво-Печерської лаври.

Серед книжкових ілюстрацій зібрання відбитків особливу увагу привертають чотири гравюри надзвичайно плодovitого майстра кінця XVII — першої чверті XVIII ст. Никодима Зубрицького до першого видання філософсько-моралістичного твору «Ифика ієрополітика, или філософія нравоучителная...» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1712). Популярна на той час книга була оздоблена 67 гравюрами, виконаними у мішаній техніці мідериту й офорта. Це мініатюрні композиції глибокого символічного змісту. У гравюрі «Марна живота надія» зображено на пагорбі Есхіла; над ним — орла, який кинув черепаху на облісілу голову видатного давньогрецького трагіка. В ілюстрації «Як чеснот набути» бачимо жінку на березі моря, яка розправила руки-крила у поривчастому злеті до янгола у небі; у гравюрі «Дружество» — у небо злітають два крилатих серця, що об'єдналися в одне ціле. Техніка штрихування Н. Зубрицького надзвичайно економна: мінімальними засобами він досягає максимальної пластичної виразності у зображенні фігур і глибини простору.

Цінність зібрання відбитків для дослідження художнього оздоблення українських стародруків і видавничої діяльності друкарні Києво-Печерської лаври полягає не лише у величезній кількості гравюр, а насамперед у тому, що зібрання містить твори багатьох відомих і маловідомих граверів та всі елементи художнього оздоблення книг: титули, звороти титулів, сторінкові ілюстрації, заставки, кінцівки, ініціали, орнаментальні виливні прикраси.

Видавнича діяльність Києво-Печерської лаври не обмежувалася виданням книг. Тут друкували й станкові гравюри: антимінси та ікони, панегірики і їх різновиди, філософські тези, грамоти, портрети тощо.

У зібранні НБУВ зберігається декілька гравюр антимінсів¹⁸ на папері і один — на тканині. Традиційно антимінс — це горизонтальна прямокутна тканина з льону або шовку, на якій в центрі міститься зображення сцени, пов'язаної зі Страстями Христовими: покладання в труну; оплакування Христа;

¹⁸ Антимінс — спеціальна напестольна тканина, обов'язкова при здійсненні евхаристійного канону Божественної літургії.

сцена із зображенням Ісуса, який стоїть у гробі, а з його рани на грудях у чашу стікає кров; композиція із зображенням у центрі гробу, хреста і тканини з образом Спаса Нерукотворного, або у круглому медальйоні — Христа Вседержителя з розгорнутою книгою і благословляючою десницею тощо. Обов'язковим елементом антимінсної композиції незалежно від центрального сюжету є зображення євангелістів або їхніх символів.

Гравірований полотняний антимінс (ЦАМ, № 2854), який відноситься до іконографічного варіанта із зображенням сцени покладання в труну із поставами євангелістів по кутах і без зображення знарядь Страстей Христа, був освячений 1764 р.¹⁹ Цей антимінс є зразком поєднання стилю бароко та елементів маньєризму: пластика і динамічний рух сильно видовжених фігур поєднуються із врівноваженою композиційною будовою й чітко продуманим розподілом мас, що надає пластичної виразності й урочистої монументальності емоційно зображеній сцені.

Ще один відбиток антимінсу з дошки-кліше (не пізніше 1724 р.) структурно близький до таких композицій, у яких зображено навколо гробу сім святих (Йосип Благообразний, Іван Богослов, Марія Клеопова, Богородиця, Марія Магдалина, Марія Яковова та Никодим) і два янголи. По чотирьох кутах у барокових медальйонах постають євангелісти із традиційними символами. По сторонах центральної композиції розміщені знаряддя мученицької смерті Ісуса.

У зібранні відбитків є і гравюри-ікони. Дві з них були відтиснені з ксилографічних дощок друкарні Києво-Печерської лаври для альбому²⁰, виданому у 1927 р. відомим дослідником української книги П. Поповим. Вони майже повторюють композицію лаврської чудотворної ікони Успіння Богородиці. Одна з них має підпис гравера «Никод[и]м» і дату 1721 р., друга — підпис гравера «Георгій». Різниця лише в тому, що за Христом і янголами майстер Никодим штрихуванням паралельними лініями зобразив хмари, а гравер Георгій — вільні від зображення площини вцент заповнив рослинним орнаментом, що імітує орнаментальне різьблене тло на українських іконах.

Чимало відбитків у зібранні належить до так званих панегіричних гравюр (конклюдій), що були розповсюджені в українському мистецтві бароко наприкінці XVII — початку XVIII ст. і стали свідченням піднесення самосвідомості й зростання державницьких настроїв у колах української політичної та

¹⁹ За професором М. Петровим, у Церковно-археологічному музеї зберігалось два ідентичні антимінси: «2853) гравірований полотняний антимінс Холмського єпископа Максиміліана Рылла, 1764 г., для храму Рождества Богородицы, — отъ преосвящ. Екатеринославскаго Феодосія; его же и такой же антимінс, 1764 г., для храму Рождества Христова въ веси Залес..., изъ Кіевской епархіи, отъ свящ. Вл. Буйницкаго». Див.: Указатель Церковно-археологическаго музея при Кіевской Духовной Академіи /сост. Н. И. Петровъ. Кіевъ, 1897. С. 72 (Второе издание, исправленное и дополненное). Саме єпископ Максиміліан Рилло 15 вересня 1765 р. із благословення папи Климента XIII здійснив коронацію ікони Холмської Богородиці.

²⁰ Ксилографічні дошки Лаврського музею. Табл. 1, 2.

культурно-релігійної еліти того часу. Возвеличення й популяризація в суспільстві представників державної та культурно-релігійної еліти — основне завдання панегіричних композицій. У цьому аспекті панегіричний жанр генетично пов'язаний, насамперед, із графічним портретом, який «...призначався не тільки для представницьких, а й для пропагандистських цілей, тому повинен був заключати в собі більше образотворчої інформації про людину, ніж малярський або скульптурний портрет. Популяризаторська суть тиражованого портрета передбачала максимум свідчень про того, хто був зображений. Бароковий гравірований портрет розвивався по лінії багатослівності, широкої розповіді про людину шляхом переліку її титулів, уславлення в строфах віршів, зашифрування її чеснот в символах та алегоріях»²¹. Надзвичайно великий вплив на композиційну будову й образно-художні прийоми майстрів панегіричного жанру мали новаторські досягнення видатного українського гравера Л. Тарасевича в жанрі репрезентативного портрета. Аби в цьому переконатися, достатньо порівняти портретні гравюри Л. Тарасевича 1680—1690 рр. з панегіричними композиціями І. Мигури, Г. Левицького.

Панегіричні гравюри можна умовно розділити на два види: ті, що не містять портретного зображення, й ті, що містять портрет історичної особи, якій присвячено конклюдію. Основним завданням обох видів панегіричного жанру є репрезентативність художнього образу. Сюжет та композиційна будова таких гравюр мають чітко структурований характер. В обох випадках мистці дотримувалися певної продуманої програми щодо основних її складових. Портретна подібність, мабуть, далеко не основне завдання в роботі майстра над панегіричною композицією, сучасникам портретованого вистачало і віддаленої схожості, аби впізнати зображену особу. Головна мета автора — показати велич діянь, чесноти зображеного, прославити його, а тому у панегіричних композиціях основну увагу приділяли символіко-алегоричному змісту твору. З метою глорифікації образу мистці активно використовували певний (майже обов'язковий) набір зображальних засобів. Центром складної алегоричної композиції панегірика завжди є: образ конкретної історичної особи (часто в оточенні святих), образ її святого покровителя або прославленої ікони. Уславленню образу сприяли алегоричні персонажі, міфологічні герої, родовий герб історичної особи, об'єкти її добрих діянь (церков, збудованих або відбудованих її коштом і стараннями) тощо, а також тексти панегіричного змісту, часто віршовані, написані «високим штилем» латиною, польською або українською мовами. Такі тексти переважно вміщено у прикрашені пишними натюрмортом і рослинними орнаментами барокові картуші, що тримають (тобто представляють глядачам) янголи або алегоричні персонажі. Основною композиційною схемою барокових панегіричних гравюр є тяжіння до симет-

²¹ *Степовик Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. Київ: Наук. думка, 1986. С. 125.

рії, врівноваженості основних мас. А динаміка, емоційність досягаються просторовими ефектами і складним ракурсом у зображенні фігур (див. вклейку).

Дві гравюри зібрання — «Переображення Господнє із зображенням Новгород-Сіверського Переображенського собору» та «Життєдайне джерело» були відтиснені із двобічної мідної дошки (1695) роботи визначного українського гравера Івана Стрільбицького. Це складні за символічним змістом великоформатні гравюри (44,4 × 34,6 см) панегіричного жанру, присвячені архімандриту Спасо-Переображенського монастиря в Новгород-Сіверському Михайлові Лежайському та архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вуяхевичу.

У гравюрі «Переображення Господнє...» І. Стрільбицький виступає як яскравий представник українського бароко, озброєний глибокими знаннями досягнень європейського мистецтва й блискучою майстерністю рисувальника та гравера на міді.

Традиційний сюжет «Переображення» в його композиції «обростає» багатьма символічними зображеннями і деталями, характерними для панегіричного жанру. Композиція має чітку, врівноважену структуру, що майже виключає другорядні, суто декоративні зображення. Центральну вертикальну вісь утворюють зображення Бога Отця і голуба у хмарах (алегорії Святого Духа), Ісуса Христа на вершині високої гори і трьох апостолів біля його ніг, величного собору біля підніжжя гори та пишної форми герба архімандрита М. Лежайського, якому присвячено твір. Майже на одному рівні з постаттю Ісуса Христа по краях прямокутного вертикального формату дошки награвіровані високі пагорби, а на вершині — архангел із пальмовою гілкою та вогняним мечем і Богоматір у короні. Нижче, на рівні бань собору — пророк Ілля на вогняній колісниці (нижче архангела) і Мойсей у молитовній позі (під зображенням Богоматері). Герб фланкують два янголи, які тримають роги достатку, — такі великі й пишні, що майже вдвічі більші за янголів. Композиція помережена великою кількістю текстів символічного змісту, награвірованих на хвилястих стрічках (бандеролях) та променях.

І. Стрільбицький вільно володіє майстерним реалістичним рисунком. Під пишними складками одягу відчувається досконала структура людського тіла в русі у різних найскладніших ракурсах. У зображенні пейзажу майстерно передане відчуття простору. Та особливо захоплює дивовижна техніка гравірування. Складається враження, що штихель надзвичайно легко долає опір твердого металу. Рука майстра повністю підкорюється задуму та вільно вирізьблює у металі чисті пружні лінії абрису зображень, штрихування хвилястими або паралельними, наче під лінійку, прямими, довгими лініями, перехресне штрихування короткими лініями. Здається, що мистець насолоджується, навіть хизується своєю майстерністю. У горішніх кутах композиції хмари зображені безперервною спіральною лінією, яка починається у центрі, а їхня пластична форма утворюється різною товщиною цієї лінії.

Не поступається технічною майстерністю виконання і композиція І. Стрільбицького «Життедайне джерело». Особливістю цієї гравюри є портретне зображення історичної особи — архімандрита Києво-Печерської лаври (1690—1697) М. Вуяхевича, що представлений як учасник сакрального дійства в образі св. Мелетія, на честь якого ця гравюра була виконана. Бездоганна графічна культура та віртуозна гравірувальна техніка відчужаються в усіх деталях: зображеннях святих, крилатих янголів, котрі тримають стрічку з текстом, дерев з густими пишними кронами, в орнаментальному оздобленні родинного герба М. Вуяхевича.

Найбільш наочно тенденція до глорифікації образу державного, культурно-релігійного діяча в українській гравюрі кінця XVII — початку XVIII ст. простежується у творах Івана Мигури — гравера, який органічно поєднував талант мистця і ритора. Яскравий представник мистецтва українського бароко, майстер панегіричної гравюри вирізняється з-поміж українських граверів тяжінням до ускладнення (іноді навіть надмірного) насичених символами й алегоричними зображеннями композицій, до репрезентативної риторики та декоративної виразності. Літературні, зображальні та декоративні елементи в його панегіричних композиціях органічно співіснують, доповнюють одне інше й виконують ідейно-змістову, образно-художню і декоративну функції.

Уміння вирішувати складні завдання ідейно-образної програми, досконале володіння законами «режисури» в розробці багатофігурних алегоричних композицій, упевнений і майстерний малюнок у зображенні фігур у складних, динамічних ракурсах, тяжіння до декоративної виразності, досконале володіння технікою мідериту — риси, що визначають кращі твори мистця.

Роботи І. Мигури дають можливість виділити декілька композиційних схем, що вибудовуються залежно від визначеної програми конкретної панегіричної гравюри. Ці великі за розміром і складні за символічним змістом багатофігурні композиції, насичені зображеннями алегоричних постатей (переважно в динамічних позах), клейнодів, архітектури, гербів, пишних орнаментів, на думку майстра, мали гідно прославляти конкретну історичну особу відповідного рангу. До такого типу належать панегіричні гравюри, присвячені видатним державним і культурно-релігійним діячам: гетьману України Іванові Мазепі, відомому письменнику, церковному діячеві, митрополиту Стефану Яворському, богослову, ректору Києво-Могилянської академії, архімандриту Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському, майбутньому гетьману Лівобережної України Данилові Апостолу, оборонцю православ'я архімандриту Межигірського монастиря, архієпископу Чернігівському Іродіону Журахівському та іншим.

З першого погляду на гравюру «*Princeps ecclesiarum...*» на честь гетьмана І. Мазепи (1709) стає очевидним, наскільки складнішою стають програма та композиційна будова твору. У центрі чотирирівневої симетричної композиції зображено Мазепу, а ліворуч і праворуч від нього — алегоричні жіночі по-

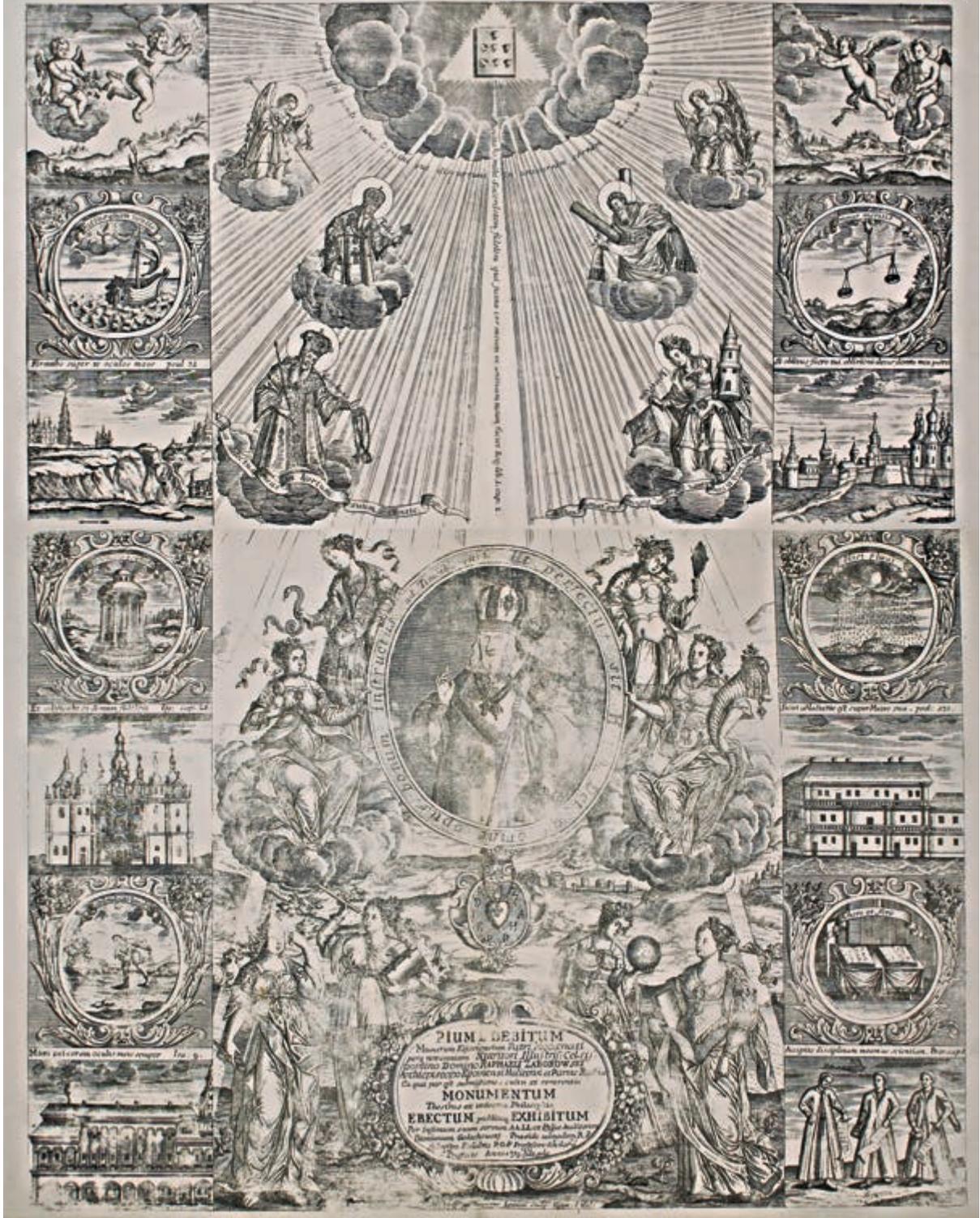
статі, які символізують чесноти гетьмана. Фронтальне зображення могутньої постаті воїна-лицаря з булавою, у високому, пишно прикрашеному пір'ям шоломі, у латах і плащі, накинутому на плечі, виглядає як монумент. А постаментом — пишна геральдична композиція: двораменний хрест, місяць і шестикутна зірка, за якими радіально розташовані зображення клейнодів та зброї: булави, знамена, списи, шаблі, сурми, гармати, ядра. У центрі композиції другого ярусу зображено Ісуса Христа — на повний зріст, із пальмовою гілкою та хрестом у правій руці, в оточенні святих. Центральна алегорична композиція першого ярусу, що містить зображення хреста, шестикутної зірки з голубом і увінчаної куполом ротонди з двоголовим орлом, скіпетром та державою, з обох боків оточена зображеннями споруд, які було збудовано або перебудовано на кошти гетьмана І. Мазепи (Київський Микільський Військовий собор, Троїцька Надбрамна церква, Успенський собор та церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Вознесенська церква Вознесенського жіночого монастиря та, можливо, Кирилівська церква у Києві (або Вознесенська в Переяславі)²².

Складною ідейно-образною програмою панегіричної композиції відзначається й гравюра «Oriens exalto...» на честь Стефана Яворського (1706). Образ Яворського, на відміну від зображеного на повний зріст гетьмана Мазепи, подано у вигляді погрудного портрета у широкій овальній рамі та вкомпоновано в центр багатофігурної барокової композиції. Навкруги портрета — три жіночі алегоричні фігури, динамічний рух яких підсилений ефектними складками пишно вбрання, прославляють добродетель і мудрість митрополита. Унизу зображено герб Яворського у вигляді овалного щита, картуша, пишно оздобленого акантом і увінчаного митрою, жезлом і посохом. На гербі посередині поля щита скомпоновано місяць, дві шестикутні зірки, стрілу та перші літери імені та духовного сану митрополита. Картуш з обох боків тримають два янголи, біля яких зображено дві жіночі напівфігури, що підтримують великі овальні картуші, у площині їх награвіровано віршовані тексти на честь дня янгола С. Яворського.

Невимушеність, з якою І. Мигура об'єднує у цілісну композицію алегоричні сцени та окремі зображення святих, простежується в гравюрі-емблемі на честь Д. Апостола (1712). Політичний статус і авторитет у колах козацької старшини миргородського полковника, активного учасника походів проти турків і татар багато у чому визначив пафос і зміст гравюри. По центральній вісі зображено дві сцени: Христос на земній кулі уражає Сатану у вигляді крилатого дракона, нижче — святий зі щитом двома стрілами поцілів у пащу дракона. У нижньому ярусі композиції розміщено три пишно декорованих картуші з текстом. Середній картуш, найбільший за розмірами, увінчаний

²² Січинський В. Архітектура в стародруках. Львів: Печатня ОО. Василян у Жовкві, 1925. С. 4. Табл. XIII (Збірки національного музею у Львові).

Левицький Г. Теза на честь Рафаїла Заборовського

Макарій. Рамка титулу. Служебник. Мідна дошка

Макарій. Рамка титулу. Мідна дошка

Раковецький Ф. Мілятинське розп'яття. Мідна дошка

Стрільбицький Ф. Два шляхи життя. Мідна дошка

Стрілбицький Ф. Лицар і Смерть. Мідна дошка

Стрільбицький Ф. Лицар і Смерть. Відбиток із мідної дошки

Стрільбицький Ф. Святий Миколай-чудотворець. Відбиток із мідної дошки

Стрільбицький Ф. Христе, вислухай нас. Мідна дошка

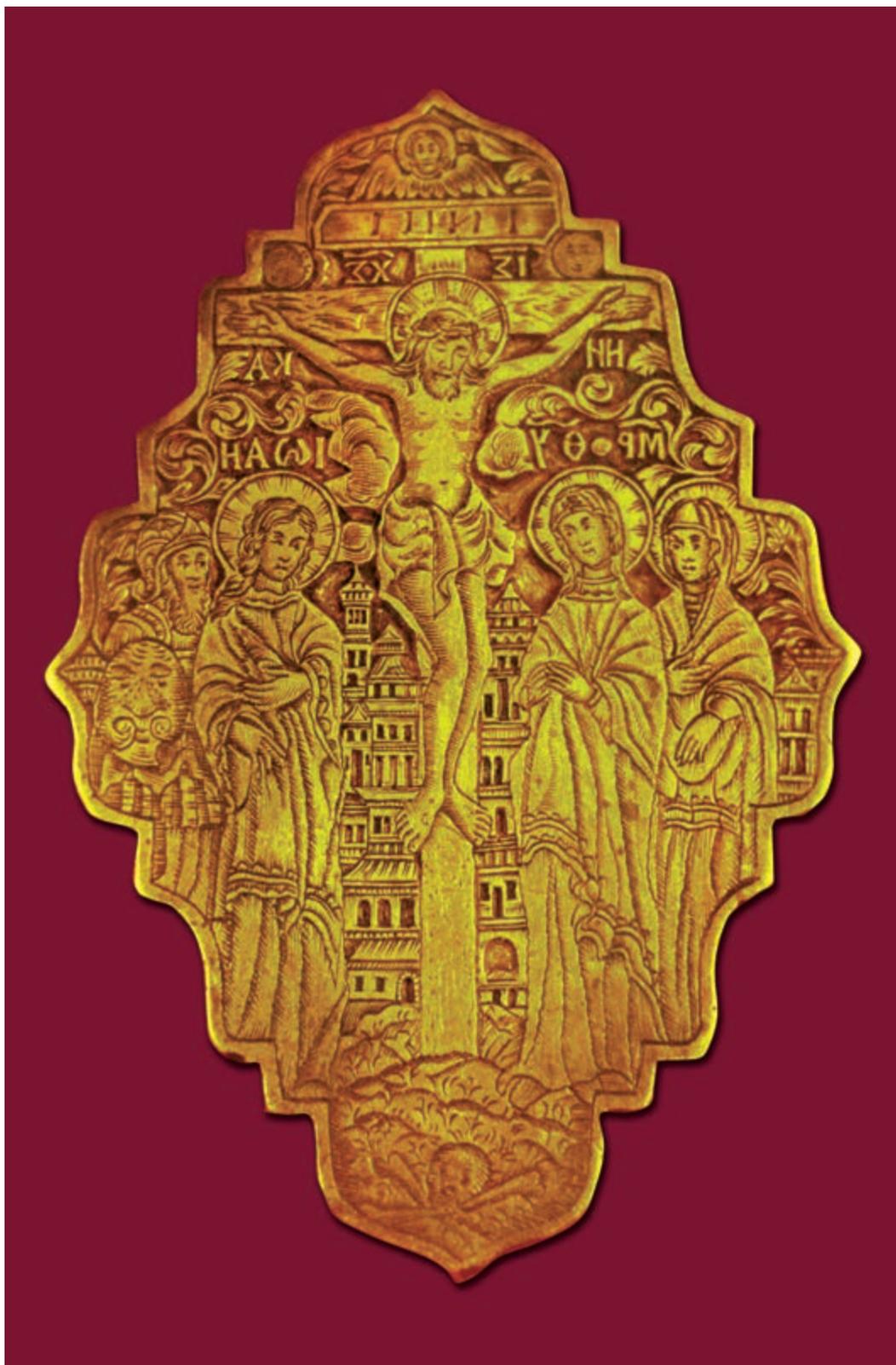
Преподобный Мойсей Угрин

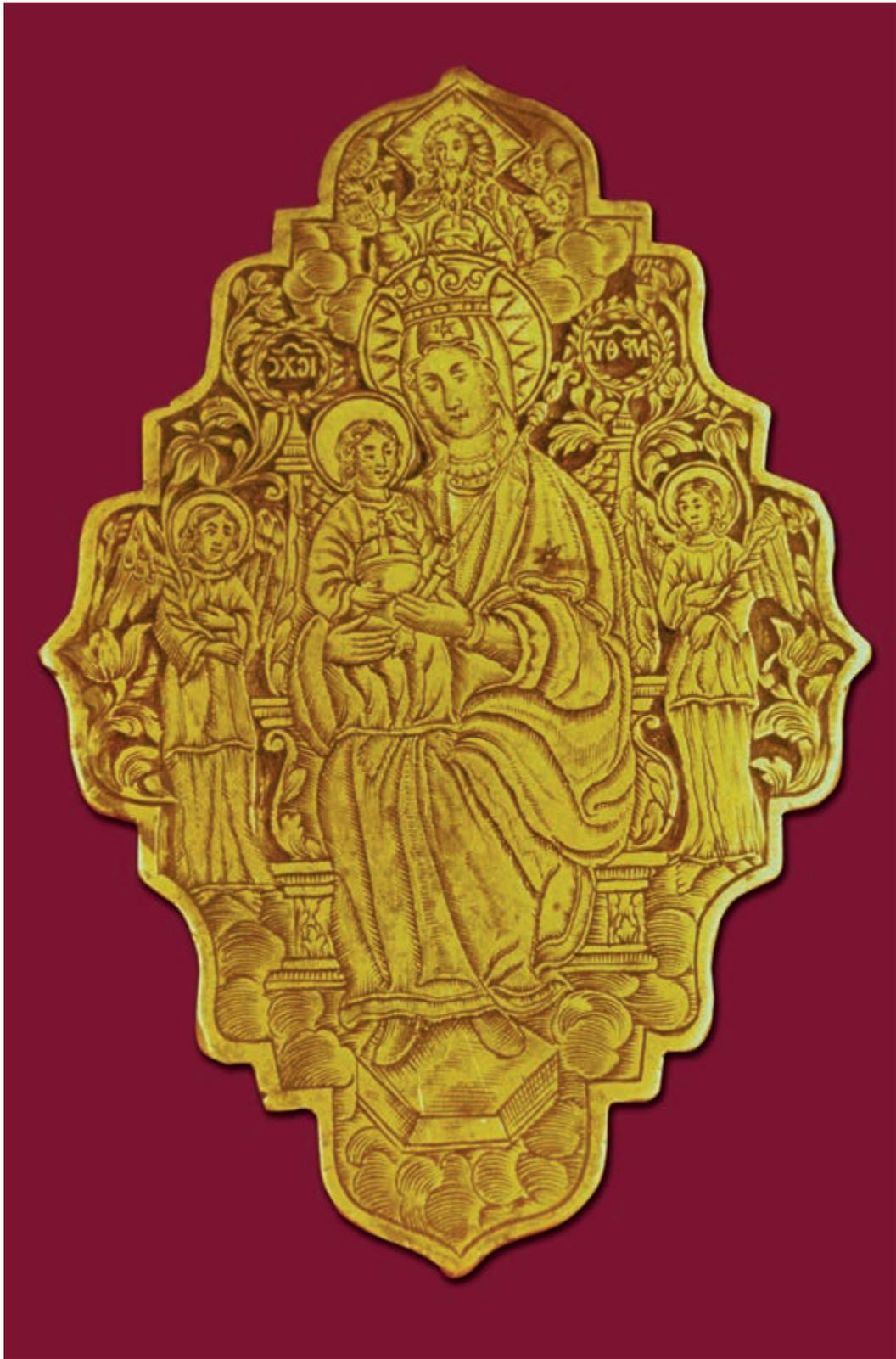
Невідомий гравер XIX ст. Богородиця Печерська. Мідна дошка

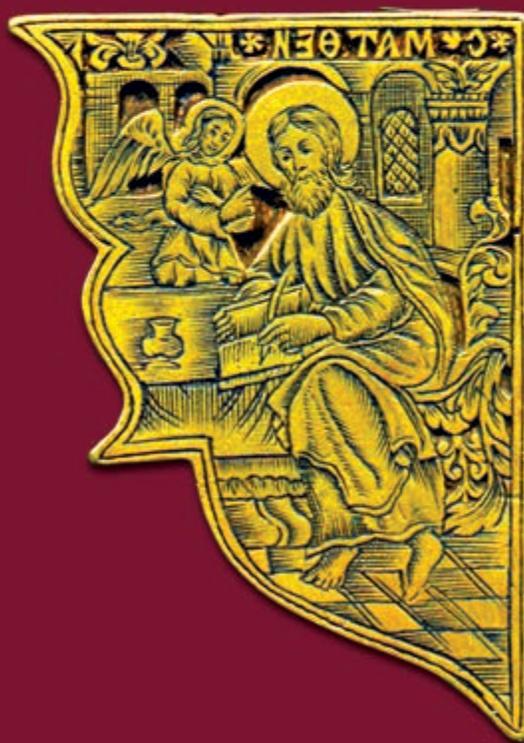
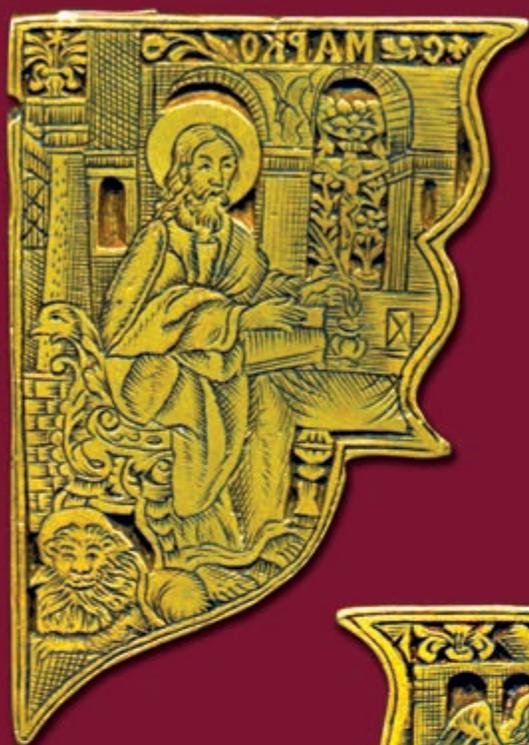
Титул Біблії (друга пол. 18 ст.)

Кибалковий середник

Кибалковий середник

Кибалковий наріжник: зверху — євангеліст Марко, знизу — євангеліст Матвій

натюрмортом, що зображує зброю та герб Данила Апостола. Композиція герба складається з лицарського шолома та щита, у середині якого розміщено мальтійський хрест, дві шестикутні зірки та дві схрещені стріли.

Пейзажні мотиви в гравюрах Мигури, хоча й залишаються малопомітними і не зображені як природне середовище, у якому «живуть» персонажі, разом із тим виявляють уважне ставлення майстра до природи. Пагорби, дерева, квіти, вівці, що мирно пасуться, відзначаються реалізмом, споглядальністю і ліричною теплотою. А для підсилення декоративного ефекту майстер вдається до зображення пишного рослинного орнаменту з плодів, квітів, листя, куди вміщено медальйони з алегоричними зображеннями.

У зібранні гравюр зберігається і відомий шедевр панегіричного жанру «Теза на честь Рафаїла Заборовського» (1739) роботи Г. Левицького (див. вклейку). Для цієї унікальної гравюри були вирізьблені дві великі дошки — горішня: 33,5 × 61,4 см; 34 × 62,4 см і долішня: 42 × 61,4 см; 42,5 × 62,4 см. Відтиснений з цих двох дощок, розмір гравюри 75,5 × 61,4 см; 76,9 × 62,4 см. У центрі вертикальної за форматом композиції зображено поколінний портрет митрополита Київського Рафаїла Заборовського у багатому церковному вбранні з посохом у правиці. Упритул під рамкою портрета розміщено зображення герба Заборовського. Портрет підтримують чотири алегоричні жіночі постаті у коштовному вбранні та з пишними зачісками, які символізують любов, мудрість, справедливість та істину. Унизу композиції по центральній вісі зображено пишно декорований плодами та квітами картуш із текстом-присягою латиною. Ліворуч і праворуч від картуша — алегоричні жіночі постаті, які символізують філософію, історію, астрономію, богослів'я. Угорі праворуч — зображення янгола з митрою в руках; ліворуч — янгола, який тримає посох владики; нижче, праворуч — святого (Андрія?) з омофором; ліворуч — святого (Миколая?) з хрестом; нижче праворуч — святої Варвари з палицею патріарха в руці; ліворуч — святий із панагією і хрестом. Центральна композиція обрамлена вертикальними полями з клеймами, усередині яких містяться символічні зображення. Клейма чергуються із зображеннями Софійського собору, митрополичого двору, панорами краєвиду Києва з лівого берега із спорудами Успенського собору та Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври, Миколаївського (Військового собору), Михайлівського Золотоверхого монастиря та частини Подолу, нового будинку Києво-Могилянської академії, нової споруди бурси на Подолі, групи спудеїв академії із сувоями. Усі ці зображення є красномовним свідченням великих діянь видатного державного та культурно-релігійного діяча України.

У зібранні лаврських відбитків віртуозною майстерністю гравірування на міді відзначається і панегірична гравюра на честь архімандрита Києво-Печерської лаври і митрополита Київського Тимофія Щербацького. Як свідчить авторський напис, вона була вирізьблена 1741 р. німецьким гравером Йоганом Давидом Шлееном за малюнком вихованця Києво-Могилянської академії

живописця Йосипа Шигури. Складовою урочистою репрезентативності цієї величезної за форматом гравюри є продумана в усіх деталях композиційна будова за принципом симетрії та рівноваги. У верхній частині по центральній вісі зображено крупним планом на повний зріст постать святої Варвари. Велична й пишно вбрана у розкішну сукню, з короною на голові, гарна з лиця, вона більше схожа на царицю. На образ великомучениці вказують лише її атрибути: хрест і чаша з облаткою у руках, а також зображені за нею фонтан і вежа та сцена її мученицької смерті за християнську віру. Центральна композиція, окреслена широкою овальною рамкою у вигляді розкішного барокового картуша, розміщена у широкій прямокутній рамі, пишно оздобленій соковитим акантом і невеликими медальйонами з життєвими сценами великомучениці: «Батько Варвари Діоскор веде дочку до префекта Єгипту», «Варвара перед префектом Єгипту», «Явлення Ісуса Христа великомучениці Варварі у темниці», «Пастухи видають Варвару, яка сховалася у печері», «Катування Варвари», «Мученицька смерть святої Варвари». Під овальним медальйоном — пишно прикрашений рослинним орнаментом герб Т. Щербацького — овальний щит з емблемою у вигляді агня з хрестом-хоругвою і літери: T Sz S Th L P A. [Timotheisz Szczerbacki S. Thaumaturgæ Lauræ Peczariensis Abbatis]. Над щитом — серце, увінчане короною, вдало розміщене у декоративному обрамленні щита. У нижній частині композиції, розділеній на три поля пишним акантовим орнаментом, розміщено тексти, награвіровані красивим латинським шрифтом. Композиційно текстова частина гравюри добре узгоджена із зображеннями окремих сцен, а пишний бароковий орнамент виступає об'єднуючим елементом композиції.

Тяжіння українських майстрів панегіричного жанру до ускладнення художнього образу, до репрезентативної риторики та декоративної виразності, перенасичення композицій символами й алегоріями, вірогідно, спричинене бажанням мистця досягти найбільшого емоційного ефекту і показати себе прихильником нових ідей бароко. Зображення святих, історичних персонажів, алегорій і символів у його гравюрах переважно супроводжуються написами дидактичного та пояснювального характеру. Розташовані у долішній частині композиції та виокремлені пишно декорованими картушами, панегіричні тексти своїм високим поетичним пафосом і графічною стилістикою шрифту органічно доповнюють зображальну частину не лише змістовно, але і як важливий декоративний елемент.

Отже, у панегіричних гравюрах І. Стрільбицького, І. Мигури, Г. Левицького синтез літературних, зображальних і декоративних елементів є ключовим засобом художнього втілення ретельно продуманої програми возвеличення образу. Такий підхід граверів, як типових представників українського бароко, до вирішення ідейно-образної програми панегіричного жанру засвідчує їхню ґрунтовну обізнаність із творчим методом західноєвропейських майстрів бароко.

Рідкісною за тематикою соціального забарвлення є гравюра відомого почаївського штихаря Адама Гочемського «Єврей Лейба» (друга половина XVIII ст.). В центрі композиції художник зобразив постать чоловіка похилого віку на повний зріст. Попри масштабну невідповідність центральної постаті і постатей другого плану гравюра в цілому вражає реалістичною виразністю. Крислатий капелюх, довгий лапсердак, підбитий м'яким, густим хутром, каптан з гофрованим коміром та вигадливими металевими застібками, підперезаний паском, прикрашеним вишивкою і китицями, характерне семітське обличчя з лупатими очима, м'ясистим носом, довгим кучерявим волоссям і бородою надзвичайно точно й виразно передають етнічне походження зображеного чоловіка. Але значення образу не лише у правдивості відтворення його національних рис. Гочемському вдалося надзвичайно переконливо розкрити психологію, донести до глядача емоційний стан людини: в очах заклопотаного щоденними проблемами старого єврея — відчай від неврожаю, малих грошей і біди, що очікує на нього та його родину. Єврей Лейба зображений на тлі трохи кумедної, але досить сумної побутової сцени: два шибеники із кийками накинудися на його сина. Ця сцена, як і в цілому композиція, супроводжується красномовними текстами: «буу, іа біһу, біту ромогу» (бий, я біжу, бити допоможу) і «Tate ay, way, waie szaygiec zkiiem laie» (Тату, ай, вай, вай — хлопець з києм лає). А унизу під рамкою розміщено текст польською мовою, який передає гіркі думки бідного єврея. Виразність і правдивість створеного А. Гочемським образу — підтвердження існування досить потужних реалістичних тенденцій у мистецтві українського бароко.

Портретний жанр станкової гравюри у зібранні представлений гравюрою відомого українського художника Івана (Інокентія) Щирського, автора широковідомої тези на честь префекта Києво-Могилянської академії Прокопія Колачинського (кін. XVII — поч. XVIII ст.). Простота, ясність і психологізм образу, поєднані із досконалістю художньої форми, чітко простежуються і в портреті В. Ясинського, гравірованому штихелем на мідній дошці. Композиційна схема гравюри належить до типу портретів, у яких напівфігура особи зображена в овалі, обмеженому широкою рамою з текстом. Портрет у рамці встановлений на невисокий профільований постамент із гербом, пишно прикрашеним листям аканта і геральдичною композицією — митра, посох, хрест, місяць, стріла та дві шестикутні зірки. Площини кутів, що утворилися від зовнішньої прямокутної рами і вписаного овалу, вщент заповнені соковитим декором з плодів, квітів і листя. Унизу під прямокутною рамкою чітким красивим кириличним шрифтом у два стовпчики награвірований текст, де прославляються зовнішня шляхетність митрополита, краса його душі, мудрість, доброта й любов до людей і Бога. У цьому портреті І. Щирський продемонстрував віртуозне володіння усіма тонкощами складної техніки різцевої гравюри.

У зібранні відбитків лаврської друкарні, окрім портретів (кінний портрет польського короля Владислава IV Вази та відомий прижиттєвий портрет

гетьмана Богдана Хмельницького (обидва 1648 р.) голландського гравера Вільгельма Гондіуса), є й інші гравюри світського змісту. Найвідоміші з них — гравюри «Визволення Відня польськими військами 1683 року», яку виконав де Бой — інженер великого гетьмана коронного Станіслава Яна Яблоновського та великоформатна гравюра «Облога Почаївської лаври 1675 р.», виконана 1704 р. відомим українським художником Никодимом Зубрицьким. Глядач разом із автором немов спостерігає з високого пагорба запеклу баталію. Саме такий композиційний засіб надав можливість Н. Зубрицькому показати, немов з пташиного польоту, увесь комплекс Почаївської лаври з мурами, вежами, соборами, іншими будовами та прилеглою до монастиря територією й переконливо «відтворити» усі деталі знаменної події 20—22 липня 1675 р., коли турецьке військо після невдалої спроби захопити Почаївську лавру раптово зняло облогу і залишило свої позиції. «В церковній історії ця загадка фігурує як... друге «Влахернське диво»: на світанку 23 липня над монастирем нібито з'явилася Марія у супроводі св. Йова й Архангела Михаїла і почала завертати назад на турків стріли, які вони випускали із своїх луків; вороги злякалися і втекли»²³. На середньому плані композиції захисники лаври, що засіли на мурах монастиря, відбивають атаку турецького війська. А на передньому плані перед кріпосними мурами інші захисники святої обителі вишикувалися для атаки на турків, розгром яких вже розпочав архангел Михаїл зі своїм військом. Постаць архангела у лицарських обладунках із шоломом на голові, з мечем і щитом зображена у динамічному русі. Він стрімко летить над землею, готовий змести вороже військо. Овальний щит архангела прикрашений його монограмою та відбитком стопи Богоматері, що символізує її покровительство Почаївській лаврі. По діагоналі у протилежному горішньому куті композиції зображена Богородиця на хмарах у характерній для іконографічного типу «Покрова» позі, позаду — постаць святого Йова у молитовній позі. Завдяки майстерному штрихуванню гравюра відзначається високою технікою виконання: вправним малюнком, виразною рухливістю ліній, витонченістю тональних співвідношень.

Стисла загальна характеристика зібрання гравюр, відтиснених із дощок кліше, що зберігалися у друкарні Києво-Печерської лаври наприкінці ХІХ ст., є лише першою спробою на шляху дослідження колосального масиву творів українського граверства періоду його розквіту. Нині лише невелика кількість гравюр зібрання введена до наукового обігу. Отже, навіть у ґрунтовних наукових працях, каталогах, багатьох інших публікаціях, присвячених історії української гравюри ХVІІ—ХVІІІ ст. та творчості окремих майстрів, згадується й аналізується досить обмежене коло пам'яток української гравюри доби бароко. Тож упорядкування й детальне вивчення всього унікального зібрання залишається актуальним. Завдання надзвичайно складне і може успішно вирі-

²³ Степовик Д. В. Українська графіка. С. 261—262.

шуватися лише за умови підготовки й видання наукового каталогу. Певний досвід створення подібних каталогів²⁴ додає оптимізму. Та позитивного результату очікуємо лише за умови чітко продуманої концепції створення методики каталожного опису, яка має передбачати максимальну його повноту. Передувати цьому має атрибуція кожної гравюри-відбитка, тобто — визначення авторства і дати створення гравюри, а також, якщо гравюра є елементом оздоблення книги (титул, зворот титулу, ілюстрація, заставка, кінцівка або ініціал), дослідження і визначення видання, прикрашеного цими гравюрами. Така надзвичайно копітка робота уможливить отримання необхідної й надважливої для атрибуції інформації, бо лише зміст тексту, який безпосередньо супроводжує ілюстрація, заставка або ініціал, може підказати сюжет або ім'я зображених святих. Мова не про відомі євангельські або біблійні сюжети із традиційною усталеною іконографією (Благовіщення, Тайна вечеря, Переображення, Старозавітна або Новозавітна Трійці, Розп'яття, апостоли Петро або Павло, свята великомучениця Варвара тощо), або зображення святих із їх атрибутами, а про такі сюжети і образи святих, де лише знання іконографії є недостатнім для їхнього визначення.

Публікація ілюстрованого каталогу, де в ідеалі у систематизованому вигляді буде представлено зібрання відбитків гравюр із дощок-кліше друкарні Києво-Печерської лаври, кожна пам'ятка вивчена, атрибутована й детально описана за чітко продуманою методикою, допоможе багатьом дослідникам історії української гравюри доби бароко значно розширити можливості вивчення як конкретної, вузької тематики, так і фундаментальних узагальнюючих праць.

²⁴ Див.: *Попов П. М.* Матеріали до словника українських граверів. Київ: УНІК, 1926. 141 с.; *Його ж.* Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. Київ: УНІК, 1927. 34 с.; *Його ж.* Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. 1. 1927. [2 с.]; 32 табл.; Ксилографюри Чернігівського Державного музею / авт. вступ. ст. та уклад. Б. Пилипенко. Чернігів, 1925. [25 с.] VIII табл.; Украинские книги кирилловской печати. Вып. 1. 1574 г. — I половина XVII в.; Украинские книги кирилловской печати. Вып. 2. Т. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. [323 с.]; Украинские книги кирилловской печати. Вып. 2. Т. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. [319 с.]; *Фоменко Д. Д., Цинковська І. І., Юхимець Г. М.* Мідні гравірувальні дошки.

2.3.

ХУДОЖНЄ ОЗДОБЛЕННЯ ОПРАВ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКІВ XVII—XVIII СТ.

а оцінкою відомого радянського книгознавця С. О. Клепікова, художні оправи українських стародруків XVII — XVIII ст. є зразком високої культури художників, витвори котрих не поступались кращим здобуткам західних майстрів. «Знайомлячись з оправами право-і лівобережної України, ми не можемо не помітити різкого розходження в оздобленні цих оправ із московськими традиціями, що пояснюється тим, що українське духовенство, виховане гострою полемікою із католицтвом, було значно вищим від московського в культурному відношенні і це не могло не позначитись на зовнішньому оздобленні книг»¹.

Мистецтво художнього оздоблення книжкової обкладинки в Україні простежують з X—XII ст.² Із розповсюдженням книгодрукування інтролігаторство стає самостійним видом мистецтва. У XVI ст. в оздобленні обкладинок українських книг помітний вплив стилів готики, ренесансу, візантійсько-вірменського мистецтва³. А в XVII ст. українське інтролігаторство зазнало впливу італійських майстрів⁴. Донині не знайдено документальних свідчень, що саме Києво-Печерська лавра в XVII ст. мала свою палітурну майстерню. Та рукописні книги Патерик Печерський (1553) і Євангеліє (XVI ст.), шкіряні кришки яких оздоблені тисненими середниками з однієї матриці, свідчать, що інтролігаторство існувало у скрипторіях Києво-Печерської лаври задовго до

¹ Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII—XVIII вв. *История книги и издательского дела* : Сб. науч. тр. Л. : БАН СССР, 1977. С. 54, 56.

² Из лекций по славянской кирилловской палеографии, читаемых в Императорском Варшавском университете проф. Е. Ф. Карским : оттиск из «Русского Филологического Вестника». Варшава, 1897. С. 42.

³ Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI—XIX століттях на Україні. *Бібліологічні вісти*. 1924. Чис. 1—3. С. 104.

⁴ Широцький К. Наше стародавнє інтролігаторство. *Книгарь: літопис українського письменства*. Київ: Час, 1919. Чис. 17 (січень). С. 1034.

заснування тут друкарні архімандритом Єлисеєм Плетенецьким⁵. Продовжуючи давню традицію, лаврські друкарі приділяли зовнішньому вигляду книг велику увагу, прикрашаючи їх багатими накладними або тисненими сюжетними композиціями та орнаментами. В українських друкарнях книги у палітурках, оздоблених накладними прикрасами або тисненням на шкірі, коштували надзвичайно дорого і виготовляли їх, переважно, для конкретного замовника, а решту накладу видавали у обкладинках «по-простому» — з білого паперу і без жодних оздоб⁶.

Художнє оздоблення шкіряних палітурок українських стародруків XVII—XVIII ст. відзначається надзвичайною різноманітністю й вишуканістю. У розпорядженні палітурників був багатий вибір інструментів для тиснення найрізноманітніших орнаментів й орнаментальних та сюжетних композицій, виготовлених талановитими українськими граверами⁷. Для орнаментів використовували інструменти для ручного тиснення: накатки для стрічкових орнаментів і басми (штемпелі) — стрічасті, розетки, круглі, ромбовидні, квадратні, серцевидні, плетені, квітчасті, хрестоподібні, колискові⁸, які використовувались й для тиснення набірних середників і косинців (кутники або наріжники). Окрім багатого репертуару рослинних і геометричних орнаментів наявні зображення зооморфних мотивів — птахи, звірі, риби. Вражає бездоганний художній смак, невичерпна фантазія й вміння українських граверів перетворювати природні форми на вишукані орнаментальні композиції. Важливими інструментами художнього оздоблення шкіряної палітурки українських стародруків XVII—XVIII ст. були середники і косинці. Їх гравірували знані майстри, що мали великий досвід і яким довіряли⁹. Враховуючи архітектоніку книги традиційного прямокутного вертикального формату, її основних розмірів, українські художники винайшли відповідні типи й форми середників і косинців як основних елементів декору, та їх розміщення в центрі і по кутах верхньої і нижньої кришки. За наявністю елементів декору та композицією їх розташування відомий знавець історії українського інтролігаторства Петро Курінний виділяє в художньому оздобленні українських стародруків сім типів

⁵ Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII—XVIII століття. Київ, 1926. С. 9 (Відбитка з «Трудів Українського Наукового Інституту Книгознавства». Т. I).

⁶ Див.: Бондар Н. П. Острозькі оправи кириличних стародруків. *Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*: наук. збірник. Острог, 2011. Вип. 3. С. 440—447.

⁷ Ілюстративна частина ґрунтового дослідження О. Гальченко оправ східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні надає вичерпне уявлення щодо багатства орнаментальних мотивів кліше басм і накаток, тематику й різноманітність композицій кліше середників і наріжників, що слугували для тиснення зображень на шкіряній обкладинці. Див.: Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ: НАН України. НБУВ. Інститут рукопису. 2005. 376 с. : іл.

⁸ Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг. С. 358.

⁹ У 1920-х рр. в Лаврському музеї в Києві зберігалася кліше 28 середників і 16 косинців; значна кількість з них двобічні. Див.: Курінний П. Лаврські інтролігатори. С. 26. На жаль, більшість з них розпорощена по приватних колекціях і сьогодні майже недоступна дослідникам.

«титулів оправ»: 1) із вузькою орнаментальною стрічкою по краях; 2) із вузькою орнаментальною стрічкою по краях і орнаментальним середником у центрі; 3) із широкою орнаментальною рамкою з косинцями та орнаментальним овальним середником у центрі; 4) із широкою орнаментальною рамкою з косинцями та кибалковим середником із сюжетним зображенням у центрі; 5) із широкою орнаментальною рамкою та прямокутним середником із символічним зображенням у центрі; 6) із орнаментальною рамкою, косинцями із зображеннями євангелістів і сюжетним кибалковим середником у центрі; 7) із широкою орнаментальною рамкою, косинцями із зображеннями євангелістів, п'ятьох сюжетних та двох орнаментальних композицій у вигляді кибалкових середників¹⁰.

Винятковою майстерністю і тонким художнім смаком відзначаються орнаментальні середники та косинці. Бездоганне відчуття композиції залежно від абрису площини і місця розташування середників або косинців на прямокутній площині титулу обкладинки, багатство й вишуканість орнаментальних мотивів, майстерність гармонійного поєднання геометричних і рослинних елементів декору є свідченням високого професіоналізму талановитих українських граверів, які у своїй творчості плідно поєднували глибокі знання кращих зразків західного і східного мистецтва з самобутніми традиціями української народної творчості.

Особливістю середників і косинців на титулах оправ українських стародруків є не лише різноманітність форм (середники кибалкові, овальні, прямокутні, ромбовидні, трикутні, набірні, контурні; косинці різної конфігурації і набірні), а й багата тематика сюжетів та образів. Найбільше розповсюджені середники із сценами Розп'яття, Богородиці з Ісусом на троні і косинці із зображенням євангелістів. Зустрічаються середники із зображеннями «Великий архієрей Ісус Христос», «Христос у чаші», образами Христа, Богоматері, сцен Благовіщення, розп'яття Андрія Первозваного, святого Миколая, царя Давида, великомучениці Варвари, преподобних Печерських Антонія і Феодосія, символічних та геральдичних композицій тощо.

Дослідження художнього оздоблення шкіряних палітурок українських стародруків XVII—XVIII ст.¹¹ пов'язано з певними труднощами. По-перше, не так багато їх залишилося в хорошому фізичному стані, а по-друге, більшість кліше для тиснення сюжетних композицій не мають авторського підпису і дати створення¹². Найбільш надійним джерелом для, бодай, припущення щодо

¹⁰ Курінний П. Лаврські інтролігатори. Мал. 2—8.

¹¹ Один із перших розпочав досліджувати художнє оздоблення шкіряних палітурок українських стародруків XVII—XVIII ст. П. Попов. В Інституті рукопису НБУВ зберігаються матеріали 1920-х рр. з малюнками оправ і нотатками відомого українського вченого (Ф. 295, № 565. 78 арк.).

¹² С. Клепиков, за наявними на кліше кутників і середників авторськими написами, називає київського гравера XVII ст. Ілю, чернігівського гравера на міді XVIII ст. Івана Зорицького, штихаря XVIII ст. Федора Левицького і ще — Григорія Попова. Див.: Клепиков С. А. Из истории украинского переплета. С. 59. У монографії О. Гальченко вміщені зображення двох середників — один з під-

авторства і датування сюжетних композицій на шкіряних оправах, залишається детальний стилістичний аналіз різьблення на кліше або, принаймні, відтиснених з них зображень на обкладинці.

Саме тому на особливу увагу заслуговують два двобічні бронзові кибалкові косинці і прямокутний середник, що зберігаються у фондах НБУВ, та двобічний бронзовий кибалковий середник із приватної колекції. Ці унікальні зразки українського граверства XVII—XVIII ст., які щонайменше до 1926 р. зберігались у Лаврському музеї Культів та Побуту, створеному на території Києво-Печерської лаври 1922 р., надають можливість не лише гідно оцінити майстерність і здобутки українських граверів, але й дослідити їхні стилістичні особливості.

Двобічний кибалковий середник з приватної колекції¹³, косинець із фондів НБУВ і косинець, про який дає уявлення фотографія, розміщена у публікації П. Курінного¹⁴, найвірогідніше створені невідомим надзвичайно талановитим українським мистцем (див. вклейку). Таке припущення підтверджується стилістичною ідентичністю гравірування на цих кліше. До того ж, конфігурація кліше кибалкового типу середника і конфігурація косинців, їх розміри ретельно узгоджені й вивірені для тиснення на верхній кришці оправи книги презентабельної сюжетно-декоративної композиції зі сценою Розп'яття у центрі та євангелістами Матвієм, Марком, Лукою та Іваном по кутах.

Сцену Розп'яття невідомий гравер блискуче розмістив у площині бронзового середника ромбовидного формату складного кибалкового абрису. Монументальність зображеної сцени постає, насамперед, у врівноваженості основних мас й домінуванні вертикальних та горизонтальних ритмів. Центральна вісь композиції — херувим над хрестом, розп'ятий на хресті Ісус, череп Адама біля підніжжя хреста. Праворуч — постаті Богоматері і Марії Магдалини, симетрично ліворуч — Івана і сотника Лонгина. Площини, вільні від фігур, щільно заповнені зображеннями архітектури та орнаментами.

Автор середника, блискучий рисувальник, досконало володів усіма тонкощами гравірування на металі. Пропорції пластично виліпленого атлетичного тіла Христа, задрاپірованого пов'язкою на стегнах, бездоганно дотримані. Зображення Ісуса, розп'ятого на високому масивному хресті, разом із розміщеними на передньому плані посталями Богоматері і Марії Магдалини

писом гравера на ім'я ІВАНУ, а другий з монограмою АН. Див.: Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг. С. 374. Рис. 104.

¹³ У фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається Часослов (друкарня Києво-Печерської лаври, 1751). На шкіряній обкладинці цієї книги тиснення золотом здійснено двобічним кліше, що є майже точною копією двобічного середника з приватної колекції. Копія була виготовлена, найвірогідніше, у XVIII ст. й дещо поступається оригіналу художнім і технічним рівнем гравірування.

¹⁴ На жаль, П. Курінний розмістив зображення тільки євангеліста Івана, і тому залишається гадати, як виглядає євангеліст Лука, зображення якого має бути на звороті кліше косинця. Див.: Курінний П. Лаврські інтролігатори. Мал. 21 (нижній ряд, крайній ліворуч).

та Івана і сотника Лонгина, створюють виразну композиційну єдність. Художник уникає зовнішньої емоційності. Близькі розіп'ятого Ісуса, вбрані у довгі хітони, застигли у скорботному мовчанні і лише стримані жести рук видають їхній розпач.

На дальньому плані, за розіп'ятим Ісусом і предстоячими, ярусами нагромаджуються величні храми й палаци Єрусалима, які обмежують глибину простору композиції. Стиль архітектурних споруд і формальний засіб їх розташування ярусами одразу викликають у пам'яті зображення міста Сієни на фресковій композиції «Алегорія доброго правління» (1337—1339) у палаццо Пуббліко роботи відомого італійського художника Амброджо Лоренцетті. Вірогідно, український гравер мав можливість познайомитися з творами італійських художників і використати це у своїй творчості. Про обізнаність автора середника з західноєвропейським мистецтвом свідчать й символічні зображення сонця, місяця і напису $\text{I}\text{E}\text{E}\text{A}$. За Августином, в європейському середньовічному живописі місяць символізує Старий Завіт, а сонце — Новий Завіт. І зображення космологічних символів і напису означало перемогу Христа над смертю на хресті. Щоправда, зображення сонця і місяця у Розіп'ятті може бути нагадуванням євангельської розповіді про затемнення сонця під час страти Ісуса (Лука 23: 44).

Творча особистість талановитого українського гравера виявляється не лише у високій професійності й оволодінні кращими досягненнями західноєвропейського мистецтва. В зображенні широко розповсюдженого сюжету із розвиненою іконографією український гравер безпомилково обрав саме ту єдину іконографічну схему, яка відповідала його творчому задуму. Розіп'ятий Ісус, який свідомо віддав себе на смерть заради спасіння людства, зображений ще живим. Христос мужньо терпить страшні муки. Його красива голова, увінчана терновим вінцем, не спадає безсило на плечі, і тіло його ще не підкоряється смерті. На відміну від споглядальності італійських майстрів раннього Відродження та експресивності художників Північного Відродження, невідомий український гравер створив трагічний образ, сповнений високої поезії.

На звороті середника зображено Богородицю з Еммануїлом на розкішному троні, прикрашеному різьбленим рослинним орнаментом. Правою рукою Марія лагідно пригортає до себе Ісуса, а лівою тримає скіпетр. Богоматір одягнена у просторий гаптований по краях хітон. Її голова, повернена й нахилена до Ісуса, увінчана коштовною короною поверх мафорію, з-під якої спадають на плечі хвилясті локони. Марія з ніжністю дивиться на Сина Божого, який правицею благословляє світ, а лівою рукою тримає сферу. Ліворуч і праворуч від німба Марії у лаврових вінках написи: « $\text{i}\text{d}\text{f}\text{o}$ », « $\text{i}\text{i}\text{o}\text{n}$ ». Над нібмом Богородиці на небесах, в оточенні чотирьох херувимів зображено погруддя Бога Отця, який тримає сферу і посилає благословення. Прекрасне, обрамлене густим волоссям, лице Бога уособлює образ справедливого володаря світу. Увесь, вільний від зображень фігур, простір середника заповнений вишуканим

рослинним орнаментом з листя аканту і тюльпанів. Попри щільно заповнену площину зображеннями фігур і орнаментами, завдяки точно знайденим акцентам, вдалому упорядкуванню основних мас в композиції на звороті середника зовсім не відчувається перевантаженості. Український гравер органічно поєднав ренесансні елементи із засобами бароко — стилю, який з початку XVII ст. динамічно наповнюється національним змістом.

Творче використання досвіду західноєвропейського мистецтва в композиції, організації простору, зображенні архітектури видають не лише глибокі знання й високий професійний вишкіл, а й орієнтацію українського майстра на кращі досягнення західноєвропейських художників. Але автор середника — художник глибоко національний, український. Усі основні дійові персонажі, зображені ним, — етнічні українці. Такі обличчя народного українського типу можна побачити на стінописах дерев'яної церкви Святого Духа в Потеличі (Львівська область) в українських іконах, мініатюрах та гравюрах XVI — першої половини XVII ст. Саме ці обличчя відповідали уявленням українського народу про фізичну і духовну красу людини.

Гравер середника з приватної колекції є також і автором двобічної матриці косинця із зображеннями евангелістів Матвія і Марка. Мистецька вишуканість, віртуозне володіння технікою гравірування, досконалість композиції, бездоганне знання тонкощів мистецтва оздоблення книжкової шкіряної оправи видають руку досвідченого майстра. Передовсім, вражає композиційна майстерність зображення евангелістів, масштабно узгоджена з довколишнім простором і гарно закомпонована до трикутної площини складного абрису косинця кибалкової форми. Традиційні зображення евангелістів за написанням Святого Письма сповнені гармонії та монументальної врівноваженості. Трикутні площини, окреслені по гіпотенузі вишуканою лінією, щільно заповнені зображеннями фігур (евангелістів і їх символів), архітектури інтер'єрів, орнаментів. Та це не викликає відчуття перевантаженості. Навпаки, така декоративна насиченість доречна. Лінія рисунка пружка і співуча. Різець легко і грайливо біжить по твердому металу, що надає рисунку додаткової пластичної виразності.

Найближчі стилістичні аналогії простежуються у пам'ятках українського мистецтва кінця XVI — першої половини XVII ст. Зокрема, порівняльний стилістичний аналіз дає підстави стверджувати, що автори дереворитів до «Анфологіону» (1619) та Службника (1620) й автор косинців і середника належать до одного кола українських майстрів. Разом із тим, творець зазначених інструментів інтролігаторів виявив неабияку сміливість при зображенні усталених сюжетів і образів. Особливість цього майстра спостерігається як у стилістиці, так і в деталях. Повертаючись до середника, не можна не помітити оригінальне зображення волосся Богородиці, що вибивається з-під мафорію і м'якими хвилями спадає на її одяг (у православній іконографії коси Богоматері завжди сховано під мафорієм). Творче використання західноєвропей-

ської традиції відчувається і при зображенні ренесансної архітектури в композиції косинця (арки, пілястри, колони, капітелі, характерне рустування стіни). Майстер, без сумніву, був українського походження, бо над зображенням одного з євангелістів українською мовою написано «Марко», а не «Марк», і створені ним матриці можна датувати першою чвертю XVII ст., коли друкарня Києво-Печерської лаври переживала свій перший розквіт, часи, коли тут плідно працювали видатні українські діячі — архимандрит Є. Плетенецький і вчений і художник П. Беринда. Виконаний анонімним українським майстром двобічний бронзовий наріжник-матриця з колекції НБУВ (як і середник із приватної збірки, оригінал якого пощастило дослідити автору), є високохудожнім зразком українського гравірувального мистецтва.

На іншому двобічному кибалковому наріжнику (інв. № 508/1, (див. вклейку)) з бібліотечної колекції також зображено євангелістів Марка і Матвія. Робота була виконана здібним гравером, але, очевидно, без професійного вишколу¹⁵. Форма цього наріжника зовсім проста. Абрис по гіпотенузі має спрощену хвилясту лінію. Малюнок лінійний і також доволі простенький, пропорції в зображеннях євангелістів та янгола недосконалі, обличчя Марка й Матвія, янгола та херувима передані дещо схематично. Каліграфія написів слабенька і нерозбірлива. Складається враження, що автор цього наріжника був мало обізнаний у мистецтві рисунка й техніці граверства. Утім, у його своєрідному трактуванні образи євангелістів підкупають природньою безпосередністю й емоційністю.

Двобічний чотирикутний середник зі сценами «Ісус Христос з державою» (лицевий бік) та «Богородиця у зірках» (зворотний бік) був виконаний у першій половині XVIII ст. відомим київським золотарем і гравером Ф. Левицьким. Нижня частина середника (приблизно одна п'ята) втрачена. Репродукція з фотографії зворотного боку цього середника надрукована в публікації П. Курінного¹⁶. Так само, як у наріжниках невідомих майстрів з колекції НБУВ, Ф. Левицький у своєму доробку на середнику-матриці застосовує засіб поєднання двох гравірувальних технік — деревориту та мідериту, що зумовлювалося специфікою тиснення на шкірі¹⁷. Постаті Господа Ісуса Христа і Богоматері зображені на повний зріст і заповнюють центр лицевої та зворотної площин видовженого по вертикалі прямокутного середника. Тонкими лініями мистець упевнено моделює об'єми фігур, надаючи їм барокової динаміки. Вишуканий рослинний орнамент і сяйво від Христа й Богородиці, як і рамка, награвіровані глибокою «дереворитною» технікою і надають середнику, як важливому елементу оправи книги, композиційної цільності та ошатності.

¹⁵ У дослідженні П. Курінного надрукована репродукція кибалкового косинця, який стилістично точно співпадає з косинцем із колекції НБУВ і який, найвірогідніше, був парним до нього. Див.: *Курінний П.* Лаврські інтролігатори. Мал. 21.

¹⁶ Там само. Мал. 13.

¹⁷ Там само. С. 33.

У фондах Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігаються видання зі шкіряними оправами, оздобленими тисненими сюжетними та орнаментальними композиціями. Оправ, на яких добре збереглося тиснення, залишилось, на жаль, одиниці. Саме тому усі вони заслуговують на особливу увагу як такі, що дають можливість оцінити кінцевий результат художнього оздоблення шкіряних оправ українських стародруків.

Верхня і нижня кришки шкіряної оправи видання «Псалтырь з возслідованием» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1756) прикрашені орнаментальною рамкою та овальним середником, відтиснені золотом. По кутах рамки розташовані набірні косинці, площини яких заповнені орнаментальним мотивом решітки. Овальні середники на обох кришках відтиснені не по центру, а трохи зміщені — вгору і ліворуч (верхня кришка) і лише вгору (нижня кришка). В зображенні Вознесіння Христа (верхня кришка оправи), розташованої у площині, окресленою широкою овальною рамкою, невідомий український гравер виявив неабияку композиційну майстерність, органічно поєднав зображення традиційної євангельської сцени із рослинною орнаментикою. Статична видовжена постать Ісуса Христа в центрі овалу контрастує із по-бароковому зображеними хмарами і динамічним ритмом рослинної орнаментики широкої овальної рамки. На нижній кришці середник із зображенням розп'яття Андрія Первозваного обрамлений тонкою рамкою, але уся площина овалу, вільна від зображення, щільно заповнена соковитим орнаментом із квітів і листя аканту.

Блискучим зразком мистецтва раннього бароко є овальний середник із зображенням сцени Розп'яття, тиснений на верхній кришці книги «Пречестные акафисты вседемичныи со стихары и каноны» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1706). Обмежений площиною овалу середника, талановитий український гравер виявив неабияку композиційну майстерність: тіло Ісуса, розп'ятого на масивному хресті, та постаті Марії та Івана по боках створюють класичний врівноважений трикутник. Завдяки бездоганно узгодженим пропорціям зображень і надзвичайно виразній, майже скульптурній пластиці фігур, гравер, без зовнішньої емоційності у трактуванні образів предстоячих Марії та Івана Богослова, розкрив усю глибину невтішного людського горя.

Вишуканим є художнє оздоблення обкладинки одного з примірників київського видання Службника 1629 р. з передмовою митрополита Петра Могили і післямовою друкаря Стефана Беринди. Для створення достойної такого видання оправи невідомий український художник задіяв багатий арсенал наявних або спеціально виготовлених саме для оздоблення цієї книги інструментів: дорожник, накатка, басми, кибалкові орнаментальні косинці, ромбовидний середник, близький до кибалкового типу. Основну увагу художник зосередив на оформленні верхньої кришки обкладинки. Центральна частина композиції обрамлена рамкою, вузенькі орнаментальні стрічки якої створюють її широке поле по чотирьох сторонах, прикрашене квітчастою одиничною

і спареною басмою та розетками. У полі окресленою рамкою по чотирьох кутах розміщені косинці, орнамент котрих стилістично наближений до східної традиції. В центрі — тиснений золотом кибалковий середник¹⁸, надзвичайно рідкісний для українського мистецтва. По-перше, його ромбовидна форма, нетипова і малюнком абрису, утвореному листям аканту, а не лінією, лише нагадує абриси традиційних кибалкових середників. А головне, що в зображенні оплакування Христа невідомий український гравер віддав перевагу не традиційному для східного православ'я іконографічному варіанту названої теми «Не ридай наді мною, Мати...», а західноєвропейській традиції. На середнику ми бачимо Богоматір із тілом мертвого Сина на колінах, що повторює розповсюджений в Італії, а потім і в інших країнах Західної Європи іконографічний варіант «П'єти». І якщо на грецькій іконі XVII ст. письма Емануїла Тзанеса (збірка Еміліуса Велімезіса) по сторонах Богоматері з тілом мертвого Христа на колінах зображено Івана Богослова (ліворуч) та Йосифа Аримафейського (праворуч), то на середнику роботи українського гравера по сторонах Марії — ангели.

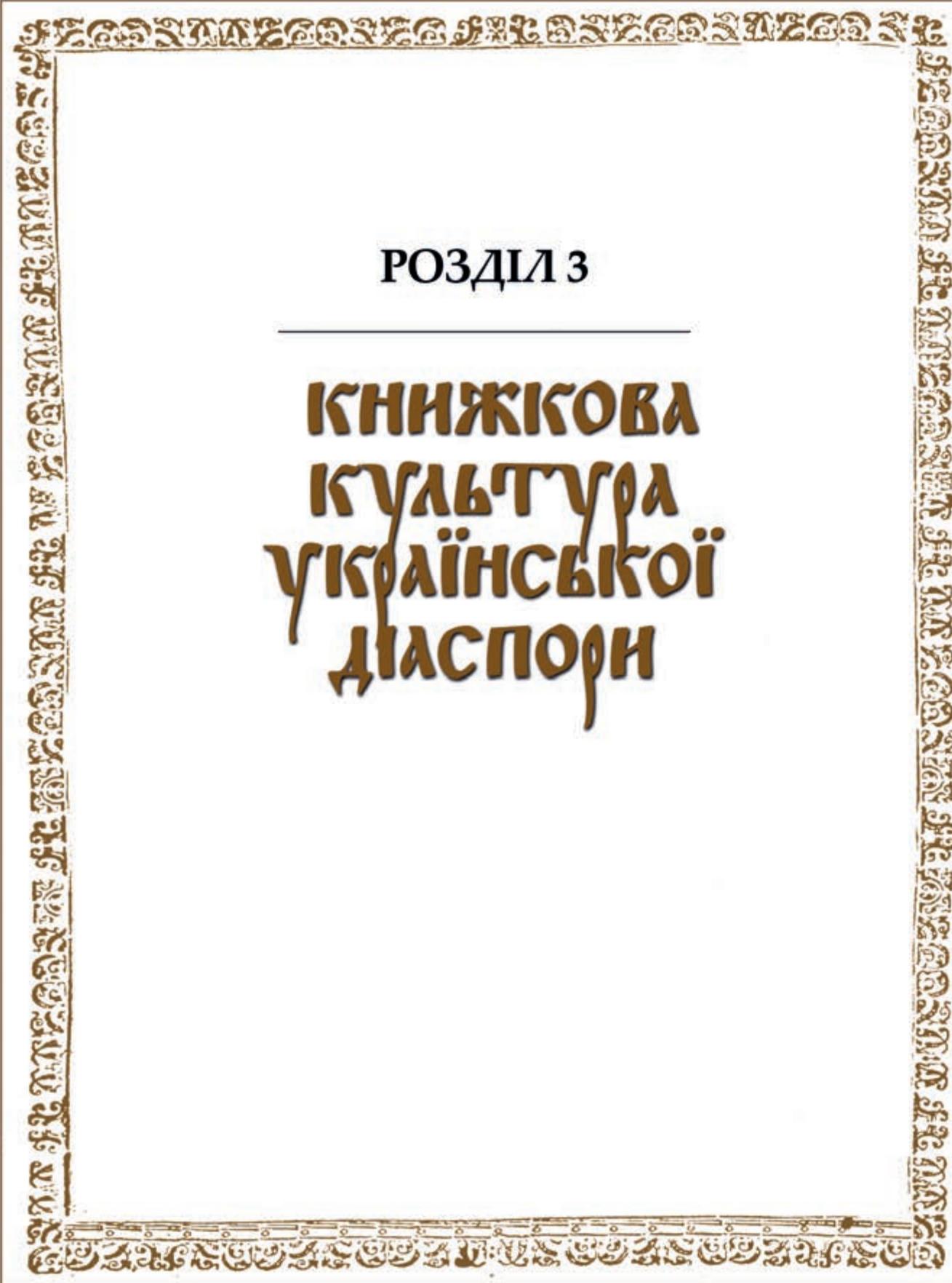
Дослідження навіть обмеженої кількості шкіряних оправ українських стародруків та інструментів інтролігаторів, що зберігаються у фондах НБУВ, дає підстави розглядати друкарню Києво-Печерської лаври як один із визначних центрів книжкової культури зі своєю видавничою політикою, надзвичайною увагою й до естетики, художнього оздоблення видань, які не поступались високим зразкам західноєвропейських майстрів. «Лаврські митці, — читаємо у П. Курінного, — знаходили шляхи і форми, щоб задовольнити естетичні потреби читачеві, роблячи це й внутрішньою і зовнішньою оздобою книжки, об'єднанням праці багатьох митців, використанням сили виразності різноманітних технічних способів. У витвореному цілому ясно видно оригінальну лаврську композицію з глибокими і широкими сторонніми [західноєвропейськими та близькосхідними — *Авт.*] впливами в елементах її»¹⁹.

¹⁸ Вірогідно, інтролігатор, який виконував замовлення на оправу книги, скористався вже існуючим в його розпорядженні кліше середника, який за розмірами був замалий для формату книги і косинців. Він блискуче вирішив цю проблему, розмістивши навколо середника ромбовидну орнаментальну «рамку», відтиснену квітчастими басмами і розетками. Виділивши середник як композиційний центр верхньої кришки оправы, український художник майстерно об'єднав у цілісний ансамбль усі елементи її художнього оздоблення.

¹⁹ *Курінний П.* Лаврські інтролігатори. С. 39.

РОЗДІЛ 3

**КНИЖКОВА
КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ**

3.1.

**КНИЖКОВА КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ЄВРОПІ:
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ,
МИСТЕЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ, ПОСТАТІ**

3.2.

**НАВЧАЛЬНА КНИЖКА
В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАРУБІЖЖІ:
ТРАДИЦІЙНЕ І МОДЕРНЕ**

3.1.

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ЄВРОПІ: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, МИСТЕЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ, ПОСТАТІ

*І сьогодні книга залишається обличчям
нації і держави, які вона репрезентує.*

Роман Мніх

Повна історія книги і видавничої справи в Україні ще не написана. Є окремі праці в цьому напрямку. Тема книжкової культури української діаспори тільки починає вивчатись, узагальнюючі дослідження на цю тему відсутні. Загальний начерк видавничої діяльності еміграції (в якому подано список книжкових видань указанного періоду, 457 позицій) наведено в працях В. Маруняка¹. Локальні питання проблематики висвітлено в книжках і публікаціях сучасних дослідників: Н. Сидоренко (присвячених в основному вивченню преси)², М. Тимошика про видавничий рух у зарубіжній і материковій Україні³ та В. Губарця, який дав загальний огляд видавничого руху діаспори⁴.

У методологічному плані зразковим виданням є праця Л. В. Головатой, яка акумулювала цінну інформацію — вперше подала базу даних книжок, що побачили світ в «Українському видавництві» (Краків — Львів, 1939—1945) — найбільшому видавничому осередку часів Другої світової війни⁵. Це видання

¹ *Маруняк В.* Видавнича діяльність в роках 1945—1951. *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні.* Т. 1: 1945—1951. Мюнхен : Акад. вид-во д-ра Петра Белея, 1985. С. 210—224; *Його ж.* Видавництва і продукція книжок. Там само. Т. 2: 1952—1975. Київ: Вид-во Олени Теліги, 1998. С. 43—62 (*Далі посилаємось на це видання в тексті, зазначаючи том і сторінку.* — Прим. автора).

² *Сидоренко Н. М.* Національно-духовне самоствердження: Ч. 3: Національні часописи у «таборовому просторі» Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945—1950). Київ, 2000. 160 с. (Дослідницький центр історії української преси).

³ *Тимошик М. С.* Історія видавничої справи: підручник. Київ: Наша культура і наука, 2003. 495 с.

⁴ *Губарець В. В.* Преса і книга діаспори. З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя. Київ: Університет «Україна», 2008. 266 с.

⁵ *Головата Л.* «Українське видавництво» у Кракові—Львові, 1939—1945: бібліогр. довідник. Т. 1: Книжки й аркушеві видання / співупоряд. наук.-довідк. апарату Люба Суц; відповід. ред. С. Захаркін; НТШ в Америці; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту; Від. наук. бібліографії Львів. нац. наук.

містить бібліографічні описи, довідки, відомості про зміст видань, особливості їх підготовки до друку, суспільний резонанс та функціонування в культурному просторі.

Вагомим ресурсом із даної тематики є підготовлений Василем Сидоренком у Торонто опис унікального книжкового зібрання Івана Лучкова, яке складається з видань переміщених осіб і політичної української еміграції в Європі повоєнного періоду. І. Лучков був інженером за фахом і бібліофілом за покликом душі. Його бібліотека, яку він систематично формував і возив за собою в роки воєнного й повоєнного лихоліть, збережена та перевезена до Канади, де стала частиною бібліотеки Торонтського університету (описано більш як 5 тисяч видань цього зібрання)⁶. Книгозбірня Івана Лучкова, скопійована на 86 мікрофільмах заходами Люби Пендзей, зберігається у відділі мікротекстів у «Robarts Library» бібліотеки Торонтського університету.

Базою для даного дослідження стали фонд відділу зарубіжної україніки, відділ газетних фондів НБУВ і названі ресурси.

Завданням розвідки є окреслення характерних рис розвитку книжкової культури української діаспори повоєнного періоду, часу, коли українська еміграція в Європі становила собою спільноту, культурний спадок якої дав привід говорити про цей час як про ренесанс української культури, в тому числі й книжкової. Книжкову культуру розуміємо в сенсі погляду на книгу як матеріальну і духовну цінність, як спосіб її виготовлення, читання й розповсюдження. Методологічно загальні принципи визначення книжкової культури були дані С. Лупповим і К. Мігонем, які включали до поняття книжкової культури проблеми створення і розповсюдження книги; створення крупних зібрань і бібліотек; використання книги⁷.

Книжкова культура української діаспори післявоєнної епохи в Європі — явище унікальне. Це було своєрідне відродження української культури в умовах повного зламу і переформатування світу після закінчення Другої світової війни. Купка людей, виразники й носії українського духу, зберегли його, примножили в тих умовах й зробили великий крок із побудови України ХХ століття, України модерної. Роль цієї повоєнної спільноти у випуску українських книжок, створених за обставин цілком виняткових, непересічна.

Повоєнні роки в Європі називають ерою переміщених осіб. Мільйони людей опинилися поза країнами свого походження на території Німеччини,

6-ки України ім. В. Стефаніка; Центр незалеж. іст. студій; Ін-т критики. Київ : Критика, 2010. 328 с., іл. Висловлюємо щирю подяку Л. В. Головатій за консультації в ході підготовки даного підрозділу.

⁶ Publications by Ukrainian «Displaced Persons» and Political Refugees, 1945—1954, in the John Luczkiw Collection, Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto: Microfilm Collection. An Electronic Bibliography / Edited by Wasyl Sydorenko. Compiled by Yury Boshyk and Włodzimirz Kiebalo; Petro Jacyk Central and East European Resource Centre University of Toronto Libraries Toronto, 2004. URL: <https://pjrclibrary.utoronto.ca/sites/pjrclibrary.utoronto.ca/files/luczkiw2004.pdf>

⁷ Див.: Луппов С. П. История книги как комплексная научная дисциплина. *Проблемы рукописной и печатной книги*. М., 1976. С. 5; Мигонь К. Наука о книге. М., 1991. С. 102—108; 114.

Австрії, Великобританії та Італії. Це були в основному особи, силоміць вивезені під час війни на примусові роботи до Німеччини, в'язні концтаборів, утікачі, біженці, вояки українських військових формувань та інші жертви війни, які змушені були пристосовуватись до нових умов життя, викликаних війною. Різні джерела наводять різну кількість цих людей (від 6 до 40 млн).

Переважає частина українських Ді-Пі (переміщених осіб, від англ. Displaced Persons — D. P.) знаходилась у 80-ти таборах на західнонімецькій та австрійській територіях, які перебували в межах трьох окупаційних зон⁸. Німеччина, наприклад, після закінчення війни була поділена на французьку, британську, американську та радянську окупаційні зони. Табори Ді-Пі почали створюватись у 1945 р. під наглядом Міжнародної допомогової організації, що контролювалася тогочасною Допомоговою і Реабілітаційною Адміністрацією Об'єднаних Націй — УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Разом із окупаційною військовою владою ця організація дбала про матеріальне становище Ді-Пі осіб.

Потреба в культурних і видавничих проєктах того часу була надзвичайно великою. Чим більше люди вибиті зі звичних умов життя, тим сильніша в них потреба в духовних цінностях, які б надавали сенсу їхньому існуванню. Люди потребували рідного слова рідною мовою. Книжка — це дуже важливий інструмент формування ментальності людини. І це було каталізатором їхньої видавничої діяльності в повоєнній Європі. З іншого боку, видавнича справа зіграла велику роль у збереженні й розвиткові самосвідомості людей, в підтримці та зміцненні почуття єдності української громади. Друк і розповсюдження книжок дозволяли емігрантам продовжувати свою творчу діяльність, розвивати й підтримувати інтелектуальне життя. Фактично українці-вигнанці тоді згуртувались і створили в Європі свою культурну Україну.

Авторитетними джерелами, які дають змогу уявити і проаналізувати видавничу діяльність українців повоєнного періоду, є тогочасні часописи, насамперед газети. На сторінках «Української трибуни», що виходила в Мюнхені, та «Часу», що виходив у Фюрті, ми бачимо імена, адреси, прохання (в основному про пожертви на проєкти), заклики, повідомлення, оголошення про вихід книжок, літературні вечори, творчі зустрічі, ювілеї, читання, вечірки тощо. Газети подають матеріал про читання й розповсюдження книжки, це важливе інформаційне джерело. Вони першими повідомляли про досягнення українських авторів, а зараз є важливою ланкою реконструкції книжкових масивів.

На початку відкриття кожного видавничого осередку перевагу віддавали випуску часописів. Журнали були розраховані на певне коло читачів і тому гарантували собі хай і обмежений, але сталий попит. Складності життя в

⁸ Див.: Маруняк В. Табори ДП. Енциклопедія українознавства (перевидання в Україні). Т. 8. Львів, 2000. С. 3120.

еміграції не сприяли втіленню в життя великих творчих задумів, тому переважали невеличкі твори, короткострокові творчі проекти, результати яких можна було надрукувати в часописах. Журнали, часописи були дешевші, їх легше видавати, адже вони не вимагали значних коштів, що треба вкладати в книговидавництво. З часом на базах пресових ініціатив поставали видавництва, які починали друкувати книжки. Засновниками видавництв зазвичай виступали фірми, приватні підприємства, акціонерні товариства, громадські, релігійні організації, політичні партії, приватні особи.

Видавництва створювались також і безпосередньо — як поліграфічні підприємства, що спочатку випускали просту поліграфічну продукцію (листівки, плакати і т. ін.), а з часом починали випускати книжки. Як правило, видавничі осередки жили власним життям. Значна частина цих організацій мала приватний характер, тому не просто простежити їх внутрішню історію, скласти каталоги їхніх видань. Архіви таких організацій часто не зберігалися. Систематичне вивчення історії таких видавництв — складна й кропітка справа, тут необхідний послідовний і наполегливий пошук матеріалів.

Питання фінансування книговидавництва в еміграції у повоєнній Європі досить складне. На початку свого існування деякі видавництва отримували субсидії з різних джерел, у тому числі від деяких урядів, які хотіли поширювати свої зони впливу, але незабаром деякі видавничі осередки, завдяки своїй популярності й попиту на продукцію, ставали фінансово незалежними. Їхню діяльність фінансували також жертводавці. Наприклад, вихід багатотомної «Енциклопедії українознавства», яка почала виходити в Мюнхені у 1949 р. у видавництві «Молоде життя», фінансував Іван Бучко, відомий церковний і громадський діяч, засновник Українського допомогового комітету у Римі. Але, як правило, фінансова спроможність видавництв була досить незначною, а доходи від розповсюдження ледве покривали витрати на підготовку до друку. В результаті видавничі проекти здебільшого були недовговічними і їх користувачами ставало обмежене коло «своїх». Усі ці обставини пояснюють, чому так багато книжок, які виходили в той час, стали рідкісними, багато видань не збереглося і про їх існування ми довідуємось зараз із рекламних оголошень у друкованій періодиці чи зі спогадів сучасників.

Відомо, що після 1945 р. були поширені советські полювання на людей у таборах Ді-Пі (якийсь час з допомогою західних союзників), з метою насильницького повернення людей до Радянського Союзу, а також перевірки вигнанців західними союзниками з метою виявлення небажаних осіб, щоб не допустити їх виїзду з Європи до США⁹. Тому багато емігрантських видавництв у ці роки вимушені були з міркувань конспірації переїжджати з одного місця на інше, ставити хибні вихідні дані, або й не вказувати місця видання, випус-

⁹ Див. про це: *Грабович Г.* Недооцінений Костецький. *Тексти і маски*. Київ: Критика, 2005. С. 259.

кати видання — так звані фальсифікати — книжки, де титульна сторінка приховувала їх справжній зміст (тобто не відповідала реальному). Але все ж, не зважаючи на матеріальні труднощі і соціальну нестабільність, у ці часи потік друкованої продукції не скорочувався.

Як приклад подамо картину видавничого руху української еміграції в повоєнний період у Німеччині та Австрії (де була найбільша кількість таборів Ді-Пі з українцями), зафіксовану В. Маруняком.

Дослідник виділяє три етапи у видавничій діяльності української еміграції (див. прим. 1) у Німеччині та Австрії як складової частини загального культурного процесу і як визитівку її культурних спроможностей. Перший — 1945 р.— до половини 1948 р.; другий — роки 1948—1951(1, 211); третій — 1952—1975 рр. (2, 43).

На його погляд, у 1946 р. відбулась відносна стабілізація видавничої справи. Другий період ознаменувався підвищенням кваліфікації працівників друкарської справи. Зазначимо, що чітке розмежування перших двох періодів зумовлене грошовою реформою у Німеччині (і це позбавило видавництва фінансової бази) та відчутним зменшенням культурної потенції еміграції внаслідок розгортання масового переселення. Але лишились й почали активнішу діяльність більш потужні видавництва. З облаштуванням власної поліграфічної бази і доступу до німецько-австрійських друкарень із українськими черенками (шрифтами), відбулась їх стабілізація.

У 1945—1948 рр. існувало понад 70 більш-менш пересувних українських видавництв, що видавали періодичку й книжки. Найбільше з них знаходилося в американській зоні Німеччини (1, 219), а загалом їх там було 54, видано 1250 книжок. В британській зоні 13 видавництв видало 107 книжок. В Австрії 72 видавництва видали 76 книжок (1, 220).

В американській зоні Німеччини, де панували більш ліберальні видавничі можливості, діяло 50 видавництв із головним осередком у Мюнхені. Першим із них почало працювати видавництво «Слова на дорогу», що до половини 1946 р. видало більше 20 циклостилєвих передруків, в основному класиків української літератури. Видавництво «Нашим дітям» спеціалізувалося на дитячій літературі, видавництво ім. М. Хвильового — на політичних виданнях, «Культура» — на виданнях художньої літератури та культурологічної

В. Маруняк. Українська еміграція

тематики, «Скоморох» — на гуморі і сатирі, «Українська трибуна», «Академія», «Дніпро», «Логос» — на художній літературі; «Вернигора» видавало шкільні підручники. «Українська видавнича Спілка», «Українська накладня», «Кооператива КОС», «З чужої літератури», «Золота Брама», «Стріла» — книжки різного профілю. «Братство Св. Покрови при УАПЦ» видавало книжки на релігійну тематику.

Найстабільнішим із мюнхенських видавництв виявилось «Молоде життя», засноване в 1946 р. Атанасом Фіголем як пластове видавництво. Реорганізоване в 1948 р., воно одне з небагатьох увійшло в історію як видавець 11-томної «Енциклопедії українознавства» НТШ. Крім названих видавництв, у Мюнхені ще діяли в 1946—1949 рр. видавництва обох напрямків «Організації українських націоналістів», які спеціалізувались на політичній літературі (1, 221).

У другому за кількістю виданих книжок видавничому центрі — в Авгсбурзі, функціонували видавництва «Українська книга», «Наша книгозбірня», «Світ», «Українська школа», «Промінь», «Пу-Гу» і видавництво Ярослава Пастушенка. Третій видавничий центр — Регенсбург — мав видавництва «Універсальна бібліотека», «Українське слово», «Спілка Українське Мистецтво», видавництво Михайла Борецького і видавництво Українського технічно-господарського інституту. В Новому Ульмі працювали видавництва «Прометей», «Україна»; в Берхтесгадені — «Орлик»; у Корнберзі — «Криниця»; в Нюрнберзі-Фюрті — «Час»; у Байройті — видавництво «Пласт» (1, 221—222).

Отже, видавнича діяльність української еміграції в Німеччині та Австрії в 1945—1951 рр. була досить успішною (після поляків, литовців, латишів українська видавнича продукція посідала 4-те місце).

У відсотковому відношенні за цей період найбільш друкованою була навчально-педагогічна література (32,6 %), на другому місці художня література (27,7 %), на третьому — політична публіцистика (17 %). У своїх підрахунках В. Маруняк керувався принципом фіксації всієї виданої україномовної видавничої продукції (час відбирати більш якісні видання і відділяти графоманську продукцію, на його думку, настане потім) (1, 211).

До негативних рис видавничого руху цього періоду в еміграції належали випадкові видання і нескоординованість видавничих планів. Спроби об'єднати видавництва й друкарні у більші об'єднання і узгодити видавничі плани не були успішними (1, 224).

Головний висновок огляду цього періоду видавничої діяльності української еміграції, здійсненої В. Маруняком: «видано було багато, але тривала літературна вартість залишалася далеко за кількістю» (1, 224).

В основу обліку книжкової продукції, здійсненого В. Маруняком, було покладено архівні матеріали Українського вільного університету (УВУ), наявні списки видань окремих інституцій та ін. У результаті, за його підрахунками, у 1945—1951 рр. в Німеччині й Австрії з'явилося 1624 українські видання

(в Німеччині — 1548, в Австрії — 76). У галузі художньої літератури вийшло 450 книжок, політично-публіцистичних — 277, наукових видань — 525, релігійних — 103, інших — 269. Найпліднішими видавничими роками були 1946—1948. Далі настає різкий спад книговидавництва у зв'язку з розгортанням масового переселення за океан.

У 1946 р. переважна кількість видань була надрукована циклостилєм, через рік, коли життя в таборах стало трохи стабільнішим, настав час для розбудови власних поліграфічних підприємств. Створено друкарні в Новому Ульмі, Авгсбурзі, Регенсбурзі, Мюнхені, Гайденау (1, 213). Як видавничі центри на перше місце потрапили: Мюнхен — 402 видання; Авгсбург — 234; Регенсбург — 180; Новий Ульм — 59; Гайденау — 44; Зальцбург — 37 (1, 214).

Справжнім центром еміграційного книговидання в повоєнний період стала Баварія, де в світ вийшло 70 % видань. У галузі художньої літератури: 209 видань прози, 120 поезії, 28 драми, 93 казок і дитячих видань. Серед 450 видань художньої літератури було 129 передруків довоєнних видань, 31 переклад із чужих мов, 6 видань чужими мовами. В галузі прози більш популярними були малі жанри (оповідання, новели, нариси) — 127 назв, менш популярними — романи й повісті (50 назв). З літературно помітних постатей вступили на еміграційний Парнас у повоєнні роки Іван Багряний, Василь Барка, Борис Олександрів, Яр Славутич, Олег Зуєвський, Докія Гуменна, Юрій Косач, Степан Любомирський, Улас Самчук (1, 215).

Біо- і бібліографія (24 назви) представлена циклостилевими виданнями трьох інститутів Лева Биковського — Чорноморського, Океанічного і Суходільного, до яких наукова спільнота ставилася з деяким скептицизмом. Бібліографія 1941—1951 рр. найповніше відображена у праці Є.-Ю. Пеленського «Україніка в західно-європейських мовах» (Записки НТШ, т. 158) (1, 215—216).

Наукові видання продовжували традицію довоєнної Праги, Варшави і Львова, творили одну з найбагатших видавничих позицій (240 назв разом). Видавцями їх були в основному вищі школи й наукові інституції. «Записки НТШ», наукові збірники вищих шкіл і видання Української вільної академії наук (УВАН) становили 24 % наукових видань. Скрипти (корисні програми й програмні сценарії), що були опубліковані у виданнях Української вільної академії наук, Українського технічно-господарського університету, Української економічної високої школи та в духовних семінаріях (Українській греко-католицькій духовній семінарії в Гіршберзі та Богословсько-педагогічній академії української православної автокефальної церкви у Мюнхені), становили 68 %. Програми УВУ були здебільшого новими виданнями нових викладачів, якими поповнились ці заклади: Володимира Кубійовича, Миколи Андрусяка, Ярослава Падоха, Юрія Старосольського, Олександра Кульчицького, Наталі Полонської-Василенко, Григорія Ващенко, Юрія Шевельова (1, 216).

У галузі педагогічної літератури було видано 82 підручники (з історії — 11, з літератури — 6, з української мови — 10, з чужих мов — 7, з математики,

Співробітники об'єднання українських письменників еміграції (МУР). Зліва направо: В. Барка, У. Самчук, І. Костецький. Сидять: Є. Маланюк, Ю. Шевельов. Фото 1946 р.

геометрії — 16; з географії — 12, букварів-читанок — 13, з інших предметів — 7 (1, 217—218).

На першому етапі, в 1945—1946 рр., переважна більшість друкованих книжок поліграфічно були простими. Вони виготовлялись на друкарських машинках на грубому папері примітивним циклографічним способом: це машинописний набір тексту, який розмножувався на циклостилевій машині. Папір був сіро-жовтий, тонкий або середньої щільності. Сторінки видань на тонкому папері зараз стали дуже крихкі і розсипаються. За даними В. Ма-

руняка, упродовж семи повоєнних років засобами циклостилевої техніки побачило світ 25 % (402) назв книжок і брошур, нормальним друком — 75 % (1222) назв. У 1948 р. і далі чимало видань були змушені залишатися при циклостилі з фінансових або політичних причин. Йшлося в основному про студійні скрипти, повідомлення щодо діяльності наукових інституцій й політичну публіцистику. Дослідник називає головні друкарні, де в повоєнні роки відбувався друк українських книжок: «Ціцero», «Біблос», «Логос», друкарня Петра Белея і друкарня «Українських вістей» (2, 43).

Однією з проблем того історичного періоду було книгорозповсюдження, яке серед роз'єднаних і небагатих потенційних покупців було складно здійснювати. Ціни мали встановлювати якомога нижчі, що теж було непросто через невеликі накладки книжок, а збут їх був складним і дорогим. Книгарні не брали велике число примірників друку, тільки ту кількість, яку могли розповсюдити. Непродані примірники повертали до видавництва і воно мало сплатити кошти за їх пересилку.

Спонукою до розгортання видавничого руху в повоєнний час у Баварії і створення україномовних книжок на цьому етапі стала діяльність МУРу — Мистецького українського руху. Серед його засновників — українці-інтелектуали Юрій Шевельов (Шерех), Віктор Петров (Домонтович), Леонід Полтава (Полтавець), Іван Багряний, Ігор Костецький, Юрій Косач, Улас Самчук та ін. Це була спроба української творчої спільноти самоорганізуватись і своєю діяльністю ствердити, що українська культура і література — це частина світової культури.

МУР дав поштовх літературно-мистецьким процесам у середовищі української еміграції. Зусиллями руху випущено кілька дискусійних збірників, альманах літературних творів його членів, а також низку книг у серії «Мала

бібліотека МУРу». Проповідуючи шлях національної єдності, керівництво прагнуло відстояти свою високу місію перед громадянством.

У. Самчук писав у своєму щоденнику у грудні 1946 р.: «Європейським письменником можна стати лишень будучи українським. Якщо будемо копіювати Європу, приречемо себе на провінціальщину. Стверджуючи себе, як українців, здобуваемо місце й пошану Європи. Не можна диктувати жодних стилів і лише в одному ми повинні бути однозгідні і ставити до себе суворі вимоги: наше мистецтво повинно бути українським, високого рівня, і не повертатися назад...»¹⁰. Органом МУРу став часопис — місячник літератури, мистецтва і критики «Арка», до мистецького оформлення якого (як і до інших видань МУРу) був причетний видатний художник Яків Гніздовський. В оформленні номерів він використовував трипільську орнаментику і символіку. «Арка» асоціювалась із тріумфами, відкривала шляхи до світів, близьких і далеких, вона брала на себе відвагу розчиняти браму світової культури. Надзавданням МУРу визначалося — завоювати авторитет у світовому мистецтві. Прагнули зберегти своє і вчитися на світовому досвіді. Перше число «Арки» відкривалось програмовим словом У. Самчука: «Справа культури, а зокрема літератури, мусить бути в руках покликаних. Нас надто мало і чуємося в дуже відповідальному становищі...». «Тішимося, коли наші думки не чужі частині людей, що можуть і мусять думати». «Ведені вимогами доби, гартовані вогнем і залізом, гнані за нашу силу й правду, йдемо у світ, дивимось йому в вічі і хочемо віднайти місце, що нам належало колись та що нам належати мусить». Високий патріотизм мав підтримуватись великим мистецтвом. Утвердження нації мало бути через «вивершення української духовності». Емблема на обкладинці «Арки» — зображення брами Рафаїла Заборовського в Києві, знаменитої пам'ятки українського бароко.

МУР був незалежним від партій і це позбавило рух потужної видавничої бази. Свої книжки (в серії «Мала Бібліотека МУРу») це мистецьке угруповання стало друкувати у видавництвах при газетах «Час» і «Наше життя». Першими побачили світ книжки У. Самчука «Юність Василя Шеремети»: Розділи з роману / післямова Б. Подоляка. — Фюрт: Золота брама, 1946. — 39 с. — (Мала бібліотека МУРу. Серія художня література, Літературний додаток до газети «Час»); збірка І. Костецького «Оповідання про переможців» (Фюрт: Золота Брама, 1946. — 27 с. — (Мала бібліотека МУРу. Серія художня література, Літературний додаток до газети «Час»); Ю. Клена «Попіл імперій», Частина 1 / післямова Гр. Шевчука. — Б. м. : 1946, Золота Брама. — Вип. 1. — 23 с. — (Мала бібліотека МУРу. Серія художня література, Літературний додаток до газети «Час»). Названа книжка У. Самчука — це машинопис, розмножений циклостилевим способом, на сіро-жовтому папері се-

¹⁰ Самчук У. Планета Ді-Пі: нотатки й листи. Вінніпег: накладом Т-ва «Волинь», 1979. С. 31. (Інститут дослідів Волині. Ч. 38).

І. Костецький. Оповідання про переможців

Ю. Клен. Попіл імперій

редньої щільності без ілюстрацій. На обкладинці рукописним шрифтом ті ж дані, що і на титульній сторінці. На звороті обкладинки — видавнича марка «Золота Брама».

Видавнича марка «Золота Брама» в основі зображення мала символічний малюнок — зруйновані Золоті ворота у Києві. Вона виступила в ролі логотипу і стала знаком якості, своєрідною відзнакою з боку мистецької спільноти. Марка свідчила про визнання МУРом певного видання і утвердження його як явища української культури. Ця марка з'явилась на найкращих нових виданнях того періоду. Ю. Шерех подає список видань, які вийшли з видавничою маркою МУРу, 22 позиції¹¹. Книжка Юрія Клена «Попіл імперій» з цього списку — машинопис, розмножений циклостилєм, на сіро-жовтому папері середньої щільності, який вже почав руйнуватися. На книжці видавнича марка «Золота Брама» відсутня.

Ю. Шерех, підводячи підсумки книговидавничої діяльності МУРу, писав: «Видання цих брошурок у тогочасних умовах натрапляло на колосальні труднощі технічного порядку. У серії була забезпечена високоякісна редакційна сторона (літературна і мовна редакція, критичний апарат), але технічно

¹¹ Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945—1949. *Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї* / вступ. стаття Юрія Шевельова. Мюнхен: Пролог, 1964. С. 246.

більшість з цих видань стояла на невисокому рівні. Все-таки «Мала бібліотека МУРу», навіть у такому неповному (було заплановано понад двадцять книжок першої черги) і недосконалому вигляді, в якому вона здійснилася, відіграла свою позитивну роль, показавши, що українська література еміграції не обмежується на тих початківських, а часом і графоманських книжках, що тоді почали були появлятися при загальній дезорганізації літературного ринку і літературних взаємин взагалі коштом, природна річ, самих авторів. Не заспокоюючи голоду читачів на книжку, ці метелики були корисні тим, що ставили проблему забезпечення можливостей вияву для українського еміграційного письменства»¹².

Ми не маємо точних відомостей про тогочасні накладки книжок. Відомо, що попит на книжку і періодику в середовищі Ді-Пі був великий, мешканців таборів і позатаборових українців, тобто потенційних читачів, були сотні тисяч. Літературу поширювали безкоштовно, коли була можливість — продавали. Видання на правах рукопису, можна припустити, існували в десятках примірників. А от видання МУРу, переважно малоформатні, здебільшого невеликого обсягу, не особливо затратні, могли друкувати сотнями й тисячами. Видавнича марка МУРу водночас працювала як промоція і могла стимулювати збут. Точних цифр ми не маємо (на окремих виданнях трапляється зазначення тиражу — 100, 300), але припущення, що це могли бути сотні і навіть тисячі, цілком вкладається в тогочасні реалії випуску.

Таким чином, книжки, створені в атмосфері покликаності й видані українською еміграцією в повоєнному періоді в найекстремальніших умовах життя, можна назвати великим досягненням тогочасних майстрів слова, справжніми явищами тогочасної книжкової культури, які ще й до сьогодні фактично не поціновані об'єктивно.

У. Самчук, роздумуючи над долею тогочасних українських таборових видань, писав, що «колись на ринку бібліофільства ці видання цінитимуться вагою золота»¹³. Ці часи настали. Видання, які зараз у полі нашого дослідження, стали справжніми бібліографічними раритетами.

При обговоренні проблем тогочасного книговидання звучала думка і про те, що «в наших злиднених умовах ми не можемо дозволити собі розкоші випускати книжки, розраховані на кожного читача, пересічну літературу для пересічного читача. На сьогодні це було б з нашого боку марнотратством. На сьогодні в нас є тільки одне право — мати добірну літературу», «тим, що ми видаємо другорядні видання, ми свідомо занижуємо культурний рівень української літератури, яка, на думку В. Петрова, має повне право фігурувати на рівних засадах серед інших літератур світу»¹⁴. Ми бачимо, що провідні діячі

¹² Шерех Ю. Українська еміграційна література. С. 235—236.

¹³ Самчук У. Планета Ді-Пі. С. 329.

¹⁴ Бер В. Злидні днів: До питання про «багату літературу». «Українська трибуна» [Мюнхен], 1 листопада, 1946. С. 3.

У. Самчук. Юність Василя Шеремети

книговидавничої справи були свідомі своєї виняткової місії в підтриманні високої книжкової культури свого часу.

Серед керівників українського видавничого руху повоєнного періоду в еміграції, досвідчених друкарів і поширювачів національної книги треба згадати насамперед імена Юрія Тищенка-Сірого, Івана Тиктора, Зенона Кузелі, Євгена Пеленського, Атанаса Фіголя, Миколи Денисюка, Михайла Борецького¹⁵.

Одним із знакових видавництв цього періоду було українське видавництво «Прометей», засноване Романом Паладійчуком у Новому Ульмі, яке виникло у 1946 р. Воно продовжувало діяльність довоєнного львівського видавництва «Дешева книга», «Осередку видавничої допомоги масовій літературі» та часопису «Самоосвітник». «Прометей» опублікував три збірники МУРУ та перший випуск альманаху літератури, мистецтва й критики з аналогічною назвою. Видавництво публікувало книжки в серії «Бібліотека новітньої лі-

тератури» (1946—1948). Серед них книжка У. Самчука «Юність Василя Шеремети»: роман / ред. Б. Подоляк, обкладинка В. Залуцький. «Прометей», 1946. — 156 с. — (серія «Бібліотека новітньої літератури»). Вона має м'яку кольорову обкладинку в біло-чорно-зелених тонах, з віньєткою — невеликою орнаментальною композицією під написом назви. На титульній сторінці рік видання 1946, на обкладинці — 1947. На авантажулі — видавничка марка «Прометей», де зображено героя міфу Прометея, якому орел викльовує печінку. Фон — крила орла, що створюють темну тінь — символ складних обставин, в яких доводиться існувати герояві. В руці у нього факел, яким він освітлює людям їх життя. Вгорі і внизу марки — назва видавництва. З боків — вставки з орнаменту. На звороті титульного аркуша книжки вказана друкарня Степана Слюсарчука в Мюнхені. Папір сіро-жовтий середньої щільності, який загалом добре зберігся. На звороті обкладинки — видавничка марка МУРУ «Золота Брама».

Серед книжок, виданих «Прометеем», є «Колгосп тварин» Джорджа Оруела (Орвела) в українському перекладі (1947). Ця книжка стала символічною в світі історії цього тексту, яку він набув у останнє півстоліття, й став

¹⁵ Див.: Дорошенко В., Зленко П. Видавництва. *Енциклопедія українознавства*: в двох томах / за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. Т. 1 (III). Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. С. 980; *Маруняк В.* Видавничка діяльність. Т. 1. С. 219—222.

ще більш актуальним у сьогоднішніх реаліях. Показово, що першими цей текст казки-алегорії Д. Оруела, виданої ним в 1945 р., переклали українці. Втікачі-інтелектуали звернули увагу на цей твір, поскільки він фактично закликав до радикальної перебудови світу на засадах справедливості, розповідав про згубний вплив тоталітарної влади. Перекладачем був згодом відомий професор-візантолог Гарвардського університету Ігор Шевченко, який опублікував тоді свій переклад під псевдонімом Іван Чернятинський¹⁶. У ті роки сам Оруел ще не зазнав світової слави і Ігор Шевченко не був відомим професором. Через те, що книжка пародіювала СРСР і його диктаторів, а не абстрактні тоталітарні режими, Оруелу відмовило в друці кілька британських і американських видавництв. Цей твір дуже налякав європейських видавців, тому що в ньому автор фактично розвінчував «советський міф» про соціалізм у СРСР, показав справжню суть цього нового режиму, його антигуманну, антилюдяну сутність. Про основну мету твору Оруел написав у передмові до першого українського видання. Казкова форма, на його думку, була доступна всім людям, і в казці, яка зображала бунт домашніх тварин на фермі, вдалося зобразити советський режим таким, який він є насправді. Це не соціалізм, — суспільство, побудоване на принципах соціальної справедливості й рівності, а тоталітарне суспільство¹⁷.

Показово, що гроші на видання українського перекладу дав сам Оруел, знаючи, що воно призначене для українського читача «з планети Ді-Пі» в Німеччині. Таким чином, український переклад книжки Оруела — це прижиттєве видання його твору й за фінансової та благодійницької підтримки з боку автора. І хоча з точки зору поліграфії ця книжка була досить скромним зовні виданням, у м'якій обкладинці, — воно стало фактом української книжкової культури і набуло великої актуальності з плином часу.

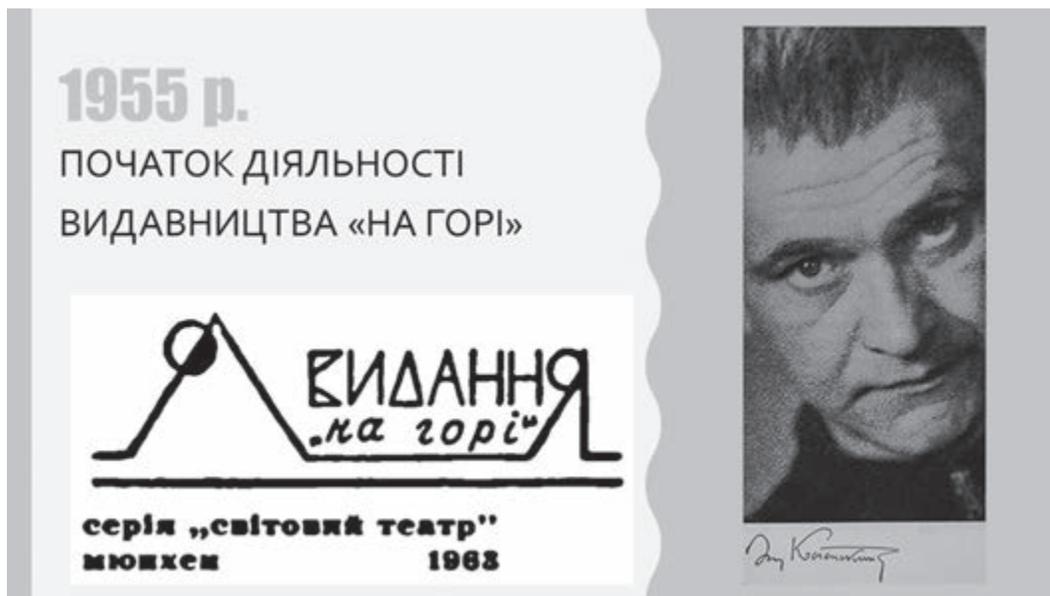
У кінці 1940-х рр., після запровадження політики переселення мешканців таборів Ді-Пі в Америку і Канаду, більшість українських культурних діячів виїхала з Європи до цих країн. Але були поодинокі митці, які не мислили своє життя поза Європою. Серед таких був Ігор Костецький.

І. Костецький — маловивчений діяч, який є одним із найбільш модерних українських видавців, людиною феноменальної ерудиції, бібліофілом і книжником, справжнім творцем української книжкової культури. Його діяльність стає відомою в Україні насамперед завдяки старанням Марка-Роберта Стеха. Книжки, видані І. Костецьким, за радянської влади зберігались у спецфондах.

¹⁶ *Орвел Дж.* Колгосп тварин : казка / пер. з англ. Іван Чернятинський. Мюнхен : Прометей, [1947]. 91 с. [На обкладинці прізвище автора англійською мовою.]

¹⁷ *Лучук О.* Ігор Шевченко і Джордж Орвелл: історія одного перекладу (до 90-річчя від дня народження Ігоря Шевченка і 65-річчя публікації першого українського перекладу «Колгоспу тварин»). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Українське історичне товариство* / відп. ред.: І. Пасічник, Л. Винар. Острозька академія, 2013. С. 127—131.

Видавництво І. Костецького «На горі». Портрет І. Костецького

Видавництво І. Костецького «На горі» виникло у 1955 р. з вперше перекладених українською мовою (переклад видавця) вибраних творів Томаса Стернза Еліота. Видавництво засноване Костецьким разом із дружиною, німецькою поетесою і перекладачкою Елізабет Коттмаєр. Назва символізувала прагнення його творця до високих мистецьких вершин. Видавництво мало осідок спершу в Новому Ульмі, згодом — у Мюнхені й Штутгарті. Головне завдання видавництва — видання української поезії і перекладів українською світової літератури. І. Костецький був переконаний, що закони жорстокого бізнесу неприйнятні для книжкового світу. Головною засадою «На горі», якої видавець непорушно тримався, «не сподіватися ані копійки прибутку з видань». Книжки призначалися для всіх, «хто має очі й вуха», тобто для обраних. Публікація книжок, за словами видавця, здійснювалась у вимірах «безкорисного й безцінного», тобто у вимірах культури¹⁸.

Свою діяльність І. Костецький почав в таборах Ді-Пі, згодом був одним із засновників і активним учасником МУРу. Його творча еволюція привела до розуміння необхідності перекладати і популяризувати українською вершинні зразки західного модернізму, який у Європі вже став класичним, — насамперед, творчість Т. С. Еліота та Езри Павнда. Видавець шукав фінансової підтримки в різноманітних джерелах (від німецького ПЕН-клубу до дрібних приватних жертводавців), а часто сам сплачував кошти друку, видавав десятки першорядних книжок. «Деякі з видань «На горі» — це класичні, а то й

¹⁸ Соловій Ю. Відвідини «На горі». Сучасність [Мюнхен]. 1962. № 11. С. 80; № 12. С. 30—46.

досі неперевершені раритети українського книговидавництва». На думку М.-Р. Стеха, «досягнення Костецького в ділянках української літератури та драматургії, літературного перекладу й літературознавства, культурології і книговидавництва можна, без перебільшення, назвати титанічними»¹⁹. Це недооцінений поки що феномен української видавничої справи. Діяльність Костецького була спрямована на пропаганду української книжки в світі, а його видання — це нестримне експериментаторство і осмислення досвіду міжвоєнного модернізму. Костецький був невтомним перекладачем, видавцем і редактором, зокрема, журналу «Хорс» (в 1946 р. вийшов один випуск). Першим в українській літературі він видав окремою книжкою переклади всіх 154 сонетів Шекспіра (Мюнхен, 1958), «Ромео і Джульєту» (1957), переклав окремі твори Ф. Г. Льорки (Вибраний Гарсія Льорка, Новий Ульм, 1958) та ін. «Кожне з цих видань, — на думку Н. В. Казакової, — є пам'яткою не тільки української перекладацької школи, а й друкарського мистецтва»²⁰.

З інтерв'ю І. Костецького Ю. Соловію дізнаємось, що його видавництво випускало елітарну літературу, а спонсорами виступали меценати і жертводавці. Видавалися книжки «для вічності», не для пересічного еміграційного читача, розповсюджувались головним чином видавцем. Середній наклад книжок становив від 200 до 700 примірників. Книжки вирізняються високою поліграфічною якістю. Видавництво мало декілька книжкових серій: «Світовий театр», «Музична серія», «Для аматорів», «Для всіх», «Поетична листівка».

«На горі» опублікувало 35 книжок, які на сьогодні є раритетами й бібліографічною рідкістю. Майже всі ці видання мав у своїй бібліотеці Олег Зуєвський, який співпрацював з І. Костецьким у багатьох проєктах видавництва. Ця бібліотека (близько 4 тисяч томів) була подарована донькою О. Зуєвського Тамарою Науковій бібліотеці Національного університету «Кієво-Могилянська академія» і зберігається в ній окремою колекцією²¹.

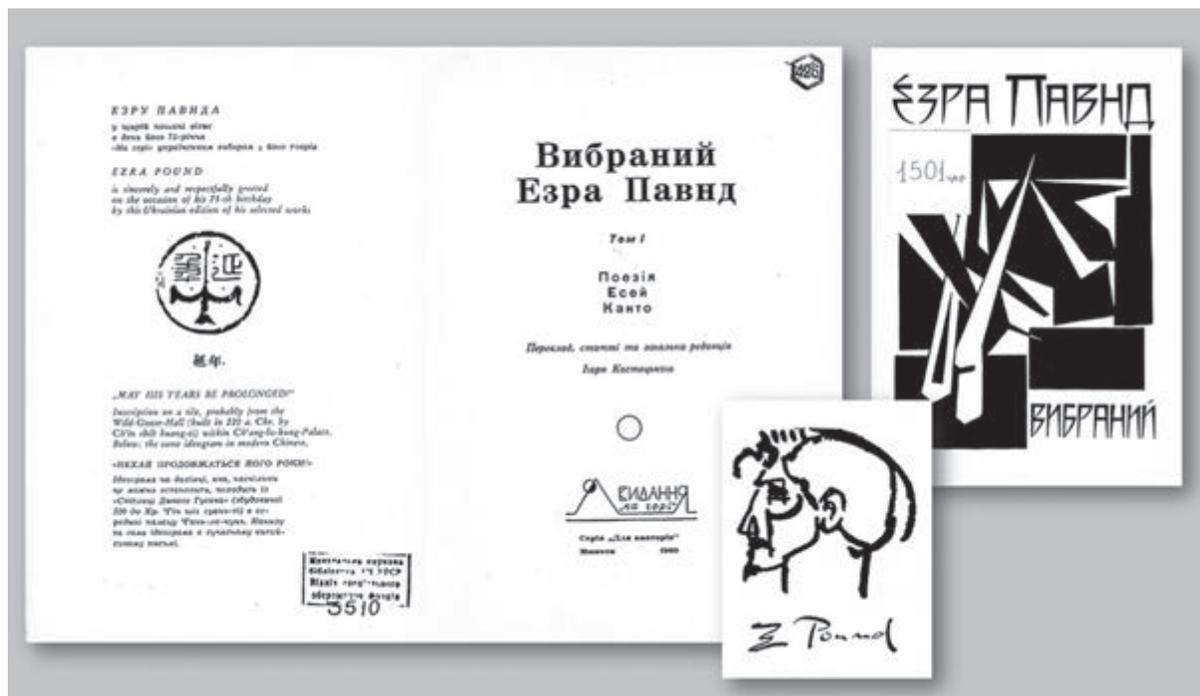
Костецький писав про себе: «З українською нацією я зв'язав себе зовсім не дурно. Наші долі мають дуже багато спільного — її і моя. І вона, і я, ми могли стати чим завгодно, не десь у стихійній шумеро-вавилонській мряковині, а таки на очах у сучасного людства. Щодо мене особисто, то я міг з успіхом стати росіянином і поляком, навіть жидом. Для кожної з цих сфер у мене були елементарні духові дані. [...] Та від того не менш я став таки українцем. Народити Україну як реальне земне тіло, створити ваговиту планету української духової та політичної державності — це значить довести можливість неможливого. Єдина приваба, яка в земному існуванні людини може мати вище

¹⁹ Стех М.-Р. Ігор Костецький: начерки творчого портрета. *Есеїстика в пошуках джерел*. Київ: Пенмен, 2016. С. 238, 241.

²⁰ Див.: Казакова Н. З книгозбірні професора Олега Зуєвського. / О. Зуєвський: «Я входжу в храм...»: Поезії. Переклади. Статті. Матеріали до біографії / упоряд. Н. Казакова. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. С. 807.

²¹ Казакова Н. З книгозбірні професора. С. 804—812.

Авантитул і титул видання І. Костецького «Вибраний Езра Павнд». Обкладинка і графічний портрет Е. Павнда на її звороті — Дороти Павнда

виправдання. [...] Так от, довести цю [українську] мову до меж і поза межі, одним зосередженим ударом поставити її в рівень французької мови Малларме і англійської Джойса, викарбувати цією мовою новелу й есей, дати нею театр, засвоїти нею добір з європейської поезії та прози, закласти нею, нарешті, монумент роману, — ну а тоді нехай судять»²².

Однією зі знакових книжок, виданих І. Костецьким, є перекладені ним українською поезії Езри Павнда, одного з чільних поетів світового модернізму. Подаємо повний опис цього зразкового видання. Титульна сторінка: Вибраний Езра Павнд. Том 1: Поезія. Есей. Канто / переклад, статті та загальна редакція Ігоря Костецького. — Мюнхен : Видання «На горі», 1960. — (Серія «Для аматорів»). — 344 с., іл., 10 сторінок додатків (з рекламою, ілюстраціями і оголошеннями). Тираж 450 прим.; з них 50 примірників нумерованих. Надруковано в друкарні «Ціцера». До 1991 р. ця книжка була в спецфонді НБУВ — на титулі стоїть шестигранник — знак, що означав заборону користування читачам.

На авантитулі книжки курсивом: «Езру Павнда у щирій пошані вітає в день його 75-річчя «На горі» українським вибором з його творів». Далі

290

²² Костецький І. Начерки передмови до нездійсненого видання зібраних творів. *Тобі належить цілий світ* / упоряд. М.-Р. Стех; ред. В. Дудко. Київ: Критика, 2005. С. 519—520.

переклад цього ж тексту англійською. По центру зображення «Ідеограми на дахівці»: «Нехай продовжаться його роки», під нею та сама ідеограма в сучасному китайському письмі, далі подано розшифровку значення (потаємного смислу) ідеограми українською і англійською мовами.

На звороті авантитулу: анотація англійською мовою, в якій пояснено задум цього видання і названі особи, що брали участь в його здійсненні: Ігор Костецький, Елізабет Коттмаєр, Валентина Карпова. Серед них також перекладачі Єва Гессе, Яр Славутич, Богдан Бойчук, Остап Тарнавський, Ярослав Рудницький та ін. Висловлено подяку всім цим особам.

Книжка має дуже вишукані ілюстрації: з рукописів і старовинних книжок на теми, які розкриваються в віршах, старовинні гравюри, фотознімки й портрети митців-сучасників, кадри з кінофільмів.

Серед ілюстрацій на кількох вкладках подані фото листа Езри Павнда 10.01.1958 р. до редактора цього українського видання його творів (Ігоря Костецького), з різними поясненнями і вказівками. Зазначено, що автором малюнка на обкладинці книжки є пані Дороті Павнд.

Початок і кінець розділів книжки позначено ідеограмами. Кожен розділ починається з окремого внутрішнього титульного листа, на звороті цих титулів своєрідні епіграфи до них. Деякі вірші проілюстровані ідеограмами.

В кінці книжки додатки: прикнижкові списки літератури — важливе джерело інформації про видання, що готуються і вийшли друком. У них знаходимо списки: 1) Видання «На горі»: на кожній окремій сторінці ілюстрація з обкладинкою книжки, яка побачила світ у видавництві, або коротка англійська анотація з портретом автора книжки (наприклад, Василь Барка «Троянський роман»; Олег Зуєвський «Під знаком Фенікса»). 2) Реклама книжок інших українських видавництв Європи й Америки, а також книжок неукраїнських видавництв Європи й Америки, які рекомендує до прочитання І. Костецький.

Це видання свідчить про відданість І. Костецького як книговидавця справі розвитку української культури та ідеї українського національного відродження, і є доказом того, що він був одним із визначних діячів на ниві української книговидавничої справи. Його книжка як комплекс є свідченням високої книжкової культури, на рівні з європейськими та світовими стандартами, і зразком вишуканого книгодруку.

Соломія Павличко, яка писала про О. Зуєвського, колегу І. Костецького, і підготовлений ними двома двотомник віршів Стефана Георге (видавництво «На горі», Штутгарт, 1968—1973), порівнюючи з ним видання на терені України, відзначала: «Рівень виданого Георге поки що для нас недосяжна мрія — блискучі переклади на українську, варіанти перекладів не тільки українською, а й багатьма європейськими мовами, не передмова, а ціла дисертація, матеріали до творчості в примітках...»²³.

²³ Павличко С. Повернення поета. Зуєвський О. «Я входжу в храм...» С. 499.

Таким чином, вигнанці з батьківщини сприяли розвитку книжкової культури і були рушійною силою позитивних процесів у її подальшому розвитку, сприяли ідентифікації українців та підтримці їх національної єдності в усіх частинах світу. Люди, що в буремні роки повоєнного лихоліття змогли створити Україну за кордоном, зберегли і розвинули далі спадщину української національної культури.

Цікаві спостереження з приводу впливу книжкових проєктів української еміграції на книговидання в радянській Україні висловила Оксана Забужко: «Опосередкованим чином, саме активність еміграційних наукових, культурних і видавничих інституцій, запускаючи в рух механізм радянської «контрпропаганди» («заткнути рота ідейним ворогам!»), відкривала в УРСР канали державного фінансування, «ходом у відповідь», то на академічні дослідження <...> нових тем в україністиці, то на видання й перевидання <...> національної класики» <...>. Варт було Володимиру Кубійовичу запустити свій Сарсельський проєкт — опублікувати перші два томи 10-томової «Енциклопедії українознавства» <...>, як українцям в СРСР обіцяють створити — і створюють-таки! — «першу енциклопедію українського народу» — УРЕ <...>. Особлива місія випала знаменитій «антології Лавріненка» <...>, яка з походження була «диверсією» еміграції вже не української, а польської — і завдяки тому змогла отримати чи не найгучніший резонанс <...>: вона стала тим детонатором, який дав перепустку в радянські видавництва першій хвилі українських «забутих імен» <...> хай і в обтятому вигляді, але й цього вистачило, щоби зсунути «колоніальну парадигму» в цілому поколінні нашої підрадянської інтелігенції»²⁴.

Проаналізований матеріал підтверджує відому думку, що право кожного народу на самобутню культуру визначається й доводиться не теоріями, а його власною волею до національного буття. Це продемонстрували українці в повоєнний період. Найрозвиненішою книжкова культура українців в еміграції повоєнного періоду була в Німеччині і Австрії, де книжкова справа розвивалася на базі видавництва у таборах Ді-Пі. Згодом почали виникати окремі видавництва, діяльність деяких продовжилась у майбутні десятиліття. Наведені факти свідчать про незламну волю видавців, які навіть у безнадійних повоєнних умовах на скитальщині змогли організувати книговидання, видавати книжки, що в наш час стали рідкісними і цінними виданнями.

Подана розвідка дає загальне уявлення про характер українських видавничих організацій повоєнної Європи та книжкову культуру цієї генерації українських книговидавців і вказує на необхідність більш глибокого вивчення їх внеску в розвиток книговидання. Резерви для подальшого вивчення цієї проблематики — зокрема, матеріали українських та зарубіжних архівів як джерел до

²⁴ Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992—2002. З доданими творами, коментарями, причинками до біографії та іншими документами. Вид. 2-ге, переробл. і доп. Київ: Кора, 2013. С. 18—20 (Серія «Persona»).

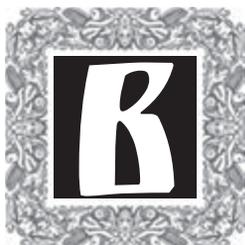
історії таборів полонених та інтернованих у країнах Європи; тогочасні газети і часописи — як джерело бібліографічної інформації про вихід книжкових видань відповідного періоду.

Підводячи підсумки, зазначимо, що книжкова культура як частина культури у всі епохи і періоди її розвитку належить історії України. Книга є не тільки інформаційним джерелом й матеріальним пам'ятником певної культури певного часу, а й її органічною частиною, необхідним у суспільстві інструментом комунікації й самоідентифікації. З іншого боку, книга є свого роду акумулятором інтелектуальної енергії людства, а друкowana продукція — найяскравішим виразником досягнень народу в ході його історичного розвитку. Українські культурні пам'ятки, історико-культурна спадщина, зокрема книжкова, забезпечують національно-культурне самовизначення народу. Одне з наших завдань — створити повний репертуар подібних видань, що має велике джерелознавче і практичне значення.

3.2.

НАВЧАЛЬНА КНИЖКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАРУБІЖЖІ: ТРАДИЦІЙНЕ І МОДЕРНЕ

важливим аспектом досліджень історії книжкової культури України є здобутки закордонного українства в галузі книгознавства як інтегральної складової української книжкової культури. Ці питання цікавлять дослідників з огляду пізнання їх об'єктивних властивостей як формального, так і змістовного плану. Останніми роками історія книжкової культури як комплексна дисципліна, «що вивчає не лише історію книговидання, але й всі процеси, пов'язані зі створенням і функціонуванням книги в суспільстві, стан культури певного історичного періоду загалом і культури книги зокрема», розглядає всі досягнення українства в цій царині у поєднанні книжкової культури всіх народів чи етносів, які традиційно проживали на українських землях, та українського народу поза межами сучасної території України¹.

Книжкова спадщина української діаспори тривалий час не була предметом спеціальної уваги вчених, за винятком незначної частини видань, які досліджувалися лише з контрпропагандистською метою і піддавалися нещадному плямуванню та запереченню, що відповідало принципам радянської ідеології².

Книга діаспори цікава з огляду на ту особливість, що вона, на відміну від книги в радянській Україні, не підлягала жорсткій цензурі на предмет матеріалістичних філософських доктрин і класових інтересів й упродовж багатьох десятиліть залишалась носієм об'єктивної різнопланової інформації про нашу країну і її народ, що слугувало не лише збереженню та розвитку української науки і культури, але й відіграло важливу роль у пробудженні національної свідомості та відродженню культури і державності України. Тому дослі-

¹ Ковальчук Г. І. Історія книжкової культури: теоретична складова поняття. *Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору*: матеріали Міжн. наук. конф. (Київ, 4–6 жовт. 2016 р.). НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, рада дир. б-к та інформ. центрів-членів МААН. Київ, 2016. С. 142.

² Пастушенко О. Книга і періодика в дисертаційних дослідженнях незалежної України: соціокомунікаційний аспект : монографія. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2016. С. 173.

дження книжкової культури українського зарубіжжя як складової частини сучасної духовної культури, є надзвичайно актуальним напрямом наукових досліджень. Кожна книга як носій інформації, поряд з іншими носіями, має певні індивідуальні риси і водночас з цим існує певна спільність, невіддільність історії книжкової справи від історії культури в цілому, від історії розвитку суспільства. Визначаючи поняття книжкової культури як рівня, досягнутого книжковою справою в поєднанні з історично сформованими традиціями і реаліями ставлення народу до книги (і до друку в цілому) в конкретній країні (чи регіоні) на певному щаблі розвитку суспільства, ми усвідомлюємо, що по суті книжкова культура є показником рівня технологічного розвитку держави та свідчить про інтелектуальний потенціал населення, в т. ч. на окремих територіях його проживання. Структура книжкової культури визначається складом книжкової справи: матеріально-технічна база; духовні та естетичні цінності загальної культури, що знайшли виявлення у книзі і через книгу; творча діяльність, спрямована на «пізнання книги, книжкової справи і самого книгознавства; освіта, виховання і пропаганда книги; художня культура книги»³.

Базою для даної розвідки є фонд відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ (ВЗУ Інституту книгознавства НБУВ), який містить значну частку навчальної книги, виданої поза межами материкової України. Багато українців з різних причин (економічних, соціальних, політичних, особистісних (приватних) опинилися за межами України. Починаючи з кінця XVIII ст. і до сьогодні наші співвітчизники нарощували свою присутність у різних країнах світу і змогли організувати потужні культурно-освітні і наукові центри, налагодити книжкову справу, що й забезпечило збереження національної культури, ідентичності, мови не лише в діаспорі, але й вплинуло на відродження українських національних цінностей в материковій Україні. Такими осередками в діаспорі були і залишаються Український науковий інститут (УНІ) у Варшаві, заснований заходами екзильного уряду УНР (1930 р., а фактично 1928 р.) при польському Міністерстві віровизнань та освіти — як автономна українська наукова установа з завданням плекати студії з різних ділянок українознавства. Українські книги видавали і створені в еміграції культурно-просвітницькі центри: Український вільний університет, заснований в 1921 р. у Відні, пізніше діяв у Празі (де мав усебічну підтримку президента Чехо-Словаччини Т. Г. Масарика); Українська господарча академія в Подебрадах (1922—1932); видавництво «Українська накладня», засноване 1903 р. в Коломиї, в 1919—1932 рр. діяло в Берліні, випускало оригінальну і перекладну художню літературу (в т. ч. 230 тис. екземплярів у серії «Загальна бібліотека») тощо.

Після включення західноукраїнських земель до складу СРСР у 1939 р. існуючі видавничі центри були ліквідовані. Під час німецько-фашистської оку-

³ *Гришич С.* Книжкова культура як складова сучасної духовної культури. *Вісник Книжкової палати.* 2012. № 1. С. 45.

Український В. Університет в Празі в роках 1921—1922. Прага, 1924 (фото титулу з підписом В. Біднова)

Український В. Університет в Празі в роках 1926—1931. Прага, 1931

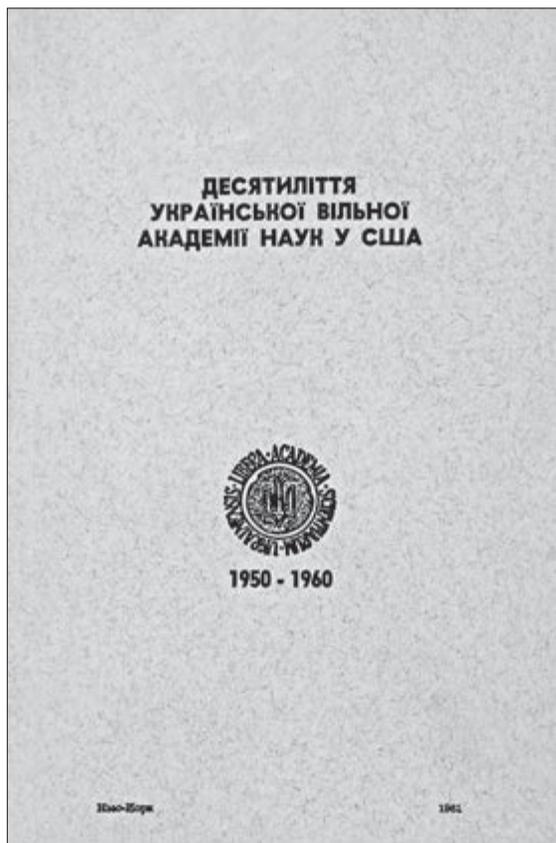
пації України (1941—1944) офіційну діяльність міг вести лише Львівський філіал краківського Українського видавництва. Видавнича діяльність продовжилась у подальшому в еміграції (країни Європи, США, Канада, Австралія тощо).

Виданням української книги займались також закордонні культурні центри (які існували раніше і нові). У другій половині 1940-х рр. більшість їх знаходилась у Німеччині і Австрії, з поч. 1950-х рр. — також у США, Канаді, Великобританії, Франції, Італії. Найвідоміші: Наукове товариство ім. Шевченка в Європі і США, Українська вільна академія наук у США і Канаді, Український науковий інститут Гарвардського університету в США, Католицький університет у Римі, видавництво «Молоде життя» та ін.⁴

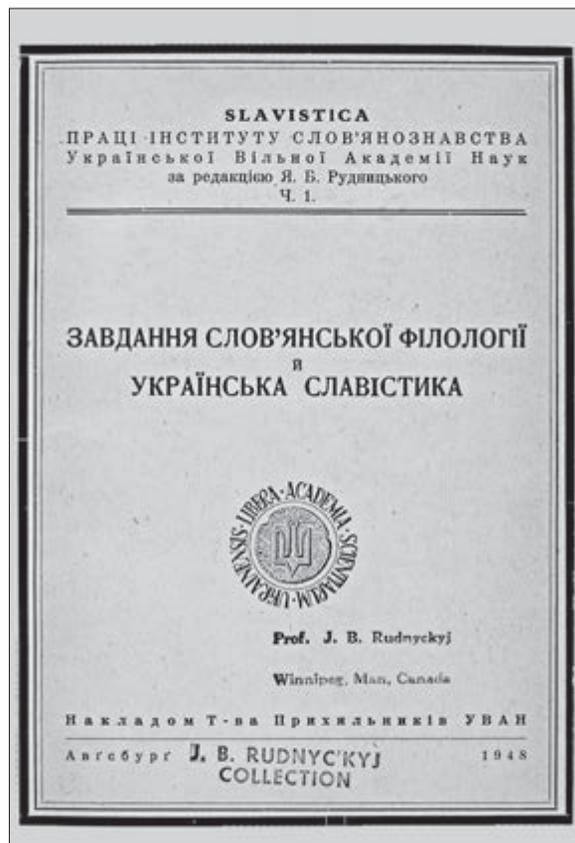
Відомими в усьому світі українськими видавцями, організаторами видавництва і книгарень у ХХ ст. були Петро Волиняк, Богдан Гошовський, Василь Орест Луців, Дмитро Нитченко (Чуб), Яків Оренштайн, Іван Тиктор, Юрій

⁴ *Исаевич Я. Д. и др.* Украина. Книга: Энциклопедия. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 654—655.

Десятиліття Української Вільної Академії Наук у США. 1950—1960. Нью-Йорк, 1961

Завдання слов'янської філології й українська славістика. За ред. проф. Я. Б. Рудницького. Авгсбург, 1948

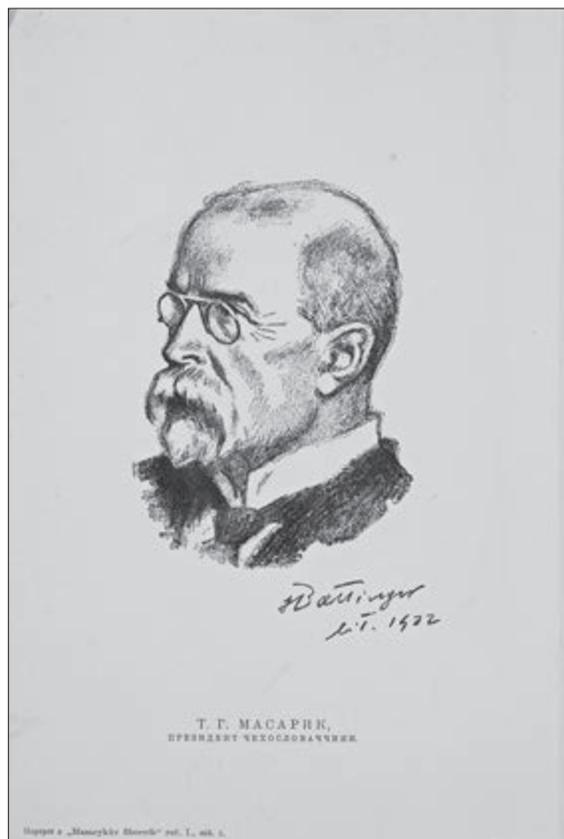
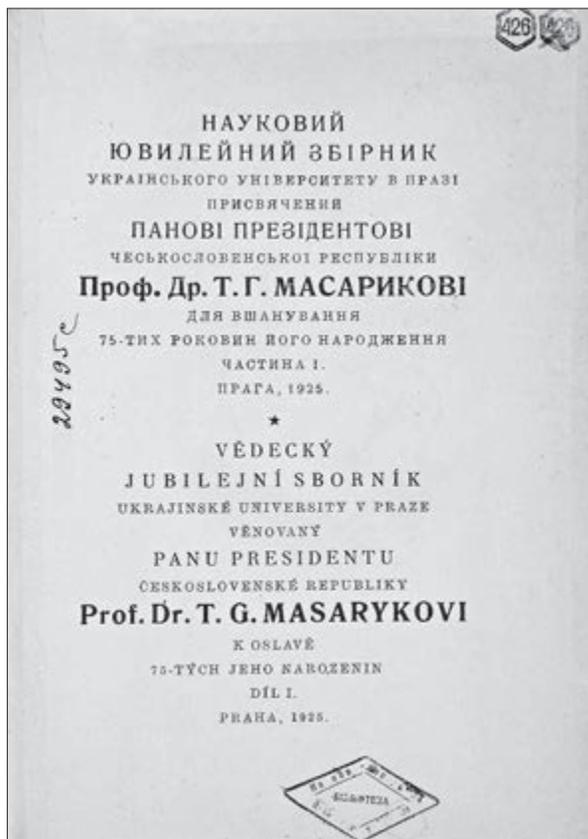
Тищенко (Сірій) та інші діячі книжкової культури діаспори. За межами України діяли в різні роки ХХ ст. українські видавництва, які серед іншої книжкової продукції видавали і навчальну книжку: «Молоде життя» (пластове видавництво) (Авгсбург); Видавництво Союзу українських студентських товариств Америки (СУСТА) (Балтімор; Нью-Йорк); вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді (Брюссель, Лондон, Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто); «Українське слово» (Берлін); «Мустанг» (Бухарест); «Просвіта», «Царсько-королівське видавництво шкільних книжок», вид-во Союзу визволення України (Відень); «Вернигора», «Наша культура», «Канадійський фермер», вид-во Івана Тиктора, вид-во Українського наукового православного богословського товариства, вид-во Української вільної академії наук, Видавнича спілка «Тризуб», вид-во Ради української школи при УГПЦ, вид-во Української Греко-Православної Церкви в Канаді, вид-во Т-ва «Волинь», «Жіночий світ» (Вінніпег); «Заграда» (Гайденау); «Рідна школа» (Ганновер); «Батьківщина», вид-во Українського Лікарського Товариства Північної Америки (Детройт); «Видавництво українського народного учительства»,

«Українська школа», «Свобода» (Джерзі Сіті); «Нові дні» (Зальцбург); Українське видавництво (Краків); «Видавництво Спілки української Молоді», Вид-во Спілки українських учителів і виховників у Великій Британії, «Рідна мова» (Лондон); Українська накладня (Ляйпціг); «Громада», «Світ дитини» (Львів); вид-во Центральної Шкільної Ради Австралії (Мельбурн); «Ластівка» (Мельборн; Аделаїда); «Бистриця» (Мінрен, Німеччина); «Вовченята», «Рідне слово», вид-во Українського Вільного Університету, вид-во НТШ, Укр. вид-во, «Пролог», «Дніпрова хвиля» (Мюнхен); «Нашим дітям» (Мюнхен, Карлсфельд, Нью-Йорк, Торонто); вид-во Педагогічного інституту ім. Дьордя Бешшенеї (Ніредьгаза); Вид-во Спілки української молоді (Мюнхен; Париж); вид-во «Українські вісті» (Новий Ульм); «Робітник», «Січовий базар», «Український народний фронт», Вид-во Української православної церкви в ЗДА, вид-во Шкільної Ради при Українському конгресовому комітетові Америки (УККА), вид-во Українського технічного університету, «Говерла», «Молоде життя», вид-во Наукового товариства ім. Шевченка «Обнова», «Книгоспілка», вид-во Спілки української молоді Америки, Вид-во Школи українознавства ім. Лесі Українки в Сиракузах, вид-во Чарторийських, «Шлях», «Педагогія», «Наша Батьківщина», вид-во Інституту української мови, вид-во Об'єднання українців Америки (ОУА) «Самопоміч», вид-во Шкільної ради, «Свобода», вид-во Спілки Визволення України (Нью Йорк); Вид-во «Українським дітям», «Іскра» (Нью-Йорк, Мюнхен); «Новий шлях» (Нью-Йорк; Торонто); вид-во Шкільної Ради (Нью Йорк, Філадельфія); вид-во Ін-ту українських студій «Мозаїка» (Оквілл, Онтаріо), «Наша культура» (Париж); Видавниче тов-во при Українській господарській академії в Чехословаччині, вид-во Українського технічно-господарського інституту (Подєбради); Український громадський видавничий фонд, Український інститут Громадознавства, «Пробоем», Вид-во Ю. Тищенко, Культурно-наукове вид-во УНО (Прага); «Сучасність» (Регенсбург; Рутердорф); «Перемога» (Сан-Андрес); вид-во Української книгарні, Видання української стрілецької громади в Канаді (Саскатун); «Життя і школа» (Стейт-Коледж); «Нові дні», «Добра книжка», вид-во ОО. Василіян, вид-во Об'єднання українських педагогів Канади (Торонто); Кооператив «Базар», вид-во «Київ», вид-во Т-ва Української студіюючої молоді ім. М. Міхновського (Філадельфія); «Самостійна Україна» (Чікаго); Видання Священного Синоду Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції (Штутгарт; Цуффенгаузен) та інші. Велика кількість навчальної книжки відзначається відсутністю у її вихідних даних місця та року видання, а також видавництва. Ця особливість характерна не лише для навчальної книжки, але й для видань діаспори в цілому.

Книжкова культура українського зарубіжжя надзвичайно розмаїта, документи, представлені у фонді відділу зарубіжної україніки, за своїми змістовними, видовими, атрибутивними, експертними і географічними характеристиками виявляють багато її особливостей. Географія видань українських кни-

Науковий Ювілейний збірник Українського Університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Прага, 1925

жок надзвичайно широка, фактично їх видають на всіх континентах світу. Це стосується і навчальних книжок українського зарубіжжя.

Навчальні видання українського зарубіжжя за читацьким призначенням можна поділити на кілька груп: для суботніх і недільних (народних) шкіл, для загальноосвітньої школи (початкової і старшої), вищої школи (середні спеціальні заклади), високої школи (вищі навчальні заклади). Крім того, у діаспорі видавались навчальні видання для учнів і навчальні видання для тих, хто навчає — вихователів дитячих садків, учителів різного типу шкіл, ліцеїв, гімназій, викладачів коледжів, вищих навчальних закладів (університетів, академій, інститутів), батьків. Усередині цих груп виділяються підгрупи за віком учнів і роками навчання, залежно від особливостей (денне навчання в народних і державних школах, самостійне навчання, екстернат).

Навчальна книжка уособлює собою частину суспільної культури українства діаспори певного періоду та виконує навчальну і виховну функцію. Серед книг, які зберігаються у ВЗУ Інституту книгознавства НБУВ, є такі, що не фіксують назву підручника, але практично виконують його функції (для при-

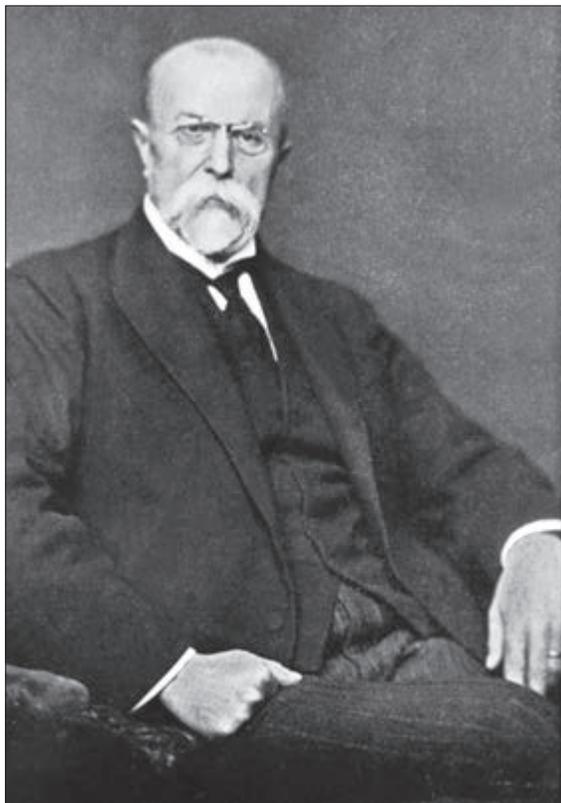
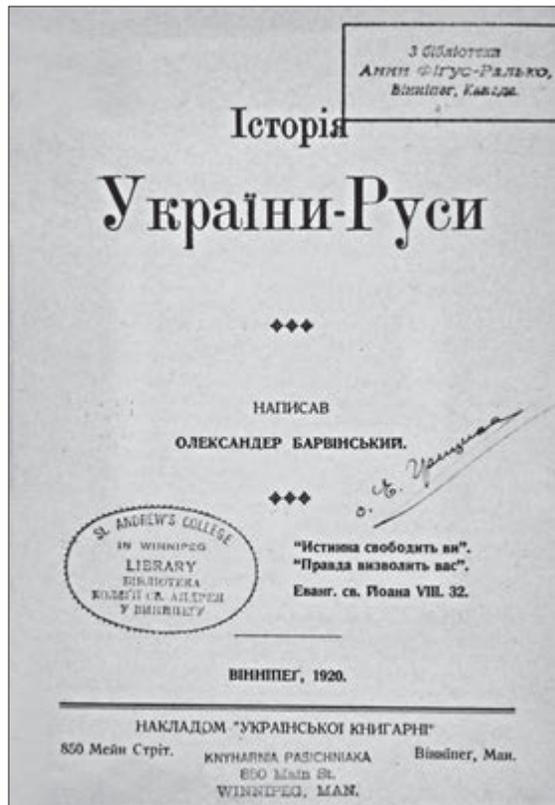

Фото проф. др. Т. Г. Масарика

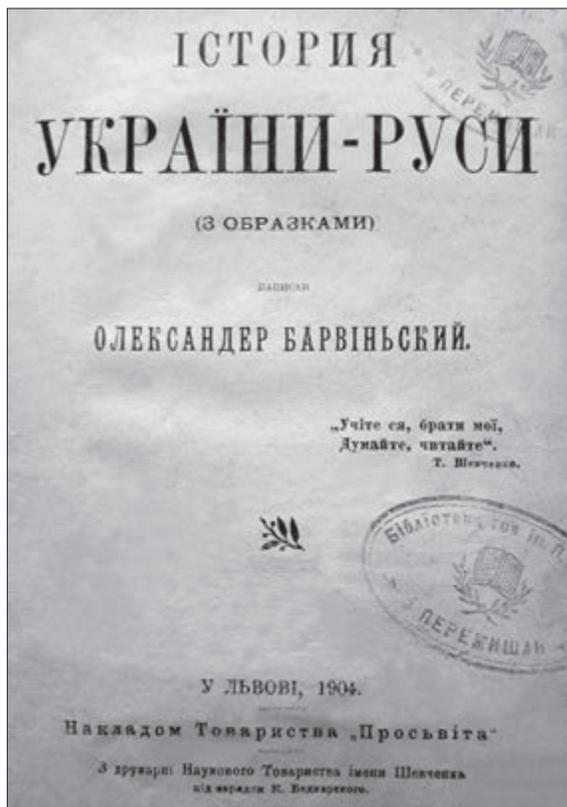
Барвінський О. Історія України-Руси. Вінніпег, 1920

кладу: «Барвінський О. Історія України-Руси / Олександр Барвінський. — Вінніпег : Українська книгарня, 1920. — 143 с. : іл.»). Тому предметом дослідження ми обрали власне не тільки книги, де поле «призначення» позначалось саме як підручник або посібник, лекція, практикум тощо, але й книги, які своїм змістом, передмовою чи іншими характеристиками вказують на мету своєї появи.

Роль навчальної книжки є надзвичайно помітною у суспільстві, адже від її змісту залежить формування не лише суспільної свідомості і державницької ідеології, але й забезпечення економічного, соціального, політичного, культурного, освітнього, наукового поступу держави, рівень життя конкретного народу. У нашому дослідженні терміни «навчальна книжка» і «навчальне видання» вживаються як синоніми, хоча, на нашу думку, навчальне видання — це більш широке поняття, оскільки охоплює такі підвиди: конспекти лекцій, тексти лекцій, практикуми, посібники, словники для школи, навчальні брошури, робочі та навчальні зошити, зошити для вправ, атласи, карти тощо.

У фонді ВЗУ Інституту книгознавства НБУВ наявні документи, які повністю відповідають визначенню поняття «навчальне видання», тобто містять систематизовані відомості наукового або прикладного характеру, викладені у формі, зручній для вивчення й викладання, і розраховані на учнів різного

Барвінський О. Історія України-Руси (з образками). Львів, 1904

Житкевич А. С. Розсіяні світами. Тернопіль, 2015

віку та ступеня навчання. Аналіз цих видань виявляє їх цільове призначення — забезпечення процесу навчання, сприяння засвоєнню знань в умовах іншомовного культурного середовища і конкретної системи освіти. Ці книжки, залежно від їх предметного змісту, цілком або частково виконують також виховну функцію⁵.

Хронологічні межі дослідження збігаються з межами виходу навчальної книжки в українському зарубіжжі з фондів ВЗУ Інституту книгознавства НБУВ і охоплюють більше століття. Найстаріше навчальне видання датується 1904 р. Це брошура «Барвінський О. Історія України-Руси (з образками). — Львів : Накладом тов.-ва «Просвіта», 1904. — 39 с.». Найновіші навчальні книжки вийшли у 2015 р., вони є сучасними виданнями, особливі вони тим, що їх автори живуть в діаспорі, а свої книги видають в Україні. Зокрема, це: «Житкевич А. С. Розсіяні світами. Нариси з життя та творчої діяльності відомих українських діячів музичного мистецтва на заоканських берегах Аме-

⁵ ДСТУ 3017:2015. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Чинний від 01.07.2016. Київ: Держстандарт України, 2016. IV, 38 с. С. 10, 13—14. URL: http://lib.zsmu.edu.ua/upload/intext/dstu_3017_2015.pdf (дата звернення: 21.04.2018).

рики. / А. С. Житкевич. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2015. — Т. 1. — 2015. — 351 с. іл.».

Перші навчальні книжки з'явилися у зарубіжжі ще на початку ХІХ ст. і в своєму розвитку підручникотворення в українському зарубіжжі пройшло чотири періоди: початковий (початок ХІХ ст. — 1920-ті рр.); перехідний (1920—1950-ті рр.); системний (1950—1990-ті рр.); комплексний (початок 1990-х рр. і донині)⁶.

У фонді ВЗУ Інституту книгознавства НБУВ навчальних видань діаспори, датованих початком ХІХ ст., не виявлено. Як уже зазначено вище, наявне найстаріше навчальне видання фонду датовано 1904 р.

Процес творення й удосконалення навчальної книжки у західній діаспорі нерозривно пов'язаний із становленням та розбудовою українського шкільництва та українських вищих навчальних закладів в історичному і теоретичному аспектах. Головною функцією навчальної книжки для народних і загальноосвітніх шкіл упродовж цього часу завжди залишалася функція національного виховання. Періоди появи навчальної книжки в українському зарубіжжі тісно пов'язані з історією української еміграції, можливостями розвитку співробітництва між українцями материкової України та українцями країн поселення. Налагодження видавництва навчальної книжки в країнах поселення, як і друкованої продукції загалом, залежало також від економічних умов переселенців, технологічних досягнень країни поселення та можливостей ними скористатись. Ці обставини визначають культуру навчальної книжки в діаспорі, дають можливість характеризувати навчальні видання українського зарубіжжя як традиційні і модерні.

Перші школи переселенці з України створювали при церквах. У той початковий період ситуація зі шкільними підручниками була складною, отже вибір підручників був вільним, залежав від можливостей громади. Перші підручники, якими користувались українські іммігранти, були вивезені з материкової України та Східної Європи. Вони видавалися, переважно, у Відні, Львові, Станіславі, Коломиї, Києві, Катеринославі. На початку ХХ ст. представники релігійних громад виступали ініціаторами створення мережі шкіл при церквах, а отже, і підготовки та видання навчальних книжок. Зокрема, на конвенції греко-католицького духовенства 15—16 жовтня 1907 р. у Нью-Йорку ухвалено рішення щодо необхідності видання підручників і катехізису, обрано комітет із 9 священників і вирішено запросити світських кваліфікованих спеціалістів. Греко-католицькі громади у країнах поселення засновували товариства «Просвіта», які переймалися забезпеченням українських дітей підручниками і навчальною літературою. При «Просвітах» створювали комітети для фахової оцінки змісту надісланих книг з України⁷.

⁶ Глушко О. З. Генеза шкільного підручникотворення в українській діаспорі США. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/708713/1/Glushko.pdf> (дата звернення: 13.08.2017).

⁷ Там само.

Позитивні зрушення щодо видавництва навчальної книги для приватних шкіл помітні вже на початку ХХ ст., хоча вони були скоріше винятком і не мали системного характеру. А навчальна книжка релігійної тематики є дуже поширеною в українському зарубіжжі. Всі релігійні громади, утворені українцями, незалежно від конфесій, вважали за потрібне мати школу при своїй церкві, а також підтримувати світські школи, де навчалися діти українців. Початки релігії викладали у недільних і суботніх школах, приватних середніх школах і книжка відповідного змісту видавалась у багатьох осередках розселення українців упродовж ХХ ст. Згодом виникла потреба у підготовці священників, а отже, і релігійної навчальної книжки для опанування богослов'я. Серед документів фонду виявлено значну їх частку. Це такі видання: «Андреев Н. Початки релігії / Перекл. М. З. — Нью Йорк: Накл. Укр. книгарні, 1918. — 64 с.»; «Домашовець Гр. Короткий нарис загальної історії церкви християн баптистів. — Б. м., 1936. — 58 с.»; «Божа наука: Катахизм Християнсько-католицької віри на основі Біблії: Для шкільного вжитку. — 3-тє вид. — Гайденав : Заграва, 1946. — 187 с.: іл.»; «Ігор (архиепископ). Коротка наука Закону Божого: Старий Заповіт. — Авгсбург, 1946. — 46 с.»; «Гаяук С. (Протиерей). Короткий православно-християнський Катехизис: Для школи і сім'ї. — Штутгарт; Цуффенгаузен : Видання Священного Синоду Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції, 1947. — 45 с.»; «Коротка історія Православної церкви: підручник для православних учнів українських народних шкіл. — Штутгарт, 1948. — 111 с.»; «Соловій М. М. Літургіка для українських католицьких шкіл = Liturgies for Ukrainian catholic schools. — Торонто: вид-во ОО. Василіян, 1959. Ч. I : Святі речі. — 87 с.: іл.»; «Біблія для дітей: вибір біблійних оповідань / Уклав Я. Екер. — [Б. м.] : Боже слово, 1981. — 64 с. : іл.»; «Ярмусь С. Гомілетика: курс лекцій: ч. 2. — Вінніпег, 1981. — с. 194–345. — / Колегія Св. Андрея. Богословський факультет. Серія Конспекти; 1981, ч. 19)»; «Іларіон (Огієнко І.) Церковне право: із записів лекцій митрополита Іларіона (листопад 1961 — квітень 1962 / Ред. прот. С. Ярмусь. — Вінніпег: Укр. правосл. Церква в Канаді, 1990. — 151 с.» та інші. Це, переважно, малоформатні видання, що відрізняються економністю,

Богослуження православної церкви: підручник для недільних шкіл. Вінніпег, 1956

адресовані дітям різних вікових категорій, а також батькам та студентам богословських факультетів. Титульні листи подано дуже часто паралельно англійською мовою. Книжки використовували для самостійної освіти і для навчання в різного типу навчальних закладах.

З початку ХХ ст. в українському зарубіжжі характерним було створення у країнах проживання організацій, які відігравали провідну роль у становленні українського шкільництва. Ці організації формували виконавчі комітети, котрі своєю чергою створювали шкільні комісії, що затверджували єдині шкільні плани й однакові підручники для всіх українських шкіл у країні поселення. Керівництво визначало найкращі шкільні підручники. Такими в діаспорі були визнані читанки Миколи Матвійчука, підручник з географії Степана Рудницького, підручник з історії Івана Крип'якевича (Холмського), пісеньник Філарета Колеси тощо.

У цей період користувались підручниками, виданими переважно на території сучасної України, хоча ці підручники вже не задовольняли ні учнів, ні викладачів, оскільки не враховували умов життя країни поселення. Читачами були переважно діти, які не знали або мало пам'ятали умови життя в Україні, що відображувались у змісті т. з. старокрайових підручників. Саме тому здійснювались спроби налагодити видавництво навчальної літератури в діаспорних центрах. Зокрема, на шостому Конгресі «Об'єднання українських організацій в Америці», який відбувся 3 листопада 1933 р., ухвалено резолюцію щодо необхідності реформи українського шкільництва у США, яка передбачала створення фахівцями відповідних підручників із урахуванням американських умов життя.

Проводились конкурси на кращі підручники, де головною вимогою до створення було, по-перше, зробити їх пристосованими до обставин країни проживання і, по-друге, щоб вони були укладені на взірць відповідних підручників конкретної країни. Проте ці конкурси не принесли очікуваних результатів і до середини 50-х рр. ХХ ст. у західній діаспорі використовували здебільшого «старокрайові підручники», що пояснюється нестачею ресурсів, як фінансових, так і кадрових⁸.

Серед «старокрайових» навчальних книжок великою популярністю у навчальних закладах українського зарубіжжя користувались такі видання: «Раковський І. Людина. Опис будови людського тіла для шкіл та самоосвіти. — Київ, Львів; Відень; Т-во «Вернигора», 1919. — 40 с.: іл., 1 барвна табл. — (Шкільна секція; ч. 20)»; «Рудницький С. Початкова географія для народніх шкіл. — Київ та ін.: Т-во «Вернигора», 1919. — 192 с.; мал. карт. — (Шкільна секція; ч. 21)» (Київ, Львів, Відень); «Крушельницький А. Українська читанка для другої кляси середніх шкіл. — 3-тє вид. — Київ та ін.: Т-во «Вернигора», 1920. — 286 с.»; «Свенціцький І. Нариси з історії української мови. — Львів,

⁸ Глушко О. З. Генеза шкільного підручникотворення.

1920. — 100 с.»; «Дорошенко Д. Курс історії України: для вищих клас середніх шкіл. — Відень; Київ: Вернигора, 1921 (Друк. Іг. Унгера, Відень IV). — 231 с.»; «Радзикович В. Короткий курс історії українського письменства. — Львів: Накл. укр. книгарні і антикварні, 1922. — 178 с.»; «Домбровський В. Українська поезика з додатком: про найважливіші роди прози: підручник для середніх шкіл і для самонавчання. — Львів, 1924. — 173 с.»; «Коберський К. Кооперативний буквар: перша книжка кооперативного навчання. — Львів, 1928. — 148 с.»; «Будзиновський А. Підручник режисера. — Львів: Театр. б-ка, 1930. — 32 с.»; «Дорошенко Д. Ілюстрована історія України, 1917—1923. — Ужгород, 1930. Т. 2: Українська Гетьманська держава 1918 р. — 424 с.: дод.»; «Матвійчук М. Четверта книжечка: Українська читанка для четвертої класи. — Львів, 1931. — 196 с.»; «Левицький В. Під владою двох мечів: світова історія. VI. Частина: Середні віки. Львів: Громада, 1932. — 48 с.»; «Кобринський О. Історія старинного Сходу. Світова історія. II частина. — Львів, 1934. — 32 с.»; «Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року / Зі вст. І. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. — Львів: Іван Тиктор, 1935. — 864 с.: іл.»; «Український правопис / Упоряд. І. Зілинський. — 3-тє вид., доп. — Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943. — 80 с.»; «Велика історія України / До 1923 року, опрацював Іван Крип'якевич; ред. М. Голубець; До 1948 р. доп. Д. Дорошенко. — Львів: Вінніпег, 1948. — 965 с.» та інші.

Книжково-поліграфічна характеристика навчальних видань, що побачили світ до середини 50-х рр. ХХ ст. і поширювались та використовувались в українській діаспорі, відрізняється економністю. Найчастіше це книжки у м'якій обкладинці, на папері низької якості, що не є характерним для навчальної літератури, яка за своїм призначенням піддається постійному використанню читачами. Дуже часто ці книги є малоформатними, їх художнє оформлення не відзначено багатю кольоровою гамою чи вишуканим дизайном, проте змістовне предметне наповнення якісно відрізняється від підручників материкової України упродовж 30—90-х рр. ХХ ст., де об'єктивне українознавство було під заборону.

Незважаючи на всі недоліки, традиційні підручники українських авторів, що були видані у Києві, Львові, Коломиї, Чернівцях, Ужгороді та інших українських містах, а також у Відні, Празі, Берліні, Джерсі-Сіті тощо, заповнили існуючу прогалину і задовольнили на деякий час потребу у підручниках на еміграції, підготували ґрунт для реалізації в майбутньому планів щодо появи власних підручників.

Гальмування процесу творення власної навчальної книжки у діаспорі до середини 50-х рр. ХХ ст. можна пояснити відсутністю єдиного координаційного центру розробки та видання шкільних підручників, хоча освітні діячі діаспори були мотивовані на створення власних шкільних підручників із посиленою українознавчою і виховною складовою. І такі координаційні органи почали виникати у діаспорних центрах, а згодом виник і світовий координаційний центр,

що переймався проблемами освіти і виховання в українському зарубіжжі. Ці події свідчили про початок системного творення там навчальної книжки.

У 1953 р. у США виникла Шкільна рада, яка з перших років діяльності почала системно займатися справою освіти українських дітей, зокрема, розробкою й виданням шкільних підручників і посібників. При Шкільній Раді Українського конгресового комітету Америки (УККА) організовано власне видавництво, а також призначений видавничий референт і створена комісія, що відповідає за навчальні програми та підручники. Відомий науковець діаспори Кость Кисілевський видав працю «Українознавство в школі. Програма й дидактика» (Нью Йорк, 1955. — 32 с.), у якій зазначив, що при наданні учням знань українознавчого спрямування необхідно робити акцент на національних і загальнолюдських виховних цінностях.

У 1956 р. створено Українську Центральну Шкільну Раду Австралії (УЦШРА), яка є найвищим планувальним, керівним і координаційним органом шкільної системи української спільноти Австралії. Серед завдань УЦШРА одним із чільних є «схвалювати, опрацьовувати та видавати підручники, посібники для навчання та шкільну документацію»⁹.

У 1963 р., з метою централізації усіх україномовних шкіл, садочків і курсів українознавства Торонто, під патронатом Конгресу українців Канади, утвореного у 1940 р.¹⁰, була заснована Шкільна Рада Конгресу Канади (відділ Торонто). 1971 р. заснована Крайова шкільна рада Канади, яка спільно з провінційними шкільними радами під патронатом Конгресу українців Канади координує організацію, діяльність та програми українських шкіл¹¹.

12 листопада 1967 р. на Світовій виховно-освітній сесії, в рамках 1-го Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ), заснована Світова Координаційна Виховно-Освітня Рада (СКВОР), метою якої визначено «координувати роботу навчально-виховного процесу в діаспорі». Основними завданнями СКВОР визначені: «підтримувати українське шкільництво в різних країнах; залучати широке коло зацікавлених учителів, батьків та інших зацікавлених для виховання здорового, свідомого й творчого нового українського покоління; інформувати одних про одних, їх працю, їх труднощі та успіхи, їх існування». Для уможливлення такої координації та продовження напрацювань попередніх діячів освіти заплановано здійснювати діяльність у таких напрямках: «втримання зв'язку з школами та учителями діаспори, де проводиться навчання українською мовою; виготовлення та розповсюдження нав-

⁹ Стефин О. Звіт Української Центральної Шкільної Ради (УЦШР) Австралії (2003—2008 рр.). URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/Avstralija-shkola-zvit-2003-2008/> (дата звернення: 29.08.2017).

¹⁰ Збірник матеріалів і документів у 25-ліття діяльності КУК 1940—1965. — Вінніпег: накладом Комітету Українців Канади, 1965. С. 5.

¹¹ Шкільна Рада Конгресу Канади. Відділ Торонто. URL: http://ucctoronto.infoukes.com/Members/Shkilna_gada.pdf (дата звернення: 12.09.2017).

чальних матеріалів до тем, визначених як пріоритетні учителями діаспори; запровадження «двовекторності» в відношеннях між Україною та діаспорою; збір даних, опрацювання та видання історії СКВОР-и». За час своєї діяльності СКВОР реалізувала ці завдання різними засобами¹².

Створення СКВОР забезпечило системний характер підготовки, видання і розповсюдження навчальної книжки в українському зарубіжжі. З'явилися можливості видавати там нові та перевидавати, оновлюючи, існуючі видання, розповсюджувати їх серед дітей і молоді в українських осередках різних країн. Навчальна книжка діаспори цього періоду за своїми змістовними і зовнішніми характеристиками постає як інноваційна, порівняно з традиційними книжками початкового і перехідного періоду. Особливістю характеру інформації навчальних видань діаспори є широкий тематичний діапазон, обумовлений номенклатурою українознавчих дисциплін, що вивчались у різних типах навчальних закладів країн проживання наших співвітчизників. Обсяг матеріалу визначався конкретними навчальними програмами.

Чимала частка навчальних видань діаспори представлена власне підручниками, тобто виданнями, що містять систематичний виклад навчальної дисципліни (її розділу, частини), які відповідають навчальній програмі та офіційно затверджені. Для навчальної книжки такого виду, як «підручник», характерна строгість і точність відбору й викладу матеріалу, чітка структура, спадкоємність, тематична і методична єдність. Підручники одночасно виконують функції навчальні, виховні та розвиваючі. У них передбачені компоненти, розраховані на закріплення пройденого матеріалу. Шкільні підручники і допоміжні матеріали були підготовлені видатними педагогами діаспори Петром Волинським, Марією Дейко, Дмитром Дорошенком, Дмитром Кислицею, Костем Кисілевським, Євгеном-Юлієм Пеленським, Яром Славутичем, Дмитром Чубом (Нитченком) та ін. для шкільної програми з різних предметів. Також ними розроблялися допоміжні та методичні матеріали, готувалися збірники класиків української літератури Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та інших діячів української культури, історії, релігії. Вони створили серії підручників, читанок, букварів, з урахуванням того, що для багатьох учнів українська мова — це не рідна мова, вона є другою мовою навчання. Серію читанок для розвитку української мови розроблено і видано на замовлення провінції Альберта, де діє українська двомовна програма, згідно з концепцією мультикультуралізму, оприлюдненою 1971 р. в Канаді¹³.

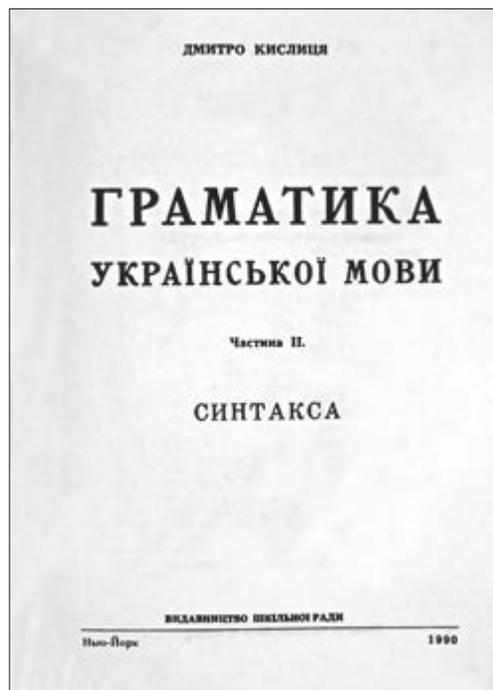
¹² Про Світову Координаційну Виховно-Освітню Раду — СКВОР у 50 років. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/50-rokiv-SKVOR/> (дата звернення: 01.09.2017); Світова Координаційна Виховно-Освітня Рада. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/ua.php> (дата звернення: 01.09.2017); Світова Координаційна Виховно-Освітня Рада. URL: <http://osvita.ukrainianworldcongress.org/ua.php/Mij-rid-Moya-goduna/> (дата звернення: 31.08.2017).

¹³ Тищенко Ю. А. Проблеми становлення та реалізації політики мультикультуралізму: досвід Канади. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 57. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryorog/8/8.pdf> (дата звернення: 12.10.2017).

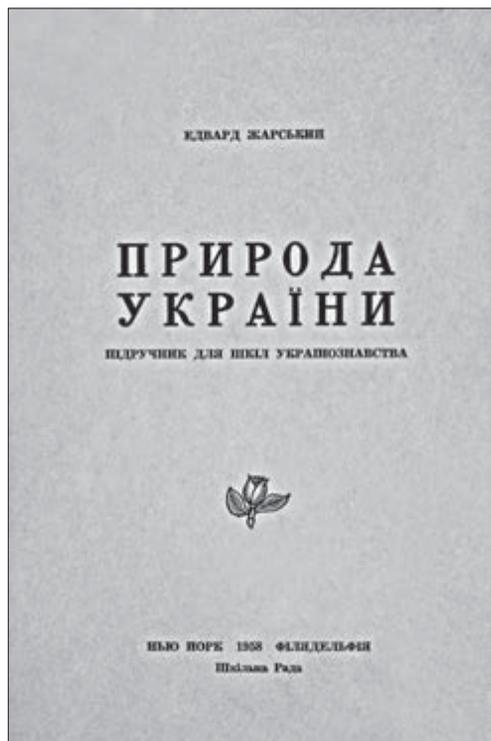
Дейко М. Рідне слово

Кислиця Д. Граматика української мови. Нью-Йорк, 1990

Серед навчальних видань української діаспори переважає навчальна література гуманітарного змісту. Це підручники, посібники, курси лекцій, тексти лекцій, букварі, читанки, хрестоматії з історії України та всесвітньої історії, географії, української мови та літератури, тобто навчальні видання, які розкривають зміст об'єктивного українознавства. У підручниках, виданих у 1950—1990-ті рр., автори поряд із знаннями про Україну надавали інформацію, хоча і у мінімальному об'ємі, про нову країну поселення, про життя української діаспори у різних країнах. Ці книги відзначалися якіснішим оформленням: міцний папір, частіше тверда палітурка, часто титул паралельно англійською мовою, кращі художні характеристики (кольорові рисунки та ілюстрації). Видано чимало двомовних словників: українсько-англійський, українсько-іспанський, українсько-німецький тощо. У навчальних книжках, особливо для початкової школи (букварі, читанки, граматики української мови), в кінці подаються українсько-англійські словнички до змістовного наповнення книжок. Можна наводити приклади десятків таких видань, що широко використовувались в українських навчальних закладах діаспори: «Дольницький М. Географія України. — 2-е вид. — Детройт: Батьківщина, 1953. — 88 с.»; «Кошелівець І. Нариси з теорії літератури. Вип. 1. Вірш; Вст. сл. авт. — Мюнхен: Накладом автора, 1954. — 129 с.»; «Радзикович В., Кисілевський К. Промені: читанка з українознавства: Для 5 і 6 кл. — Нью-Йорк: Вид. Шк. Ради при УККА, 1955. — 231 с.»; «Білецький Л. Рідне слово: читанка для четвертого року та

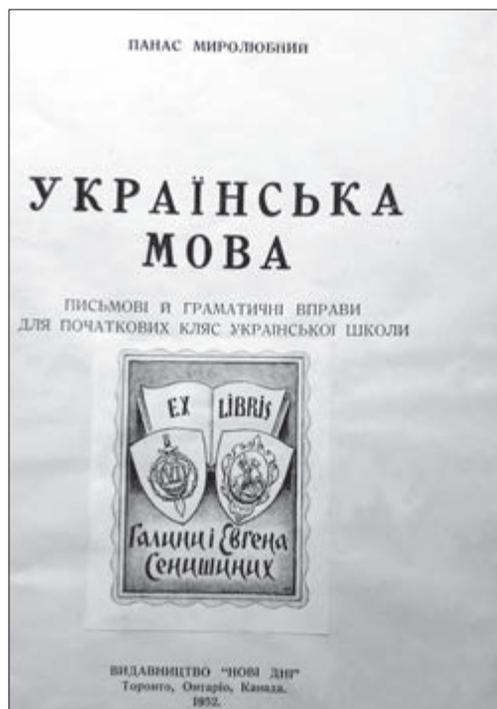
Жарський Е. Природа України: підручник для шкіл українознавства. Нью-Йорк; Філадельфія, 1958

Радзикович В. Історія української літератури: підручник для шкіл і курсів українознавства. Нью-Йорк, 1964

поза шкіл. навчання; Передм. вид. спілки. / Вид. Ради укр. школи. — Вінніпег : Накладом Вид. спілки «Тризуб», 1956. — 191 с.»; «Волиняк П. Лани: читанка для 4-ої класи та позашкільного читання. — 2-е вид., попр. й поширене. — Торонто : Нові дні, 1957. — 115 с.; іл.»; «Кисілевський К. Українська читанка: для 5-го року навчання української мови / Шкільна Рада. Український конгресовий комітет Америки. — Нью-Йорк : Вид. Шкільної Ради, 1962. — 174 с. — іл.»; «Волиняк П. Дніпро: літературна читанка та історія української літератури. — Торонто: Нові дні, 1958. Ч. 1. — 1958. — 112 с.: іл.»; «Жарський Е. Природа України: підручник для шкіл українознавства / Український конгресовий комітет Америки. Шкільна Рада. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1958. — 180 с.»; «Історія України: конспекти. — 3 кл. / Союз українців у Вел. Британії / СУБ/, Спілка українських учителів та виховників / СУУВ/. — Лондон : Манчестер, 1959. — 22 с.»; «Деполович Л. П. Буквар. — 8. Вид. — Торонто : Нові дні, 1961. — 100 с.: іл.»; «Крип'якевич І. Історія України / Український Конгресовий комітет Америки. Шкільна Рада. — Нью-Йорк, 1961. — 96 с.: іл.»; «Рудницький С. Початкова географія України / Б. Романенчук (доп., ред.). — 3-е попр. і поширене вид. — Філадельфія : Видавництво «Київ», 1961. — 216 с.: іл.»; «Рудницький Я. Хрестоматія з української літератури. —

Миролюбний П. Українська мова. Письмові й граматичні вправи для початкових клас української школи. Торонто, Онтаріо, 1952

Вінніпег, 1963. — 64 с.»; «Радзикович В. Історія української літератури: підручник для шкіл і курсів українознавства. — Н. Й. : Шкільна рада, 1964. — 160 с.»; «Фіголь А. Кібернетика її виникнення та значення. — Мюнхен, 1966. — 47 с.»; «Киселівська-Ткач Л. Українська література у вищих класах шкіл українознавства. — Нью Йорк : Вид. шкільної ради, 1983. — ч. 1: Нарис методики навчання української літератури. — 95 с.»; «Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового періоду історії України за роки 1914 до 1919. — Нью Йорк: Накладом Ради Оборони і допомоги України, Українського конгресового комітету Америки, 1990. — 559 с.: іл.» та багато-багато інших.

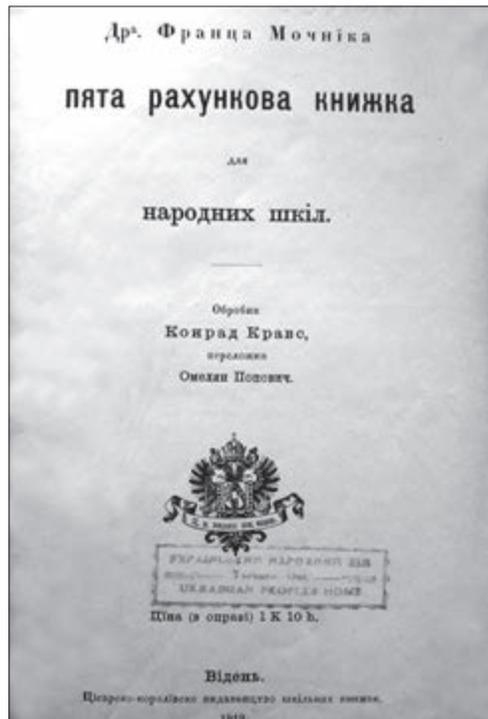
Найбільша частка навчальної книжки стосується української мови для різних категорій учнів (суботні, недільні школи, загальноосвітні, висока школа). Наприклад, книжка «Миролюбний П. Українська мова. Письмові й граматичні вправи для початкових клас української школи. — Торонто, Онтаріо, Канада: Видавництво «Нові дні», 1952. — 93 с.». На титулі книжки екслібрис Галини і Євгена Сенишиних у вигляді розгорнутої книги, на якій зображено два щити з гербами. На одному тризуб, меч і напис VI; на другому — Георгій-змієборець на коні зі списом убиває змія. На зовнішньому звороті нижньої палітурки емблема видавництва «Нові дні»: вершниця на коні з факелом у лівій руці — коричневий колір на жовтому тлі палітурки.

Видання містить «Слово до вчителя», в якому йдеться про цей підручник. Зокрема, читаємо: «Підручник цей у великій мірі допомагає в роботі вчителя української школи, а особливо тоді, коли вчитель одночасно веде два класи, коли потрібно учням одного класу дати самостійну роботу, а з другим працювати безпосередньо. За програмними вимогами на початку цього підручника є матеріал для повторення за перший клас, щоб іти від знайомого дітям до незнайомого їм». Враховуючи склад і підготовку дітей української школи й основне завдання даного підручника, — підготувати дітей до вивчення елементарної граматики в старших класах української школи, — автор подавав деякі найпотрібніші відомості з граматики так, щоб вони були доступними дітям 2-го та 3-го класу. Тут ще нема точних граматичних визначень, а тільки деякі наближення до них, щоб цим полегшити роботу дитини й учителя і підготувати дітей до елементарної граматики в старших класах української школи¹⁴.

Старша група початкової школи для дорослих також може використати цей підручник. Від видавництва повідомляється, що ця книжка мала вийти з друку в Німеччині ще в 1948 р., коли була апробована відділом культури й освіти Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ). Переглядав її і затвердив проф. Леонід Білецький. На рукописі є його резолюція: «Приправлено і затверджено до друку Л. Білецький. 10.XI. 1948 р.».

Найменша частка навчальної книжки у фонді відділу зарубіжної української, якою користувалися в українському зарубіжжі школярі, студенти, викладачі, стосується точних і природничих наук. Це підручники з арифметики, геометрії, алгебри, хімії, біології, астрономії, кібернетики. Назвемо для прикладу: «Мочнік Ф. Др-а Франца Мочніка пята рахункова книжка для народних шкіл / К. Кравс (обробив); О. Попович (переложив). — Відень: Цісарсько-королівське вид-во шкільних книжок, 1912. — 202 с.»; «Грицак М. Учебник геометрії для середніх шкіл. Середний степень: (IV і V кляса). —

Мочнік Ф. Др-а Франца Мочніка пята рахункова книжка для народних шкіл. Відень, 1912

¹⁴ *Миролубний П.* Українська мова. Письмові й граматичні вправи для початкових клас української школи. Торонто, Онтаріо, Канада: Видавництво «Нові дні», 1952. С. 3.

Львів, 1914. — 251 с.»; «Грицак М. Учебник арифметики для середніх шкіл: висший степень (VI, VII, VIII кляса). — Л., 1920. — 236 с.»; «Вагнер Ю. Початковий курс природознавства: пер. з рос. мови. — К.: Держ. Вид-во України; ч. 3: Людина й тварини. — 1923. — 92 с. : іл.»; «Старков А. Загальна біологія: елементи життя. Хімічний та фізичний субстрат життя. Загальні поняття про клітину. — Прага : Укр. громадський вид. фонд, 1925. — 202 с. : іл.»; «Чайковський М. Алгебра: повний курс середньої школи та для самоосвіти з багатьма впр. й рис. в тексті. Кн. 2 / Пер. сл. авт. — Прага : Укр. Громад. видавн. фонд, 1926 (Друк. «Легіографія»). — 300 с.»; «Волков В. Таємниця космосу / В. Волков. — Філядельфія: [б. и.], 1973. — 436 с.»; «Арифметика: підручник для початкової школи: Б. м. : Говерля, Б. р.; Ч. 1. — 64 с. : іл.» та деякі інші.

На початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався якісно новий період підготовки, видання і використання навчальної книжки в українському зарубіжжі. Він триває до сьогодні, його по праву можна назвати комплексним, оскільки характеризується активною взаємодією українців зарубіжжя і материкової України у процесі виготовлення навчальної книжки та її використання. У цей період виходять нові, а також перевидаються існуючі перероблені та доповнені підручники з усіх навчальних дисциплін для шкіл українознавства: з української мови, української літератури для учнів старших класів, з географії, історії та культури України. Шкільні ради країн поселення українців у ці роки видали багато навчальних книг українознавчого змісту.

З проголошенням Україною незалежності українські громади країн поселення активізували співпрацю на всіх рівнях і напрямках, особливо в освітній сфері. Багато дорослих українців діаспори прагнули побувати в Україні і розпочали вивчати українську мову. В українському зарубіжжі почали активно використовувати підручники, розроблені і видані в Україні. Активізувалась праця науковців України і діаспори над спільними проектами і підручниками. Ще однією новітньою тенденцією є використання на цьому етапі найкращих підручників, виданих у країнах поселення, передусім у Канаді та Австралії для українських шкіл діаспори. Особливістю цього періоду видання навчальної книжки є налагодження видання книжок в Україні, підготовлених у діаспорі, що пояснюється меншими фінансовими затратами і бажанням українців зарубіжжя активно співпрацювати з Україною. З'являються новітні підручники — добротно оформлені, на міцних сортах паперу, книжки покриті складовими або суцільно критими тканинними палітурками, з гарним художнім оформленням. У цей період з'являється й електронна навчальна книга, що спрощує доступ до навчальної літератури діаспори та збільшує читацьку аудиторію серед користувачів українського зарубіжжя і України.

У фонді ВЗУ наявна також навчальна книжка для «високої» школи. Українські школи діаспори потребували вчителів, тому вже на початку ХХ ст. з'являються навчальні заклади для підготовки педагогічних кадрів для мережі українських шкіл. Зокрема, «...в 1905 р. у Вінніпезі було відкрито Руську Се-

мінарію — Рутеніян Трейнінг Скул», фінансові витрати на утримання семінарії брав на себе уряд Манітоби. Тут готували двомовних учителів, які мали працювати у двомовних англо-українських школах, учнями яких були діти українських переселенців¹⁵.

Виникають спочатку в Європі, а згодом і в США, Канаді та інших країнах вищі навчальні заклади, де розвиваються студії з різних ділянок українознавства, а українська молодь отримує можливість здобути фахову освіту найвищої кваліфікації. Такими вищими навчальними закладами в діаспорі були вже згадувані Український науковий інститут у Варшаві (Польща) (1928—1939), Український вільний університет, заснований в 1921 р. у Відні (Австрія), пізніше діяв у Празі (Чехія), з 1945 р. діє у Мюнхені (Німеччина); Українська господарча академія в Подєбрадах (Чехія) (1922—1932), Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова у Празі (Чехія) (1923—1933), Український науковий інститут Гарвардського університету (від 1973) в Кембриджі (Массачусетс, США), Український католицький університет імені святого Климента в Римі (Італія) (від 1963), Канадський інститут українських студій (від 1976) при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада) та інші. Високі школи засновують власні видавництва, готують, видають й розповсюджують наукову і навчальну книжку та інші навчальні матеріали для забезпечення навчального процесу та підготовки наукових і освітніх українознавчих кадрів вищої кваліфікації. В окремих університетах країн проживання українців відкривають кафедри з українознавчих студій, які працюють над створенням наукової і навчальної книжки.

У фонді зберігаються підручники для вищої школи, підготовлені знаними у світі діячами науки і освіти. Цінними для використання у діаспорних і вітчизняних вищих навчальних закладах є такі видання: «Аркас М. Історія України-Руси : з малюнками. — 2-е вид. — Краків : Накладом Ольги Аркасової, 1912. — VII, 424 с.»; «Стоцкий і Гартнер. Українська граматики. — Вінніпег, Ман: [Б. в.], 1919. — 242 с.»; «Мицюк О. К. Історія політичної економії. Т. 2. ч. 1. — Подєбради : Видання «Видавничого товариства при УГА», 1923. — 142 с.»; «Дорошенко Д. Ілюстрована історія України, 1917—1923. — Ужгород, 1930. Т. 2: Українська Гетьманська держава 1918 р. — 424 с. : дод.»; «Животко А. Нарис історії української преси: курс лекцій. — Подєбради: [б. в.], 1937. — 108 с.»; «Українська культура / Антонович Д. (ред.). — Подєбради: [б. в.], 1940. — 384 с.»; «Гнатишак М. Історія української літератури. Кн. 1 / М. Гнатишак. — Прага : Вид-во Ю. Тищенка, 1941. — 132 с.: порт.»; «Ковалів П. Граматика української мови. — Мюнхен, 1946. — 148 с.»; «Окіншевич Л. Лекції з історії українського права: Право державне. Доба

¹⁵ Білаш Б. Н. Англійсько-Українське шкільництво в державній системі Манітоби. Мюнхен — Вінніпег, 1984. С. 44—45; Українське двомовне навчання в Альберті / Міністерство освіти Альберти. Альберта: [б. в.], 1989. 80 с.

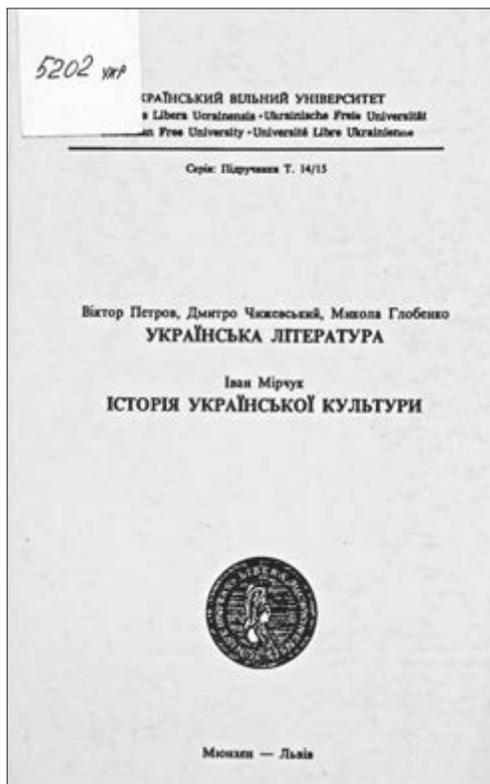
Стоцкий і Гартнер. Українська граматика. Вінніпег, Ман, 1919

Качуровський І. Фоніка. Мюнхен, 1984

станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — 169 с.»; «Іларіон (Проф. Д-р Іван Огієнко) / Українська літературна мова. — Sascatoon : The Gospel press, 1951. — 345 с. Т. 1: Граматичні основи літературної мови. — 1951. — 345 с.»; «Історія українського війська / Опрац. І. Крип'якевич та ін. — 2-е вид., доп. — Вінніпег: Видав Іван Тиктор, 1953. — 832 с. : іл.»; «Чапленко В. Українська літературна мова, її виникнення й розвиток (XVII ст. — 1917 р.) / Передм. авт. — Нью-Йорк: [б. в.], 1955 (Друк. А. Орел). — 328 с. — / Катедра українознавства [Укр. техн. ін.-т у Нью-Йорку]»; «Пастернак Я. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — 789 с.: рис. — [Наук. т-во ім. Шевченка]; «Біда М. Основи теорії економії. — Чикаго, 1963. — 230 с.»; «Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. До половини XVII століття / Д. Дорошенко. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. — 360 с.»; «Ковалів П. К. Українська мова. — Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1966. — 218 с. : табл.»; «Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти / УВАН. — Мюнхен, 1970. Кн. I: від початків української державності до 19 століття. — 342 с.»; «Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / З передмовою Н. Полонської-Василенко. — Мюнхен, 1970. — 352 с.: іл.»; «Качуровський І. Фоніка. —

Петров В. та ін. Історія української культури / І. Мірчук. Мюнхен, Львів, 1994

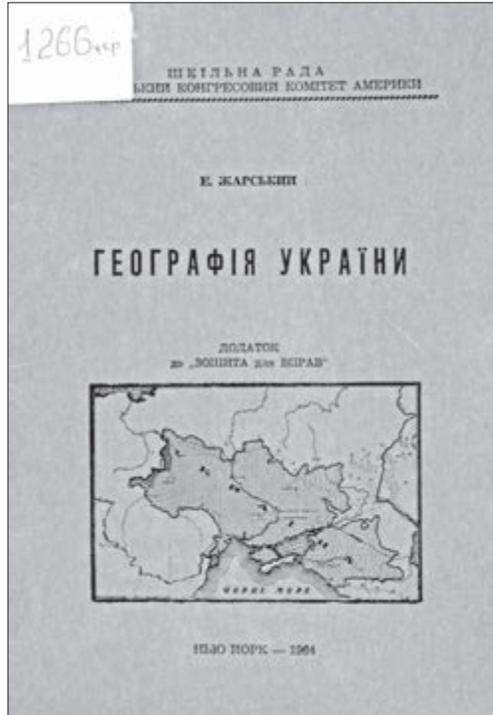

Кубійович В. Географія України й сумежних країв. Краків, 1943

Мюнхен, 1984. — 208 с.»; «Український правопис / А. Бойцун та ін. (упоряд.); К. Церкевич, В. Павловський (ред.). — 2-е вид., поправлене і доп. — Нью-Йорк : Науково-дослідне товариство української термінології, 1987. — XIII, 178 с.»; «Бочковський О. І. Вступ до націології = Einführung in die Natiologie und Soziologie / Український технічно-господарський інститут. — Мюнхен, 1991—1992. — 338 с.»; «Огоновський О. Історія літератури руської (української). — Мюнхен, 1992. — 447 с.»; «Гнатишак М. Нариси історії української літератури й критики. — Мюнхен : УВУ, 1994. — 885 с.»; «Петров Віктор та ін. Українська література / В. Петров, Д. Чижевський, М. Глобенко. Історія української культури / І. Мірчук. — Мюнхен, Львів, 1994. — 379 с.»; «Географія українських і сумежних земель. — Факс. перевид. — К. : Обереги, 2005. — (Бібліотека українського раритету) Т. 1: Загальна географія / В. Кубійович (оправ. і зред.). — К., 2005. — 512 с.: іл.» та інші.

У діаспорі широко використовувався такий підвид навчальної книжки, як навчальний посібник. Він доповнює або частково чи повністю замінює підручник та офіційно використовується у навчальному процесі. На відміну від підручника, у навчальному посібнику теоретичні основи курсу викладаються без урахування суворої відповідності з програмою. До навчальних посібників

Жарський Е. Географія України: додаток до зошита для вправ. Нью Йорк, 1964

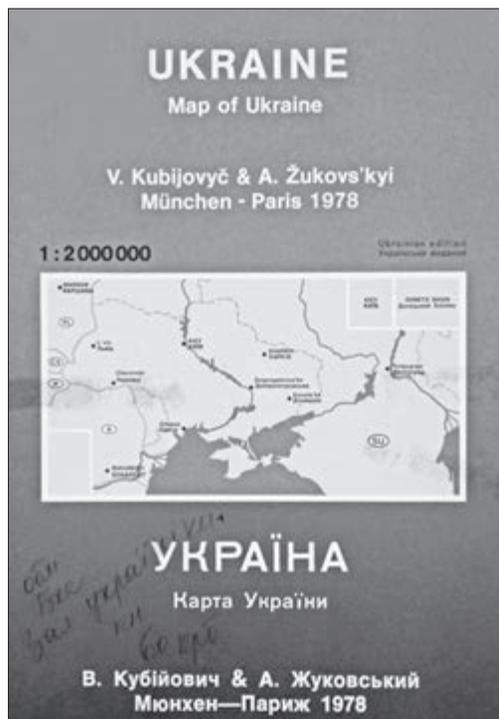

Тисовський О. Життя в пласті. Львів, 1921

належать хрестоматії, книги для читання, збірники диктантів, таблиці, атласи, окремо видані частини курсу, навчальні наочні посібники. Велику частку навчальних видань фонду ВЗУ становлять хрестоматії — навчальні посібники, що містять літературно-художні, історичні та інші твори чи уривки з них, що є об'єктом вивчення таких дисциплін, як українська література, історія України. Вони допомагають користувачам розвивати аналітичні здібності, набувати знання з української літератури, історії, пізнавати українську культуру та ментальні особливості народу. Наочні посібники з різних навчальних дисциплін та видання матеріалів на допомогу у вивченні, викладанні і вихованні допомагають учням та студентам наочно уявити досліджувані об'єкти і явища, краще зрозуміти їх суть.

Великою популярністю в українському зарубіжжі користувалися такі навчальні посібники: «Струни: антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів / Для вжитку школи й хати влаштував Богдан Лепкий. — Берлін, 1922. — 239 с. Т. I: Від «Слова о полку Ігоревім до Івана Франка»; «Сімпсон Дж. В. Україна: історичний та географічний атлас: серія мап і пояснень / А. Штефан (Переклад). — Авгсбург: Українська книга, 1946. — 48 с.»; «Петров В. Походження українського народу / Українська студентська громада при УТГІ в Регенсбурзі. — Регенсбург, 1947. — 56, XIX с.»; «Кисілевський К. Ук-

Україна. Карта України / В. Кубійович, А. Жуковський. Мюнхен; Париж, 1978

Копач О. Хрестоматія з нової української літератури для шкіл і курсів українознавства. Торонто, 1970

раїнська мова. — Мюнхен, 1948. — 112 с.»; «Ковалів П. Наголос в українській літературній мові. Посібник для учнів, студентів, педагогів, письменників, поетів, промовців, проповідників, священнослужителів, директорів (спікерів), декламаторів, акторів, співаків і всіх, хто вивчає живе слово і розмовляє рідною мовою. — Нью-Йорк, 1952. — 32 с.»; «Рудницький Я. Хрестоматія з української літератури. — Вінніпег, 1963. — 64 с.»; «Жарський Е. Географія України: додаток до зошита для вправ. — Нью-Йорк: УККА, 1964. — 32 с.»; «Свій Дм. Збірник матеріалів для переказів: посібник для вчителів українських шкіл на еміграції та для батьків, що працюють дома з дітьми. — Нью-Йорк: Книгоспілка, 1965. — 63 с.»; «Тисовський О. Життя в пласті: посібник для українського пластового юнацтва. — 3-є випр. вид. — Нью-Йорк; Торонто: Новий шлях, 1969. — 551 с.: іл.»; «Копач О. Хрестоматія з української літератури для шкіл і курсів українознавства. — Торонто: Об'єднання українських педагогів Канади, 1970. — 227 с.: іл.»; «Україна: карта України / Виконали В. Кубійович, А. Жуковський. — Мюнхен; Париж, 1978. — 38 с. + 1 л. карт.»; «Хрестоматія з української літератури ХХ сторіччя / Є. В. Федоренко, П. Маляр (упоряд.). — Нью-Йорк: Вид-во Шкільної Ради — УККА, 1978. — 432 с.»; «В інший світ: збірка текстів для сьомої класи. — Едмонтон, 1986. — 314 с.»; «Жарський Е. Географія України: зошит для вправ. — Нью-Йорк: Вид. шкіль-

Кисілевський К. Хрестоматія з української літератури для шкіл і курсів українознавства. Нью-Йорк, 1988

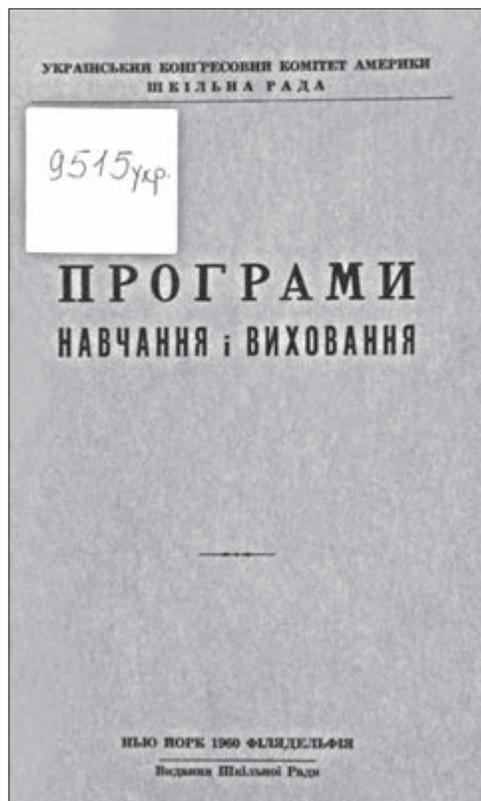
ної ради, 1987. — 32 с.»; «Кисілевський К. Хрестоматія з української літератури для шкіл і курсів українознавства / Шкільна рада при УККА. — 3-тє скороч. вид. — Нью-Йорк, 1988. — 147 с.»; «Гей, життя ти наше: Зб. текстів для дев'ятої класи / Л. Костенко [и др.]. — [Edmonton] : Alberta Education, 1996. — 176 с.: іл.»; «Гончаренко Н., Мельник С. Основи історії України: посібник для студентів-україністів / І. Удварі (ред.); Педагогічний інститут ім. Дьордя Бешшенєї. Кафедра української і русинської філології. — Ніредьгаза, 1999. — 131 с.»; «Зубов М. Навчальні тексти і діалоги з української мови для початківців; Ред. Н. Шайтош; Передм. авт. — Сегед: [б. в.], 1999. — 122 с.»; «Чорний С. Додаток до хрестоматії з української літератури; Шкільна Рада УККА. — Б. м.: [б. в.], б. р. — 64 с. — (Шкільна Рада УККА)» та інші видання.

Широкого поширення в діаспорі набули навчальні книжки з народо-

знавства, з військової тематики, з фізичного виховання, для різних організацій, зокрема «Пласт», «Спілка української молоді Канади», збірники пісень, а також навчальна книжка для різних категорій дорослого населення, призначена для самоосвіти, що висвітлює ту чи іншу господарську та побутову діяльність, раціональну її організацію. Зокрема, навчальні книжки для жінок, наставників дітей і молоді, бджолярів, садівників тощо. Ці книжки користувались особливим попитом читачів, про що свідчить їх зовнішній вигляд і фізичний стан: сліди від багаторазового використання, помітки на полях і в тексті. Ось деякі з них: «Тисовський О. (уклад.). Життя в пласті: основи пластового знання для української молоді. — Львів : Накл. Верх. Пластової Ради, 1921. — 159 с.»; «Начерк підручника для українських молодших старшин й підстаршин. — Саскатун : Видання української стрілецької громади в Канаді, 1938. — 413 с.»; «Карабут М. Садівництво в Західній Канаді: ілюстрований підручник плекання витривалих овочевих дерев на степах Канади. — Вінніпег: Українська книгарня, 1939. — 64 с.»; «Андрієвський В. Звичаї й обряди українського народу; Від. авт., вст. сл. Р. Купчинського. — Краків : Укр. вид-во, 1941. — 52 с. (Минуле й сучасне; ч. 21)»; «Доманицький В. Сільське господарство України в умовах нової Європи = Die Landwirtschaft der Ukraine in

neueuropäischen Wirtschaftssystem // Сільське господарство України. — Прага : Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. — 23 с. : іл.»; «Організатор: підручник для СУМК та інших союзних організацій. — Вінніпег : [б. в.], 1944. — 144 с.»; «Гайворонський М. О. Збірник українських пісень для молоді. — Саскатон : Українська книгарня, 1946. — 143 с.: іл.»; «Сліпий Родіон. Годування та плекання немовлят: книжечка для українських жінок. — Мюнхен : Накл. санітарно-харитативної служби, 1947. — 120 с.»; «Гриценко О. Практична годівля свиней / О. Гриценко; Вст. ст. авт. — Байройт: [б. в.], 1948. — 47 с.»; «On the journey: song book of the Ukrainian scouts / ред.: Юрій Пясецький. — Авгсбург: Пластове видавництво «Молоде життя», 1949. — 40 р.» (Загол. обл.: В дорогу: пластовий співаник. З дарчим написом родини Пясецьких); «Антонович К. Український народний одяг: практичні поради; Взори. — Вінніпег : Накладом Організації українок ім. О. Басарбової, 1954. — 23 с.: іл.»; «Жарський Е. Руханка гри-забави: нарис програми фізичного виховання / Український конгресовий комітет Америки. Шкільна рада. — Нью Йорк : Вид-во шкільної ради. — 1956. — 79 с.: іл.»; «Підручник шведської руханки: на основі підручника Л. Н. Тернгрена / Зладив П. Ф. — New York : Говерля, 1956. — 344 с.: іл.»; «Чехут Б. Рідними пляями: пластові оповідання. — Омага: Нью Йорк : Молоде життя, 1957. — 155 с.: іл.»; «Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Т. 1; Вст. сл. від автора — Мюнхен: Українське видавництво, 1958 (з кооперативної друкарні «Ціцеро»). — 454 с.»; «Заняття для юнацтва з історії України. — Нью Йорк, 1959. — (Головна управа спілки української молоді Америки. Відділ юнацтва; вип. ч. 9). Зшиток 1. — 48 с.: іл.»; «Гагарін Г. Сортове насінництво в Україні: історія насінництва в Російській імперії, в РСФСР та в Україні / Г. Гагарин. — Munich: [Український технічно-господарський інститут]. — 1971/1972. — 86 с.»; «Українські народні колискові й інші пісні для школи і дому. — Вінніпег, Манітоба : Видання Ради Української школи, 1977. — 32 с.: іл.»; «Збірник матеріалів для таборів старшого юнацтва СУМ / Спілка Української молоді. Центральна виховна рада — центральна управа. — Нью Йорк, 1984. —

Програми навчання і виховання. Нью Йорк, Філадельфія, 1960

Програми навчання і виховання. Нью Йорк, Філадельфія, 1960

119 с.»; «Підручна книжечка пластуна і пластунки. — Нью-Йорк : Вид. Головної Пластунової Булави, 1990. — 127 с.: іл.»; «Батькам про пласт = To parents about the Ukrainian scout association / опрац. І. Цабанюк та ін. — Мельбурн: Крайова пластова старшина в Австралії, 1991. — 37 с.: іл.»; «Виховні матеріали на теми річниць 1991 року. — Торонто, Онтаріо, Канада : [Крайова управа Спілки української молоді в Канаді], 1991. — 72 с.»; «Життя в пласті: вибране з однойменного підручника О. Тисовського / Упор. С. Корчинський. — Івано-Франківськ, 1992. — 78 с.»; «Гапьяк А. Український співаник / Зладив А. Гапьяк. — Нью-Йорк : вид-во «Искра», б. р. — 176 с.»; «Гудергем С. Б. Бджоли і як коло них ходити / Пер. Я. Н. Крет. — Вінніпег : Канадійський фермер, б. р. — 48 с.: іл.» (Пасічництво); «Вуд-Елейн М. Що молода дівчина повинна знати. — Б. м., б. р. — 92 с.» та багато інших подібних видань.

Наявні у фонді і програми для шкіл з навчання і виховання, які широко використовували в українських школах різного типу. Зокрема, це такі документи: «Програми навчання і виховання. — Нью Йорк, Філадельфія : Видання Шкільної Ради, 1960. — 95 с.»; «Шкільні програми українських шкіл та курсів українознавства / Українська Православна Церква в Канаді; Рада Української Школи Східної Канади. — Торонто, 1965. — 47 с.»; «Розділи з життя суспільства: тимчасові навчальні тексти для середньої школи з українською мовою навчання / В. Кривний, Й. Кучерак, О. Месареш та ін.; Упоряд. Т. Мюнц. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво, 1991. — 49 с.» тощо.

Видавали і повсякденно використовували у навчальному процесі навчальну методичну літературу для наставників, вихователів, учителів і батьків: «Гончаренко І. Як виховувати наших дітей. — Вінніпег : [б. в.], 1956. — 110 с.»; «Ващенко Г. Виховання волі і характеру. — Боффало; Мюнхен: Накл. Осередку СУМ-у ім. Лесі Українки, 1957. — Ч. 2: / Педагогічна/. — 271 с.»; «Лук'яненко А. Психологія дитячого віку: поради вихователям-садівникам. — Лондон : Союз українців у В. Британії, 1957. — 16 с.»; «Гончаренко І. Основи українського національного виховання. — Новий Ульм : вид-во «Українські вісті» [Німеччина], 1959. — 123 с.»; «Записки виховника: журнал виховників юнацтва Спілки української молоді. Рік 6. Ч. 1 (20). — Брюссель: Видавництво Центральної управи Спілки української молоді, 1959. — [б.п.с.]»; «Стебельський Б. Малюнок дитини і для дитини: відбитка із збірника ОПДЛ [Об'єднання працівників дитячої літератури] «Ми і наші діти». — Торонто, Оттава, 1966. — 75 с.» (На обкл. заголовок: Про ілюстрацію дитячої книжки); «Курс працівників дошкілля: збірник матеріалів / Шкільна рада УККА і програмова комісія Ради дошкілля. — Нью Йорк; Філ.[адельфія], 1967. Зошит 2: Виховання: суть, мета, засоби, організація / Е. Жарський. — 33 с.»; «Педагогічні проблеми та дидактичні поради: матеріали вишкільного курсу для учителів суботніх шкіл, Мюнхен, 23—26. 05. 1969. — Мюнхен, 1969. — 92 с.»; «Тисовський О. Життя в пласті: посібник для українського пластового юнацтва. — 3-тє випр. вид. — Нью Йорк; Торонто : Новий шлях, 1969. —

551 с.: іл.»; «Сидор-Чарторийський М. Проблеми успішного виховання. — Нью-Йорк: Педагогія, 1971. — 172 с.»; «Виховання і світогляд: курс для вчителів і виховників 1-го ступеня / Опрац. В. Паїк. — Брюссель: Вид-во Центр Управи СУМ, 1975. — 64 с.» (Квартальник виховників СУМ [Спілка української молоді]; Ч. 1); «Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для виховників, учителів і українських родин. — 2-е вид. — Брюссель та ін.: Вид-во Центральної управи Спілки української молоді, 1976. — 208 с.» (Записки виховника; ч. 2, 3, 4 / Січень — вересень 1976 р.); «Українське довкілля: збірник виховних матеріалів для українських родин і дитячих садків / ред. Я. Чумак; іл. Р. Багаутдин та ін. — Торонто, Онтаріо: Українське видавництво «Добра книжка», Ч. 208, 1977. — 472 с.: іл.»; «Збірник виховно-вишкільних матеріалів: для вжитку під час занять на сумівських таборах і на сходинах юнацтва в осередках Спілки української молоді / Спілка української молоді у Великій Британії; Крайова управа-виховна рада. — Тарасівка: [б. в.], 1978. — 191 с.»; «Українські діти — наше майбутнє: збірник виховних матеріалів / ред. Я. Чумак. — Торонто: Добра книжка, 1979. — 299 с.»; «Допоміжні матеріали для вчителів історії / Р. Федевич — укладач. — Мельнбурн, 1997. — 100 с.» (Українська Центральна Шкільна Рада Австралії); «Кисілевський К. Методика навчання української мови й літератури: інструктивний курс. — Б. м., б. р. — 92 с.» (Українська мова / Шкільна рада УККА — університет українознавства НТШ. Педагогічний інститут українознавства; лекція ч. 1) та багато інших.

Популярністю у читачів користувались книги про країну проживання, які знайомили з особливостями тієї чи іншої країни, сприяли адаптації переселенців до нових умов (культурних, мовних, освітніх, екологічних, соціальних, правових тощо). Наприклад: «Ряст О. Сучасна українська еміграція та її завдання / О. Ряст. — [Б. м.]: Друкарня т. Щипіорно, 1923. — 89 с.»; «Географічні нариси позаєвропейських країн. Ч. 1. Північна і Південна Америка. — Мюнхен: [б. в.], 1946. — 60 с.»; «Грушевський О. Країна сонця, добробуту та щастя (Австралія): нарис географії природи, населення, господарства, соціально-культурного будівництва країни та її історії / О. Грушевський. — Геттінген: [б. в.], 1948. — 48 с.»; «Зінько Василь Є. Рідна школа у Бразилії: (історично-правовий нарис) / Василь Є. Зінько. — Трудентопіль; Апостолес: Вид-во О. О. Василян, 1960. — 244 с.»; «Українське студентство в Америці / О. Зінкевич (ред. кол.); Союз українських студентських товариств Америки (СУСТА). — Балтімор; Нью-Йорк: Б. в., 1963. — 156 с.: фот.»; «Гуцуляк М. Українець — співтворець кордонів Канади й Аляски: історично-географічний нарис. — Ванкувер, Торонто, 1967. — 135 с.»; «Боднарчук І. До рідних причалів: репортажі з обстеження шкіл у Канаді. — Торонто; Вінніпег: Комісія шкільництва при Онтарійській раді КУК, 1979. — 256 с.: іл.»; «Оришкевич П. Географія українців (русинів) Великого Вашингтону. — Вашингтон; Нью Йорк: Видання Осередку Н.Т.Ш. у Вашингтоні, 1981. — 64 с.»; «Гиряк М. Дзвони не втихають: українські народні казки Східної Словаччи-

ни. — Братислава: Словацьке педагогічне видавництво: Пряшів : Відділ української літератури, 1982. — Т. I: 271 с. : іл.»; «Історія української іміграції в Америці: збереження культурної спадщини / текст В. Куропась; пер. на укр. м. В. Павловський: Український музей. — Нью Йорк, 1984. — 99 с. : іл.»; «Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Братислава : Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві; 1990. 1: 1918—1938. — 1990. — 341 с., 33 л. дод.: фот., іл., табл.»; «Щоб допомогти вам поселитися у Британії: підручник для європейських добровільних робітників. — Лондон, Б. р. — 55 с.»; «Самчук У. Слідами піонерів: епос української Америки. — Нью-Йорк : Свобода, Б. р. — 270 с.».

Велику потребу українці зарубіжжя відчували у словниках та підручниках із іноземних мов, у довідковій літературі. Така книжка широко представлена у фонді, зокрема: «Українсько-німецький підручник до науки німецької мови. З доданням словарця. — Нью-Йорк, 1916. — 48 с.»; «Українсько-німецький словник / Пер. сл. І. Мірчука; З доруки Укр. наук. ін.-ту в Берліні склали З. Кузеля і Я. Рудницький при співпраці К. Маера. — Ляйпціг : Отто Гаррасовіц, 1943. — 1494 с.»; «Лончина В. Підручник іспанської мови. — Мюнхен, 1948. — 247 с. — Еспансько-український словничок. — 76 с.»; «Глосарій, або тлумачний словник таємних, призабутих і не завжди зрозумілих слів / Зібр. у сонетах Б. Кравців. — Регенсбург; Рутердорф : Сучасність, 1949–1974. — 76 с.»; «Огієнко І. Українсько-російський словник початку XVII-го віку: із історії культурних впливів України на Московію. — Вінніпег, 1951. — 37 с.»; «Голоскевич Г. Правописний словник. — Видання дев'яте. — Н. Й., 1962. — 451 с.»; «Галин М. Медичний латинсько-український словник / Б. Матюшенко, В. Наливайко (ред.). — 2-е вид. — Детройт : Українське Лікарське Товариство Північної Америки, 1969. — 304 с.»; «Данилюк М. Короткий англо-український медичний словник / В. Давиденко (ред.) ; Український термінологічний центр в Америці. — Джерзі Ситі, Нью Йорк : Свобода, 1970. — 51 с.»; «Данилюк Михайло. На медичні теми: лікарський довідник. — Джерзі Ситі; Нью Йорк: Видавництво Українського Народного Союзу, Свобода, 1970. — 337 с.»; «Мій перший словник / К. Паліїв (укл.). — Торонто : Накладом Об'єднання українських педагогів Канади, 1975. — 107 с.: іл.»; «Дейко М. Українсько-англійський словник широкого вжитку. — Лондон : Рідна мова, 1979. — Т. 1: Близько 50000 слів та виразів. — 455 с.»; «Іларіон (Митрополит). Етимологічно-семантичний словник української мови / Ю. Мулик-Луцик (ред.). — Вінніпег : Волинь, 1979. — (Ін-т дослідів Волині; ч. 39). Т. 1: А–Д. — Вінніпег, 1979. — 365 с.»; «Іларіон (Митрополит). Етимологічно-семантичний словник української мови / Ю. Мулик-Луцик (ред.). — Вінніпег: Волинь, 1979. — (Інститут дослідів Волині; ч. 39). Т. 4: П–Я. — 1994. — 557 с.»; «Багмет А. Словник синонімів української мови / Ред.: Г. Лужницький і Л. Рудницький. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1982. — Т. 1: А–П. — XIII, 465 с.» (Пам'ятки укр. мови й літератури / НТШ; Т. 9); «Дорошенко М. Словник

ділової мови [Російсько-Український] / М. Дорошенко [та ін.]. — Фотопередр. з вид. Харків — Київ. — 1930 / З післясл. О. Горбача. — Мюнхен : [б. в.], 1993. — 248 с.» — [Українські граматики / Український Вільний Університет, філософський факультет; вип. 11]; «Вивчай іспанську мову: стисла граMATика іспанської мови; Українсько-іспанський словник. — Hannover: Weesk, Б. р. — 81 с.» (Українець у Південній Америці) (українською мовою).

Письменники української діаспори готували для дітей (дошкільників та учнів) літературу, що видавалась різними видавництвами як дитяча книжечка. Серед них: «Чмелик О. Віршована азбука. — Львів : Світ дитини, 1932. — 27 с.»; «Вагилевич К. Казка про золоту рибку. — Мюнхен: Вовченята, 1946. — 16 с.»; «Вибрані байки та притчі / П. Артемовський-Гулак, Л. Боровиковський, Є. Гребінка та інші. — Авгсбург, 1946. — 70 с.»; «Вишневецька Р. Материнка. — Б. м., 1946. — 56 с.»; «Волиняк П. Земля кличе: оповідання. — Зальцбург: Нові дні, 1947. — 61 с.»; «Волиняк П. Кубань — земля українська, козака...: Репортаж. — Буенос-Айрес : Полтава, 1948. — 71 с.»; «Чапленко В. Увесьденечки: оповідання про дітей / В. Чапленко. — Авгсбург: [б. в.], 1946. — 15 с.»; «Біланюк П. Середземне море і Україна. — 2-е вид. — Нью-Йорк : Авгсбург, 1949. — 6 с.»; «Аркас М. Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 році / М. Аркас; вст. ст. авт. — [Б. м.] : Україна, 1951. — 40 с.»; «Глібов Л. Байки: Вибір / Мал. О. Судомори. — Нью-Йорк; Торонто: Вид-во «Нашим дітям»; Об'єднання працівників дитячої літератури, 1951. — 63 с.: іл.»; «Деснянський І. Шерех історії: легенди, міти та баляди. — Лондон, 1952. — 64 с.»; «Український декламатор для дітей і молоді / Зібрала С. Нагірна. — Нью-Йорк : Український народний фронт, 1952. — 61 с.»; «Чуб Д. Вовченя: збірка для дітей шкільного віку / Дмитро Чуб. — Мельборн; Аделаїда : Ластівка, 1954. — 16 с.: іл.»; «Кисілевська О. По рідному краю. — Торонто : Українське вид-во «Добра книжка», 1955. — 182 с.»; «Вовчок М. Інститутка / Воронець (для дітей скоротив); Арндт (мал.). — Нью Йорк: Говерла, 1956. — 77 с.: іл.»; «Деснянський І. Українські історичні баляди = Ukrainian historical ballads / I. Desniansky. — Лондон, 1956. — 64 с.: іл.»; «Терлецький М. Наша бувальщина: історія України для молоді. Княжа доба. — Нью-Йорк : Говерла, 1956. — 47 с.» (Минуле й сучасне; ч. 12); «Храплива Л. Найбільший дарунок: Свято-Миколаївська сценка в 6 відслонах. — Мюнхен, 1956. — 16 с.»; «Великодній ранок: збірка великодніх оповідань і віршів / І. Барчук, М. Подводняк (зібр.). — Торонто; Чикаго, 1957. — 257 с.» та десятки інших. Дитяча література, зокрема ті книжечки, що видані у другій половині ХХ ст., має прекрасне художнє оформлення, вишукані ілюстрації.

Отже, книгознавчі дослідження бібліотечних фондів виявляють цілий материк видань, які дають змогу при їх вивченні збагатити книжкову культуру України. Осягнення здобутків у царині книгознавства українського зарубіжжя у поєднанні із здобутками книжкової культури материкової України

уможливає формування об'єктивного і цілісного уявлення про українську книжкову культуру. Книга української діаспори суттєво доповнює, розвиває і посилює знання про книжкову культуру України, знайомить світ із феноменом українства і тим самим збагачує європейську та світову книжкову культуру. Книжкова культура українського зарубіжжя засвідчує, що українській книзі притаманні загальносвітові тенденції розвитку: традиційна українська книжка поступово набула модерних характеристик, еволюціонувала в сучасну інноваційну книжку, здатну задовольнити потреби українського читача (користувача) в будь-якому куточку світу.

Дослідження навчальної книжки українського зарубіжжя відкриває українським читачам маловідомий аспект книжкової культури України та культури загалом. У своєму розвитку книговидання українського зарубіжжя реалізувало великі внутрішні резерви. Досвід розвитку видання навчальної літератури в діаспорі виявляє наукові, освітні потреби українського народу та засвідчує інтелектуальні і культурні спроможності української нації, прагнення її представників у вільному світі забезпечити позитивний імідж своєї країни, утвердити серед міжнародної спільноти невичерпну віру у торжество правди і утвердження Української держави як суб'єкта світової спільноти.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРА ЗБИРАННЯ КНИЖОК: БІБЛІОТЕЧНІ ЗІБРАННЯ ТА ІСТОРИЧНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ

4.1.

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА
ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ
БІБЛІОТЕК ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
XVII – ПОЧАТКУ XX СТ.

4.2.

ХАРАКТЕРИСТИКА
ІСТОРИЧНИХ БІБЛІОТЕК
ДЕРЖАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ УСТАНОВ
МІСТА КИЄВА XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

4.3.

НОТНА БІБЛІОТЕКА ХОРУ
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ,
ЇЇ СКЛАД ТА ЗМІСТ

4.1.

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ БІБЛІОТЕК ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА XVII – ПОЧАТКУ XX СТ.

нижкова культура — це вагома складова культурного потенціалу суспільства, «продукт» цивілізації і рушійна сила розвитку людей, націй. Вона має чотири основні компоненти: друкарське мистецтво, виготовлення оправи, поширення книги в суспільстві, культуру читання. Розвиток культури читання і збирання книг певною мірою відображає історія монастирів. Упродовж тривалого періоду українські православні монастирі лишались істотним фактором соціально-історичної та культурної стабільності в політичній, економічній, релігійній розстановці сил суспільства, у формуванні громадської думки та моральних пріоритетів, духовного розвитку. При цьому провідні вітчизняні монастирі, незважаючи на свій декларований статус ізольованої общини релігійних однодумців, не просто діяли, а задавали тон у різних напрямках громадського життя в Україні: письменництва, перекладацької справи, літописання, освіти, бо саме вони були своєрідними накопичувачами знань.

Бібліотеки монастирів в Україні формувались упродовж багатьох століть і саме вони донесли до нас найдавнішу вітчизняну книжну спадщину XI—XIII ст. Фонди рукописних книг у монастирях у середні віки досягали сотень томів і тим самим перетворювали обителі на місцеві осередки освіти та культури. У монастирських бібліотеках створювали літописи, переписували і перекладали книги, до XVII ст. там був зосереджений майже весь книжковий фонд краю.

Традицію книжкового збирання митрополитами книг із подальшою передачею їх до навчальних закладів чи обителі започаткував Петро Могила. Цілком ймовірно, що такі випадки були і раніше, але менші за обсягами, і про це не збереглося свідчень у документах. Так, в описі майна Києво-Печерської лаври за 1593 р. просто згадано 51 книгу та 8 Євангелій в цінних оправах¹.

¹ Документи, относящиеся к истории Киево-Печерской лавры. *Институт рукопису НБУВ*. Ф. 306. № 73. Арк. 6, 10.

Екслібрис митрополита Петра Могили

суспільства. Більшість книжок з його власноручними написами зберігаються в колекції Київської духовної академії, однак є такі й у фонді Києво-Печерської лаври, і в бібліотеці Свято-Михайлівського Видубицького чоловічого монастиря (далі — Видубицький монастир).

Значним є внесок у книжкову спадщину України архимандритів Києво-Печерської лаври. Започаткував таку традицію ще Іосиф Тризна, який став архимандритом у січні 1647 р. У історичній бібліотеці Києво-Печерської лаври ви-

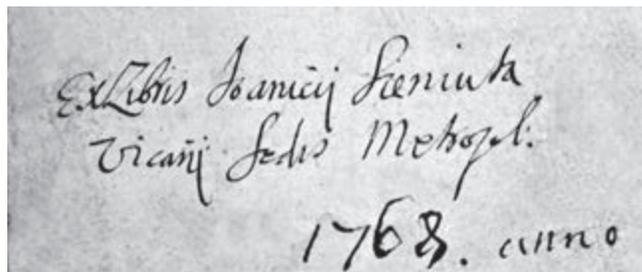
Після Петра Могили лаврські ченці — випускники Києво-Могилянської академії — також збирали книги церковнослов'янською, польською, грецькою мовами та латиною, які залишились у монастирі. Сам він зібрав одну з найбільших бібліотек в Україні на той час. До неї ввійшли книги, успадковані від Іова Борецького — духовного наставника Могили. Бібліотека митрополита на час його смерті становила 2131 книгу². У ній були твори Луція Аннея Сенеки, Квінта Горація Флакка, Гая Юлія Цезаря, Марка Туллія Цицерона, Нікколо Макіавеллі, трактати Авіцени, польські хроніки, руські літописи, хронографи. Богословська наука ще не була чітко поділена на догматичне, моральне та пастирське богослов'я. Натомість із-поміж літератури доби Петра Могили знаходимо багато церковнополемічних, догматичних, агіографічних, проповідницьких та богослужбених творів. За освітньою реформою, яку провів Могила, коли заснував Колегію, латинську мову введено як обов'язкову в навчанні в духовних школах. Хоча митрополита і звинувачували у відході від православної традиції, однак це підняло освітній рівень духовенства і, як наслідок, усього українського

² Голубев С. Т. О составе библиотеки Петра Могилы. Труды Третьего археологического съезда в России. Киев, 1878. Т. II. С. 257—268; Charipova L. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. Manchester, 2006. P. 66.

явлено 3 латинські стародруки з його вкладними написами (шифри IV 2/11, VIII 7/59, Pall. 1224).

Відомий релігійний письменник, архімандрит Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря (далі — Пустинно-Микільський монастир) Антоній (Радивиловський) заповів книгозбірні Києво-Печерської лаври свої книги латиною, бібліотеці Софійського кафедрального собору залишилися його книги кирилицею, а бібліотеці свого монастиря — рукописи.

Екслібрис архімандрита Києво-Печерської лаври Іоанікія (Сенютовича)

За перебування на посаді архімандрита Києво-Печерської лаври Іоанікія (Сенютовича) (1715—1729) у 1718 р. в монастирі сталася страшна пожежа, тому він передав бібліотеці власне зібрання — 20 латинських стародруків, Острозьку Біблію (сучасний шифр Кир. 4476 П) та «Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, эллиногреческих и латинских сокровищ из различных древних и новых книг собранное и по славенскому алфавиту в чин разположеное» (Москва, 1704, шифр XXIV 4/23). Співчуваючи через пожежу, свої книги заповів бібліотеці викладач Києво-Могилянської академії, архімандрит Пустинно-Микільського монастиря (1709—1726) Христофор (Чарнуцький). Подарував бібліотеці Києво-Печерської лаври 7 стародруків латиною святитель Іоанн (Максимович) — архієпископ Чернігівський, пізніше митрополит Тобольський. Митрополит Варлаам (Ясинський) передав книгу Лазаря Барановича «Меч духовний» (Київ, 1666) з дарчим написом автора (шифр Кир. 88 П). Основна ж частина книгозбірні митрополита Рафаїла (Заборовського) (1731—1747) перебуває у складі бібліотеки Київської духовної академії, що відображено в каталозі Л. Шаріпової³.

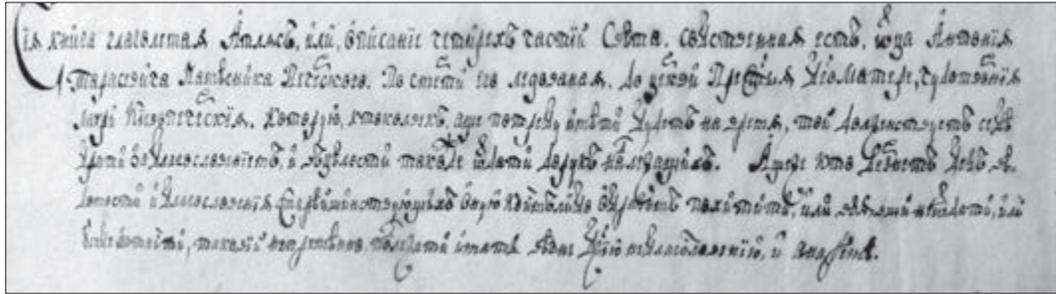
Книги з бібліотеки відомого гравера Києво-Печерської друкарні Олександра Тарасевича, згодом архімандрита Антонія, містять найкращі зразки європейської гравюри стилю бароко. Власник книг був знавцем у справі художнього друку і сам причетний до нього. Зібрання книг із вкладними написами господаря на користь Києво-Печерської лаври перебуває у її бібліотеці⁴.

Архімандрит Іларіон (Негребецький) (1737—1740) був вихованцем Києво-Могилянської академії, після закінчення якої в 1720 р. прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі. В листуванні між Бергером Шльонським з Києво-Печерською лаврою йдеться про замовлені архімандритом у Шльонську (Сілезія) у «отцов Езуитов» через пана Іоанна Равича з Київського ма-

³ Charipova L. Latin books. P. 198—203.

⁴ Заєць О. В. Книги Антонія (Тарасевича) у фондах НБУВ. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3472>

Екслібрис намісника Києво-Печерської лаври Антонія (Тарасевича)

гістрату книжки латинські (три скрині). Книжки замовлено «для всегдашна великие нашой Лаври потреби» та для поповнення «библиотеки, которая в 1718 году совсемъ сгорела»⁵. Багато було ченців, які читали книги латиною, в лаврі існував спеціальний будиночок для читання, що згорів у 1718 р. Про це місце згадано у відомому творі Афанасія Кальнофойського «Тератургіма» (1638 р.). У переліку будівель під № 23 описано будинок бібліотеки (приблизно на місці сучасної Трапезної церкви) під назвою «Bibliotheka xiag cerkiewnych Ruskich y Slawiańskich»⁶.

Архімандрит Зосима (Валькевич) став останнім Києво-Печерським архімандритом, якого вибрала братія. Після смерті архімандрита в 1793 р. його книги надійшли до бібліотеки. Очевидно, спеціально книги отець Зосима не збирав, вони були переважно подарованими, що видно з дарчих написів.

Наявністю оригінальних видань вирізняється зібрання книг архімандрита Мелетія (Носкова; 1776—1851), який з 1816 р. виконував обов'язки ректора Києво-Могилянської академії і викладав богослов'я, був настоятелем Києво-Братського Богоявленського монастиря. Після закриття академії 1817 р. був архімандритом кількох монастирів: Домницького Різдва Пресвятої Богородиці чоловічого монастиря, Чернігівського Єлецького Успенського чоловічого монастиря, Спасо-Преображенського чоловічого монастиря в Острозі, Лубенського Мгарського Свято-Преображенського чоловічого монастиря та одночасно ректором духовних семінарій: Чернігівської (1817–1824), Волинської (1823–1824), Полтавської (1824—1838). У 1838 р. його призначили архімандритом Свіязького Богородичного монастиря. З 1843 р. перебував на спочинку у Києво-Печерській лаврі, де і залишились його книги.

До реформи 1786 р. митрополити Київські і Галицькі могли місцем проживання обирати або Києво-Печерську лавру, або Києво-Софійський монастир (далі — Софію Київську, Софійський монастир). Тому своє майно і бібліотеку, якщо така була, митрополити заповідали на власний розсуд. Так, митрополит Тимофій (Щербацький) (1748—1757) залишив свою книжкову

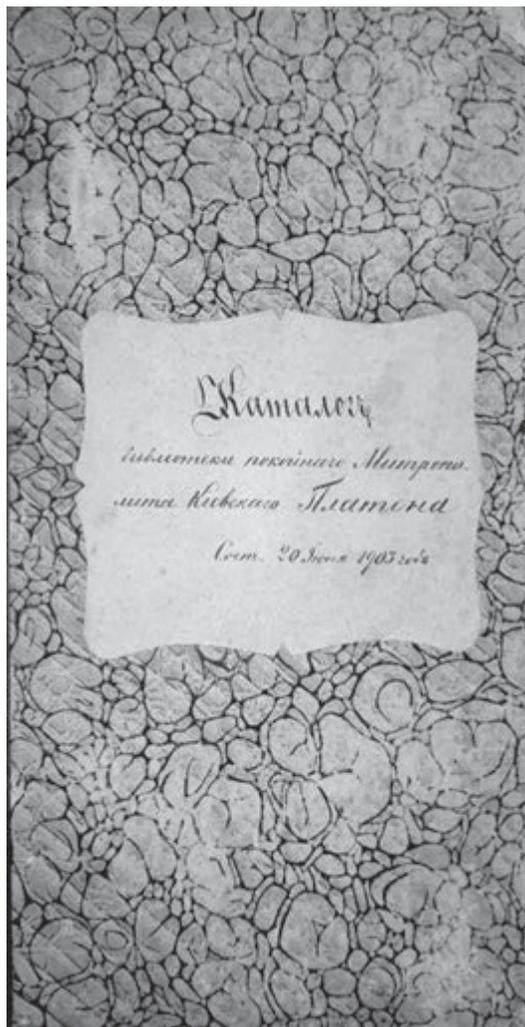

⁵ Переписка 1740 р. з Бергером Шлионским. ЦДАК України. Ф. 128. Оп. 1 маловажливі. Спр. 10.

⁶ Kalnofsky A. ТЕРАТОУРГНМА. Kijow: Z drukarni Kijowopieczarskiej, 1638. С. 22.

колекцію бібліотеці Софійського монастиря. Та з 1786 р. ця традиція втратилась, бо митрополити набули одночасно статусу священноархимандрита Києво-Печерської лаври і тому все їх майно мало відійти туди. Митрополит Євгеній (Болховітінов) для того, щоб його книги надійшли до Софійської бібліотеки, писав заповіт⁷.

Його наступники мали також значні приватні книжкові колекції. Опис майна в лаврі після смерті митрополита складався в присутності судового пристава. Зараз у бібліотеці лаври далеко не всі книги, які належали митрополитам, мають екслібриси, що дає підстави вважати їх власністю митрополитів Арсенія (Москвіна) (1860—1876) і Філофея (Успенського) (1876—1882). Отже, ці митрополити мали книги, користувались ними, але не упорядковували свої зібрання; немає ознак належності книг, як і у митрополитів Платона (Городецького) (1882—1891), Іоанікія (Руднева) (1891—1900) та Феогноста (Лебедева) (1900—1902). У фонді цієї бібліотеки збереглось 36 книг із дарчими написами владиці Платону, хоч згідно з описом майна, який залишився після смерті митрополита, було 960 книг⁸. Поза сумнівом, усі книги надійшли до бібліотеки, бо господарча звітність і облік у лаврі були зразковими. Просто на книгах немає ніяких власницьких написів, наліпок чи печаток. Уся література, яка має написи, була подарована йому сучасниками на згадку, на знак поваги, і відображає події, нові історичні дослідження, актуальні на той час течії богослов'я та свідчить про значний книжковий матеріал, що видавався в країні. Подібна ситуація з книжковою колекцією митрополита Іоанікія (Руднева). Хоча книг із дарчими написами лише 46, та згідно з описом майна, що залишився після його смерті, книг і брошур надійшло до бібліотеки 1090 одиниць⁹. У більшості вони не мають ніяких поміток власника. Митрополит

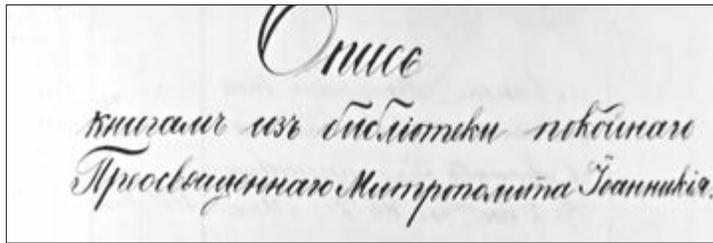
Каталог бібліотеки митрополита Київського і Галицького Платона (Городецького)

⁷ Рукавіціна-Гордієвська Є. В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів. Київ, 2010. С. 36.

⁸ О назначении высокопреосвященнейшего Платона архиепископа Херсонского и Одесского митрополитом Киевским и Галицким. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. Спр. 1109. Арк. 293.

⁹ О назначении митрополита Киевского и Галицкого Иоаникія. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. Спр. 1110. Арк. 116.

Каталог книг митрополита Київського і Галицького Іоанікія (Руднева)

Читальна зала бібліотеки митрополита Флавіана на першому поверсі 5-го корпусу Києво-Печерської лаври

Феогност (Лебедев) пробув на київській кафедрі лише два роки (1900—1902). Згідно з описом його майна від 23 січня 1903 р. в присутності судового пристава О. Острожинського, в Києві в митрополичих покоях було 2500 книг різних назв, які мали надійти до бібліотеки Києво-Печерської лаври¹⁰. Та лише 5 книг з написами митрополита Феогноста віднайдено на сьогодні в бібліотеці.

Значний внесок до культури книжкового збирання вищого духовенства Києво-Печерської лаври зробив митрополит Флавіан (Городецький) (1903—1915). Окрім того, що його зібрання переважало чисельністю всі попередні (близько 20 тис. книг), він склав каталог своєї бібліотеки та побудував для неї окреме приміщення на території (корпус № 5).

Майже у той самий час, 1912 р., залишив обителі бібліотеку разом із укладеним каталогом і намісник Києво-Печерської лаври (1896—1909) Антоній (Петрушевський). Вона складалась із 859 назв видань у кількості 1060 книжних одиниць. У 1919 р. до складу бібліотеки потрапила частина книг митрополита Антонія (Храповицького), а саме 1615 книжкових одиниць. До книг не було каталогу, але на них є наліпки з шифрами, зроблені власником, коли він ще був архієпископом Харківським (1914—1917).

Цілеспрямовано (як у навчальному закладі) в монастирях фонди не формувались, але в наявності була література з усіх галузей знань. Можна припустити, що її основу склали саме колекції митрополитів та архімандритів.

Цікавим є те, що приватні бібліотеки ченців часом перевищували і за кількістю, і за вартістю зібрання митрополитів та архімандритів. Визначну роль ченців Києво-Печерської лаври в поширенні знань в Україні та за її межами упродовж XVII—XVIII ст. переконливо обґрунтувала С. Р. Кагамлик у своїй монографії¹¹. Велика кількість книг латиною в середовищі нижчих щаблів чор-

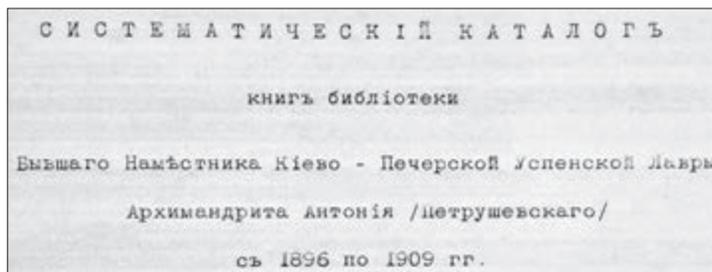

¹⁰ О назначении митрополита Киевского и Галицкого Иоанника. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. Спр. 1110. Арк. 112.

¹¹ *Кагамлик С. Р.* Києво-Печерська лавра: світ духовності і культури (XVII—XVIII ст.): монографія. Київ, 2005.

Екслібрис у вигляді печатки на книжках митрополита Флавіана

Титульний аркуш каталогу бібліотеки архімандрита Антонія (Петрушевського), переданої у 1912 р. Києво-Печерській лаврі

ного духовенства підтверджує високий освітній і культурний рівень чернецтва в XVII—XVIII ст. У складі бібліотеки Києво-Печерської лаври найдавнішою за часом є приватна колекція випускника Києво-Могилянської академії ієромонаха Ієроніма (Ковпецького). Відомо, що в 1726 р. його, як знавця європейських мов, відправили до Голландії в розпорядження повноважного міністра графа І. Г. Головкина¹², потім призначили викладачем Московської слов'яно-греко-латинської академії. З березня 1728 р. Ієронім уже перебував серед братії Києво-Печерської лаври. С. Кагамлик припускає, що він очолював групу діячів, яка займалась перекладацькою діяльністю. Про це свідчить рукопис бібліотеки Києво-Печерської лаври XVIII ст. під назвою «Книга Адама Зерникава о исхождении Святого Духа от единого отца, переведена под непосредственным смотрением и исправлением тоя же Лавры соборного старца Ближних пещер блюстителя иєромонаха Иєронима Ковпецкого»¹³. Книги з його бібліотеки мають екслібрис «Nec liber Bibliotheca R. P. Ieronimi Kowpecki». Тільки у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ зберігається 44 стародруки латиною з такими власницькими написами. Серед них твори Сократа, Йосифа Флавія, Євсевія Памфіла, Ісидора Пелусіота, Климента Олександрійського, Єфрема Сіріна, Івана Дамаскина, Іларія Пиктавійського, Івана Зонари, Івана Золотоустого, Діонісія Ареопігита, Кирила Олександрійського, Василя Великого, римського автора Лео Магнуса та унікальний палеотип Окуменіуса веронського видання 1532 р.

Більшою за чисельністю є бібліотека ієромонаха Інокентія (Паскевича, Івана; 1722 — після 1804). Він народився в сім'ї білоруського шляхтича. Був учи-

Тиснення на власницьких оправах книг з бібліотеки митрополита Флавіана

¹² Титов Ф. И. Киево-Печерская Лавра как ставропигиальный монастырь. Киев, 1918. С. 380.

¹³ Кагамлик С. Р. Киево-Печерська лавра. С. 350—351.

телем єврейської мови в Троїце-Сергієвій семінарії (на думку російської дослідниці К. І. Кислової, викладання там єврейської мови почалося в 1744 р. завдяки присутності Інокентія (Паскевича)¹⁴); постригся у ченці в 1745 р., був призначений келарем Троїце-Сергієвої лаври в 1753 р. Відомі дві його проповіді — на день преподобного Сергія «Слово в Троїце-Сергієвій лаврі» 1747 р. та «Слово імператриці Єлизаветі Петрівні» 8 грудня 1750 р. У 1758—1759 рр. отець Інокентій був настоятелем Троїцького Макарівського монастиря, залишив посаду за станом здоров'я. Про останні роки його життя відомостей не знайдено, як і про те, чому колекція книг опинилась у Києво-Печерській лаврі. Те, що він був представником ученого чернецтва й знавцем єврейської мови, видно з його бібліотеки. Усі книги мають напис «Ex libris Innokeynty Paskiewicz», є довідники і словники з єврейської, німецької, грецької мов. Але переважають книги латиною — мовою викладання всіх навчальних закладів Європи і Російської імперії того часу. Серед них: «Номоканон» патріарха Фотія, «Риторика» Арістотеля, «Іліада» і «Одіссея» Гомера, праці Гесіода, Ісократ, Ксенофонта, Василія Великого, Адріана Хереборда, Мартіна Хемніца, Філіпа Меланхтона, Ієроніма Кромайєра, Фелікса Бідембахінуса, Роберта Белармінуса, Емануеле Тезауро, Крістіана Еберхарда Веймана, Еразма Роттердамського, Яна Амоса Коменського, Балтазара Мейснера, Марлайани Амброджо, Йоганна Іоахима Ланге, Мартіна Бекана, Григорія Ниського, Христофора Милеуса, Антоніо де Гевара, Базиліуса Фабера, Івана Шапула.

Ієромонах Софроній (Михалевич; Олександр) також навчався у Києво-Могилянській академії, після закінчення викладав там граматику, синтаксиму. У 1721 р. на прохання ректора Московської академії Феофілакта (Лопатинського) Софронія направили до Москви разом з Іустином (Рудзинським), Ієронімом (Ковпецьким) і Германом (Копцевичем). У 1731—1732 рр. архімандрит Софроній був ректором Московської академії та настоятелем Московського Законоспаського монастиря. У 1732 р., згідно з указом імператриці Анни Іванівни, його звільнили, 1736 р. перевели до Києва у Видубицький монастир. У Києво-Печерській лаврі залишились його книги (13 назв у 18 томах) з екслібрисом «Sophronij Mihalewicz». Переважно це твори античних авторів латиною: Светонія Транквіла, Квінта Курція Руфа, Сенеки, Лукіана, Клавдія Галена. Є також твори німецьких авторів латиною: Географія Філіпа Клаверіуса, Логіка Рудольфа Гокленіуса. Присутнє також Толкованіє на Євангеліє Феофілакта Болгарського. Частина книг польською мовою: Словник Григорія Кнапського, «Bohatyr Straszny» Кшиштофа Пікарського та «Stary kosciol Zachodni...» Іоаникія Галятовського.

¹⁴ Кислова Е. И. Древнееврейский язык в православных учебных заведениях в России XVIII в. (к истории лингвистической компетенции церковной среды). *Вестник Московского университета*. Сер. 9. Филология. 2013. № 1. С. 35—49.

Крім виконання вже згаданих службових обов'язків, ченці Києво-Печерської лаври були представниками Російської православної церкви за кордоном як посольські священники. Зокрема, Никодим (Рудзинський, Микола; 1698—1753), чернець Києво-Печерської лаври, згідно з ухвалою Святійшого Синоду (далі — Синод), в грудні 1738 р. направлений до Коломни екзамеатором. Перебував він там до травня 1744 р., коли був запрошений на посаду викладача риторики Московської слов'яно-греко-латинської академії. З 1747 р. обіймав посаду законовчителя Санкт-Петербурзького шляхетного кадетського корпусу, помер на початку 1753 р. За духовним заповітом ченця Никодима, його речі і 94 книги бібліотеки передано Києво-Печерській лаврі, де залишаються і нині. Книги мають вкладний напис «Святой чудотворной Киево-Печерской лавре на вечное души своей поминовение даровал шляхетного кадецкого корпуса иеромонах Никодим Рудзинский 1752 сентября дня». Серед 38 стародруків з його написами, що зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, переважають книги латиною: Риторика Арістотеля, Пророцтва Сибіліни, праці Орігена, Амвросія Медіоланського, Аврелія Августина, Григорія Ніського, Георга Сіглера, Джона Пірсона, Гуго Гроція «Про право війни і миру», Томаса Бурнета, Іустина Філософа «Розмова з Трифоном іудеєм», а також Апостол паризького видання 1540 р., Біблія перекладу Себастьяна Кастелліона, Дидактика Кристофа Хелвіга, Історія Георга Хорна, роботи картографа Петруса Бертиуса, збірники карт Яна Янсона.

Після смерті соборного старця Києво-Печерської лаври Досифея (Іващенко) в 1855 р. залишилось 315 книг. Духовний собор постановив зберігати їх окремою колекцією в бібліотеці лаври. Серед книг переважає література повчального характеру: праці російських ієрархів, отців церкви, симфонії, тлумачення, повчання. Це можна пояснити тим, що ієромонах Досифей сам був автором книги повчань «Християнские утешения в скорбях житейских», що написана у формі 70 листів до різних адресатів¹⁵.

Незвичайну життєву історію можна уявити, гортаючи книги з бібліотеки ієромонаха Олександра (Рудиковського, Андрія Євстафійовича; 1840—1888). Народився він у сім'ї дворян Київської губернії, закінчив Київський Володимирський кадетський корпус, отримав у 1861 р. звання підпоручика та призначення до 11-го стрілецького батальйону. Саме стрілецькі батальйони Київщини брали участь у придушенні Польського повстання 1863 р. В особовій справі сказано, що в 1864 р. він попросив звільнення з військової служби. Пострижений у чернецтво 1865 р. у домовій церкві при Херсонському архієрейському домі Димитрієм (Муретовим), архієпископом Херсонським і Одеським¹⁶.

¹⁵ Заєць О. В. Колекція ієромонаха Києво-Печерської лаври Досифея (Іващенко) як фактор книжної культури та джерело знань з історії України. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії*. матеріали Тринадцятої Міжнар. наук. конф. Київ, 2015. С. 209—212.

¹⁶ Дело духовного собора о принятии в Лавру на послушание иеромонаха Херсонского архієрейского дома Александра 1875—1888 гг. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. дела. Спр. 942. Арк. 13.

У 1875 р. прийшов до Києво-Печерської лаври, був спочатку послушником. У 1881 р. Духовний собор призначив його 2-м рахівником, потім наглядачем Странноприймної лікарні. За старанну роботу в 1885 р. його нагородили наперсним хрестом і призначили управляючим друкарнею, та вже наступного року відсторонили тимчасово, а потім і зовсім від управління друкарнею, бо після апоплексичного удару (інсульту) він став частково паралізованим. Ієромонах Олександр попросив себе постригти у велику схиму та не дочекався, бо 22 липня 1888 р. помер у Братській лікарні від другого апоплексичного удару в віці 47 років. У його келії залишилось 5 ікон в однакових різьблених дерев'яних кіотах, стіл, крісло та 726 книг¹⁷. Усі книги були видані за життя ієромонаха, недорогі на той час, але мають красиві, недешеві оправы, часто з золотим тисненням. Він виріс у сім'ї дворян і, певно, бачив солідні бібліотеки в родинях своїх товаришів, тому книги в оправы, мають напис або печатку «Ієромонаха Александра Рудыковского». Саме на прикладі бібліотеки ієромонаха Олександра можна бачити еволюцію книжкових знаків у Києво-Печерській лаврі. На деяких його книжках є тільки напис, на інших — маленька печатка «Ієромонаха Александра», на деяких — і напис, і тиснення на корінці, на деяких печатка-тиснення. Всі книги його бібліотеки російською мовою, та, враховуючи, що ієромонах без семінарської освіти зібрав у себе всі основні праці отців церкви і нові богословські дослідження на той час, можна зробити висновок, що він був досить ерудованою людиною, мав схильність до узагальнень, філософії, прагнув самовдосконалення. Знаючи, що книги залишаться обителі, упорядкував їх, опрацював.

Бібліотека ченця Іосифа (Кролікова) свідчить про душевний неспокій її господаря. Народився він 27 січня 1867 р. у родині міщан у Панкратьєвській слободі Москви, рано втратив батьків і виріс у Московському виховному будинку, потім закінчив Московську учительську семінарію. У 1897 р. звернувся листом до Духовного собору Києво-Печерської лаври про прийняття на послух. Прохання задовольнили і призначили на роботу в Странноприймному домі, потім законовчителем у Лаврську приходську школу та ієродияконом у Больницький монастир на період канікул. Та через півроку він просив звільнити з роботи в школі. Тоді Іосифа перемістили в Свято-Троїцький Китаївський чоловічий монастир (далі — Китаївська пустинь). Звідти він їздив на прощу в Лубни Полтавської губернії та до мощів св. Іоасафа Білгородського та св. Серафима Саровського у Воронежську губернію. Іосиф їздив до черниці Феодосії (його сестри) у Речуловський монастир Кишинівської єпархії і помер у дорозі. У жовтні прийшла звістка від приходського священника станції Роздільна біля Одеси про те, що здійснено обряд поховання ченця, який помер у поїзді¹⁸. Книги ієродияко-

¹⁷ Дело духовного собора о принятии в Лавру на послушание иеромонаха Херсонского архиепископского дома Александра 1875—1888 гг. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. дела. Спр. 942. Арк. 51.

¹⁸ Дело Иоанна Кроликова. *ЦДІАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. дела. Спр. 1338. Арк. 10.

на Іосифа (Кролікова) надійшли до бібліотеки Києво-Печерської лаври за рішенням Духовного собору. Залишилось їх небагато, бо частину продав за життя. Всі російською мовою, переважно серійні видання праць отців церкви.

На основі аналізу приватних бібліотек та особових справ ченців можна бачити, як поступово змінювався рівень освіти чернецтва. У складі бібліотеки Києво-Печерської лаври є кілька десятків книг із екслібрисами, що свідчать про належність ченцям, ієродияконам, ігуменам, послушникам, але якщо примірники з такими написами поодинокі, або їх лише кілька, то їм не приділяли уваги дослідники. Іноді ченці дарували книги один одному, а не передавали до бібліотеки. А ієромонах Павлін (Тиханович, Філарет Нестерович; 1849—1904) зібрав багатотомну серію «Творения святых отцев, в русском переводе, издаваемые при Московской духовной академии, 1843—1917» і подарував її бібліотеці, але зазначав у заповіті та написах на книгах, що якщо буде створена братська читальня, то слід віддати туди цей багатотомник¹⁹. На думку ієромонаха Павліна, наявність читальної зали підняла б культуру читання братії в обителі. Зала з'явилась лише в 1909 р. у будинку бібліотеки митрополита Флавіана.

У Пустинно-Микільському монастирі упорядкував бібліотеку архімандрит Іриней (Фальковський). У 1806 р. він склав каталог, який становив 982 одиниці. З них латиною — 416, польською мовою — 62, рукописів — 104, книг кириличного і гражданського друку — 400²⁰. Князь Іван Михайлович Долгоруков, описуючи подорож до Одеси та Києва у 1810 р., про Пустинно-Микільський монастир зазначав: «Храм старовинний, побудований Мазепою, іконостас високий і хорошої роботи, стінне полотно алегоричне, напроти олтаря хори і під ними велична картина, що зображує Нікейський собор, облич безліч. В задній стіні соборної церкви, по обидва боки від вхідних дверей дві шафи з книгами, на одній написано «Для розуму і серця», на іншій такий же напис латиною — задумка в монастирях наших незвичайна»²¹.

6 квітня 1848 р. з Київської духовної консисторії до Пустинно-Микільського монастиря надійшов указ імператора про те, що книги іноземними мовами за представленим каталогом 1806 р. треба негайно передати семінарії. Так значна частина найцінніших книг і рукописів монастиря потрапила до Київської духовної семінарії. Серед книг латиною були й рідкісні видання: 2 альдини (венетіанські видання Альда Мануція) та 6 палеотипів (європейські

¹⁹ Об иеромонахе Павлине (Тихановиче). *ЦДАК України*. Ф. 128. Оп. 2 мон. дела. Спр. 1071.

²⁰ Каталог первоклассного Пустынно-Никольского монастыря, сочиненный в 1799 г. в силу указа за Киевской духовной дикастерии генваря от 3 дня 1799 состоявшегося, а потом вновь пересмотренный, исправленный по надписям самих книг. Переписанный одного монастыря архимандритом Иринеем 1806 г. *ЦДАК України*. Ф. 131. Оп. 32. Спр. 101. Арк. 5–42.

²¹ Долгоруков И. М. Славны бубны за горами, или Путешествие мое в Одессу и Киев 1810 г. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. Кн. 3. С. 281.

книжки, надруковані в 1501—1551 рр.). А звернув увагу на цю багату латинськими стародруками бібліотеку ректор Київської духовної семінарії архімандрит Антоній (Амфітеатров). Він став клопотати перед Синодом про передачу книг із Пустинно-Микільського монастиря до Київської семінарії²².

З часом збільшилась кількість друкарень і видань, книги стали не такою великою цінністю, поширилась книжкова культура як читання, так і збирання серед усіх верств суспільства. ХІХ ст. — складний і цікавий час, позначений стабільністю. Світська і релігійна освіта були вже розділені за освітньою реформою 1814 р. У навчальних закладах предмети викладались російською мовою і не було потреби вивчати латину та іноземні мови. До духовних закладів молоді люди почали йти за покликанням або за традицією родини. В обителі ж приходили часто внаслідок певних рис характеру, своїх життєвих драм чи прагнучи морального удосконалення.

Випускники академій досягали вищих щаблів в ієрархії чорного духовенства чи реалізовували себе у викладанні. Ті, що ішли в монастир, прагнули самовдосконалення. Вони також читали богословську і повчальну літературу, займались самоосвітою. Ченці залишили власні збирання книг, які відображають традиції книжкового збирання ХVІІІ—ХІХ ст. Особливості оправи, тиснення, наявність власницьких, дарчих написів та кількісний склад бібліотек говорить про еволюцію культури читання: на зміну творам отців церкви латиною з часом приходять найрізноманітніша повчальна вітчизняна література, про що свідчать каталоги книг митрополитів, архімандритів і ченців Києво-Печерської лаври у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Книжкове збирання Києво-Софійського кафедрального собору має свої особливості порівняно з монастирськими бібліотеками. Заведене воно на початку ХVІІ ст. (коли засновано чоловічий Софійський монастир завдяки старанням митрополита Петра Могили) і, за словами протоієрея Петра Орловського, на початку ХХ ст. не мало жодної з тих книг, за якими вчилися і читали люди за Ярослава Мудрого²³.

Найдавнішою частиною колекції є успадкована від монастиря. Це переважно книги отців церкви латиною. Найбільші особові бібліотеки у складі Софійського кафедрального собору — таких відомих ієрархів церкви, як митрополита Московського і Калузького Тимофея (Щербацького), митрополита Київського Варлаама (Ясинського), єпископа Ростовського Афанасія (Вольховського), митрополита Київського Іоасафа (Кроковського), письменника, архімандрита Києво-Микільського монастиря Антонія (Радивилівського), митрополита Євгенія (Болховітінова).

²² О передаче в семинарскую библиотеку книг на иностранных языках. *ЦДАК України*. Ф. 131. Оп. 20. Спр. 33. Арк. 1.

²³ *Орловский П.* Св. София Киевская ныне Киево-Софийский собор. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1901. С. 67.

Поворотним моментом в історії Софії і, зокрема, бібліотеки, був 1786 р., коли в імперії проводили секуляризаційну реформу. Багато монастирів тоді закрили і перетворили на парафіяльні церкви, деякі залишили, але позбавили земельної власності, призначивши грошове утримання згідно з визначеним штатом. Третій пункт цього указу Синоду стосувався Софії: «Катедральний Києво-Софійський монастир перейменувати Києво-Софійським собором, призначити до нього протоієрея і інших священників з платнею нарівні з Московським Архангельським собором»²⁴.

З 1786 р. до початку ХХ ст. настоятелями Києво-Софійського собору були неординарні видатні особистості, найяскравіші представники православ'я в Києві.

Івана Васильовича Леванду, який був першим настоятелем у 1786—1814 рр., знали в багатьох куточках Російської імперії і ось чому. Проповідь, як офіційна промова, що відображала політичні події, віру в державну владу, мораль на основі християнської віри, з того часу стала традицією для Києво-Софійського собору. Під час чуми 1770 р., що скосила майже третину мешканців Подолу, його проповіді розходилися в списках. Зміст їх полягав у тому, що потрібно щире покаєння, щоб відбулась відраза від гріха, а з'явилась любов до благочестя і повага до Закону Божого, щоб не впадали люди ще в більшу спокусу під час життєвого випробування, яким є чума. Якщо Господь дав нам таку скорботу, то лише для того, щоб оживотворити людей від безодні буденності та спонукати подумати про велич Божу і змінитись²⁵. Читання книг, до якого Леванда завжди мав пристрасть, заповнювало весь його вільний час. Крім Біблії і творів духовної літератури, він читав усе, що міг придбати. Література доби Катерини II була багата перекладами ХVІІІ ст., найбільше Вольтера, а загалом у ній витав філософський дух просвітництва. Леванда, як священник і добрий християнин, не міг співчувати цьому напрямку, хоч ставився до нього без нетерпимості, що взагалі йому була невластива. Правило, за яким людські стосунки — це дзеркало, підтверджується на прикладі причин успіху І. Леванди. Він бачив у людях тільки позитивні якості, прихильно ставився до всіх і, як наслідок, до нього було також добре ставлення вищих церковних ієрархів і простих парафіян. Настоятель не залишив після себе ніякого майна, крім невеликої кількості одягу і бібліотеки з 570 книг, що вціліла після пожежі 1811 р., які у 1815 р. придбала Київська духовна академія²⁶. Невдовзі після смерті І. Леванди (в червні 1814 р.) його наступнику протоієрею Димитрію Сигиревичу надійшов указ імператора від 15 серпня того ж року про обов'язковість виголошення

²⁴ Царский указ Синоду о содержании архиерейских домов и монастырей в Малой России 1786 г. *Державний архів м. Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5.

²⁵ Покойного протоієрея Леванды Поучительное слово, произнесенное на случай моровой язвы, бывшей в Киеве 1770 г. в Успенском соборе. *Вестник Европы*. 1823. № 22. С. 81—98.

²⁶ Киево-Софийский протоієрей Іоанн Васильевич Леванда, его биография и неизданные доселе проповеди и письма. Т. 1. Киев: Типография В. Давиденко, 1879. 376 с.

проповідей на високоурочисті дні. Проповіді, які б полягали у коротких повчальних притчах, відповідних до урочистих свят, слід було мати власного написання, і щоб жодна із них, згідно з духовним регламентом 23 пункту про провідників Слова Божого, не торкалась ніяким чином роздумів з історії і не приводила непристойних прикладів²⁷. Це стало поштовхом священникам користуватись кафедральною бібліотекою і просити передплачувати періодичні видання коштом собору. Тоді ж 14 серпня 1814 р. надійшов указ про реєстри бібліотеки²⁸. Саме завдяки цим описам, що регулярно надавались до дикастерії, та тому, що священників зобов'язали готувати грамотні проповіді, бібліотека Києво-Софійського собору звернула на себе увагу, стала розвиватись, а не була додатком до ризниці, як раніше.

Визначну роль у наповненні кафедральної бібліотеки відіграв митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов). Разом з Миколою Петровичем Румянцевим він був одним із відомих збирачів старовини і писемних пам'яток того часу. Преосвященний Євгеній передав частину своєї бібліотеки (в тому числі 510 рукописів) Києво-Софійському собору²⁹. Це не автентичні стародавні рукописи, а списки з оригіналів, чи виписки з них. До 100 рукописів (70 одиниць) надійшло до Софійської бібліотеки після смерті Іриней (Фальковського).

За перебування на посаді ключаря й завідувача бібліотеки Софійського собору Івана Скворцова в 1850 р. були затверджені правила користування бібліотекою. У них наголошено, що бібліотека відкрита кожного місяця 1 чи 2 числа (тоді, коли немає служби) з 9-ї до 12-ї години. Бажаючі користуватись книгами повинні попрацювати з каталогами соборними, які зберігаються у записчика, і залишити вимоги на книги. На перше число наступного місяця замовлені книги будуть підготовлені. В книгу видачі записували прізвище отримувача, книгу, її стан і дату. Книги видавали на місяць користування, але якщо через місяць її ніхто не бажав взяти і вона в доброму стані, термін можна було подовжити ще на місяць. Видавали на абонемент тільки друковані книги, не багатотомні видання і не рукописи, але зазначалось, що такі багатотомники, як твори Івана Золотоустого, можна видавати, бо їх існує кілька видань. Якщо правила порушували і вчасно книги не повертали, тоді ключар повідомляв благочинному і з порушника могли навіть утримувати жалування. Правда, коли книги приносили — ключар писав розписку і жалування повертали. Періодичні видання минулих років видавали на абонемент так само, як і книги. Користуватись Софійською бібліотекою можна було київським священникам, а дяконам і причетникам — із листом-клопотанням свого священника. Особам духо-

²⁷ Протоиерею Дмитрию Сигиревичу и соборянам Указ 15 августа 1814 года из Киевской духовной консистории о обязательности провозглашения проповедей священниками собора. *Державний архів Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 17.

²⁸ Указы из дикастерии за 1814 г. *Державний архів Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.

²⁹ *Рукавіщина-Гордієвська Є. В.* Київський митрополит. С. 117.

вного звання, що жили за межами Києва — лише з клопотанням, що підписав митрополит³⁰.

Серед слов'янських книг бібліотеки Києво-Софійського собору найдавнішими з богослужбових книг є: Острозька Біблія 1581 р., Апостол львівського видання 1574 р., Службник, виданий у Стратині 1604 р. та ін. У 1885 р. нарахували 125 назв богослужбових книг видання від 1648 до 1877 р.³¹ Тільки Апостола було 7 видань, Службника — 10 (усі київські), Часослова — 8, Октоїха — 7 видань. Річ у тому, що при закритті церков, монастирів єпархії книги надсилали до бібліотеки Софійського кафедрального собору. Значним джерелом надходжень спочатку до ризниці, а пізніше до бібліотеки була конфіскація книг із церков і монастирів Київської єпархії, що надруковані під впливом унії, переважно це требники і службники³².

Кроком до впорядкування церковних і монастирських бібліотек стало розпорядження митрополита Московського Філарета (Дроздова) про удосконалення способів зберігання в церквах, монастирях, ризницях соборних старожитностей і бібліотек. У ньому говорилось, що все нерухоме майно треба звести в два описи: головний і додатковий. При цьому в описі (на кожному рукописі чи старовинній книзі під останнім рядком першого листа) робили відмітку, кому ця річ належить, наприклад, «Из библиотеки Великого Успенского собора. 1852 р.». Такий же напис повторювали на десятому і двадцятому аркуші. Ці підписи мали слугувати непорушним захистом церковного майна³³.

Бібліотека Києво-Софійського кафедрального собору зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ як окрема колекція у кількості 1795 одиниць. Частина Софійської колекції представлена виданнями XIX ст. Це збірники документів і постанов Синоду та уряду, що стосуються питань парафіяльного життя держави. Унікальні видання з колекції Софійського кафедрального собору представлені у колекціях інкунабул і палеотипів НБУВ.

Бібліотека Київської духовної академії (КДА), як навчального закладу, відрізнялась від монастирської, бо мала обов'язково включати навчальні посібники, що відповідали предметам викладання. Сама духовна академія діяла у 1819—1919 рр., знаходилась у старовинній частині міста, на Подолі, і була наступницею Києво-Могилянської колегії (1632—1817). Вона вела свій початок

³⁰ Матеріали до історії кафедральної бібліотеки. *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 233. № 6. Арк. 70—71.

³¹ Реєстр богослужбових книг Києво-Софійського собора. *Державний архів м. Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 1—12.

³² Списки богослужбових книг, печатаных под влиянием унии, полученные от благочинных Киевской епархии. *Державний архів м. Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 3—7.

³³ Высочайше одобренные предложения синодального члена преосвященного митрополита Московского Филарета о усовершенствовании способов сохранности в церквах и монастырях церковных и ризничих вещей, древностей, библиотек. *Державний архів м. Києва*. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 44—45.

від книгозбірні Братської школи, заснованої у 1615 р. у Київському Братському монастирі. На першому етапі своєї діяльності (1819—1869) бібліотека КДА керувалася Статутом 1814 р., де визначено схему класифікації наук, а отже, й ведення каталогів і розміщення книжкового фонду. Для більш зручного використання книг у навчальному процесі за основу було взято «Общую таблицу классификации для библиотек высших духовных училищ» (наведена в «Актах и документах, относящихся к истории Киевской академии», 1913), яка рекомендувала поділяти фонд бібліотек духовних навчальних закладів на такі частини: А — бібліотека стародавніх мов; Б — бібліотека російська; В — французька; Г — німецька; Д — малопоширених мов; Е — географічні посібники, атласи, глобуси; Ж — посібники з математики; З — кабінет фізичний; И — кабінет природничої історії; царство корисних копалин, царство рослин, царство тварин; І — старожитності; К — бібліотека книг, що не пов'язані з духовною освітою: 1) цивільне правознавство, 2) медицина, 3) хімія, 4) театр, 5) мистецтво та ін.; твори неблагонадійних авторів. Кожна частина бібліотеки від «А» до «Д» ділилась на 6 предметів («розрядів») згідно з академічними науками: богослов'я, філософія, словесність, математика, історичні науки, мовознавство. Професори повинні були мати «копію» каталогу за своїм предметом.

Перший систематичний каталог бібліотеки КДА датовано 1826 р., його укладачем був бібліотекар-священник і професор А. Пушнов. Літерні позначки у каталозі замінені римськими цифрами; загалом зафіксовано 4488 назв книг. Наприкінці 1860-х рр. недоліки у розміщенні фонду за мовною, форматною, систематичною ознаками стали цілком очевидними. Книжковий фонд за 50 років існування КДА помітно збільшився, бібліотека кілька разів змінювала приміщення: з горища Святодухівської церкви в 1824 р. книгозбірню переміщено на другий поверх триповерхового будинку КДА, а з 1863 р. по 1869 р. вона розміщувалась у конгрегаційному залі старого навчального корпусу. У 1869 р., коли відзначали 50-річчя КДА, бібліотека отримала повністю перебудовану споруду староакадемічного «мазепинського» корпусу. Того ж року, відповідно до Статуту духовних академій, всі навчальні дисципліни поділили на відділення: богословське, церковно-практичне і церковно-історичне. Фонд книгозбірні на той час нараховував майже 12 тис. назв (24 978 тт. та 300 рукописів). За дорученням Ради академії професори І. Малишевський, Ю. Підгурський і О. Воскресенський розробили «Інструкцію бібліотекаря академії», відповідно до якої обов'язковим вважалось ведення хронологічного, алфавітного, систематичного каталогів, каталогу рукописів і старожитностей, списків дублетів і дефектних видань. Прийнято також пропозицію бібліотекаря О. Розова щодо запровадження «замісника» книг на полицях та зошита для запису виданих книжок професорам і студентам на руки за прикладом бібліотеки Київського університету святого Володимира. Алфавітний каталог склали в 1872 р. на окремих картках, що зберігались у шухлядках. У 1879 р. влаштовано читальню, розроблено правила роботи з книгою у читальному залі. З 1840-х рр.

академія регулярно виділяла кошти на потреби бібліотеки і закупівлю книг. Керівництво КДА піклувалось про передплату періодики. У звіті за 1914/1915 навчальний рік зазначено, що цей фонд нараховував 863 назви газет і журналів. Викладачі стежили за якістю фонду і несли відповідальність за повноту репертуару видань зі свого предмета.

XIX століття, коли бібліотека КДА сформувалась, має своє обличчя. Зовнішньо це виявляється при першому погляді на оправи книг. Для книжок без обкладинки КДА замовляла оправу в друкарні Києво-Печерської лаври; на корінцях ставили позначку «К. Д. А.». У XIX ст. з'явилася можливість за допомогою дешевих друкованих видань донести інформацію, чи результати дослідження, чи спогади до читачів. Книги XIX ст. з бібліотеки КДА відзначено простотою в оформленні, друці, зовсім іншим ілюстративним матеріалом. Бібліотекарі, професори, керівництво академії не оминали цікавої, повної свіжого струменя літератури, що була результатом літературно-політичного життя суспільства. У складі бібліотеки академії є книжки українського гуртка при КДА, творів марксистів та представників інших політичних течій. У фонді представлені основні твори Костянтина Рилєєва, Олександра Грибоєдова, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Миколи Гоголя, Миколи Некрасова, Федора Достоєвського, Льва Толстого та багатьох інших класиків російської літератури. Творчість українських письменників та публіцистів була репрезентована книгами Івана Котляревського, Олександра Кониського, Пантелєймона Куліша, Марка Вовчка та ін. У 1886 р. бібліотека КДА нараховувала 18 132 назви книг і брошур (42 716 т.); рукописів — 710 назв; актів і грамот — 326 назв. У 1910—1915 рр. було завершено перехід на форматно-кріпосний принцип розміщення фондів. Для видань формату in folio відводили перші нижні полиці. Шифр книги включав: позначення кімнати бібліотеки, де вона знаходилась (літерами від «А» до «Е»); номер шафи в конкретній кімнаті (римською цифрою); номер полиці конкретної шафи (цифра у чисельнику); порядковий номер на цій полиці шафи (цифра у знаменнику). Наприклад, шифр «Лексикона» (1627) П. Беринди виглядав так: В ХХХІІІ 9/458. На одній полиці могли стояти книги лише однієї галузі знань. У читальному залі знаходились довідкові видання та академічні каталоги. Окремо на 3-му поверсі бібліотеки зберігали рукописи, мапи, естампи, ноти. В колишньому конгрегаційному залі розміщувались періодичні видання, учнівська і студентська бібліотеки. На першому поверсі одна з кімнат була відведена під архів видань КДА.

Керівництво держави розуміло важливу роль бібліотеки КДА у вихованні священників і всього духовенства, які, своєю чергою, мали великий вплив на суспільство. У 1894 р. Синод надіслав у подарунок Академії власний примірник обер-прокурора К. П. Побєдоносцева — книгу Н. П. Кондакова «История и памятники Византийской эмали», видану коштом відомого колекціонера О. В. Звенигородського. До роботи над цим виданням відомий меценат

залучив кращих художників, граверів, архітекторів: В. В. Мате, І. І. Творожнікова, І. П. Ропега, К. Ф. Гальяра. У листопаді 1900 р. за наказом К. П. Победоносцева бібліотеку КДА поповнено більшою частиною книжкового зібрання Полоцької духовної семінарії (3527 назв у 5547 томах, переважно латинською мовою), яке формувалась з книг Жидичинської і Радомишльської бібліотек, Полоцького Софійського собору, іезуїтської Ужвалдської книгозбірні та з інших джерел. На ці книги під загальною назвою «Полоцька уніатська бібліотека» у бібліотеці КДА укладено окремий випуск друкованого каталогу. Загалом до 1911 р. бібліотека видала 11 випусків систематичного друкованого каталогу, мала рукописний алфавітний і систематичний каталоги на «пересувних» картках. Організація бібліотеки КДА, поповнення її фондів у різні часи лежала на плечах бібліотекарів, що одночасно були й викладачами академії: філософа і богослова І. Скворцова, професорів А. Пушнова та А. Гранікова, українського поета та професора К. Думитрашка. Велику роль у впорядкуванні бібліотеки відіграв бібліотекар, магістр богослов'я А. Криловський (1853—1930), який за складних умов на всіх проміжних етапах передачі книгозбірні зберіг цілісним основний її фонд від зазіхань різних установ.

У квітні—грудні 1919 р. КДА ліквідована радянською владою, а в 1923 р. бібліотека разом із будівлею колишнього шкільного корпусу Братського монастиря та всім іншим майном перейшла у підпорядкування Всенародної бібліотеки України і отримала статус її Подільської філії. Навіть після ліквідації академії фонди її бібліотеки продовжували поповнюватись у 1920-ті рр. за рахунок надходження приватних бібліотек київської професури та викладачів КДА. Було прийнято книжкові зібрання професорів П. Петрушевського, П. Орловського, В. Белікова, І. Цветаєва, Г. Скибинського, В. Іконникова, М. Глубоковського, М. Скабаллановича, М. Туницького, М. Ястребова, І. Королькова, М. Пальмова, останнього ректора академії, єпископа Василя (Богдашевського), викладачів КДА М. Дроздова, В. Рибінського та ін.

Бібліотечне зібрання КДА нині зберігається у тій же розстановці, в якій воно надійшло до ВБУ. Обсяг становить понад 96 тис. од. зберігання, не рахуючи тих її частин, які зберігаються окремо, а саме: архіву академії, студентської бібліотеки, рукописів³⁴. За своїм складом бібліотека КДА оцінюється як унікальне явище української культури, винятково цінне зібрання за кількістю стародруків і за ступенем раритетності окремих видань. У ній було 19 інкунабул, 132 палеотипи, 450 церковнослов'янських стародруків.

Отже, значення православних бібліотек (монастирських і академічної) в історії України є величезним. Вони були основними сховищами пам'яток вітчизняної писемності та друку і заклали традиції культури книгозбирання в Україні.

³⁴ Дениско Л. М. Бібліотека Київської духовної академії (1819—1919) / НАН України. Нац. б-ка України ім. Вернадського; наук. ред. О. С. Онищенко. К., 2006. 224 с.

4.2.

ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИЧНИХ БІБЛІОТЕК ДЕРЖАВНИХ НАВЧАЛЬНИХ УСТАНОВ МІСТА КИЄВА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ісля третього поділу Польщі (припинення існування Речі Посполитої як окремої держави) в українській культурі та освіті склалася критична ситуація. Києво-Могилянська академія, яка довгий час (XVII—XVIII ст.) була осередком суспільно-культурного життя України та центром освіти, науки, культури східнослов'янських земель, на початку ХІХ ст. втратила свої позиції і фактично ліквідована в 1817 р. Замість неї створено Духовну академію, де отримували богословську освіту діти духовництва. Роль духовного лідера українського суспільства взяв на себе новий соціальний прошарок — національна інтелігенція.

У ХІХ ст. система освіти та науки частини України, що була у складі Російської імперії, розвивалась у рамках загальнодержавної російської політики. Регламентували діяльність навчальних закладів такі нормативні документи: «Статут університетів» (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804 р.), «Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам» (1828 р.), «Статут гімназій і прогімназій» (1864, 1871 рр.; далі у тексті — Статут), де відображено основні принципи побудови освіти. Так, Статут 1804 р. передбачав: створення навчальних округів на чолі з опікуном, у кожному з яких діяли 1-річні парафіяльні училища, 2-річні повітові училища, 4-річні гімназії та університети, яким були підпорядковані нижчі навчальні заклади. Два з шести (Харківський і Віленський) навчальних округів розміщувались на території України. У 1804 р. відкрито першу в Україні Одеську комерційну гімназію. На початку 1805 р. — завдяки зусиллям видатного просвітителя Василя Назаровича Каразіна — розпочав роботу Харківський університет.

Відповідно до системи освіти Російської імперії, у кожному губернському місті (а такий статус на початку ХІХ ст. мав Київ) обов'язково мала функціонувати гімназія. Проте заснована в Києві у 1809 р. на базі Головного народного п'ятикласного училища Перша гімназія (з 1911 р. — Олександрівська) привняна в 1811 р. до вищого навчального закладу, попитом серед населення Києва не користувалась через яскраво виражену проросійську позицію.

При Першій гімназії існувала бібліотека (Статут 1804 р. визначав обов'язковою умовою при заснуванні гімназії наявність там бібліотеки). Джерельною базою книгозбірні стала бібліотека Київського головного народного училища, що складалась із підручників та інших навчальних видань. Комплектування бібліотечного фонду фундаментальної книгозбірні понад століття (1811—1919 рр.) здійснювалось відповідно до програми курсів предметів, що викладались у гімназії, джерела комплектування — купівля, дарування окремих документів або частин приватних зібрань. При комплектуванні бібліотеки надавали перевагу купівлі кращих творів відомих класичних авторів та вчених, роботи яких мали відношення до навчальних програм та предметів, що викладались у гімназії¹. За поповненням фондів гімназійної бібліотеки слідкував персонально директор гімназії. Безпосередні ж обов'язки щодо збереження бібліотечного фонду було покладено на того вчителя, який викладав навчальний предмет. Серед підручників у бібліотеці були: словники та граматики латинської, німецької та французької мов, хрестоматії середньовічних латинських текстів, антологія латинської поезії, курс чистої математики, курс фізики, філософії, витончених мистецтв, загальної і російської історії та географії, початкові правила політичної економії, основи технологій тощо. Стосовно походження видань — багато примірників мали ознаки приналежності до магазину відомих київських монополістів-книгопродавців ХІХ ст. С. Литова та М. Оглобліна. Численні видання надходили в гімназійну бібліотеку зі світських і духовних установ та організацій. При гімназії були фундаментальна (основна) бібліотека, якою користувались викладачі, а також учні двох старших класів із дозволу викладачів чи класних наставників, та учнівська — для інших гімназистів. Також були й предметні бібліотеки: історична, географічна тощо. Книги для учнівської бібліотеки (бібліотекар І. Радкевич) купували згідно зі складеним завідувачем списком, що підлягав затвердженню Радою гімназії. Для користувачів складені відповідні правила, затверджені в 1874 р., які друкувались у пам'ятних книжках учнів Першої гімназії. Крім того, в обов'язки батьків входило забезпечення учнів книгами та навчальними посібниками².

Період осучаснення та оптимізації гімназійної бібліотеки припадає на початок ХХ ст. Чималих зусиль для цього доклав учитель давніх мов і класний керівник, завідувач фундаментальної бібліотеки з 1906 р. Володимир Тадейович Субоч. Він здійснив переоблік бібліотечного майна, розмістив документи за новою схемою у книжкових шафах та склав картковий і алфавітний каталог. У 1912 р. В. Субоч уклав друкований каталог із бібліографічним описом 5536 книг, періодичних видань, рукописів, карт, атласів, що розміщені у система-

¹ Устав учебных заведений подведомственных Университетам (5 ноября 1804 г.). *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Т. 28. 1804—1805. СПб., 1830. С. 635.

² Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911 гг.): В 3-х томах. Т. III: Обзор истории гимназии. Часть II: Киевская гимназия в 1854—1880 гг. Киев, 1911.

тичному порядку за 18 розділами³. За час, коли друкували каталог, бібліотека поповнилась книгами (близько 2000 томів) з історії, географії, природознавства, літератури та філософії, що належали покійному викладачеві історії Київської 4-ї гімназії Г. В. Васильєву. Беручи до уваги таке поповнення, педрада гімназії прийняла рішення надрукувати додаток до каталогу — 1714 назв книг та періодичних видань, а також історичний нарис про фундаментальну бібліотеку за 100 років її існування⁴.

На початку 1919 р. Київську першу гімназію було зачинено. У 1920 р. її бібліотеку, відповідно до розпорядження Наркомосвіти, передали до Всенародної бібліотеки України при УАН. Нині ця книгозбірня зберігається як окрема колекція основного діючого фонду НБУВ (головний корпус, проспект Голосіївський, 3) зі своєю систематичною розстановкою книг, згідно з якою фонд поділено на 21 розділ.

Велике значення для наукового та культурного життя Києва, а також усього Київського навчального округу, мало відкриття університету. Ідея його заснування виникла ще на початку XIX ст. Поразка польського повстання 1830—1831 рр. прискорила цей процес. Російською владою було розформовано Віленський навчальний округ, створено Київський навчальний округ під керівництвом Єгора Федоровича фон Брадке, до складу якого увійшли навчальні заклади Київської, Чернігівської, Подільської та Волинської губерній. Щоб запобігти польському впливу, російська влада закрила два найбільші учбові осередки Віленського навчального округу: Кременецький лицей на Волині та Імператорський Віленський університет, що стали основою новоствореного університету в Києві. Науково-допоміжні заклади цих установ разом із персоналом перевезено до Києва. Бібліотека лицю, що нараховувала більше тридцяти чотирьох тисяч томів, стала джерельною базою університетської книгозбірні⁵.

У 1835 р. до Києва перевезли більшу частину книг бібліотеки (понад 7000 томів) ліквідованого Віленського університету. Після відкриття в Київському університеті святого Володимира медичного факультету та закриття у Вільно медико-хірургічної академії в середині 40-х рр. XIX ст. до університетської бібліотеки в Києві надійшло близько 17 000 томів з академічної бібліотеки переважно медичної тематики⁶.

Усі три згадані бібліотеки були укомплектовані за основними галузями знань, мали каталоги, схему розстановки фонду, налагоджені джерела комплек-

³ *Субоч В. Ф.* Каталог книг фундаментальной библиотеки императорской Александровской гимназии. Киев, 1912.

⁴ *Субоч В. Ф.* Дополнение к Каталогу книг Фундаментальной библиотеки императорской Александровской Киевской гимназии. Киев, 1913.

⁵ «Записки, касающие библиотеки прежде Волынского лицея, а ныне Киевского университета. 1819—1834 г.» . *Институт рукопису НБУВ*. Ф. 8. № 3403. Арк. 149 зв.

⁶ *Савенко И. Г.* Библиотека Университета Св. Владимира: Записки помощника библиотекаря. Историко-статистические записки об ученых и учебно-воспитательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира. Киев, 1884. С. 312.

тування та відповідних фахівців. Саме фонди цих бібліотек склали основу київської університетської книгозбірні та визначили антикварно-бібліографічний характер її фонду як колекційного вже на самому початку існування. Первісний склад і зміст фондів цілком задовольняв потреби університетської освіти завдяки наявності рідкісних та цінних стародруків — як результат бібліофільських пристрасей відомих представників польської шляхти, а також літератури з різних галузей знань як відображення дослідницьких зацікавлень знаті.

Питання історії та шляхи комплектування бібліотеки Київського університету святого Володимира розглянуто в монографії Т. Є. Мяскової⁷. Виділимо основні особливості функціонування університетської книгозбірні. Оскільки університетську бібліотеку створено з метою забезпечення навчального процесу, а також проведення наукової роботи професорів та стипендіатів, фонд бібліотеки розподілено на дві частини: одна забезпечувала навчальний процес, друга (науковий фонд) — розвиток наукових досліджень. Це вплинуло на систему і культуру бібліотечного обслуговування в університеті. Існувало два види обслуговування читачів, що відбивало європейську систему користування фондом: видача книжок безпосередньо в читальних залах, спеціалізованих для викладачів та студентів, та диференційоване абонементне обслуговування — видача літератури додому.

Хоча університетська бібліотека на початку свого існування не була розподілена на фундаментальну та студентську, для зручності виділені дві суміжні кімнати для професорів і студентів. Для студентського читального залу існувала окрема кімната, мебльована столами і шафами. Професорська читальна кімната додатково містила довідковий фонд та періодику. За порядком у залах наглядав черговий бібліотекар.

Для університетської бібліотеки за основу були взяті правила, складені попечителем Київського навчального округу Є. Ф. фон Брадке. Цілком зрозуміло, що публічний доступ до фондів був заборонений. Тільки співробітники університету могли користуватись каталогами і замовляти літературу. Для потреб читачів відпускався власний папір та чорнила. Цінні видання майже не видавались. Бібліотека обслуговувала читачів у чітко відведений час. На початку існування це був лише час з 9-ї до 14-ї години двічі на тиждень.

Слід зазначити, що всі отримані бібліотекою книги в м'яких обкладинках підлягали негайному оправленню, причому якість шкіри вибирали залежно від якості і цінності видання. На корінцях переплетених книг знизу шляхом тиснення проставляли аббревіатури бібліотеки: «Б. У. С. В.», «Б. У. Св. В.», «В. U. S. V.». Інколи вказували прізвище автора та назву книги.

У 1859 р. було засновано студентську бібліотеку, для якої виділили особливе приміщення, де знаходились останні номери періодичних видань, карти,

⁷ Мяскова Т. Є. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834—1927). Київ, 2005.

атласи, словники, довідкова література. До студентської бібліотеки приєднали бібліотеку казенокоштных студентів. У 1862 р. через політичні обставини студентську бібліотеку приєднано до фундаментальної університетської у вигляді особливого відділу⁸. Виписка книг для студентської бібліотеки здійснювалась згідно з розпорядженнями університетської Ради (після створення Бібліотечного комітету ці обов'язки перешли до нього), при цьому враховували пропозиції викладачів університету. У правилах студентської бібліотеки було прописано, що видання дорожчі ніж 50 крб. видавати тільки після внесення грошової застави, періодичні видання, довідники не видавати зовсім. Працював студенський відділ з 9-ї до 14-ї години, крім неділі та свят. За студентською бібліотекою наглядав помічник бібліотекаря та помічник інспектора студентів. Для неї було виділено документи із основної бібліотеки.

Наприкінці 1860 р. на засіданні університетської ради вирішено, що інструкція 1838 р. застаріла. Створено комітет на чолі з ректором Миколою Християновичем Бунге з метою складання нових бібліотечних правил. Ці правила спрощували процедуру передплати видань, полегшували студентам доступ до фондів, враховували подальший розвиток університетської бібліотеки. Правила 1861 р. стали базовими і в подальшому лише частково переглядались. Значну увагу приділяли поточним надходженням. Це свідчило про спад комплектування великими збірками, а колекційний фонд продовжував поповнюватись рідкісними примірниками лише вибірково.

При отриманні книг теж передбачалась певна вибіркковість. Перевагу надавали творам з галузей знань, що викладались в університеті, а також словникам та граматикам живих мов. Також фонд університетської бібліотеки поповнювався новими виданнями та оригіналами (крім випадків, коли книгу написано маловідомою мовою). Не закуповували переклади, які адаптували матеріал для початківців, скорочення та витяги, за винятком випадків, коли вони доповнювали або виправляли основний текст. У першу чергу закуповували видання, що мали наукову цінність і які не мали можливості придбати приватні особи. Особливу увагу приділяли монографіям учених, оскільки вони швидко зникали і ставали бібліографічною рідкістю. З художніх творів купували лише класичні, що мали культурну цінність. Такі підходи чітко орієнтували бібліотеку на формування наукового складу фондів, створення національно та науково значущої роботи бібліотеки, яка підтримувала розвиток культури на належному рівні. Колекційні фонди поступово стали меморіальними. Ретроспективне комплектування витіснилось поточним. Питання придбання літератури вирішували колегіально, що передбачало аналіз видань, які пропонували для купівлі на всіх рівнях. Купівлею книг чи книгообміном займався бібліотекар на основі списків, складених на факультетах і затверджених

⁸ «Об учреждении при библиотеке Университета Св. Владимира особого студенческого отдела, 1863 г.». *Державний архів м. Києва*. Ф. 16. Оп. 302. Спр. 106, 5 арк.

Радою. На початку навчального півріччя кожен із факультетів робив пропозиції щодо придбання творів з предметів, що там викладались, попередньо консультуючись з бібліотечними працівниками про наявність книг у бібліотеці та їх ціну. Потому складали остаточний список книг для кожного з факультетів, передавали на ухвалення університетської Ради, що видавала розпорядження бібліотекарю стосовно виписки книг і повідомляла про це Правління. Слід відзначити, що купівлю видань співвідносили із сумою, що виділялась на кожну кафедру і яку потрібно було витратити до 1 листопада; якщо залишалась якась сума невикористаною, то вона надходила в розпорядження Бібліотечної комісії і спрямовувалась на докомплектування необхідних книг, а також купівлю дорогих видань. Певну суму виділяли на опрацювання книг, на пересилку та пакування, на канцелярські витрати. Газети та журнали політичного й літературного змісту могли бути придбані за спеціальні кошти.

З другої половини ХІХ ст. починається період активного формування фонду за рахунок власних друкованих досліджень та видань університету для книгообміну зі спорідненими установами. За встановленим порядком книги, які пропонували для обміну, мали бути без дефектів, а книги, що вийшли із вжитку, не приймалися або приймалися із заниженою вартістю. Оцінювання документів проводили згідно з каталогами книжкових магазинів, дублети міняли тоді, коли їх було більше трьох примірників. Усі бажаючі проводити книгообмін попереджали про це Раду університету, що надавала відповідне розпорядження бібліотекарю, який укладав договір про книгообмін. Усі отримані видання записували до відповідного журналу. Бібліотекар складав їх список і виставляв його в професорській лекторії. Каталоги книготоргівельних фірм також знаходились у відкритому доступі в приміщенні бібліотеки. Окремо складали списки на книги та журнали, що отримували з-за кордону без цензури, один із таких списків передавали у комітет іноземної цензури. Ці правила комплектування та користування університетським фондом логічно вписалися в новий університетський Статут 1863 р., згідно з яким значно розширено права університетів, що, своєю чергою, привело до активізації наукової діяльності. Створено низку наукових товариств, що поповнювали університетську бібліотеку своїми виданнями, а також здійснювали наукові контакти з іншими науковими установами і проводили обмін спеціальною літературою. Така збирацька політика бібліотеки університету визначала, що обмін дублетними виданнями мав здійснюватись з усіма відомими освітніми закладами, для чого вели спеціальний покажчик джерел комплектування за обміном. Особливо прискорився процес книгообміну з початком виходу в світ власного друкованого видання університету «Университетские известия» (вересень 1861), коли з'явилась можливість обмінювати його на аналогічні наукові журнали. Зокрема, на кінець ХІХ ст. університетська бібліотека отримувала 22 закордонні видання за обміном. Щодо змісту «Университетских известий», то там публікували не лише протоколи засідань Ради та наукові праці провідних

фахівців університету, але й списки нових надходжень до фундаментальної бібліотеки. Дублетні видання та видання, що не мали наукової цінності, розподіляли між гімназіями та училищами навчальних округів Російської імперії. Крім того, університетська бібліотека та викладачі неодноразово робили пожертвування на користь новостворених установ і благодійних організацій.

З лютого 1867 р. Рада університету затвердила права та обов'язки постійного бібліотечного комітету (комісії), до складу якого входили по одному з представників від кожного факультету, куратор лекторію й завідувач бібліотеки. Членів комітету обирали терміном на рік з числа викладачів університету. Однією з перших вимог комітету було заведення в лекторії спеціальної книги для запису вимог викладачів відносно виписки через бібліотеку книг (так звану книгу дезидерат). Бібліотечний комітет наглядав за всіма сферами зовнішньої та внутрішньої діяльності бібліотеки, а особливо — за поточним комплектуванням⁹. У 1886 р. прийнято нові правила користування бібліотекою, згідно з якими професорам не обмежували кількість узяті літератури та термін користування нею. Також почалось упровадження практики надсилання книг та рукописів в інші міста для роботи тамтешніх науковців.

Отже, бібліотека Київського університету святого Володимира на початок ХХ ст. була абсолютно повноцінним за внутрішнім наповненням та за меморіальною значущістю фондом, який після згортання процесу поповнення історичними бібліотеками продовжував комплектуватись вибірково (шляхом здійснення аналізу цінності видань для бібліотеки та проведення співставлення книжок, що пропонувались, зі складом фонду). Дари приймали із вдячністю, але якщо видання вже були у бібліотеці, то вони поповнювали обмінний фонд.

Окремо слід зупинитись на видавничій діяльності Київського університету святого Володимира та книгорозповсюдженні наукової літератури, оскільки цей процес є не тільки одним із показників рівня розвитку культури будь-якої держави, але й вказує на стан розвитку науки і суспільства певного періоду.

Так, на початку ХІХ ст. в Україні існувало 14 державних, 6 приватних друкарень і 4 майстерні літографії¹⁰. До відкриття у Києві університету першість у виданні наукової літератури належала Харківському університетові. Харківська друкарня, завдяки підтримці наукового загалу міста, швидко розвивалась і стала кращою серед провінційних друкарень, що проводила широку видавничу діяльність¹¹.

Друкарня Київського університету святого Володимира була заснована на базі армійської польової друкарні колишнього головного штабу 1-ї армії. У перші роки існування там не було усіх необхідних шрифтів (лише російський, слов'янський, грецький та арабський). Роботу виконували військові типографи,

⁹ Правила бібліотеки імператорского университета Св. Владимира. *Университетские известия*. Киев, 1892. Вып. 1. С. 2; 1—13.

¹⁰ Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974. С. 33.

¹¹ *Иванов Е. М.* Типография Харьковского университета (1804—1904 гг.). Харьков, 1912. 24 с.

а на допомогу залучались працівники друкарні Києво-Печерської лаври. Наприклад, під час друкування «Памятников Комиссии для разбора древних актов» (1845 р.) не вистачило усіх необхідних шрифтів, тому довелось звертатися за допомогою у лаврську друкарню.

З-посеред недоліків університетської друкарні — недостатній рівень устаткування і відсутність чіткої злагодженої роботи. Деякий час друкарня мала безкоштовно друкувати документацію для тимчасової військової комісії (до її закриття), також друкувати звіти про стан навчання у Київському навчальному окрузі в цілому, так і в його навчальних установах: університеті святого Володимира, ліцеї князя Безбородька у Ніжині; програми та звіти київських гімназій; бланки та документацію різних установ. Проводилась практика друкування на замовлення приватних осіб та ненаукових організацій. Ці замовлення, які фактично не мали відношення до науки, за вартістю перевищували видання самих книг. Тільки за друкування 80 000 бланків квитанцій для «свечного сбора» зароблено близько двох тисяч карбованців¹². Поступово матеріально-технічна база університетської друкарні покращилась: закуповували нове обладнання, шрифти (наприклад, математичні знаки). Проте повноцінному книгодрукуванню заважали жорсткі цензурні умови та брак коштів на видання. Це змусило віддати друкарню в оренду (з квітня 1850 р.) терміном на 12 місяців київському книгопродавцю Й. Й. Завадському, який мусив щорічно платити 1000 крб. Договір оренди виявився вдалим, про що свідчить багаторічне продовження контракту університету з книгопродавцем (ще на 12, а потім на 10 років; усього — 34 роки). За деякими даними, з 1834 по 1862 р. тут було надруковано понад 250 книг¹³. У С. Й. Петрова вказано більше ніж 400 видань¹⁴. Професор Київського університету святого Володимира В. С. Іконников подав перелік видань друкарні з 1839 по 1840 рр., а також список наукових праць викладачів університету з 1840 по 1883 рр.¹⁵

Історією видавничої справи Київського університету святого Володимира займалась Л. Кочубей, яка увела до наукового обігу не тільки нові факти, але й охарактеризувала університетські видання з природознавства. Л. Кочубей розповіла про складний шлях праць викладачів університету з моменту написання рукопису і до виходу в друк¹⁶. Підготовлений рукопис подавали на рецензування викладачам відповідного факультету. При позитивному рішенні

¹² Іконников В. С. Университетская типография. *Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834—1884)* / Изданы под редакцией ордин.-проф. В. С. Иконникова. Киев, 1884. С. 345.

¹³ Іваницька Л. В. Видавнича діяльність університету Св. Володимира. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/vydavnycha-diyal%60nist%60-univers> (дата звернення 10.09.2018).

¹⁴ Петров С. Й. Книги гражданского друку, видані на Україні, XVIII — перша половина XIX ст. Харків, 1971. С. 24—25.

¹⁵ Іконников В. С. Университетская типография. С. 364—366.

¹⁶ Кочубей Л. Нариси з історії видавничої діяльності Університету Св. Володимира у 1834—1917 роках (на прикладі видань з природознавства). Київ, 2009.

справа переходила до Ради університету. На першому місці була наукова цінність та благонадійність пропонованого до друку видання. На засіданні Ради вирішували питання про можливість друкування видання за рахунок університету. Крім того, на друк потрібна була ще згода ректора університету, а також попечителя Київського навчального округу. Тільки після цього друкували сигнальний примірник, який знову подавали для вчитки ректору, а потім на відповідний факультет для повторного редагування та звірки з оригіналом.

Видавнича справа в університеті, як і вся видавнича справа в Україні у XIX ст., переживала тиск царської цензури. Тоді про саме корегування тексту говорили не «читати коректуру», а «тримати коректуру». Опрацьовувані аркуші здебільшого називали «коректою»¹⁷.

Загалом досить складне становище з випуском наукової друкованої продукції у XIX ст. було характерним для всієї території тогочасної України. Не дивлячись на те, що у Києві діяло близько 20 друкарень, у них не вистачало шрифтів для друку наукових праць з математичними та хімічними формулами. З цілком зрозумілих причин з університетської друкарні не виходили в світ і книги українською мовою.

Київський університет святого Володимира опікувався діяльністю гімназій Київського навчального округу, яких ставало дедалі більше. У 1836 р. у Києві засновано Другу гімназію, яка отримала статус губернської, оскільки в обов'язки директора гімназії входило завідування всіма приходськими та повітовими училищами. Першим її директором був І. І. Мілашевич. У гімназії домінувало централізоване керівництво й повний державний контроль за діяльністю навчального закладу та єдині навчальні плани і програми. Викладали такі предмети: Закон Божий, російську мову, логіку та словесність, грецьку та латинську мови, математику, історію, географію, фізику, французьку та німецьку мови, правознавство, чистописання, креслення та малювання, співи. Гімназію ліквідовано радянською владою у 1919 р. У перші роки функціонування Другої київської гімназії в ній не було бібліотеки як навчально-допоміжного закладу. Сформовано її на початку 40-х рр. XIX ст. і надходило туди лише 48 томів періодичних видань («Сын отечества», «Современник», «Библиотека для чтения», «Московский наблюдатель» та ін.). З 1840 р. за рахунок цілеспрямованого фінансування поступово почала формуватись система поточного комплектування бібліотеки гімназії навчальною літературою відповідно до предметів, що викладались. До комплектування за рахунок державних та спеціальних коштів входили лише підручники, схвалені для користування Міністерством народної освіти. Вибором навчальних підручників, випускою книг для фундаментальної та учнівської бібліотек, а також бібліотеки для учнів загальних квартир займалась Педагогічна рада, до складу якої входили і представники викладацького складу гімназії. Крім того, в бібліотеці, де традиційно

¹⁷ Крайникова Т. С. Коректура. Киев, 2005. С. 25.

зберігалась навчальна література, були географічні карти, глобуси та інший навчальний матеріал. На початок 1894/1895 навчального року фундаментальна бібліотека нараховувала близько 13 223 томів. Завідував бібліотекою Я. І. Коробцов. Призначенням фундаментальної бібліотеки було забезпечення викладацького складу гімназії необхідними книгами. Одночасно із фундаментальною бібліотекою функціонувала також учнівська бібліотека, що на кінець 1894/1895 навчального року нараховувала 874 назв в 2842 томах.

Існувала також бібліотека для учнів загальних квартир (тобто бібліотека учнівського гуртожитку), метою якої було забезпечувати цих учнів навчальними підручниками. У 1894/1895 рр. ця бібліотека нараховувала 6435 підручників та лексиконів. На книжкові фонди всіх бібліотек були складені каталоги. Крім того, у 1872 р. за рахунок власних коштів викладачів Другої київської гімназії в пам'ять колишнього директора гімназії І. І. Слепушкіна засновано спеціальну бібліотеку, метою якої також було забезпечення підручниками неплатоспроможних учнів. Вона підпорядковувалась товариству взаємодопомоги неплатоспроможним учням. Окремо в гімназії функціонувала бібліотека довідкових видань для учнівської лекторії, де на кінець 1894/1895 рр. нараховували 23 видання в 65 томах. Крім того, у Другій київській гімназії були ще такі навчально-допоміжні заклади: малювальний клас, кабінет природознавства, фізичний кабінет, окремо зберігали різноманітні навчальні посібники для викладання історії та географії.

Оскільки гімназія була середнім навчальним закладом гуманітарного напрямку, тобто мала статус класичної гімназії (викладали дві стародавні мови — латинську та грецьку), переважну більшість фонду бібліотеки становили праці давньогрецьких та давньоримських письменників: Цицерона, Ксенофонта, Гомера, Платона, Вергілія тощо. Крім того, у фонді бібліотеки представлені книги з усіх галузей знань, що викладались у гімназіях Київського навчального округу. Певну частину фонду склали книги універсального змісту (довідники, енциклопедії тощо). Обмежено представлені у фонді гімназійної бібліотеки підручники з природничих дисциплін. Як і будь-який навчальний заклад того часу, бібліотека Другої київської гімназії була укомплектована російською та іноземною періодикою. Серед журналів: «Журнал Министерства народного просвещения», «Православное обозрение», «Русский вестник», «Вестник Европы», «Вестник иностранной литературы», «Русская школа», «Вестник опытной физики и элементарной математики», «Вопросы философии и психологии», «Филологическое обозрение», «Archiv für slavische Philologie»¹⁸.

Після реформи 1861 р. за Статутом гімназій та прогімназій було визначено три типи середніх навчальних закладів: класичні, напівкласичні та реальні.

¹⁸ Мяскова Т. Є., Лисенко А. В. Інтеграція інформаційних ресурсів бібліотек історико-культурних фондів НБУВ на прикладі реконструйованих бібліотек київських гімназій XIX — поч. XX ст. *Наукові праці Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2007. Вип. 19. С. 340—361.

У класичних гімназіях вивчали латинську та грецьку мову, в напівкласичній — тільки латинську; у реальній гімназії класичні мови взагалі не викладали, а вивчали: Закон Божий, російську мову, словесність, церковнослов'янську мову, одну з «живих» європейських мов (німецьку, французьку, італійську), математику, фізику, космографію, географію, природознавство, історію, чистописання та малювання. Тобто у реальних гімназіях природничі науки викладали у значно більшому обсязі. З'явилась тенденція до спеціалізації гімназій відповідно до системи викладання на гуманітарному (мовному) та природничому напрямках. У 1872 р. замість реальних гімназій створені реальні училища. Реформи в освіті Російської імперії вплинули і на навчальні заклади Києва, яких у місті збільшилось.

На початку 1874/1875 навчального року, згідно з розпорядженням Державної ради від 17(3) липня 1874 р., колишня Києво-Подільська прогімназія перетворена у Третю київську гімназію. Перший директор гімназії — М. Г. Александров. Основним нормативним документом, що регламентував її діяльність, був Статут 1871 р. «Устав гімназий и прогимназий», який чітко розрізнив два типи середніх навчальних закладів: за класичним та реальним напрямками. Відповідно до документа, гімназія офіційно визнана державним, базовим типом середньої школи і носієм класицизму з принципами авторитаризму. Разом з тим, підвищився рівень підготовки абітурієнтів гімназії, що сприяло відкриттю підготовчих класів, створенню інституту класних наставників. Уводилась практика викладання одним учителем кількох предметів, директори гімназій теж займались викладацькою діяльністю. Навчальний курс гімназій мав гуманітарний напрямок, де головними предметами викладання були латинська та грецька мови. До університетів у Російській імперії приймали лише випускників класичних гімназій, випускники реальних училищ мали право на вступ до технічних та сільськогосподарських вищих навчальних закладів.

Фундаментальна бібліотека Третьої київської гімназії була створена на базі бібліотеки Києво-Подільської прогімназії, тому вже у 1879 р. її фонд нараховував 2189 назв книг у 4360 т. Надалі бібліотека поповнювалась навчальною літературою відповідно до предметів, які викладали в гімназії, за рахунок державних коштів, що виділялись гімназії на купівлю книг навчального та белетристичного характеру, періодичних видань, а також пожертв. Незважаючи на рівномірне поповнення всіх відділів бібліотечного фонду гімназії, відділи класичної філології та математики були погано укомплектовані. Фонд основної бібліотеки зростав швидкими темпами і до 1 січня 1904 р. становив 6448 назв у 13 048 томах, складався з енциклопедичних видань, бібліографічних словників, книг з історії, філософії, права, географії, військової справи, художньо-критичних праць. Крім того, у бібліотеці була значна кількість газет та журналів. Існувала також учнівська бібліотека, котра щорічно поповнювалась на суму 100 крб. за рахунок грошей, отриманих як плата за навчання. Учнівська бібліотека була в незадовільному стані через відсутність система-

тизації і наявність дуже великого відділу богослов'я, де знаходилась незрозуміла для учнів література. У 1874 р. в учнівській бібліотеці нараховувалось 748 назв у 1523 томах, у 1903 р. — 995 назв у 3125 томах. Завідували нею в різні роки В. Ляскоронський, І. Троїцький. Крім того, у Третій київській гімназії існувала бібліотека «учебников», створена та підтримана коштами «Общества вспомоществования недостаточным ученикам...». У 1901 р. там знаходилось 346 підручників (словники, атласи), що видавали бідним учням. У гімназії існувала також бібліотека навчальних матеріалів з історії, географії, малювання та співів, що знаходилась під наглядом викладачів цих предметів і мала в своєму складі карти, глобуси, малюнки, моделі для малювання, нотні зошити. Серед допоміжних закладів гімназії були також фізичний та природничий кабінети. Тематичний склад фонду мало чим відрізнявся від складу фондів бібліотек звичайних класичних гімназій Російської імперії¹⁹.

У 1885 р. поступово по одному класу (згідно із розпорядженням Міністерства народної освіти від 7 березня (21 лютого) 1884 р.) у Києві на Печерську відкрито Києво-Печерську чоловічу 5-у гімназію (далі — КППГ). На посаду інспектора (так називалась посада директора) гімназії обрано колезького радника, директора Кам'янець-Подільської гімназії В. І. Петра. У 1885 р. засновано фундаментальну (головну) та учнівську бібліотеку КППГ. Упродовж 1885—1917 рр. бібліотека поповнювалась навчальною літературою відповідно до предметів викладання гімназії. У 1917 р. фундаментальна бібліотека КППГ нараховувала 4382 назви в 9392 томах, учнівська бібліотека — 3207 назв у 5735 томах. Гімназію закрито радянською владою у 1920 р. Фонд бібліотеки, тематичний та мовний склад якої мало чим відрізнявся від складу фондів бібліотек інших київських гімназій, було передано до ВБУ²⁰.

З розвитком капіталістичних відносин у Російській імперії класичні гімназії починають втрачати своє значення. У 1873 р. за допомогою громади і меценатів Києва та згідно із розпорядженням міністра народної освіти відкрили реальне училище, метою якого було задовільнити потреби сучасної промислової індустрії у відповідних фахівцях. Почесним попечителем училища став київський меценат Іван Миколайович Терещенко, директором училища — статський радник Олександр Якович Гольдерекер. Вищою навчально-виховною інстанцією училища була педагогічна рада, яка вирішувала питання вступу, переводу в наступні класи, закінчення навчання, розгляду поведінки та успішності учнів у кожній чверті, поповнення бібліотеки та кабінетів книгами і

¹⁹ Мяскова Т. Є., Лисенко Л. В. Інтеграція інформаційних ресурсів. С. 340—361.

²⁰ Мяскова Т. Є. «П'ята Києво-Печерська гімназія та її бібліотека» — електронна виставка Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського з нагоди 130-річчя від дня заснування гімназії. *Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці: матеріали III Міжнародних книгознавчих читань* (м. Одеса, 15—17 верес. 2015 р.) : зб. ст. / упорядн.: М. В. Алексеєнко, О. В. Суровцева; відп. ред. М. О. Подрезова; бібліогр. ред. Г. В. Великодна; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса, 2016. С. 58—69.

навчальними підручниками. У 1917—1919 рр. здійснена невдала спроба перетворити реальне училище на середню школу.

Відповідно до Статуту училища, першим завідувачем бібліотеки обраний Павло Петрович Безменов, викладач історії й географії, який прийняв першу партію літератури з Міністерства народної освіти та склав на неї хронологічний каталог. Архівні документи не дають інформації про первісну кількість літератури основної і учнівської бібліотек, хоча відомо, що в 1873 р. на палітурні роботи витрачено більше 100 крб.

На 1 січня 1896 р. в основній бібліотеці було 2014 назв книг у 4492 томах, а учнівська бібліотека складалась із 1099 назв у 2725 томах. В інших кабінетах на 1 січня 1896 р. нараховувалось 1467 наочних предметів та різних навчальних посібників і довідників в 1057 одиницях²¹. У перші дні існування училища, крім Міністерства народної освіти, додатковим джерелом комплектування бібліотек постали: для російськомовної літератури книгарня І. І. Глазунова в Санкт-Петербурзі, а для іноземної літератури — Лейпцизька книгарня Леопольда Фосса. Щорічно, наприкінці навчального року, попечителю Київського навчального округу надавали витяг із протоколу засідання педагогічної ради з переліком періодичних видань для комплектування бібліотек, із вказівкою кількості примірників і ціни.

Оскільки реальне училище було середнім навчальним закладом природничого напрямку і готувало абітурієнтів до вступу до технічних вузів, фонд бібліотеки комплектували відповідно до навчальної програми Київського реального училища, де впродовж 1874—1917 рр. викладали такі предмети: Закон Божий, російську мову та словесність, математику, фізику, історію, географію, природничу історію, французьку та німецьку мови, чистописання, малювання, креслення, співи, гімнастику, бухгалтерію, політичну економію, хімію, комерційну арифметику, законодавство, діловодство та книгознавство. Склад бібліотечного фонду відповідав предметам викладання. У бібліотеці училища існувала систематична розстановка фонду за такими розділами: I. Богослов'я та книги релігійно-православного змісту. II. Філософія, психологія, логіка, педагогіка, гігієна та методика. III. Політекономія та юридичні науки. IV. Мовознавство та словесність. V. Белетристика, історія літератури, критика та бібліографія. VI. Всесвітня історія та суспільні науки. VII. Історія Російської імперії. VIII. Географія та публіцистика. IX. Фізика, математика та комерційні науки. X. Хімія, зоологія, біологія, ботаніка та природознавство. XI. Механіка та технологія. XII. Мистецтво та етнографія. XIII. Періодичні видання. XIV. Довідкові видання²².

²¹ *Матченко І. П.* Отчет о состоянии Киевского реального училища за 1894 и 1895—1896 учебный годы. Киев, 1896.

²² *Мяскова Т.* Бібліотека Київського реального училища: історія створення, функціонування та сучасний стан. *Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Київ, 2007. Вип. 19. С. 269—278.

На початку ХХ ст. при сприянні Міністерства народної освіти та завдяки зусиллям професора М. В. Довнар-Запольського у Києві постає ще один вищий навчальний заклад економічного профілю — у 1908 р. Вищі комерційні курси отримали статус Інституту (Київський комерційний інститут). А ще у 1906 р. під час організації Вищих комерційних курсів там постала бібліотека, котра весь час поповнювалась зусиллями викладачів та її працівників відповідно до навчальних дисциплін і планів викладання. Фондозасновниками бібліотеки інституту були його викладачі, професори О. М. Гуляєв, М. В. Довнар-Запольський, О. О. Ейхельман, О. О. Русов та ін. Книжковий фонд фундаментальної, студентської бібліотеки та інших навчально-допоміжних підрозділів (кабінетів) Київського комерційного інституту містив повні зібрання наукової і навчальної літератури за весь період існування, а саме: монографії, довідково-бібліографічні та інформаційні, нормативні документи, енциклопедії, словники, довідники, чисельні екземпляри підручників та іншої літератури, яка була рекомендована професорсько-викладацьким складом інституту для забезпечення навчального процесу тощо²³.

Насамкінець слід відзначити, що бібліотеки навчальних закладів м. Києва ХІХ—початку ХХ ст. в 1920-х рр. були передані до ВБУ (нині НБУВ). Бібліотеки Київського університету святого Володимира та Першої київської гімназії зберегли свою цілісність за всі роки перебування у складі НБУВ. Фонди бібліотек інших київських гімназій, Київського комерційного інституту та Київського реального училища були реконструйовані лише в останні десятиріччя. Це відбулось завдяки роботі з упорядкування книжкових колекційних фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства в окремі колекції на основі провенієнцій. До фонду відділу продовжують надходити нові примірники з обмінно-резервного фонду. Багато книг та журналів, що мають ознаки приналежності до вказаних вище бібліотек, знаходяться в інших колекціях та зібраннях, інших відділах та навіть інших бібліотеках. Оскільки максимально фізично відтворити склад фондів не є можливим, на допомогу прийшла віртуальна реконструкція. На порталі НБУВ подані та періодично оновлюються, серед інших, бази даних відділу, що містять повний бібліографічний опис видань і шифри їх зберігання.

²³ *Афанасьєва З.* З історії Київського комерційного інституту. *Пам'ять століть*. 2008. №3 (72). С. 82—87; *Її ж.* Библиотека Киевского коммерческого института (1906—1920): история и реконструкция. *Сборник научных трудов Всероссийской конференции по истории библиотек и библиотечного дела «История библиотек. Исследования, материалы, документы»*. Санкт-Петербург, 2008. № 8. С. 278—293; *Її ж.* Історико-книгознавче дослідження бібліотеки Київського комерційного інституту (1906—1920 рр.). *Рукописна та книжкова спадщина*. Київ, 2009. Вип. 13. С. 173—183; *Її ж.* Комерційна освіта в Російській імперії та історія заснування Київського комерційного інституту. *Вісник книжкової палати*. 2010. № 7. С. 30—35; Каталоги, матеріальні (інвентарні) книги Київського інституту народного господарства (КІНГ) (колишній Київський комерційний інститут). Кн. 89—105. *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 397. Оп. 1. Кн. 1.

4.3.

НОТНА БІБЛІОТЕКА ХОРУ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ЇЇ СКЛАД ТА ЗМІСТ

Київська духовна академія — інституція, яка впродовж трьох століть надавала особливого значення розвитку хорового церковного мистецтва і домінувала серед інших навчальних закладів лівобережної частини України. Вивчення нотної грамоти та багатоголосного церковного співу входило до головних предметів ще в Київській братській школі (1615), про що свідчить пункт № 13 загальноприйнятого уставу «Порядку шкільного»: «...субботу употреблять на повторение пройденого в течение недели, учиться Пасхалии и лунного течения и церковному пению»¹. Звісно, з того ж часу був заснований і хор². В історії української хорової культури виконавська практика академічного хору характеризується як фактор, що сприяв становленню не лише багатоголосного церковного співу, а й розвиткові творчості тогочасних композиторів у сфері духовної музики. У середовищі хору КДА виховувались перші творці партесного концерту в XVII ст. (Йосип Загвойський, Василь Пикулицький, Федір Тернопольський), видатні майстри хорового концерту другої половини XVIII ст. (Артемій Ведель, можливо Максим Березовський), регенти, талановиті композитори кінця XIX — початку XX ст. (Олександр Кошиць, Василь Петрушевський, Пилип Козицький)³.

Із становленням діяльності хору Київської братської школи, Києво-Могилянської колегії-академії, а з часом Київської духовної академії формувалась й нотна бібліотека, за яку відповідали регенти. Остаточне комплектування нотниці зупинилося 1917 року⁴. Нотна бібліотека хору КДА належить до визначних пам'яток української культури і є однією з небагатьох колекцій духовної

¹ Булгаков М. История Киевской Академии. СПб.: Тип. К. Жернакова, 1843. С. 25.

² Аскоченский В. И. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году / составлена В. Аскоченским. СПб., 1893. 282+I—VIII с.; Козицький П. О. Спів і музика в київській академії за 300 років її існування / П. О. Козицький : передм. О. Шреер-Ткаченко. Київ : Музична Україна, 1971. 146 с.; Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. Киев, 1886. 233 с. Прил. 117 с.

³ Києво-Могилянська академія в іменах / ред., упоряд. З. І. Хижняк та ін. Київ: НаУКМА, 2001. 736 с.

⁴ Руденко Л. Нотна бібліотека хору Київської духовної академії. Київ: НБУВ, 2013. 419 с.

музики, що збереглись до сьогодні. Вона постає не лише зібранням музичних документів, а й специфічним об'єктом, що віддзеркалює мистецькі смаки регентів, виконавські можливості хору, популярність композиторів, поширення нотної продукції різних видавництв. Рукописи та друковані видання, що входять до нотниці, — вагоме джерело вивчення української музичної культури, адже вони розкривають творчий потенціал композиторів у сфері духовної музики й дають можливість докладніше відтворити вплив національної традиції церковного співу, що домінувала в КДА, на становлення та розвиток хорового мистецтва України та Росії впродовж XVII — початку XX ст. I, хоча хронологічні межі нотної бібліотеки охоплюють XIX — початок XX ст., колекція відбиває об'єктивні та суб'єктивні процеси, пов'язані з професійною діяльністю хору за трьохсотлітній період його існування.

Аналіз нотної бібліотеки хору КДА, а також архівні документи й історична література підтверджують, що її спіткала така сама доля, як і багато нотних та книжкових колекцій, розпорошених по фондах різних бібліотек. Це зумовлено, насамперед, ставленням радянської влади до духовних надбань, особливо дореволюційного періоду, а найбільше тих, що стосувались релігії⁵. Другою причиною такого стану колекцій є знецінення самим народом своїх історичних пам'яток, внаслідок чого вони знищувалися, розкрадалися, приписувалися до надбань інших держав.

В українському музикознавстві та джерелознавстві документи з нотної бібліотеки хору КДА висвітлювали надто фрагментарно з відомих ідеологічних причин. На початку XX ст. дослідник діяльності хору та його останній регент, видатний музикознавець та композитор П. Козицький під час укладання списку регентів хору КДА першим застосував відомості, зафіксовані на сторінках документів із нотної бібліотеки у своїй науковій праці⁶. Надалі рукописи та друковані видання з нотниці тривалий час дослідники майже не використовували. Лише наприкінці 70-х рр. XX ст. співробітники ЦНБ АН УРСР здійснили спробу систематизувати нотні джерела.

На початку 90-х рр. XX ст. історики музичної культури України почали частіше звертатись до нотної бібліотеки хору з метою вивчення творчості українських композиторів XVIII ст. та розширення репертуару церковної музики для хорових колективів. Матеріалами з колекції скористалась дослідниця творчості видатного українського композитора А. Веделя, доктор мистецтвознавства Тетяна Гусарчук для написання дисертаційного дослідження та низки наукових праць. Разом із головним диригентом муніципального камерного хору «Київ», Народним артистом України, лауреатом Шевченківської премії

⁵ Івченко А. В. Реконструкція нотної колекції графа О. Розумовського за каталогами XVIII сторіччя. Київ : НБУВ, 2004. 644 с.; Савченко І. В. Українські нотні видання 1917—1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2007. 384 с.

⁶ Козицький П. О. Спів і музика.

Миколою Гобдичем та доцентом кафедри спеціального фортепіано НМАУ, кандидатом мистецтвознавства Андрієм Кутасевичем, котрий на той час ще був студентом, Т. Гусарчук уклала «Анотований покажчик творів Артемія Веделя» (1997), до якого увійшли духовні композиції митця, що знаходяться в нотній бібліотеці⁷. З метою відтворення академічних традицій та відродження творчості А. Веделя, ще до відновлення діяльності Києво-Могилянської академії як Національного університету (1993), наприкінці 80-х рр. ХХ ст. до джерел з нотниці звертався керівник самодіяльного хору «Почайна» Олександр Жигун (нині художній керівник та диригент хорової капели «Почайна» при НаУКМА). На початку ХХІ ст. окремими рукописами з нотниці користувалась доктор мистецтвознавства Лідія Корній у процесі роботи над підручником із музичного джерелознавства.

Досліджуючи життєвий та творчий шлях Максима Березовського, а також розшукуючи духовні твори Миколи Лисенка, до рукописів та нотодруків колекції неодноразово звертався кандидат мистецтвознавства Мстислав Юрченко. Матеріали з нотної бібліотеки хору КДА увійшли до видання «Артемій Ведель. Духовні твори» (укладачі — М. Гобдич та Т. Гусарчук, 2007), а також до збірки Кирила Стеценка «Духовні твори» (2013), укладачем якої теж є М. Гобдич.

Вивчаючи історію фундаментальної бібліотеки академії, про хор КДА та його нотну бібліотеку поінформувала в одній зі своїх наукових праць кандидат історичних наук Людмила Дениско⁸. Як бачимо, джерела з нотної бібліотеки хору КДА не залишено поза увагою українських дослідників, однак учені не ставили собі за мету виявити її повний склад та зміст.

Отже, підсумуємо: історія комплектування нотної бібліотеки бере свій початок від заснування першої української вищої школи та створення її хору (1615), оскільки в архівних документах та літературі, де висвітлюються питання функціонування та збереження фундаментальної бібліотеки КМА та КДА, зафіксовано факти її періодичного поповнення нотним матеріалом⁹. На сьогодні у переважній більшості рукописні списки та друковані видання, що містяться в колекції, належать до завершального періоду діяльності навчального закладу (кінець ХІХ — початок ХХ ст.), однак у нотозбірні виявлено й такі примірники, що належать до більш раннього етапу творчої практики академічного хору (кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.): «Осьмогласник» (1766), «Ірмологіон» (1775), «Обиход нотного церковного пенія» (1809), збірник з

⁷ Анотований покажчик творів Артема Веделя [Ноти] / упоряд. Т. В. Гусарчук, ревізія музичних текстів та мовна редакція А. В. Кутасевича. Київ, 1997. 36 с. (Хорова бібліотека камерного хору «Київ»).

⁸ Дениско Л. М. У бібліотеці хору Київської духовної академії. *Українська музична газета*. Київ, 2001. № 4 (42). С. 8.

⁹ Інформацію про це вміщено в Актах Ф. Титова, а також на сторінках часописів «Труды Киевской духовной академии» та «Киевская старина».

творами Фрідріха Затценгофена німецькою мовою (1812), «Простое пение Божественной литургии Златоустого» Д. Бортнянського (1815), «Двухорные сочинения Дмитрия Бортнянского» (1835), «Трёхголосная литургия» [Д. Бортнянського, 183?], «Сборник четырёхголосных духовно-музыкальных сочинений» Д. Бортнянського [183?], «Восемь духовных трио» Д. Бортнянського (1850), [Партитурное собрание духовных песней разных сочинителей] [183?], до якого увійшли твори М. Березовського, Б. Галуппі, С. Грибовича та ін. Така невелика кількість документів XVIII — початку XIX ст., що збереглась у колекції, ймовірно зумовлена її розпорошенням та неодноразовим розкраданням, про що дізнаємось із архівних документів та літератури. Цей факт підтверджує ґрунтовне вивчення історії функціонування академічного хору впродовж XVII — початку XX ст., а також проведений нами джерелознавчий та бібліографічний аналіз нотозбірні¹⁰.

Формування нотниці як частини загальної академічної бібліотеки та створення систематичного опису її матеріалів відбулось за сприяння видатного українського митця, регента хору КДА (1898—1901) Олександра Кошиця та підтримки ректора академії Дмитрія Ковальницького. На думку О. Кошиця, якби нотна бібліотека впродовж існування хору зберігалась так, як належить, то з її примірників утворився би величезний музичний відділ при загальній академічній бібліотеці, але цього не відбулось, оскільки вона «систематично розкрадалася», хоча «крім нових, придбаних на кошти Академії нот, мала й пожертви нотами від різних осіб». За словами регента академічного хору (1878—1880) Івана Макаревича, які наводить у спогадах О. Кошиць, «...кожен диригент по скінченню курсів Академії вважав своїм правом напакувати собі кілька куфрів нотами за свою роботу в хорі». Таке ставлення до нотниці, яка реально відтворювала історію функціонування академічного хору, обурювало Кошиця, і він запропонував ректору долучити її до загальної академічної бібліотеки і завести на неї окремий каталог, а регентам видавати партитури лише в користування¹¹. Завдяки зусиллям О. Кошиця та підтримки Д. Ковальницького збережено визначну пам'ятку української духовно-музичної культури, де зібрано велику кількість творів церковної музики, яка презентує діяльність одного із взірцевих українських хорів¹².

На жаль, факти розкрадання нотниці спостерігались і надалі, тобто після 1898 р., на що вказують архівні документи, зокрема журнал, куди записували літературу, котру віддавали в оправу у 1890—1907 рр. З-поміж примірників є й ноти, а саме збірники під шифрами Ес 2024 — здано в оправу 1906 р.,

¹⁰ Опись библиотеки Академического хора и имущества регентской комнаты за 1907/8 год. 95 л.; Кошиць О. А. Спогади / передм. і післям. Михайла Головащенко. Київ: Рада, 1995. 387 с.

¹¹ Кошиць О. А. Спогади. С. 211.

¹² За нашими припущеннями, нотницю офіційно було введено до загальної академічної бібліотеки 21 грудня 1898 р., оскільки перед нотним текстом переважної більшості рукописів та на титульних аркушах окремих нотодруків (партитур і поголосників) стоїть саме ця дата.

Еє 1409—1906 р., Еє 2509—1907 р. З цих примірників, які, вірогідно, було оправлено в конволюти, нині залишився тільки один, що зберігається під шифром Еє 2509¹³.

Вагоме значення для дослідження нотозбірні хору КДА має архівний документ, про який згадували у своїх наукових працях П. Козицький та сучасна дослідниця Л. Дениско: «Опись библиотеки академического хора и имущества регентской комнаты за 1907/8 год». За словами П. Козицького, опис зроблено регентом П. Ковернинським, насправді ж до його укладання долучились регенти С. Гросул та П. Козицький¹⁴. В описі зафіксована нотна література, яка значилась у бібліотеці хору КДА до 1915 р. Список партитур та поголосників (друкованих і рукописних), уміщених на сторінках опису, є доказом, що бібліотека хору свого часу була значно багатшою. Зокрема, у колекції не виявлено таких документів: рукописний комплект поголосників, під шифром Еє 1558, до якого входило 66 церковних творів, а також рукописні партитури Еє 1546 П. № 4 — 79 творів, Еє 3384 П. № 6 — 119 творів, Еє 3385 П. № 8 — 30 творів, Еє 3386 Партитура концертів — збірник, в якому вміщено 23 духовні концерти композиторів Алейнікова, А. Веделя, С. Давидова, С. Дегтярьова. До рукописів, що вважаються втраченими з невідомих причин, входили духовні піснеспіви видатних і маловідомих творців церковної музики XVIII — першої чверті ХХ ст.: Алейнікова, Ф. Багрецова, Биханова, М. Виноградова, А. Веделя, П. Воротнікова, С. Давидова, С. Дегтярьова, Должанського, О. Кошиця, О. Львова, І. Макаревича, М. Мікуліна, Г. Музическу, П. Чайковського, К. Стеценка, П. Турчанинова, велика кількість анонімних композицій різних жанрів і форм¹⁵.

Важливим фактом не лише для дослідження історії духовно-музичної культури України, а й національної книжкової спадщини є те, що, ймовірно, значну частину нот із бібліотеки КДА було вилучено вже в радянський період. Підстави для такого висновку дає список партитур та поголосників, укладений П. Козицьким, з якого випливає, що на сьогодні у нотній бібліотеці ми не дораховуємо саме тих нотних документів, що знаходились в оправлених (зшитих) збірниках на завершальному етапі діяльності хору КДА. Наприклад, у конволютах під шифрами: КДА П. № 12 не виявлено церковної композиції М. Гольтисона «Нині отпускаєши», у КДА П. № 16 — творів А. Аренського «Іже херувими № 1, № 2» та концерту П. Григор'єва «Слава во вишніх Богу», у КДА П. № 17 — шести композицій О. Архангельського та твору Г. Ломакіна «Достойно есть», втрачено духовні твори М. Березовського. З колекції вилучено майже всі композиції, які належали до так званого світського відділу, залишились такі: пісня Вані «Как мать убили» з опери М. Глинки «Іван Суванін», пісня С. Панченка на слова М. Лермонтова «Нищий», «Колядка

¹³ Журнал для записи книг, отдаваемых в переплёт из библиотеки Киевской духовной академии 1890—1915 гг. *Институт рукопису НБУВ*. 160. № 2837. 211 арк.

¹⁴ *Козицький П. О.* Спів і музика; *Дениско Л. М.* У бібліотеці хору.

¹⁵ Опись библиотеки.

дівчат» з опери М. Римського-Корсакова «Ніч перед Різдом», дві пісні К. Вебера «В тени дерев» та «Эхо», дві пісні Ф. Мендельсона-Бартольдї — «Над их могилою» та «Как иней».

Та частина нотної бібліотеки хору КДА, що дійшла до нас, зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. Вона складається з друкованих видань та рукописів, що поділені за формою викладення нотного тексту на партитури та поголосники до них.

Нотна бібліотека хору КДА містить церковні твори українських та зарубіжних митців XVIII — початку ХХ ст. для мішаного та однорідних хорів. До неї входять композиції, що належать до різних жанрів церковної музики:

- хорові твори традиційного богослужіння великих форм та уривки з них (повні літургії та окремі частини з літургій Ранішосвячених Дарів, Івана Золотоустого, Василя Великого, всеношної, панахиди);

- хорові концерти;

- окремі релігійні твори (духовні пісні, гімни, канти та ін.).

У нотниці представлено різні напрямки церковно-музичної творчості: старовинні монодичні піснеспіви у збірниках «Октоїх» та «Ірмолой», оригінальні авторські твори та гармонізації монодії.

Загалом у нотній бібліотеці хору КДА репрезентовано творчість 138 композиторів, а також велику кількість анонімних творів церковної музики. Тут знаходяться композиції, що широко застосовуються у виконавській практиці, представлено духовно-музичну спадщину митців, котрі викликають чимале зацікавлення у сучасних дослідників музичного мистецтва — Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Степана Дегтярьова, Степана Давидова, Олександра Кошиця, Кирила Стеценка та багатьох інших.

На жаль, композиторську діяльність М. Березовського репрезентовано надто скромно. Збережено лише дві партитури духовних творів композитора — концерту «Не отвержи» (Ес 1547 П. № 5, рукопис) та друковані поголосники до нього для всіх хорових партій (у конволюті під шифром КДА П. № 16) і частина «Вірую», що знаходиться у конволюті (КДА П. № 2). Багато творів митця втрачено.

З числа духовних композицій С. Дегтярьова збережено: «Херувимська F dur», хоровий концерт «Да воскреснет Бог», «Херувимська пісня Es dur», «Світе тихий A dur», «Хваліте ім'я Господнє», хорові концерти «Преславная днесь» (два варіанти: рукописний і друкований, також поголосники для всіх хорових партій), «Благо єсть» (рукопис, два варіанти), «Помилуй мя, Боже» (два варіанти: рукописний і друкований), «Блажен еси» (або «Блажені всі»), «Готово серце мое» для чотириголосого хору, «Днесь всяка плоть», «Днесь Христос во Вифлеємі», «Богородице Діво, упованіє» (Задостойники на Стрітені Господнє). Композиції малої форми здебільшого збережено у друкованому вигляді. Хорові концерти С. Дегтярьова, що знаходяться в рукописних збірниках, здебільшого переписані як анонімні.

Досить широко у нотниці представлено творчість композитора Степана Давидова: концерти «Висшюю небес» і «Слава во вишніх Богу», партитури та поголосники для дисканта й альту, «Чотириголосна літургія» (повністю у конволюті КДА П. № 16 друк.); рукописи: «Єдинородний», «Отче наш» (два варіанти), «Вірую», «Єдин, Свят», хорові концерти «Воспойте Господеві», «Обновляйся, новий Іерусалиме»; частини літургії: «Слава Отцю і Сину», «Херувимська». Поголосники існують для творів: «Отче наш» (у комплекті КДА П. № 23 для всіх хорових партій), «Милость мира», «Достойно естъ», «Херувимська» (поголосники у комплекті Ее 1548 П. № 2 для всіх хорових партій).

Нотна бібліотека містить понад п'ятдесят церковних творів Д. Бортнянського, частина з яких належить до рукописів, а частина — до нотодруків. Збережено збірники з духовними концертами митця, один із чотириголосними (партитура та поголосники) видавництва Петра Юргенсона, збірка з двохорними (видання 1835 р.), чотири книги з поголосниками чотириголосних концертів, що були видані 1834 р. Два твори композитора «Іс пола еті деспота» та «Коль славен», що знаходяться в рукописній частині нотниці, переписано як анонімні.

Ретельно вивчаючи творчість А. Веделя, окрім відомих 9-ти партитур, які вже на той час увійшли до наукового та виконавського обігу, Т. Гусарчук виявила в нотній колекції ще 67 духовних композицій митця. При дослідженні нотної бібліотеки хору КДА віднайдено ще 20 партитур та поголосників А. Веделя, які знаходяться у різних друкованих та рукописних джерелах. Наприклад, у рукописній книзі під шифром Ее 1547 П. № 5 міститься 12 духовних композицій А. Веделя, більшість з яких переписані з його автографа, а саме: «Милость мира» і «Тебе поем», «Достойно естъ», «Отче наш», хоровий концерт «Услиши, Господи, глас мой» — переписаний з автографа 26 жовтня 1879 р., «Стихи, поемные во время освящения храма», хорові концерти: «Помилуй мя, Господи», «Ко Господу внегда скорбіти» — переписані з автографа 19 грудня 1879 р., «В молитвах неусипающую Богородицю», «Спаси мя, Боже» — переписані з автографа 9 січня 1880 р., «Блажен разумиваяй на нища і убога» — переписаний з автографа 9 січня 1880 р., «Гласом моім»¹⁶. Копії цих творів належать регентові академічного хору І. Макаревичу.

Досить широко в нотній бібліотеці представлено духовно-музичну творчість українських композиторів Євстафія Азеєва, Василя Беневського, Гавриїла Ломакіна; композиторів ближнього зарубіжжя: Олександра Архангельського, Олександра Гречанінова, Олександра Кастальського, Олександра Чеснокова, Петра Чеснокова, Миколи Римського-Корсакова, Петра Чайковського та ін.

¹⁶ Авторство якого ще остаточно не узгоджене поміж дослідниками творчості А. Веделя: Т. Гусарчук вважає, що твір належить саме А. Веделю, А. Кутасевич схиляється до думки, що автором композиції є С. Дегтярьов.

Цікавим є той факт, що в нотній бібліотеці знаходяться духовні твори тогочасних молодих митців: К. Стеценка, О. Кошиця, В. Петрушевського, П. Гопцуса, І. Макаревича. І, можливо, хор академії був першим виконавцем їх творів. Варто відзначити, що «Херувимська пісня» F-dur, написана молодим К. Стеценком, збереглась лише в нотній бібліотеці хору КДА.

Рукописна частина колекції заслуговує на особливу увагу, оскільки вона відтворює традиційний репертуар хору, починаючи ще від Києво-Могилянської академії, хоча самі рукописні копії належать до другої половини ХІХ ст. На початку або наприкінці більшості творів стоїть дата та підпис переписувача. Очевидно, що внаслідок частого користування рукописи періодично замінювали на нові копії.

Усі партитури та поголосники означеної частини нотниці писали учасники та регенти хору КДА. Значна частина композицій, представлена у них, належать митцям ХVІІІ—ХІХ ст., серед яких М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, С. Гейне, С. Давидов, С. Дегтярьов, О. Львов, Д. Туптало (Димитрій Ростовський), П. Турчанинов. Це хорові концерти, піснеспіви літургії, всеношної та окремі релігійні твори. Крім того, у рукописах є духовна музика й маловідомих авторів, зокрема Алейнікова, Базарінова, Должанського, Кукушкіна, П. Левандовського (якого вважають учнем А. Веделя), І. Руденка, Тимошенка, а також регентів хору О. Кошиця, М. Лисицина, І. Макаревича, В. Петрушевського.

Досить широко представлено в рукописах анонімні церковні композиції різних жанрів та форм. В окремих випадках авторство встановлено нами за допомогою наукових праць Т. Гусарчук «Анотований покажчик творів Артема Веделя» (1997), Антоніни Лебедевої-Ємеліної «Русская духовная музыка эпохи классицизма: 1765–1825: Каталог произведений» (2004), Алли Семенюк «Песнопения русской православной Церкви: каталог» (2003) та іншими джерелами, однак ще залишаються піснеспіви літургії, всеношної, духовні концерти та ін., авторство яких не визначене.

До рукописної частини входять три збірники з гармонізацією наспіву Києво-Печерської лаври священника І. Шеміганова, що належать до кінця ХІХ ст. За записами на початку та в кінці збірників встановлено, що означені рукописи були подаровані КДА автором у 1886 р.: «В Киевскую духовную академию, Трёхголосное [и четырёхголосное] церковное пение. С усердием приносит в дар Харьковской Губернии Города Змеёва заштатный священник Иоанн Шемиганов 1886 года Марта 19 дня».

Партитури збірники оправлені, досить великого формату (висота 34 см, ширина 25,5 см). Нотний текст написано охайно, каліграфічно, на папері високої якості, чорним, коричневим, синім чорнилом та простим олівцем. Переписано партитури копіями, з-посеред яких: Ю. Березницький, С. Гросул, І. Іванов, П. Ковернинський, П. Козицький, О. Кошиць, М. Лисицин, І. Макаревич, В. Петрушевський, Х. Черняк, Г. Чистов, І. Шейнов та ін.

Поголосники збережені дещо гірше, окремі з них потребують реставрації. Такий стан збереження зумовлений тим, що ними користувалось у кілька разів більше людей, ніж партитурами. У кожному комплекті поголосників, що, як правило, складається з чотирьох книг (для дисканта, альту, тенора і баса), вміщено від 20 до 90 творів церковної музики різних композиторів періоду XVIII — початку XX ст. Зазначимо, що для більшості партитур, які є в нотній бібліотеці, збереглись поголосники для всіх хорових партій, однак багато церковних творів дійшли до нас або в партитурному викладі, або в поголосниках. Наприклад, двохорний концерт «Днесь ад ридає», канон у Велику Суботу «Волною морською» с *moll* (авторство цих творів не вдалось установити), «Херувимська» М. Лисенка (яка збереглась лише в нотній бібліотеці), «Світе тихий» Феофана, «Єдинородний Сине», «Іже херувими» (XVIII ст., автора не вдалось установити), «Днесь Христос во Вифлеємі» — концерт С. Дегтярьова, «Світе тихий» С. Дегтярьова, «Буди імя Господне» та «Разбойніка благоразумного» А. Веделя та інші збереглись лише в поголосниках. Комплекти з поголосниками, зокрема рукописні, стали допоміжним матеріалом при встановленні авторства анонімних творів, оскільки трапляється багато випадків, коли в поголосниках стоїть прізвище автора перед нотним текстом твору, а партитуру переписано як анонімну або навпаки. Вони також містять інформацію про діяльність, музичні смаки та творчість регентів, адже більшість з них переписано або перевірено саме керівниками академічного хору. Як і партитурні збірники, комплекти поголосників опрацьовано в картонну, шкіряну або напівшкіряну палітурку.

До друкованої частини нотної бібліотеки хору КДА належать збірники, об'єднані в конволюти, де знаходяться церковні твори українських та зарубіжних композиторів. Також у колекції є моновидання, що містять гармонізації старовинних церковних наспівів та твори великої форми протоієрея Петра Турчанинова, Олексія Львова; духовні твори Л. Малашкіна; збірки з концертами Д. Бортнянського для чотириголосного хору; «Обиход нотного церковного пенія» М. Бахметєва; 18 нотних книг із духовними піснеспівами різних композиторів за редакцією В. Петрушевського; окреме видання концерту С. Давидова «Слава во вишніх Богу» із серії «Духовно-музыкальные сочинения разных авторов. Серия 3-я»; окреме видання Д. Аллеманова «Ірмоси Рождеству Христову» із серії «Духовно-музыкальные сочинения Д. Аллеманова»; «Всенощное бденіє» П. Чайковського; «Літургія Івана Золотоустого» О. Архангельського та ін. Збереглись у нотній бібліотеці п'ятитомне видання «Церковно-певческий сборник», де вміщено велику кількість духовних піснеспівів літургії та всеношної різних авторів; нотна книга «Церковные хоры» за редакцією А. Касторського, до якої входять гармонізації духовних піснеспівів та оригінальні церковні твори композиторів XVIII—XIX ст.; вісім збірників із духовними композиціями румунських митців — шість композитора українського походження Г. Музическу та два С. Ніколеску; «Боже-

ственна літургія» сербського автора Корнелія Станковича за сербським наспівом; п'ять збірників із церковною музикою Православної церкви Японії за редакцією Якова Тіхая, три збірники з грузинськими духовними піснеспівами; чотири друковані книги В. Смоленського, де містяться його авторські духовні твори та гармонізації монодії різних композиторів, два «Ірмологіони» (Сиреча) на глас 1-й, «Октоїх» на глас 1—8, «Тріодь» на глас 1—8, «Богогласники» (1799, 1805), «Осьмогласник» 1766 р., «Ірмологіон» 1775 р. та багато інших.

Як було зазначено вище, більшу частину друкованих збірників нотної бібліотеки хору КДА об'єднано в конволюти. У них представлено церковну творчість композиторів: О. Архангельського, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Виноградова, П. Воротнікова, Б. Галуппі, М. Глинки, О. Гречанінова, С. Давидова, С. Дегтярьова, О. Ільїнського, М. Іполітова-Іванова, О. Кастальського, Г. Ломакіна, Л. Малашкіна, М. Римського-Корсакова, Дж. Сарті, П. Турчанінова, П. Чайковського, О. Чеснокова, П. Чеснокова та багатьох інших.

Видання церковної музики, вміщені в нотниці, друкували у різних видавництвах України та ближнього зарубіжжя: Леона Ідзіковського, Болеслава Корейва, Стефана Кульженка (Київ), Петра Юргенсона (Москва), Іосифа Юргенсона (Петербург), Г. Сеневальда (Зеневальда), Е. Венде (Варшава), А. Гутхейля (Москва), Г. Шмідта (СПб.), П. Селіверстова (СПб.), А. Іогансена (Москва), Г. Бернарда (Москва), В. Бесселя (СПб.), Гебетнера і Вольфа (Варшава), В. Карбелова (Тифліс), К. Леопаса (СПб.), Д. Мелхіседека (Лейпциг), К. Мейкова (Москва), В. Гроссе (Москва), П. Резеліуса (СПб.), Корнелія Станковича (Бечу, Сербія), а також у видавничих установах Київської духовної семінарії, Синодального училища (Москва), Святійшого Синоду (СПб.), Придворної співацької капели. Варто зазначити, що друкована частина нотної бібліотеки певною мірою дає інформацію про діяльність цензурних комітетів, які функціонували в той час у Москві, Петербурзі та Києві.

У друкованій частині нотної бібліотеки є збірники, які ймовірно видавали невеликими накладом, збереглись поодинокі примірники. До таких, зокрема, належать: «Партитурное собрание духовных песней разных сочинителей с переложением на фортепиано» (шифр КДА П. № 2/2), в якому містяться твори М. Березовського, Б. Галуппі та Грибовича, ще один такий примірник знаходиться у Москві. За припущеннями російської дослідниці церковної музики А. Лебедевої-Ємеліної, публікацію цього збірника здійснено в першій половині XIX ст. за підтримки дружини Д. Бортнянського¹⁷. «Двохорні концерти» Д. Бортнянського видані 1835 р. П. Резеліусом у Санкт-Петербурзі. Зауважимо, що цей примірник зберігся лише в нотній бібліотеці КДА. Привертає

¹⁷ Лебедева-Емелина А. В. Русская духовная музыка эпохи классицизма: 1765—1825: Каталог приведенный. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 655 с.

Київська духовна академія. Початок ХХ ст.

увагу збірник із творами Ф. Затценгофена (СПб., 1812) німецькою мовою; «Божественна літургія» Д. Бортнянського (СПб., 1815), що є зразком перших спроб композитора гармонізувати монодію; «Осьмогласник» (Почаїв, 1766), «Ірмологіон» (Почаїв, 1775), «Песни Благоговейные» (Почаїв, 1806); видання творів А. Веделя, опубліковані за редакцією В. Петрушевського (Київ, 1911); комплект «Круг церковного нотного пения в шести частях», надрукований крюковою нотацією за редакцією Д. Розумовського; збірник церковних піснеспівів, укладений А. Щепановським (Краків, 1725), надрукований чотирилінійною невменною нотацією.

Окрім творів видатних митців XVIII — початку ХХ ст., у друкованій (як і в рукописній) частині нотної бібліотеки хору КДА досить широко представлено діяльність менш знамих композиторів ХІХ — початку ХХ ст.: Д. Аллеманова, В. Беневського, І. Богданова, П. Гдешинського, П. Гопцуса, М. Лисицина, Г. Ломакіна, І. Макаревича, Л. Малашкіна, Г. Музическу, В. Петрушевського, К. Станковича та ін. Велика кількість релігійних творів, уміщених у друкованій частині колекції, репрезентують новий напрям розвитку церковно-музичної творчості ХІХ ст. в Україні та країнах ближнього зарубіжжя — гармонізацію монодії. Всі вони ще потребують окремих музикознавчих й джерелознавчих досліджень.

Друковані збірники нотної бібліотеки хору КДА опрацьовано в картонну, шкіряну або напівшкіряну оправу. Фізичний стан збереження задовільний, лише окремі конволюти потребують реставрації.

Як зазначено вище, для полегшення користування нотною бібліотекою хору КДА, з метою джерелознавчих та музикознавчих досліджень співробітниками ЦНБ АН УРСР наприкінці 70-х років ХХ ст. здійснено спробу систематизувати нотні джерела за рубриками бібліотечно-бібліографічної класифікації:

1. Щ 318. 9. «Церковная музыкальная литература общего характера (6 карток)»;
2. Щ 941. 6П. (028). «Партитура на 4 голоса. Духовно-музыкальные сочинения (Ирмологий нотного пения) (198 карток)»;
3. Щ 941. 6П. (028). «Дискант. Партитура. Духовно-музыкальные сочинения (Ирмологий нотного пения) (100 карток)»;
4. Щ 941. 6П (028). «Альт. Партитура. Духовно-музыкальные сочинения (Ирмологий нотного пения) (100 карток)»;
5. Щ 941. 6П (028). «Тенор. Партитура. Духовно-музыкальные сочинения (Ирмологий нотного пения) (91 картка)»;
6. Щ 941. 6П (028). «Бас. Партитура. Духовно-музыкальные сочинения (Ирмологий нотного пения) (74 картки)».

В епоху технологічного та інформаційного розвитку карткового каталогу, створеного співробітниками ЦНБ АН УРСР, виявилось недостатньо для отримання повної інформації про склад та зміст нотної бібліотеки хору КДА. Задля покращення доступу користувачів було прийнято рішення створити електронний ресурс (базу даних) та опублікувати науковий каталог. Для проведення такої роботи зібрано всі віднайдені на сьогодні нотні документи, що зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ і безпосередньо пов'язані з розвитком хорового мистецтва в КДА, введено їх в електронну базу даних, а згодом опубліковано наукову працю «Нотна бібліотека хору Київської духовної академії»¹⁸. У процесі роботи над формуванням електронного та друкованого наукового каталогу здійснено джерелознавчий і бібліографічний аналіз усіх віднайдених друкованих та рукописних нотних документів, докладно описано зміст збірників, до всіх анонімних творів набрано нотні інципіти. Під час дослідження виявлено й вивчено усі авторські, власницькі, дарчі та інші написи, залишені на сторінках рукописів і друкованих видань, які доповнили відомості про історію формування та збереження нотної бібліотеки і про творчу практику академічного хору.

Проведена робота дозволяє не лише ознайомитись із змістом нотниці, а й розкриває закономірності походження джерел, їх автентичність, достовірність, інформаційний потенціал. Таким чином, нотний матеріал, що належить до бібліотеки хору КДА, вдалось об'єднати в єдину колекцію нотних видань та рукописів під назвою «Нотна бібліотека хору Київської духовної академії». Відбулась наукова реконструкція бібліотечно-бібліографічної інформації про

¹⁸ Руденко Л. Г. Нотна бібліотека.

нотницю. База даних та друкований науковий каталог «Нотна бібліотека хору Київської духовної академії» надає можливість якнайширше ознайомитись із матеріалами нотозбірні, оцінити її джерелознавчий потенціал, значно полегшує пошук потрібних нотних документів.

Нотна бібліотека хору КДА є репрезентантом діяльності хору навчального закладу, який відіграв непересічну роль у становленні та розвитку хорового мистецтва України впродовж XVII — початку XX ст. Духовні твори, представлені в колекції, належать до золотих сторінок історії українського хорового мистецтва, що характеризує хор як феномен національної культури і детермінує розвиток церковного співу в Україні та Росії від епохи бароко до початку XX ст.

І сьогодні нотна бібліотека не втратила своєї історичної цінності як унікальна колекція духовних творів, що несуть правдиві відбитки музикування в Києво-Могилянській та Київській духовній академіях. Вона є свідченням щоденного служіння високим ідеалам православ'я, збагачення духовної культури, високих мистецьких злетів українського народу.

ПІСЛЯМОВА

ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ В ІНСТИТУТІ КНИГОЗНАВСТВА НБУВ

ослідження історії книжкової культури XVI—XX ст., насамперед книжкової культури України, стало в останні роки об'єднуючим завданням для підрозділів Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Основна характерна риса цих напрацювань полягає в ґрунтуванні їх на першоджерелах — на конкретних фондах спеціалізованих історико-культурних відділів.

Через студіювання конкретних пам'яток — стародруків, рідкісних і цінних видань XIX—XX ст. різних видів (книжкових, образотворчих, музичних), а також історичних колекцій та зібрань, що в комплексі характеризують книжкову культуру певного часу, науковці Інституту бачать подальший розвиток історії книжкової культури України як самостійний науковий напрям на межі книгознавства, історії та мистецтва книги, книжкового пам'яткознавства, історії вітчизняної бібліотечної справи, теорії та історії культури.

Головними показниками стану книжкової культури, на наше переконання, є технологія та мистецтво виготовлення книги, а також рівень поширеності книги і читання в тій чи іншій країні, соціальному середовищі, історичному часі тощо, адже кожна епоха виробляла свою книжкову культуру. Це виявлялось, зокрема, у виборі певних форматів книжок, оздобленні їхніх оправ, виборі шрифтів, стилів художнього оформлення, моді на певні жанри. Книжкова культура в її історичному розвитку має також специфічні ознаки приналежності до національної культури, передусім це ознаки мови, художнього оформлення, тематики видань, їхнього авторства. При цьому варто пам'ятати, що на українських теренах споконвічно проживали різні етноси, котрі творили свою культуру; в різні часи сюди потрапляли і тут функціонували, впливаючи на суспільство, книги інших народів, написані різними мовами і створені в інших державах. У вітчизняних книжкових зібраннях минулого широко представлені іноземні видання, насамперед латинською, польською, французькою, німецькою мовами, а значить і вплив західноєвропейської книжності був суттєвішим, на відміну від, скажімо, Московської, допетровської держави. Все це позначалось на розвиткові як української книжкової культури, так і

книжкової культури інших народів, що співіснували на цих же землях. Тож поняття «книжкова культура України» охоплює набагато ширший за етнічним обсягом зміст і враховує поліетнічну книжкову продукцію.

Необхідність актуалізації книги як історично випробуваного фактора впливу на духовність суспільства, її культурного потенціалу є, на наше переконання, беззастережною. Незважаючи на стрімкий розвиток нових засобів масової інформації, книговидання в світі не зникає, а за кількістю назв навіть дещо збільшується. Книга, традиційна книжкова культура лишаються затребуваними суспільством, і це вимагає їх вивчення, з огляду на історичну роль книги в суспільстві, а також накопичені величезні ретроспективні масиви книжок у великих бібліотеках.

Отже, Інститут книгознавства НБУВ, зберігаючи понад 1,5 млн книжкових та інших пам'яток історії та культури, планує і в подальшому досліджувати історію книжкової культури України — не лише пам'ятки, створені на українських етнічних землях, але й ті численні примірники іноземних видань, які ще в давні часи були завезені сюди і збережені в спеціалізованих історико-культурних фондах. Це теж є нашим національним надбанням. Вивчатимуться також зразки книжкової культури української діаспори.

Які ж перспективи досліджень ми бачимо на найближчий час? По-перше, необхідно досягнути зроблене, підбити певні підсумки, щоби побачити не лише результати, але й лакуни, ті питання, що лишилися поза увагою. Такими своєрідними підсумками є дана монографія, що узагальнює певний етап наших досліджень з історії книжкової культури, але безперечно не ставить крапки на них, а також колективна монографія, над якою зараз працює Інститут — «Історико-культурні фонди Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, організація доступу та створення електронного ресурсу (2000—2020)», де підсумовуються напрацювання різних напрямів діяльності відділів Інституту за 20 останніх років.

Виходом фундаментальних друкованих каталогів з ґрунтовною монографічною частиною підведено певну риску під тривалими дослідженнями історії та видавничої діяльності кількох вітчизняних друкарень: почаївської, бердичівської, луцької; одержано нові факти з історії видавничої справи, з історії розповсюдження і читання видань цих друкарень. Але тривають дослідження продукції інших друкарень, видавництв, колекцій, що зберігаються у фондах НБУВ.

Обсяги і різноманітність фондів стародрукованих видань, що були випущені на етнічних українських землях у XVI—XVIII ст., дають змогу працювати над доповненням українського бібліографічного репертуару стародруків. Основою, зрозуміло, є друкований каталог Я. Запаска та Я. Ісаєвича «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (1981—1984), але за останні десятиріччя в НБУВ виявлено нові видання та примірники, не зафіксовані в цьому каталозі. Відповідна база даних національної бібліографії стародруків за фондами НБУВ постійно напрацьовується і част-

ково публікується на порталі бібліотеки в розділі «Каталоги». Плануються також друковані каталоги стародруків XVIII ст. за фондами НБУВ, окремо кириличним і латинським шрифтом. Виявляється у фондах та вивчається масив україніки гражданським шрифтом.

Тривають унікальні філігранологічні дослідження стародруків кінця XVI — початку XVII ст., які, сподіваємось, нададуть новий фактичний матеріал історико-книгознавчого характеру. Серед очікуваних результатів дослідження — публікація статей, каталогів, монографій.

Предметом наукових студій співробітників Інституту книгознавства НБУВ став стиль бароко в українських стародруках, що простежується в текстах (віршах, епіграмах, молитвах) і в художньому оформленні. Плануються також перевидання значущих пам'яток барокових видань.

Історію книжкової культури презентують також історичні бібліотеки, що в різному виді збереглися у фондах НБУВ: цілими комплексами, фрагментами, одиничними примірниками. Триває реконструкція розпорочених книжкових зібрань за екслібрисами, штампами, записами на примірниках, оправами тощо. Зокрема, поглиблено вивчаються бібліотеки дореволюційних навчальних закладів, у першу чергу Київського університету святого Володимира; історичні зібрання київських монастирів, а також бібліотеки римо-католицьких монастирів, що діяли на українських теренах; колишні приватні бібліотеки.

У Видавничому домі «Академперіодика» НАН України опубліковано унікальне видання «Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Підготовлено новаторське за змістом і методикою опису дослідження «Нотні видання Генріха Їндришишека». Але величезне за обсягом і цінне за наповненням зібрання нотних видань, грамплатівок потребує нових наукових розвідок на межі книгознавства та музикознавства. Відділ музичних фондів вивчатиме нотні видання з колекції О. К. Розумовського, раритетні грамплатівки, нотні видання православного богослужбового співу, українську музичну періодику 1923—1934 рр., нотні видання київських видавців XIX — початку XX ст., «Музичного фонду Міністерства культури УРСР».

Останніми роками видано ґрунтовні випуски наукових каталогів українських плакатів (3 томи), фундаментальний каталог вітчизняних кіноплакатів, унікальний каталог мідних дощок друкарні Києво-Печерської лаври. Тепер науковці відділу образотворчих мистецтв зосередили увагу на дослідженні європейських гравірованих портретів XVI—XIX ст. з фондів НБУВ, відбитків початку XX ст. з гравірувальних дощок XVI—XVIII ст. друкарні Києво-Печерської лаври, поштових ілюстрованих карток кінця XIX — першої третини XX ст., українських плакатів з 1917 до 1956 р. і кіноплакатів з 1920 до 1946 р.

Відділ зарубіжної україніки, здійснивши підготовку трьох бібліографічних покажчиків, присвячених метабібліографії зарубіжної україніки та дослідженню українців Канади, займається наразі вивченням книжкової продукції за-

рубіжних видавничих центрів і бібліотеками української діаспори в Канаді, створює аналітичні описи статей з журналів української діаспори. Поглиблено опрацьовується навчальна книжка української діаспори.

Ми зазначили основні напрями, які мають виявити й засвідчити прояви книжкової культури певного часу чи регіону. Кожного разу, при вивченні кожної підтеми, обирається своя методика досліджень, вивчається історіографія питань, аналізуються унікальні чи загальні риси конкретних явищ, здійснюється комплексне аналітичне дослідження, що має завершуватись висновками, в т. ч. з історії книжкової культури.

Разом із тим, розуміючи, що тема історії книжкової культури є неоглядною, Інститут книгознавства, як і всі наукові інституції України, раз на три роки обирає конкретну тему дослідження. Зараз це атрибуція та експертиза як складові дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток. Обранню такого ракурсу досліджень сприяло, знов-таки, вивчення історії книжкової культури, що серед іншого виявило у фондах видання без титульних аркушів, тобто без вихідних даних, або видання-фальсифікати, що мають неправдиві вихідні відомості. Саме атрибуція має встановити справжні вихідні дані, і не тільки текстових видань, але й нотних, образотворчих тощо. Цей напрям досліджень дав змогу виявити контрафактні стародруки XVIII — початку XIX ст. й довести існування контрафакції в ті далекі часи; атрибутувати кілька палеотипів (видань першої половини XVI ст.); розглянути замасковані безцензурні видання XIX ст., видавничі західноєвропейські підробки, видавничі фальсифікати зарубіжної україніки тощо. Для встановлення справжніх відомостей потрібно проводити комплексну експертизу, коли досліджується папір чи інший матеріал пам'ятки, її історія, авторство, зміст, художнє оформлення, особливості поліграфічного виконання, власницькі записи чи коментарі, що засвідчують долю конкретного примірника.

Науковим різноплановим дослідженням передує, як правило, діяльність з опису конкретних пам'яток сформованих чи тих, що реконструюються, колекцій, внесення записів за типами до баз даних пам'яток, доступних користувачам, а також бази даних особливо цінних пам'яток для майбутнього Державного реєстру національного культурного надбання, його складової частини «Книжкові пам'ятки України». Сучасна робота з ретроспективними історико-культурними фондами неможлива також без підготовки цифрових копій на унікальні чи особливо цінні документальні пам'ятки з історії книжкової культури України, які розміщуються у зведеній електронній бібліотеці «Україніка», що надає можливість читачам у віддаленому доступі використовувати потрібну їм повнотекстову інформацію.

Цікавою формою розкриття спеціалізованих фондів Інституту книгознавства є електронні тематичні виставки, що публікуються на порталі НБУВ. Вони виявляють і презентують дослідникам документні ресурси за певною темою, надають потрібний узагальнюючий чи деталізований, залежно від за-

вдання, матеріал за темою виставки, фото обкладинок чи найхарактерніших сторінок видань і тематичний список документів.

Результати попередніх досліджень виявили конкретні приклади характерних рис вітчизняної книжкової культури, що потребує подальших студій, узагальнень, висновків, представлення комплексної картини книжкової культури в різних історичних періодах, з різних аспектів: історико-книгознавчого, мистецтвознавчого, бібліографічного, бібліотечного, бібліофільського, українознавчого, джерелознавчого тощо. Основними вимогами є достовірність описів пам'яток, коректне тлумачення, узагальнення одержаних даних, а не підлаштування їх до кон'юнктурних висновків.

Незважаючи на надзвичайно складні умови, у т. ч. фінансові, що існують сьогодні в суспільстві в цілому і щодо наукових досліджень зокрема, карантинні обмеження в зв'язку з пандемією COVID-19, пам'ятаємо, що рівень свідомості суспільства залежить у тому числі від його ставлення до власної історії, до книжок, до бібліотек, загалом до знань. Історико-культурні фонди бібліотек — це національне надбання, яким треба пишатись; водночас, це й величезна джерельна база різнопланових наукових досліджень, актуалізація якої і є нашим завданням.

ІМЕННИЙ ПОКАЖУНК

- Август III Саксонський, польс. король 142
Авіцена 330
Аврелій Августин 337
Адам Чернігівський (Зерникав) 335
Азеєв Є. С. 367
Алейніков 365, 368
Александров М. Г. 357
Александрович В. 95
Алексєнко М. В. 359
Аллеманов Д. В. 369, 371
Амброджо М. 336
Амвросій Медіоланський 337
Амфілохій 216, 246
Амфітеатров Антоній *див.* Антоній (Амфітеатров)
Андрєєв Н. 303
Андрєєвич Д. 95
Андрей (Шептицький) 192
Андрієвський В. 318
Андрій Кесарійський 90, 202
Андрій Критський 220
Андрусак М. Г. 281
Анна Австрійська Габсбург 169
Анна Іванівна, рос. імператриця 336
Антоній (Амфітеатров, Яків Гаврилович) 340
Антоній (Петрушевський) 334—335
Антоній (Радивилівський) 200, 202, 204, 207, 213, 331, 340
Антоній (Тарасевич) *див.* Тарасевич Олександр
Антоній (Храповицький, Олексій Павлович) 334
Антонович В. Б. 44, 163
Антонович Д. В. 313
Антонович К. 319
Анчевська А. 172
Анчевський М.-Н. 172
Апостол Данило, гетьман 255—257
Аренський А. 365
Арістотель 176, 336—337
Аркас М. М. 313, 323
Аркасова (Аркас) О. 313
Армашенко І. 214
Арндт Ю. 323
Арсеній (Желиборський) 82
Арсеній (Москвін, Федір Павлович) 333
Артемівський А. *див.* Тутковський М.
Артемівський-Гулак П. *див.* Гулак-Артемівський П. П.
Архангельський О. А. 365, 367, 369—370
Аскоченський В. І. (Аскоченский В. И.) 361
Атанасій (Шептицький, Антоній Олександрович) 166
Афанасій (Вольховський, Федір Павлович) 340
Афанасій (Кальнофойський) *див.* Кальнофойський А.
Афанасій (Пузина, Олександр Юрійович) 95
Афанасьєва З. Б. 360
Баворовські 162
Багаутдин Р. 321
Багмет А. 322
Багрецов Ф. О. 365
Багрянний І. П. 281—282
Бажан М. П. 56, 59
Базарінов 368
Балабан Гедеон *див.* Гедеон (Балабан, Григорій Маркович)
Балабан О. 79
Балабан Ф. 16, 83
Балабани 79, 85, 90, 116
Балашов К. В. 166
Балика Д. А. 55
Бантиш-Каменський Д. М. 40
Баранович Лазар *див.* Лазар Баранович
Барвінок Ганна *див.* Ганна Барвінок
Барвінський О. Г. 300—301
Барка Василь (Очерет В. К.) 281—282, 291
Барський П. 46
Барчук І. 323

- Баторій Стефан *див.* Стефан Баторій
 Бахметев М. 369
 Безменов П. П. 359
 Бекан М. 336
 Белармінус Р. 336
 Белей П. 282
 Белжецький Б. К. 173
 Беловицкая А. А. *див.* Беловіцька А. О.
 Беневський В. Д. 367, 371
 Бер В. А. 285
 Березницький Ю. 368
 Березовський М. 361, 363—366, 368, 370
 Беринда П. 18—19, 79—80, 82, 85, 90, 93,
 120, 236, 268, 345
 Беринда С. 18, 90, 269
 Бернард М. 370
 Бернат М. 16
 Бертиус П. 337
 Бертольд (Лишковський І.) 144
 Бессель В. 370
 Бестужев-Марлінський О. 345
 Бетховен Л. 182
 Бецький І. Є. (Бецкий И.) 38
 Беліков В. І. 346
 Белова Л. 81
 Биханов 365
 Биковський Л. У. 281
 Біда М. 314
 Бідембахінус Ф. 336
 Біднов В. 296
 Бізе Ж. 182
 Біланюк П. 323
 Білаш Б. Н. 313
 Білецький Л. Т. 308, 311
 Білецький О. І. 200
 Білик В. А. 161
 Бірюліна О. 95
 Бісецький І. 343
 Богданов І. 371
 Богдашевський Василій *див.* Василій (Богда-
 шевський, Дмитро Іванович)
 Богуславський В. 157
 Боднарчук І. 321
 Бодяньський О. М. 40
 Бой, де 260
 Бойчук Б. М. 291
 Бойчук М. Л. 48
 Бойцун А. 315
 Болховітінов (Болховитинов) Євгеній *див.* Єв-
 геній (Болховітінов, Євфимій Олексійович)
 Бондар Н. П. 65, 69, 74, 76, 82, 85, 87—89,
 99—101, 104, 106—111, 114, 116, 118—
 119, 140, 263
 Бонковський Д. Ф. 188
 Борецький Іов *див.* Іов Борецький
 Борецький М. 280, 286
 Борисенко К. Г. 199
 Боровиковський Л. 323
 Бортнянський Д. 364, 366—371
 Босаковський М. 151
 Бочковська В. Г. 130
 Бочковський О. І. 315
 Брадке Є. Ф., фон 349—350
 Будзина С. 85—86
 Будзиновський А. 305
 Булгаков М. 361
 Бунге М. Х. 351
 Бурачек М. 46
 Бурнет Т. 337
 Бурцов В. 65
 Бутович Г. 82
 Бучко І. 278
 В, гравер 239, 241
 ВР, гравер 239—240
 Вагилевич І. 39
 Вагилевич К. 323
 Вагнер Ю. 312
 Ваза Владислав *див.* Владислав IV Ваза
 Ваза Сигізмунд *див.* Сигізмунд III Ваза
 Валуєв П. 41
 Валькевич Зосима *див.* Зосима (Валькевич,
 Захарій Степанович)
 Ванат І. 322
 Варлаам (Ясинський) 203, 255, 259, 331, 340
 Василевська В. 56
 Василиса Яцковна 95
 Василій Великий 75, 79— 80, 106, 111—113,
 118—120, 201, 209—210, 235, 237, 335—
 336, 366
 Василій (Богдашевський, Дмитро Іванович)
 346
 Василь Лукич *див.* Левицький В. Л.
 Васильєв Г. В. 349
 Ващенко Г. 281, 320—321
 Вебер К. 366
 Ведель А. 361—363, 365—371
 Вейман К. Е. 336
 Великодна Г. В. 359
 Величко С. 39

- Белімезіс Е. 270
 Венде Е. 370
 Веневітінов (Веневитинов Д. В.) 43
 Венявський Г. 188
 Венявський Ю. 188
 Вербицький Т. 26, 90—93, 95
 Вергілій 356
 Вертинський О. 186
 Вивялковський З. 156
 Виговський Іван, гетьман 165
 Винар Л. 287
 Виноградов М. 365, 370
 Вишенський І. 16
 Вишневецька Р. 323
 Вишневецький М. 173—174
 Вишневецький Я. 172
 Вістор І. 69
 Вілямовський К. 151
 Вінклер Й. Х. 155
 Віталій, ігумен 88
 Вітвіцька О. І. 98, 120
 Владимиров Л. І. (Л. И.) 87—88
 Владислав IV Ваза, польс. король 259
 Вовчок Марко 40, 323, 345
 Вознесенський А. В. 75, 110
 Возняк М. С. 164
 Волиняк П. 296, 307, 309, 323
 Волков В. 312
 Волкович Й. 82
 Вольтер 146, 341
 Вольф А. Р. 370
 Вольховський Афанасій *див.* Афанасій (Вольховський)
 Воронець А. 323
 Воропай О. 319
 Воротніков П. 365, 370
 Воскресенський О. 344
 Воцанка М. 94
 Вуд-Елейн М. 320
 Вуяхевич Мелетій 254—255

 Г, гравер 249
 Гагарін Г. 319
 Гайворонський М. О. 319
 Гайдзінський М. 156
 Гален Клавдій 336
 Галенчанка Г. Я. *див.* Голенченко Г. Я.
 Галин М. 322
 Галль Ян *див.* Галь Я. К.
 Галуппі Б. 364, 370
 Гальченко О. М. 98, 263—265
 Гальяр К. Ф. 346
 Ганна Барвінок (Білозерська-Куліш О. М.) 41
 Гап'як А. 320
 Гарабурда В. 86
 Гарволін (Гарвольчик, Гарволін) М. 16, 105, 168—169
 Гаррасовіц О. 322
 Гартнер *див.* Гартнер Т.
 Гатцук М. 41
 Гаюк С. 303
 Гдешинський П. 371
 Гебетнер Г. А. 370
 Гевара А. де 336
 Гедеон (Балабан, Григорій Маркович) 16, 83, 85
 Гейне С. 368
 Гембарович (Gębarowicz) М. 97, 119
 Гендель Г. 182
 Георге С. 291
 Георгій, гравер 252
 Герман (Копцевич) 336
 Герчук Ю. Я. 201, 203
 Гесіод 336
 Гессе Є. 291
 Гир'як М. 322
 Глазунов І. І. 359
 Глинка М. 365, 370
 Глібов Л. 323
 Глобенко М. 315
 Глубоковський М. 346
 Глушко О. З. 302, 304
 Глушков В. 59
 Гнатенко Л. А. 98
 Гнатишак М. 313, 315
 Гнатюк О. 124
 Гніздовський Я. 283
 Гобдич М. 363
 Гоголь М. В. 345
 Гокленіус Р. 336
 Голенищев-Кутузов І. М. 200
 Голенченко Г. Я. 88, 125
 Головата Л. В. 57, 98, 275—276
 Головацький Я. 39
 Головащенко М. 364
 Головкін І. Г. 335
 Голоскевич Г. 322
 Голота А. 131, 133
 Голубець М. 305

- Голубев С. Т. 198, 330, 361
 Гольдеркер О. Я. 358
 Гольгісон М. 365
 Гомер 336, 356
 Гондіус В. 260
 Гончаренко І. 320
 Гончаренко Н. 318
 Гопцус П. 368, 371
 Горацій (Квінт Горацій Флакк) 330
 Горбач О. 323
 Гордон Т. 171
 Городецький Платон *див.* Платон (Городецький)
 Городецький Флавіан *див.* Флавіан (Городецький)
 Горшков Ю. А. 53
 Гочемський А. 27, 131, 242, 259
 Гочемський Й. 27, 124, 126, 131, 242
 Гошовський Б. 296
 Грабович Г. 278
 Грабянка Г. 39
 Граніков А. 346
 Гребінка Є. 40, 323
 Гречанінов О. 367, 370
 Грибович С. 364, 370
 Грибоєдов О. С. 345
 Григор'єв П. 365
 Григорій Богослов 80, 82
 Григорій Двоєслов (Григорій І, Папа Римський) 139, 235, 238
 Григорій Ніський 336—337
 Гринчишин Д. Г. 129
 Грипич С. 295
 Грицай М. С. 165
 Грицак М. 311—312
 Гриценко О. 319
 Гріг Е. 182
 Грінченко Б. Д. 44—45
 Грінченко М. М. 45
 Грозний Іван *див.* Іван IV Грозний
 Гроссе В. 370
 Гросул С. 365, 368
 Грохольський С. 83
 Гроцій Г. 337
 Грушевський М. С. 45, 310
 Грушевський О. 321
 Губанова О. О. 99
 Губарець В. В. 275
 Гудергем С. Б. 320
 Гулак-Артемівський П. П. 37, 323
 Гуляєв О. М. 360
 Гуменна Д. 281
 Гуно К. 182
 Гусарчук Т. В. 362—363, 367—368
 Гусева О. О. (Гусева А. А.) 20, 27, 30, 76, 79, 87, 103, 228
 Гутхейль А. 181, 370
 Гуцуляк І. Г. 202
 Гуцуляк М. 321
 Галь Я. К. 188
 Галятовський Іоаникій *див.* Іоаникій (Галятовський)
 Гетка Й. (Getka J.) 129
 Гартнер Т. 313—314
 Гіжицький Б. 152
 Гізель Інокентій *див.* Інокентій (Гізель)
 Гутенберг Й. 63—64
 Давиденко В. 322, 341
 Давидов С. 365—370
 Дамаскин Іван *див.* Іван Дамаскин, св.
 Данилюк М. 322
 Дашкевич Я. Р. 98
 Дегтярьов С. 365—370
 Дей О. І. 42
 Дейко М. 307—308, 322
 Дениско Л. М. 346, 363, 365
 Денисюк М. 286
 Денц Л. 182
 Деполович Л. П. 309
 Деснянський І. 323
 Джойс Д. 290
 Джордані Т. 182
 Дзюба О. М. 91
 Димитрій (Муретов) 337
 Димитрій Ростовський, св. (Туптало Данило Савич) 16, 200, 212—213, 368
 Діанова (Дианова) Т. В. 99, 105, 117, 120
 Дідур А. 181
 Дідушицькі 162
 Діонісій Ареопатит, св. 335
 Длугош Ян 26
 Длуський І. Л. 151
 Довгань К. А. 55
 Довнар-Запольський М. В. 360
 Долгоруков І. М. 339—340
 Должанський 365, 368
 Дольницький М. 308
 Доманицький В. 45, 318

- Домашовець Г. 303
 Домбровський В. 305
 Дорошенко В. 286
 Дорошенко Д. 304—305, 307, 313—314
 Дорошенко М. 323
 Досифей (Івашенко) 337
 Достоевський Ф. М. 345
 Дософтей (Сучавський) 124
 Драгоманов М. П. 42—43
 Древинський Л. 95
 Дроздов М. 346
 Дроздов Філарет *див.* Філарет (Дроздов, Василь Михайлович)
 Дропан С. 64
 Дудко В. 290
 Дудник І. М. 75, 86, 110
 Дулькевич Н. 186
 Думитрашко К. Д. 346
 Дуфуор 156
- Ейхельман О. О. 360
 Екер Я. 303
 Еліот Т. С. 288
 Емська М. 186
 Енгельс Ф. 54, 58
 Еразм Роттердамський 336
 Ернст Ф. Л. 54
 Есхіл 251
- Євгеній (Болховітінов, Євфимій Олексійович) 39—40, 333, 340, 342
 Євсей Кесарійський (Євсей Памфіл) 335
 Єлизавета Петрівна, рос. імператриця 336
 Єлисей (Плетенецький) 18, 90, 220, 263, 268
 Єремія II (Транос) 75, 110
 Єрьомін І. П. 200
 Єфрем Сірін (Сирин, Сирін) 335
 Єфремов С. О. 45
- Жабицький К. 159—160, 163
 Жабицький Ф. 159—160, 163
 Жарков В. М. 203
 Жарський Е. 309, 316—320
 Ждаха А. 44
 Жевуський С. Ю. 173
 Железняк О. О. 135
 Желиборський Арсеній *див.* Арсеній (Желиборський)
 Желиборський Г. 80
- Желізо Іов *див.* Іов Желізо
 Желязо П. 16
 Жернаков К. 361
 Животко А. 313
 Жигун О. 363
 Житкевич А. С. 301—302
 Жиховський О. 175—176
 Жоховський Кипріян *див.* Кипріян (Жоховський)
 Жук М. 48
 Жуковський А. 317
 Журахівський Іродіон *див.* Іродіон (Журахівський)
- Заболотна Н. В. 31, 126—127, 138—140
 Заборовський Рафаїл *див.* Рафаїл (Заборовський)
 Забужко О. С. 292
 Завадський Й. Й. 354
 Завадський М. 188
 Завадський П. 156
 Загвойський Й. 361
 Загірна (Загірня) Марія *див.* Грінченко М. М.
 Заєць О. В. 331, 337
 Залуцький В. 286
 Замбжицький Ф. 142
 Замойська Г. К. 172
 Замойський Ян (Zamoyski Jan), польс. гетьман 69, 147
 Запаско Я. П. 66, 70—71, 89, 94—95, 100, 103, 106, 128, 148, 163, 169, 171—173, 175—177, 199, 246, 249, 374
 Заремба В. 188, 190
 Заремба С. 188
 Зарецькі 66, 75, 86—87
 Затценгофен Ф. 364, 371
 Захаржевські 176
 Захарія (Копистенський) 14, 18, 23, 90, 236
 Захаркін С. 275
 Звенигородський О. В. 345
 Земка Т. 18, 90
 Зентарський В. 188—190
 Зерникав Адам *див.* Адам Чернігівський
 Зернова А. С. 67, 75, 82, 120
 Зеров М. К. 54
 Зизаній Л. 18
 Зілінський І. 305
 Зінкевич О. 321
 Зінько В. Є. 321
 Зленко П. 286

- Злоторович М. 171—172
 Золотоустий Іван *див.* Іван Золотоустий
 Зонара Іван *див.* Іоанн Зонара
 Зорицький І. 264
 Зосима (Валькевич, Захарій Степанович) 332
 Зубов М. 318
 Зубрицький Н. 27, 124, 131, 251, 260
 Зуєвська Т. 289
 Зуєвський О. 281, 289, 291
Іванов Е. М. *див.* Іванов Є. М.
 Ідзиковський *див.* Ідзіковський
 Іконников В. С. *див.* Іконніков В. С.
 Іпатий *див.* Іпатій
 Ісаєвич Я. Д. *див.* Ісаєвич Я. Д.
- Іван Дамаскин, св. 210, 220, 335
 Іван Золотоустий (Іоанн Золотоуст) 21, 75—76, 78—80, 90, 105, 111, 120, 128, 202, 209—210, 220, 235, 237, 335, 342, 364, 366, 369
 Іван Ле *див.* Ле Іван
 Іван IV Грозний, рос. цар 65
 Іваницька Л. В. 354
 Іванов В. 370
 Іванов Е. М. 353
 Іванов І. 368
 Іванова О. А. 98
 Іванушкін В. М. 55
 Іванченко М. М. 54
 Іваньо І. В. 201
 Іващенко Досифей *див.* Досифей (Іващенко)
 Івченко Л. В. 362
 Ігор (архієпископ) 303
 Ідзіковська Г. Г. 179, 188
 Ідзіковські (Ідзиковские) 178
 Ідзіковський В. 190
 Ідзіковський Вл. А. 179—180, 183, 190, 192
 Ідзіковський (Ідзиковский, Idzikowski) Л. В. 46, 178—185, 187—192, 370
 Ідзіковський М. 190
 Ієронім (Ковпецький) 335—336
 Іконніков (Іконников) В. С. 346, 354
 Іларій Пиктавійський 335
 Іларіон (Негребецький) 331
 Іларіон (Огієнко Іван Іванович) 46, 95, 303, 314, 322—323
 Ільсаров І. 186
 Ілля (Ілія), гравер 202, 222—223, 240, 245, 264
- Ільїнський О. 370
 Інокентій (Гізель) 25, 126, 204
 Інокентій (Паскевич, Іван Федорович) 335—336
 Іван Зонара 335
 Іоанн Василевич 95
 Іоанн (Максимович) 16, 22, 212, 331
 Іоанікій (Галятовський) 20, 23—24, 29, 83, 202, 204, 336
 Іоанікій (Руднев, Іван Максимович) 333—334
 Іоанікій (Сенютович) 331
 Іоасаф (Кроковський) 140, 340
 Іов (Борецький, Іван Матвійович) 18, 90—91, 93, 330
 Іов Желізо 123
 Іогансен А. 370
 Іосиф (Тризна) 330
 Іпатій 112
 Іполітов-Іванов М. 370
 Іриней (Фальковський) 339, 342
 Іродіон (Журахівський) 255
 Ісаєвич Я. Д. 27, 35, 40, 47, 66, 69—70, 83—86, 89—91, 93—95, 100, 103, 106, 110, 120, 128, 144, 148, 163, 165, 169, 171—173, 175—177, 199, 246, 249, 296, 374
 Ісидор Пелусіот 335
 Ісократ 336
 Іустин (Рудзинський) 336
 Іустин Філософ (Юстин) 337
- Їжакевич І. 46
 Їнджишек Г. (І). 375
- Йосиф Флавій *див.* Флавій Й.
 Йосиф (Шумлянський) 124
 Йотейко Т. 188
- Кагамлик С. Р. 334—335
 Казакова Н. В. 289
 Каленикович С. 110
 Кальнофойський А. 90, 200, 332
 Каманін І. М. 98, 120
 Каменецький Д. С. 41
 Каменева Т. Н. (Каменева Т. Н.) 79, 169, 175, 228
 Кандиба О. І. (псевдонім Олександр Олесь) 188
 Кантій Я. (світське ім'я Юзеф Подлевич) 144
 Карабут М. 318

- Каразін В. Н. 347
 Карбелов В. 370
 Каринська М. 186
 Карпова В. 291
 Карпович Леонтій *див.* Леонтій (Карпович)
 Карський Ю. Ф. (Карский Е. Ф.) 262
 Карташов Я. 35
 Касіян В. 48
 Кастальський О. 367, 370
 Кастелліон С. 337
 Касторський А. 369
 Катерина II, рос. імператриця 341
 Качуровський І. 314
 Квінт Курцій Руф 336
 Кипріян (Жоховський) 125
 Кирило Олександрійський, св. 335
 Кирилук Є. П. 59
 Кирнарський М. 48
 Киселівська-Ткач Л. 310
 Кисельов Р. Є. 34, 85, 91, 127—129
 Кисілевська О. 323
 Кисілевський К. 306—309, 317—318, 321
 Кислиця Д. 307—308
 Кіслова К. І. (Кислова Е. И.) 336
 Кишка Леон *див.* Лев II (Леон) Кишка
 Ківшар Т. І. 47
 Клаверіус Ф. 336
 Клен Ю. (Освальд Бурггардт) 283—284
 Клепиков С. О. (Клепиков С. А.) 262—264
 Климент XIII, Папа Римський 252
 Климент Олександрійський 335
 Клірик Острозький 113
 Кнапський Г. 336
 Коберський К. 305
 Кобринський О. 305
 Ковалів П. 313—314, 317
 Ковальницький Д. 364
 Ковальчук Г. І. 35, 54—55, 294
 Ковернинський П. 365, 368
 Ковжун П. 48
 Ковпецький Ієронім *див.* Ієронім (Ковпецький)
 Кожевников В. М. 197
 Козачинський М. 176—177
 Козачківський О. (Аверкій; А:К) 242, 246—249
 Козицький П. О. 361—362, 365, 368
 Колачинський Прокопій 259
 Колеса Ф. М. 304
 Колосова В. П. 199, 211
 Кольбух М. М. 98
 Коляда Г. І. 120
 Комаров М. Ф. 41, 46
 Коменський Я. А. 336
 Кон Ф. Я. 189
 Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман 28, 202
 Кондаков Н. П. 345
 Кониський О. 44—45, 345
 Кончаківський Я. (гравер Я. К.) 226, 246
 Копач О. 317
 Копистенський Захарія *див.* Захарія (Копистенський)
 Копцевич Герман *див.* Герман (Копцевич)
 Корейво Б. 183—184, 370
 Корейво Л. 189
 Корній Л. П. 363
 Корнійчук О. Є. 55—56
 Коробцов Я. І. 356
 Королевич-Вайдова Я. 181
 Королів-Старий В. 46
 Корольков І. 346
 Корчинський С. 320
 Косач Ю. 281—282
 Косов Сильвестр 24, 90
 Костенко Л. 318
 Костецький І. 278, 282—284, 287—291
 Костомаров М. І. 38
 Котляревський І. П. 36—38, 45—46, 345
 Коттмаєр Е. 288, 291
 Коципінський (Коціпінський) А. 188
 Коцюбинський М. М. 44
 Кочубей Л. 354—356
 Кошелівець І. 308
 Кошиць О. 186—189, 192, 361, 364—366, 368
 Кравс К. 311
 Кравців Б. 322
 Кравченко В. М. 110
 Крайникова Т. С. 355
 Крекотень В. І. 165, 198—199, 211
 Кремер І. 187
 Крет Я. Н. 320
 Криловський А. С. 346
 Крип'якевич І. П. (Холмський) 56, 100, 304—305, 309, 314
 Криса Б. С. 165—166, 199
 Кричевський В. 48
 Кривний В. 320
 Кроковський І. *див.* Іоасаф (Кроковський)

- Кроліков І. 338—339
 Кролікова Ф. 338
 Кромайер І. 336
 Крушельницький А. 304
 Крщонович Л. 175
 Ксенофонт 336, 356
 Кубійович В. 281, 286, 292, 315—318
 Кублічівна К. 171
 Кузеля З. 286, 322
 Кукушкін 368
 Куліш П. О. 41, 345
 Кульженко В. 46
 Кульженко С. 46, 340, 370
 Кульчицька О. 46
 Кульчицький О. 281
 Курінний П. П. 263—265, 268, 270
 Купчинський Р. 318
 Куропась В. 322
 Кутасевич А. 363, 367
 Кучерак Й. 320
- Лаврентій (Лінчевський) 110
 Лавріненко Ю. 292
 Лазар (Баранович) 24, 168, 175, 200, 202—
 204, 208, 213, 222, 225, 331
 Лазаревський О. М. 147, 163
 Ланге Й. І. 336
 Лапка В. 69
 Лауцявічюс Е. (Laucevičius E., Лауцявичюс Э.)
 99, 101, 106, 114, 120
 Ле Іван (Мойся Іван Леонтійович) 55
 Лебедев Феогност *див.* Феогност (Лебедев)
 Лебедева-Ємеліна А. 368, 370
 Леберт З. 190
 Лев ІІ (Леон) Кишка 129
 Лев Філософ (Лев VI, імператор Візантії) 76
 Леванда І. В. 341
 Левандовський П. 368
 Левицький В. А. (псевдонім Василь Лукич)
 44, 305
 Левицький Г. 27, 177, 242, 250—251, 253,
 257—258
 Левицький Ф. 264, 268
 Левус Н. 69
 Лежайський М. 254
 Ленін В. І. (Н. Ленін) 52, 54, 58, 199
 Ленчицький Д. 87
 Лео Магнус (Лев І Великий) 335
 Леонкавалло Р. 182
 Леонтій (Карпович, Лонгин Федорович) 89
- Леонтович М. 192
 Леопас К. 370
 Лепкий Б. 316
 Лермонтов М. Ю. 345, 365
 Леся Українка 44, 59, 307
 Лисенко Л. В. 356, 358—359
 Лисенко М. В. 42, 181—188, 192, 363, 369
 Лисенко О. 183
 Лисицин М. 368, 371
 Литов С. 348
 Лифар С. 66
 Лихачов М. П. (Лихачев Н. П.) 106
 Лінчевський Лаврентій *див.* Лаврентій
 Лісевич І. Т. 181, 189
 Лісовський Р. 48
 Літинський Ф. 151
 Лозовський Л. 48
 Ломакін Г. 365, 367, 370—371
 Лончина В. 322
 Лопатинський Теофілакт *див.* Теофілакт (Ло-
 патинський)
 Лоренцетті А. 266
 Лосієвський І. Я. (Лосиевский И. Я.) 99, 101,
 106
 Лотоцький О. 45
 Лубенецький-Рудницький Сильвестр *див.*
 Сильвестр Рудницький-Любенецький
 Лужницький Г. 322
 Лукич Василь *див.* Левицький В. А.
 Лукіан 336
 Лук'яненко А. 320
 Луппов С. П. 276
 Луців В.-О. 296
 Лучков І. 276
 Лучук О. 287
 Лучук Т. 165—166
 Львов О. 365, 368—369
 Льорка Ф. Г. 289
 Любомирська М. А. 173
 Любомирський С. 281
 Любомирський Ю. 173
 Люта Т. 66
 Люткович (Людкевич) Телиця П. Д. 26,
 93, 95
 Ляскоронський В. 359
- м:ф:, гравер 249
 М. З. 303
 Магнус Лео *див.* Лео Магнус
 Мазепа Іван, гетьман 30, 255—256, 339

- Маер К. 322
 Макаревич І. 364—365, 367—368, 371
 Макаренко М. О. 29, 54, 198, 203, 229, 234
 Макаров А. 214
 Макарова О. Ю. 76
 Макиавеллі Н. 330
 Максимович Іоанн *див.* Іоанн Максимович
 Максимович М. О. 39
 Маланюк Є. 282
 Маларме С. 290
 Малашкін Л. 188, 369—371
 Малинський Д. 95
 Малишевський І. 344
 Маляр П. 317
 Мамоніч Л. 88
 Мамонічі 66—67, 75—76, 85—89, 110
 Мануїл І. (Manuel I: O. S. B. M.) 131
 Мануцій А. 339
 Маревич В. І. 146
 Маркс К. 54, 58
 Мармонтель Ж. Ф. (Marmontel Jean-François) 146
 Мартиненко О. 192
 Маруняк В. 275, 277, 279—282, 286
 Марцелій Ю. 160
 Масарик Т. Г. 295, 299—300
 Маслов С. І. 13, 54, 198, 200, 203
 Массне Ж. 182
 Матвійчук М. 304—305
 Мате В. В. 346
 Матченко І. П. (И. П.) 359
 Матюшенко Б. 322
 Мацюк О. Я. 97—100, 103, 105—106, 111—114, 119—120
 Медведик Ю. 124
 Меженін Ю. 229
 Меженко Ю. О. 47
 Мейков К. 370
 Мейснер Б. 336
 Меланхтон Ф. 336
 Мелетій (Носков) 332
 Мелетій Пігас 77, 93, 105
 Мелхіседек Д. 370
 Мельник С. 318
 Мендельсон-Бартольдї Ф. 366
 Менцинський М. 185
 Месареш О. 320
 Метлинський А. Л. 38
 Мигура І. 165, 242, 253, 255—258
 Микитась В. Л. 165
 Миклашевський І. 184
 Милеус Х. 336
 Миловидов О. І. 199
 Миненко Ю. В. 165, 199
 Миролюбний П. 310—311
 Митура О. 90
 Михайло (Рогоза) 76—77, 169
 Мицько І. З. 88, 93, 111
 Мицюк О. К. 313
 Мишанич О. В. 165, 197, 201
 Мігонь К. 276
 Мікошевський Ф. 163
 Мікошевські 161
 Мікулін М. 365
 Мілашевич І. І. 355
 Мірчук І. 315—316, 322
 Міцкевич А. 181
 Мніх Р. 275
 Мнішек Ф. Б. 173
 Мнішки (Мнишки, Мнішеки) 163
 Могила Петро *див.* Петро Могила
 Мойсієнко В. М. 76, 98
 Монюшко С. 182
 Морачевський П. 41
 Морозов А. А. 197, 200
 Москвін Арсеній *див.* Арсеній (Москвін)
 Мосцицький Я. 168, 173
 Мочнік Ф. 311—312
 Мстиславець П. 14, 65—67, 70—71, 75—76, 86, 89, 93, 99—101, 106, 110, 120
 Музическу Г. 365, 369, 371
 Мулик-Луцик Ю. 322
 Мурашко О. 48
 Муретов Димитрій *див.* Димитрій (Муретов)
 Мюнц Т. 320
 Мякишев В. 88
 Мяскова Т. Є. 350, 356, 358—359, 361
 Нагірна С. 323
 Налепинська-Бойчук С. 48
 Наливайко В. 322
 Наливайко Дем'ян 22
 Наливайко Д. С. 165, 197, 201
 Нарбут Г. І. 48—50
 Наумович А. 90
 Негребецький Іларіон *див.* Іларіон (Негребецький)
 Некрасов М. О. 345
 Немировський Є. А. 100, 103, 106
 Нечуй-Левицький І. С. 44

- Невежа А. 65
 Невежин І. 65
 Никодим, гравер 252
 Никодим (Рудзинський, Микола) 337
 Николаєв П. А. 197
 Нитченко Д. В. (псевдонім Дмитро Чуб) 296, 307, 323
 Ніколеску С. 369
 Німчук В. В. 98
 Ніщинський П. 185, 189, 192
 Новицький О. 198
 Носков Мелетій *див.* Мелетій (Носков)
- Обідовський І. П. 165
 Огієнко І. І. *див.* Іларіон (Огієнко, Іван Іванович)
 Огінський Б. 88
 Оглоблін М. 348
 Огоновський О. М. 183, 315
 Окіншевич Л. 313
 Окуменіус 335
 Олександр II, рос. імператор 42
 Олександр Олесь *див.* Кандиба О. І.
 Олександр (Рудиковський, Андрій Євстафійович) 337—338
 Олександрів Б. (Грибінський О.) 281
 Ольшанський Іван 343
 Онищенко О. С. 243, 346
 Орел А. 314
 Оренштайн Я. 56, 296
 Оришкевич П. 321
 Оріген 337
 Оріховський С. (Orzechowski S.) 25—26
 Орловський П. 340, 346
 Орловські 162
 Орновський І. (Я.) 30, 165, 175
 Ортолог Теофіл *див.* Смотрицький Мелетій
 Оруел (Орвел) Дж. 57, 286—287
 Основ'яненко Г. (Квітка-Основ'яненко Г. Ф.) 38, 40—41
 Оссолінські 161
 Острожинський О. 334
 Острозький Василь-Костянтин 14, 69—73, 76, 106, 214
 Острозькі 113, 119, 161
 Охріменко О. Г. 197
 Охріменко П. П. 197
- П. Ф. 319
 Павличко С. 291
- Павлін (Тиханович, Філарет Нестерович) 339
 Павловський В. 315, 322
 Павловський Вінцентій 144
 Павловський О. 40
 Павнд Д. 290—291
 Павнд Е. 288, 290—291
 Падалка І. 48
 Падеревський І. Я. 181, 188
 Падох Я. 281
 Паїк В. 321
 Паладійчук Р. 286
 Паліїв К. 322
 Пальмов М. 346
 Памфіл Євсевій *див.* Євсевій Кесарійський
 Панч П. Й. 55
 Панченко С. 365
 Пасічник І. 287
 Пастернак Я. 314
 Пастушенко О. 294
 Пастушенко Я. 280
 Пеленський Є.-Ю. 281, 286, 307
 Пендзей Л. 276
 Перетц В. М. 54, 166, 199
 Петрицький А. 48
 Петр В. І. 358
 Петро Могила 18, 24, 30, 83, 90, 175, 241, 244, 269, 329—330, 340
 Петро I, рос. імператор 7, 30, 175
 Петров В. П. (Домонтович) 282, 285, 315—316
 Петров М. І. (Н. И.) 216, 252
 Петров С. Й. 35, 38, 355
 Петрушевський Антоній *див.* Антоній (Петрушевський)
 Петрушевський В. 361, 368—369, 371
 Петрушевський П. 346
 Пикулицький В. 361
 Пилипенко Б. 261
 Пилипчук Р. 183
 Пилип'юк Н. 165
 Пігас Мелетій *див.* Мелетій Пігас
 Підгурський Ю. 344
 Пікарський К. 336
 Пірсон Д. 337
 Плантен К. 86
 Платон 26, 356
 Платон (Городецький) 333
 Плетенецький Єлисей *див.* Єлисей (Плетенецький)

- Плутарх 26
 Плющ В. 314
 Побєдоносцев К. П. 345—346
 Подводняк М. 323
 Подгороденський Я. К. Б. 151
 Подолинський С. 43
 Подоляк Б. 283, 286
 Подоський А. 162
 Подрезова М. О. 359
 Пожарський С. 48
 Позіховська С. В. 92, 119
 Полішук В. В. 98
 Полонська-Василенко Н. Д. 281, 314
 Полоцький Симеон *див.* Симеон Полоцький
 Полтава А. (Полтавець) 282
 Подумеркович С. 95
 Понятовський Станіслав Август, польс. король 143, 162
 Попов Г. 264
 Попов П. М. 54, 217, 252, 261, 264
 Попович О. 311
 Потапенко С. П. 177
 Потоцька А. 173
 Потоцький С. Ш. 163
 Потоцькі 162
 Присовський В. А. (А. Овенберг) 186
 Прокопович Феофан *див.* Феофан (Прокопович)
 Протасєва Т. М. (Протасєва Т. Н.) 103
 Пузина Афанасій *див.* Афанасій (Пузина)
 Пухальський В. В. 187, 190
 Пухович Г. М. 180
 Пуччині Дж. 182
 Пушкін О. С. 345
 Пушнов А. 344, 346
 Пчілка Олена (Косач О. П.) 44, 161
 Пясецький Ю. 319
 Пясецькі 319
- Равич І. 331
 Радзикович В. 305, 308—310
 Радзивилівський Антоній *див.* Антоній (Радзивилівський)
 Радзивілі (Радзивілі, Радзивиллы) 162
 Радішевський А. 65
 Радкевич І. 348
 Радоміцька Д. 173
 Радомська С. П. 76
 Радохівський М. 151
 Раковецький Ф. 155
- Раковський І. 304
 Рафаїл (Заборовський) 257, 331
 Рахманінов С. 181
 Ревуцький Д. 52
 Реґер К. Г. 180
 Резеліус П. 370
 Риб Є. 188
 Рибінський В. П. 346
 Рилєєв К. Ф. 345
 Рилло М. 252
 Рильський М. Т. 55, 183, 188
 Римський-Корсаков М. 366—367, 370
 Римша А. 19, 70
 Рогоза Михайло *див.* Михайло (Рогоза)
 Родоський О. С. 199
 Розов О. 344
 Розумовський Д. 371
 Розумовський О. 176, 362, 375
 Розумовські 177
 Романова А. А. 126
 Романенчук Б. 309
 Ропег І. П. 346
 Росовецька Т. М. 85
 Роттердамський Е. *див.* Еразм Роттердамський
 Рубчинський М. 36, 145—146, 151, 153, 162
 Рудакова Ю. К. 165—167, 215
 Руденко І. 368
 Руденко Л. Г. 361
 Рудзинський Іустин *див.* Іустин (Рудзинський)
 Руднев Іоанікій *див.* Іоанікій (Руднев)
 Рудницький А. 322
 Рудницький С. 304, 309
 Рудницький Я. 291, 297, 309, 317, 322
 Рудомич В. 173—175
 Рукавіцина-Гордієвська Є. В. 333, 342
 Румянцев М. П. 342
 Русина О. 66
 Русов О. О. 360
 Ряст О. 321
- Сабинін (Сабинин) В. 186, 191
 Савенко І. Г. 349
 Савченко І. В. 186, 192, 362
 Савченко Ф. 43
 Сакович К. 18, 202
 Салезій Ф. 146
 Самчук У. 281—283, 285—286, 322
 Сапеги (Сапіги, Сапеги) 162

- Сарті Дж. 370
Сахновська О. 48
Свенціцький (Свенціцький) І. С. 199, 304
Светоній (Гай Светоній Транквілл) 336
Свіжинський К. 151
Свій Дм. (Дмитро Соловій) 318
Святополк-Четвертинські (Światopełk-Czetwertuńscy) 159—160, 163
Седляр В. 48—51
Селіверстов П. 370
Семен А. 101
Семенюк А. 368
Сеневальд (Зеневальд) Г. 370
Сенка Луцій Анней 330, 336
Сеницький В. 123
Сениця П. 188—189, 192
Сенишин Є. 310
Сенишина Г. 310
Сенютович Іоанікій *див.* Іоанікій (Сенютович)
Середа А. 48, 52, 54
Сеннік М. 110
Сигиревич Д. 341—342
Сигізмунд II Август, польс. король 87
Сигізмунд III Ваза, польс. і швед. король 25, 105, 169
Сидор-Чарторийський М. 321
Сидоренко В. 276
Сидоренко Н. М. 275
Сидоров О. 228
Сильвестр, друкар 95
Сильвестр Косов *див.* Косов Сильвестр
Сильвестр Рудницький-Любенецький 123—124, 133
Симеон Полоцький 65
Симиренко П. 41
Симон (Костановський) 343
Сіглер Г. 337
Сімович В. 46
Сімпсон Дж. В. 316
Сінкевич Н. О. 90
Сірін Єфрем *див.* Єфрем Сірін
Сіцинський Є. (Сецинский Е.) 141
Січинський В. 48, 198, 256
Скабалланович М. 346
Скворцов І. 342, 346
Скервін В. 173
Скибинський Г. 346
Сковорода Г. 40
Скорина Ф. 14, 79
Скоропадський Іван, гетьман 208
Скорульська Р. М. 185
Скурко П. Д. 99
Славутич Я. 281, 291, 307
Слепушкін І. І. 356
Сліпий Р. 319
Словіцький Л. С. 171
Слуцькі 112
Сльозка М. 22—23, 26—27, 29, 82—84, 168, 204—205, 211
Слюсарчук С. 286
Смаль-Стоцький С. 313—314
Смоленський В. 370
Смолинський Г. 190
Смолич Ю. К. 55
Смолій В. А. 66
Смотрицький Г. Д. 14—16, 71, 74—76, 110, 201
Смотрицький Мелетій (Максим Герасимович) 25, 89, 96, 200
Соболь С. (Спірыдон Собаль) 26, 90—94
Сократ 335
Соловій М. М. 303
Соловій Ю. 288—289
Солтик К. 142
Сорока М. І. 165, 214
Софроній (Михалевич Олександр) 336
Спиридон, керівник друкарні 35
Срезневський І. І. 38
Ставровецький К. (Транквіліон) 26, 91—94, 123—124, 200, 202—203, 211
Стажинський С. 163
Стажинські 161
Сталін Й. В. 54, 58
Станкович К. 370—371
Старицький М. П. 42
Старков А. 312
Стародуб А. 41
Старосольський Ю. 281
Стебельський Б. 320
Степовий Я. 188, 192
Степовик Д. В. 175, 197—198, 201—203, 239, 253, 260
Стефан Баторій, польс. король 69—70
Стефан (Яворський) 16, 255—256
Стефин О. 306
Стех М.-Р. 287, 289—290
Стешенко Я. І. 54
Стеценко К. 185, 188, 192, 363, 365—366, 368

- Стецькі 161
 Стоцький *див.* Смаль-Стоцький С.
 Страхов А. 48
 Стрельбицький Ф. 27
 Стрельбицький (Стрільбицький) І. 242,
 254—255, 258
 Субоч В. Т. 348—349
 Суворін О. С. 43
 Судомора О. 323
 Сулима М. М. 165, 199
 Суразький (Суразький-Малюшицький) В.
 16, 76, 111
 Суровцева О. С. 359
 Суц Л. 275
 Сярчинський Ф. 149
- Тамара Н. 186
 Тарасевич Леонтій (ЛТ) 27, 131, 198, 202,
 242—246, 253
 Тарасевич Олександр 27, 198, 242, 331—
 332
 Тарасів Н. 65
 Тарнавський О. 291
 Татьяна Ю. В. 166
 Твардовський В. 161
 Творожніков І. І. 346
 Тезауро Е. 336
 Телиця П. Д. *див.* Люткович Телиця П. Д.
 Тенчинські 110, 120
 Терещенко І. М. 358
 Терлецький М. 323
 Тернгрєн А. Н. 319
 Тернопольський Ф. 361
 Тзанес Е. 270
 Тиктор І. 56, 286, 296—297, 305, 314
 Тимофій Михайлович 22, 70, 109
 Тимофій (Щербацький, Тихон Іванович)
 257—258, 332, 340
 Тимошенко 368
 Тимошик М. С. 275
 Тисовський О. 316, 318, 320
 Титов Ф. І. 169, 175—176, 199, 216—217,
 235—236, 335, 363
 Титовець О. Й. (Титовець Е. И.) 99, 106
 Тичина П. Г. 55
 Тищенко Ю. А. 307, 313
 Тищенко-Сірий Ю. 286, 297—298
 Тіхай Я. 370
 Толстой Л. М. 345
 Торжевський Ю. (Й.) 143, 149
- Тості П. 182
 Тризна І. *див.* Іосиф (Тризна)
 Троїцький І. 358
 Тромонін (Тромонин) К. І. 101, 106
 Тронько П. Т. 59
 Троцькевич Т. 154
 Туницький М. 346
 Туптало Д. *див.* Димитрій Ростовський
 Турський Ф. П. 143
 Турчанинов П. 365, 368—370
 Тутковський М. (А. Артемовський) 188—
 189
- Удварі І. 318
 Унгер І. 305
 Усачов О. 48, 54
 Ушкалов А. В. 199
- Ф.**, гравер 249
 Фабер Б. 336
 Фабіан (Альберт Лапенський) 144
 Фаворський В. 200
 Фальковський Іриней *див.* Іриней (Фальков-
 ський)
 Федак С. А. 129
 Федєвич Р. 321
 Федоренко Є. В. 317
 Федоров (Федорович) І. 14—16, 19, 22—
 23, 27—28, 64—71, 76—77, 84, 86—87,
 89, 91, 93, 99—104, 106, 109—111, 132
 Феогност (Лебедев, Георгій Іванович) 333—
 334
 Феодосій (Софонович) 124
 Феофан 369
 Феофан (Прокопович) 175
 Феофілакт Болгарський 336
 Феофілакт (Лопатинський) 336
 Фесенко Ю. (Є.) 46
 Филипович І. 27, 155, 168, 177
 Фіголь А. 280, 286, 310
 Філарет, гравер 249
 Філарет (Дроздов, Василь Михайлович) 343
 Філарет Христофор 76, 113—114
 Філіпецький А. 33
 Філофей (Успенський, Тимофій Григорович)
 333
 Фіндейзен М. Ф. 185
 Фіоль Ш. 14
 Флавіан (Городецький Микола Миколайо-
 вич) 334—335, 339

- Флавій Й. 335
 Флері А. 157
 Фоменко Д. Д. 243, 261
 Фосс Л. 359
 Фостер К. 86
 Фотій 336
 Франко І. Я. 19, 45—46, 59, 93, 124, 307, 317
 Фрис В. Я. 91
 Фуглевич М. 131, 133
- Хелвіг К. 337
 Хемніц М. 336
 Хенкин В. 186
 Хереборд А. 336
 Хижинський Л. 48
 Хижняк З. І. 361
 Хмельницький Богдан, гетьман 165, 260
 Ходкевич К. (Chodykiewicz К.) 152—153
 Ходкевич Г. О. 67, 102
 Ходкевич О. 160
 Ходкевичева Вишневецька К. І. 102
 Ходоровський Г. 188, 190
 Хорн Г. 337
 Хоткевич Г. М. 46
 Храплива Л. 323
 Христофор Філалет *див.* Філалет Христофор
 Христофор (Чарнуцький) 331
- Цабанюк І. 320
 Цветаєв І. 346
 Цезар Г. Ю. 330
 Церкевич К. 315
 Цецішовський К. К. 152
 Циганок О. М. 166
 Циммерман Ю. 181
 Цинковська І. І. 165, 228, 243, 261
 Цицерон М. Т. 26, 330, 356
 Ціборовська-Римарович І. О. 123, 146—147
- Чайковський М. 312
 Чайковський П. І. 365, 367, 369—370
 Чапленко В. 314, 323
 Чарнуцький Христофор *див.* Христофор (Чарнуцький)
 Черняк Х. 368
 Чесноков О. 367, 370
 Чесноков П. 367, 370
 Четвертинський Г. 95
 Чехут Б. 319
- Чижевський Д. 200, 202, 315
 Чистов Г. 368
 Чмелик О. 323
 Чоколов І. І. 180
 Чорній С. 318
 Чуб Дмитро *див.* Нитченко Д. В. (Дмитро Чуб)
 Чумак Я. 321
- Ш**адбей Е. 151
 Шайтош Н. 318
 Шамрай М. А. 102
 Шаляпін Ф. І. 181
 Шапул І. 336
 Шаріпова Л. 330—331
 Шарфенберг М. 70
 Шашкевич М. 39
 Шевельов Ю. (Шерех) 281—282, 284—285, 292
 Шевченко І. І. (псевдонім Іван Чернятинський) 57, 287
 Шевченко Т. Г. 40—41, 43—44, 52, 59, 190, 298, 307
 Шевченко-Савчинська Л. Г. 164—166
 Шевчук В. О. 95, 165, 201
 Шевчук Г. 283
 Шейнов І. 368
 Шекспір В. 289
 Шеліга Я. 25—26, 168
 Шеміганов І. 368
 Шептицький Андрей *див.* Андрей (Шептицький)
 Шептицький Атанасій *див.* Атанасій (Шептицький)
 Шептицький О. 95
 Шерех Ю. *див.* Шевельов Ю.
 Шигура Й. 258
 Шимановський К. 181
 Шимонович А. 172
 Шимонович Ш. 105, 169
 Широцький К. 262
 Шлеєн Й. Д. 257
 Шліхтин К. 146
 Шліхтин Я. 168
 Шльонський (Шлионский) Б. 331—332
 Шмідт Г. 370
 Шолом Ф. Я. 165
 Шопен Ф. 188
 Шреєр-Ткаченко О. 361
 Штефан А. 316

- Шумлянський Йосиф *див.* Йосиф (Шумлянський)
- Шумський В. Д. 186
- Шустова Ю. Е. 81
- Щ**еглова С. 124
- Щепановський А. 371
- Щербаківський Д. 262
- Щербацький Тимофій *див.* Тимофій (Щербацький)
- Щербич (Щербіц) П. 69—70, 103—104
- Щирський Іван (Інокентій) 27, 175—176, 198, 242, 259
- Щурат В. 124
- Ю**зеф (світське ім'я Якуб Зволинський) 142
- Юліан (Добриловський) 123, 128
- Юргенсон І. 370
- Юргенсон П. 181, 367, 370
- Юрченко М. 363
- Юхимець Г. М. 165, 228, 243, 261
- Я**блоновський С. 173
- Яблоновський Станіслав Ян, гетьман 260
- Яворський Стефан *див.* Стефан (Яворський)
- Яковенко Н. М. 110
- Янів В. 314
- Яновський Ю. 53
- Янсон Я. 337
- Янушовський Я. 69
- Яременко В. В. 164—165, 201
- Ярковський П. 38—39
- Ярмусь С. 303
- Ярослав Мудрий 340
- Ясинський Варлаам *див.* Варлаам (Ясинський)
- Ястребов М. 346
- Ящевська (Ідзіковська) М. А. 180—181
- Ящевський Ч. А. 181
- В**аран А. 162
- Varoniusz С. 153
- Wieńkowski Т. 165
- Bolski S. 160
- Boniecki А. 162
- Boshyk Yu. 276
- Bruchnalski W. 166
- Budka W. (Будка В.) 103, 106, 108
- Bukojemski М. 153
- Charipova L. *див.* Шаріпова А.
- Chodykiewicz K. *див.* Ходикевич К. Czarski В. 165
- Desniansky I. *див.* Деснянський І. Drobiszewski H. 170
- Dziechcińska H. 165
- Estreicher K. (Естрайхер) 146—147, 163, 169, 171—177
- Gaydziński, Gajdziński 156—157
- Gruszczyński W. 162
- Giżycki J. M. [Wołyniak] (Гіжицький, Гіжицький Я. М.) 143, 163
- Hauzen G. 158—159
- Idzikowska A. (Ідзіковська) 192
- Jacyk P. 276
- Janiszewski A. 162
- Kalnofsky A. *див.* Кальнофойський А. Kiebalo W. 276
- Kotzebu A. 159—160
- Kowpecki I. *див.* Ієронім (Ковпецький)
- Krzywy R. 165
- Ksawery S. 147
- Lenkiewicz A. 34, 162
- Łobarzewski P. 146
- Luczkiw J. 276
- Makulski F. 147
- Małachowski P. (Малаховський П.) 158—159, 162
- Marewicz W. I. 162
- Markiewicz A. 144
- Mihalewicz Sopronij *див.* Софроній (Михалевич)
- Miławski A. 144
- Nuceryn S. 153
- Orwell G. *див.* Оруел Дж.
- Orzechowski S. *див.* Оріховський С.
- Paskiewicz I. *див.* Інокентій (Паскевич, Іван Федорович)
- Pawlikowski J. 147

Piller (Піллер) А. 36, 146
Plater К. К. 147

Radyszewskýj R. 165
Radziszewski F. 162
Rubczyński M. *див.* Рубчинський М.
Rudomicz B. *див.* Рудомич В.
Rulikowski E. 162
Rusińska-Giertych H. 144

Siess-Krzyszowski S. 162
Siniarska-Czaplicka J. 103
Skierwin W. *див.* Скервін В.
Słowicki Ł. S. *див.* Словіцький Л. С.
Staniszewski Z. 148
Stompór-Lesiecka K. 162
Sydorenko W. *див.* Сидоренко В.
Szczepanic J. 156

Szeliga I. *див.* Шеліга Я.
Szósty H. 148, 151
Szymonowicz S. *див.* Шимонович Ш.

Tomiecki B. A. 25
Torzewski I. *див.* Торжевський Й.

Uruski S. 162

Valsecci A. 162

Wanat B. J. 143—144
Wierzbowski T. 143
Wojcicki K. W. 165
Wywiatkowski Z. *див.* Вивялковський З.

Zawadzki P. *див.* Завадський П.
Złotorowicz M. *див.* Злоторович М.
Zychowski A. *див.* Жиховський О.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

АНТОНЮК Тетяна Дмитрівна, доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу зарубіжної україніки НБУВ, *підрозділ 3.2.*

БОНДАР Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, *підрозділи 1.2., 1.3.*

ЗАБОЛОТНА Наталія Валентинівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, *підрозділ 1.4.*

ЗАЄЦЬ Олена Василівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, *підрозділ 4.1.*

КОВАЛЬЧУК Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор, директор Інституту книгознавства НБУВ, *Передмова, підрозділ 1.1., Післямова.*

КУРГАНОВА Олена Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, *підрозділ 2.1.*

МЯСКОВА Тетяна Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, *підрозділ 4.2.*

РУДАКОВА Юлія Костянтинівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, *підрозділ 1.6.*

РУДЕНКО Людмила Григорівна, кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу музичних фондів НБУВ, *підрозділ 4.3.*

САВЧЕНКО Ірина Валентинівна, науковий співробітник відділу музичних фондів НБУВ, *підрозділ 1.7.*

СУПРОНЮК Оксана Костянтинівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжної україніки НБУВ, *підрозділ 3.1.*

ЦИНКОВСЬКА Ірина Іванівна, молодший науковий співробітник відділу образотворчих мистецтв НБУВ, *підрозділи 2.2., 2.3.*

ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина Олегівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, *підрозділ 1.5.*

ЮХИМЕЦЬ Гліб Миколайович, кандидат мистецтвознавства, доцент, завідувач відділу образотворчих мистецтв НБУВ, *підрозділи 2.2., 2.3. Підготовка основного масиву ілюстративного матеріалу.*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Поняття історії книжкової культури
як комплексного напряму наукових досліджень

5

РОЗДІЛ 1

Історичні традиції української книжкової культури

1.1. Еволюція української книжкової культури XVI—XX ст.

13

1.2. Видавнича культура українського книговидання
другої половини XVI — першої половини XVII ст

64

1.3. Папір раних українських стародруків і культура його використання

97

1.4. Культура греко-католицького книговидання XVII— XVIII ст.

122

1.5. Видання католицьких монастирських друкарень Правобережної України
другої половини XVIII — першої половини XIX ст. як артефакти книжкової
культури України (Бердичівська та Луцька друкарні)

142

1.6. Українські стародруки панегіричного змісту як приклад книжкової культури

164

1.7. Приватне музичне видавництво «Леон Ідзіковський»:
історія функціонування, видавнича діяльність

178

РОЗДІЛ 2

Мистецтво українських стародруків

2.1. Силь бароко в українських стародруках

197

2.2. Гравюри друкарні Києво-Печерської Лаври XVII—XVIII ст.:
дослідження відбитків із гравірувальних дощок початку XX ст.

216

2.3. Художнє оздоблення оправ українських стародруків XVII—XVIII ст.

262

396

РОЗДІЛ 3

Книжкова культура української діаспори

- 3.1. Книжкова культура української діаспори повоєнного періоду в Європі:
інтелектуальне середовище, мистецькі об'єднання, постаті

275

- 3.2. Навчальна книжка в українському зарубіжжі: традиційне і модерне

294

РОЗДІЛ 4

**Культура збирання книжок:
бібліотечні зібрання та історичні колекції
як складова історії книжкової культури**

- 4.1. Книжкова культура та характерні особливості бібліотек
православного духовенства XVII — початку XX ст.

329

- 4.2. Характеристика історичних бібліотек державних навчальних установ
міста Києва XIX — початку XX ст.

347

- 4.3. Нотна бібліотека хору Київської духовної академії:
історія формування, її склад та зміст

371

ПІСЛЯМОВА.

- Підсумки та перспективи подальших досліджень історії книжкової культури
в Інституті книгознавства НБУВ

374

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

379

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

395

**СПІВПРАЦЯ ВИДАВНИЧОГО ДОМУ
«АКАДЕМПЕРІОДИКА»
З ІНСТИТУТОМ КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Співпраця Видавничого дому «Академперіодика» з підрозділами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), які згодом увійшли до складу Інституту книгознавства, триває з 2008 року. Первістком став каталог Маргарити Шамрай «Альдини в бібліотеках України», спільне видання з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, підготовлене у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. У книзі представлені наукові описи примірників видань, надрукованих з 1495 по 1595 рр. у Венеції всесвітньо відомим італійським друкарем, гуманістом Альдом Пієм Мануцієм і його нащадками. Представлено описи 140 видань фірми Альдів у 190 примірниках. Каталог містить значну кількість чорно-білих ілюстрацій, а також кольорових зображень на вклейках.

Наступний, 2009 рік, ознаменувався виходом в «Академперіодиці» двох книг наукової співробітниці відділу зарубіжної україніки НБУВ Оксани Супрунок: «Літературна среда раннього Гоголя» та «Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии». У двотомній монографії відтворено літературні й побутові зв'язки Гоголя, що склалися під час його навчання в Гімназії вищих наук князя Безбородько в Ніжині, з колом літераторів. Значна частина матеріалів, використаних у праці, введена в науковий обіг вперше.

Значної наукової, редакційної, художньої підготовки та складного поліграфічного виконання потребував каталог «Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII—XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2014), автори-укладачі Діна Фоменко, Ірина Цинковська, Гліб Юхимець — науковці відділу образотворчих мистецтв НБУВ. Це перше наукове видання, що розкриває склад унікальної колекції мідних (317) та сталевих (6) кліше гравюр вітчизняних, насамперед Києво-Печерської, друкарень, а також 6 інструментів давніх інтролігаторів, що зберігаються в НБУВ. Під час роботи над створенням каталогу укладачами проведено складну атрибуцію дошок, що включала визначення авторства, дати виконання, тематики та сюжетів, імен зображених осіб, назв архітектурних споруд, розшифрування написів та ін.

У 2015 р. «Академперіодика» видала друком монографію директора Інституту книгознавства НБУВ Галини Ковальчук «Український науковий інститут книгознавства (1922—1936)». Ця книгознавча інституція плідно працювала в Києві в 1920-х рр., випускала журнал «Бібліологічні вісті», серії видань «Труди УНІК», «Науково-популярна бібліотека книгознавства», «Українські бібліологи», інші окремі видання. Здобутки УНІК були добре відомі в Радянському Союзі і за кордоном, але з початку 1930-х рр. знівельовані нищівною критикою під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом, яка знищила не лише сам Інститут, зламала долі співробітників (значна частина яких була репресована), але й призупинила розвиток книгознавства як науки на кілька десятиріч. У книзі розкрито

історію Інституту, показано наукову, видавничу та інші види його діяльності, простежено долі співробітників Інституту та позаштатних членів його комісій тощо.

Ще одне спільне видання НБУВ і «Академперіодика», підготовлене співробітницею відділу образотворчих мистецтв Людмилою Гутник, — фундаментальний науковий каталог «Український кіноплакат 1947—1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського». Каталог містить описи 3442 назв вітчизняних кіноплакатів із зібрання НБУВ, сформованого за обов'язковим примірником видань, що отримувала бібліотека. Подано не лише обов'язковий бібліографічний опис, але й зазначено прізвище художника — автора плаката, а також подано інформацію про режисера фільму, автора сценарію, назву кіностудії, зображених на плакаті акторів, розмір та тираж плаката та ін. Видання містить 365 кольорових зображень кіноплакатів, більшість яких відтворена вперше.

У 2019 р. «Академперіодика» випустила два ґрунтовні наукові видання НБУВ, які без перебільшення можна вважати бібліографічними монографіями. Зокрема, це книга Ірини Ціборовської-Римарович «Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844». Ця друкарня в часи свого функціонування була найбільш потужним друкарським осередком на Правобережній Україні, що видавав друковану продукцію латинським шрифтом. На документальній основі викладено історію друкарні, книгознавчий аналіз репертуару її видань, особливості художнього оформлення, інформацію про розповсюдження та побутування примірників. У науково-бібліографічній частині монографії відтворено репертуар друкарської продукції бердичівської друкарні, який складає описи 922 видань у 1144 примірниках, виявлених у сучасних бібліотеках, музеях і архівах України. У монографії висвітлено невідомі факти з історії бердичівської друкарні, пов'язані з контрафактними виданнями босих кармелітів.

Наступна з уже випущених спільних праць Видавничого дому «Академперіодика» та Інституту книгознавства НБУВ — фундаментальний науковий каталог «Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», колективна праця співробітників відділу музичних фондів НБУВ (основні відповідальні виконавці Людмила Руденко та Лариса Івченко). У каталозі подано бібліографічні, археографічні й аналітичні описи понад 4000 музичних творів, створених за текстами поезій Т. Г. Шевченка, а також за мотивами його творчості або присвячених поетові. Хронологічний охват документів від 1833 р. Представлено інформацію про нотні видання чи рукописи музичних творів українських і зарубіжних композиторів, народні пісні та їх обробки, незалежно від мови, обсягу документів, місця видання та художньої цінності. Наукові описи доповнюються загальними і локальними примітками та коментарями до музичних джерел. Велика кількість видань потребувала додаткової атрибуції, у тому числі атрибуції музичного твору.

Книги неодноразово нагороджувалися дипломами переможців на краще книжкове видання НАН України, а також дипломами лауреатів Міжнародного конкурсу на кращий науково-видавничий проект «Научная книга» Ради з книговидання Міжнародної асоціації академії наук.

Представлена колективна монографія «3 історії книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (наук. ред. Галина Ковальчук) є в певному сенсі узагальнюючою науковою працею Інституту книгознавства, але вона ніяким чином не завершує плідну співпрацю колективів Видавничого дому «Академперіодика» та Інституту книгознавства НБУВ. Уже готується нове видання, присвячене зібранню європейських гравірованих портретів XVII—XIX ст., інші видання, що розкривають історико-культурні фонди головної бібліотеки Національної академії наук України — Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут книгознавства

З ІСТОРІЇ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

дослідження ретроспективних
книжкових, образотворчих,
музичних видань та історичних
колекцій з фондів
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

На обкладинці — ілюстрація Якова Кончаківського
до книги «Ірмологіон», 1778

Редактор *О. М. Чадюк*

Художнє оформлення *Є. О. Льницького*

Технічний редактор *Т. М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підписано до друку 17.06.2021. Формат 84 × 108 /16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 42,00. Обл.-вид. арк. 34,05. Тираж 300 прим. Зам. № 6346.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001